

İsgəndər Atilla

Əsrin şairi

Dördüncü kitab

Hüseyn Cavidin mənzum dramaları

Birinci hissə

Ana. Şeyx Sənan. Uçurum. İblis.

“ADİLOĞLU”
Bakı - 2011

Redaktorlar: Turan Babayev, Günel Babayeva
Korrektor: Aysel Həsənli

İsgəndər Əhməd oğlu Atilla. «Hüseyn Cavidin mənzum dramaları». Birinci hissə.

Bakı, "Adiloğlu" nəşriyyatı, 2011, 436 səh.

"Əsrin şairi" silsiləsindən Hüseyn Cavidin mənzum dramalarının üç hissədə çap edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu hissədə böyük şair və dramaturqun "Ana", "Şeyx Sənan", "Uçurum", "İblis" mənzum dramaları nəzərdən keçirilir, müasir tələblər baxımından araşdırılır və təhlil edilir. Cavid bədii dühasına, əsərlərinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə, ədəbi və teatr tənqidinə ayrıca yer verilir.

Hənəfi Zeynallı: - *Cavidin yaratdığı dil və üslub haralardan alınursa alınsın, nə kibi ilhamlardan doğur doğsun, Azərbaycandakı şair və ədiblərimiz içində ən müstəsna, ən zərif və narın bir dildir. Bu dilin gələcək nəslimizə təsiri olmamış olmaz. Və bu dil təsirilə yaranacaq Azərbaycan türk ədəbiyyatı marksist görüşü və qayələrilə qüvvətləndikdən sonra, əmsalsız əsərlər meydana gətirə biləcəkdir. Bu da Cavidin Azərbaycan ədəbiyyatına ən böyük xidmətlərindən biri sayılacaqdır.*

Cəfər Cabbarlı: - *Caviddə su kimi duru, almas kimi saf, parlaq və oynaq bir lisan vardır ki, bu, islahına çalışan lisanımızın təkamül özülü ola biləcəkdir zənnindəyik. Zəttən, bir millət üçün lisanı onun şairləri, ədibləri yaradırlar ki, Cavid də bu cəhətdən qiymətlidir. Bizcə, Cavidin orta bir yol götürmüş lisanı Azərbaycanda tətbiq ediləcəyi kimi, ərəbləşmiş Fikrət və Hamid lisanlarını da meydandan sıxıb çıxaracaqdır.*

Caviddə hər kəsi məftun və əsir edəcək bir qüvvəyi-şeyriyyə vardır. Zəttən, əsərlərinin ən böyük gözəlliyi və qüvvəti də burasındadır... Tamaşaçılar adətən səhnəyi unudur, Cavidin şeirlərindəki gözəlliklə əylənirlər. Biz bu şeir və lisanı ümumtürk aləmi - ədəbiyyat səhnəsinə xüsusi malımız kimi çıxara bilərik.

BİRİNCİ FƏSİL

Dünya və Azərbaycan ədəbiyyatında mənzum dramaların yaranması

1.1. Mənzum dramaların yaranma tarixinə ötəri bir nəzər

1

Dünya ədəbiyyatında mənzum dramaların yaranması tarixi çox qədimdir. Mənzum dramaların ilk və gözəl nümunələrini antik yunan şair və dramaturqları yaratmışlar. Başqa sözlə, Avropada peşəkar dramaturgiyanın əsası qədim Yunanıstanda qoyulmuşdur. Antik dövr həm də yunan dramaturgiyasının yaranması, təşəkkülü və formalaşması dövrüdür. Dünya ədəbiyyatı üzrə görkəmli mütəxəssis Əli Sultanlı bu barədə yazırdı: "Eskil öz "Zəncirlənmiş Prometey" və "Oresteya" əsərlərindən ictimai məsələləri həll edir... Sofokl Fivaida əsatirlərində götürdüyü "Tiran Edip" əsərində insanın həyatda yeri, taleyi, hərəkət dairəsi üzərində dayanaraq, məhdud da olsa insan haqqında fəlsəfi nəticələr çıxarır. "Antiqona" əsərində dövlət xeyiri və fərdin xeyiri məsələsi qoyulmuşdur. Evripid bütün əsatiri mövzuları öz ictimai, siyasi görüşlərinin bir vasitəsi edir. Səhnə onun əlində ictimai, siyasi xitabət kürsüsünə çevrilir."¹

2

Qədim yunan dramaturqları dram əsərlərini həm şeir, həm də nəsrə yazmışlar. Dünya estetik və fəlsəfi fikir tarixində fəxri yer tutan Aristotel (e.ə. 384-322) antik yunan eposu və dramaturgiyasının nəzəriyyəsini işləyib hazırlamış, sənət, bədii yaradıcılıq, faciə, komediya, ədəbi növ və canlılar barəsində qiymətli fikirlər söyləmişdir. Yunan mənzum dramalarının poetik xüsusiyyətləri-

¹ Antik ədəbiyyat tarixi (tərtib edən Əli Sultanlı), Bakı, Azər nəşr, 1958, səh. 5.

ni nəzəri cəhətdən şərh etmişdir. "Qədim dövrdə Yunanıstanda Homer, Evripid, Aristotel, Esxil, Sofokl kimi görkəmli sənətkarlar fəaliyyət göstərmiş, öz dahiyənə əsərləri ilə yunan incəsənəti və dramaturgiyasını şöhrətləndirmişdir"¹.

Esxil (e.ə. 525-456) dünya ədəbiyyatına "Zəncirlənmiş Prometey", "Aqamemnon", Sofokl (e.ə. 496-406) "Tiran Edip", "Antiqona", Evripid (e.ə. təq. 480-406) "Alkesta", "Medeya" və s. faciələr vermişlər. Yunan və dünya ədəbiyyatında faciə canrında yazılmış ilk mənzum drama "Zəncirlənmiş Prometey"dir.

Esxildən sonra onun sənət yolunu Sofokl və Evripid davam etdirmişlər. Evripid yunan dramaturgiyasına bədii forma yeniliyi gətirmiş, "Medeya" faciəsini həm şeir, həm də nəşrlə yazmışdır. (Bu bədii formanı Azərbaycan dramaturgiyasında ilk dəfə Cavid «Şəhla» pyesində tətbiq etmişdir.) Onun "İppolit" və "İfigeniya Avliddə" əsərləri mənzum faciə canrında antik vəzndə yazılmışdır.

Antik vəzn bizim eradan əvvəl VIII əsrdə Yunanıstanda yaranmış və Avropa şeirinin işlək vəznə olmuştur. Antik vəzn dünya ədəbiyyatına təsir göstərən vəzn olmuştur. Bu vəznə metrik vəzn də deyilmişdir".²

3

Qədim yunan dramaturqlarının əsərlərindən bəzi parçalara nəzər salaq. **Esxil. "Zəncirlənmiş Prometey". (Tərcümə edən Rəsul Rza)**

Prometey

Sən hörmət, ibadət et, yaltaqlan, hakim deyə.
Məni hər şeydən bu gün az maraqlandırır Zevs
Qoy ağalığ eləsin, dövrünü uzun sürməz
Allahların üstündə onun hökmranlığı.
Çox çəkməyəcək, budur, böyük qədrdanlığı.

¹ Aslan Aslanov. Aristotel və onun "Poetikası". Aristotelin "Poetika" kitabında, Bakı, Azərneşr, 1974, səh. 9.

² Abbas Hacıyev. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları, Bakı, 1999, səh. 237.

Öz boynuna alaraq yaxınlaşır görürəm.
 O yeni zülmkarın nökəri gəlir, nə qəm.
 Əlbəttə, bu gəlişi onun deyildir əbə.
 Yeni xəbərlərini söyləməkdə gecikməz.

(Hermes gəlir)

Hermes

Sənə xitab edirəm ey kələkbaz, acı dil,
 Allahların yanında günahın gizlin deyil.
 Oşit! Ey insanlarçın atəşi oğurlayan,
 Atam əmr eləmişdir gərək edəsən bəyan
 Onu taxtdan salacaq izdivacın sirrini,
 Hər şeyi söylə aydın, gizləmə heç birini.
 Məni məcbur eləmə, Prometey, bir də gəlīm,
 Özün yaxşı bilirsən Zevs deyil əsla həlīm.

Prometey

Allahlar nökərinin nə dəbdəbəli, yüksək,
 Bəzəkli nitqi vardır. Dinləyirəm də görək!
 Bu yaxında başlayan o hakimiyyətiniz,
 O saray nemətləri zənn eləyirsiniz siz,
 Əbədi qalacaqdır, iki zalım o yerdən
 Yıxılırkan görmüşəm, bax bu gözlərimlə mən
 Görəcəyəm düşəndə üçüncü zülmkarı;
 İndi ağalıq edən amansız hökmdarı.
 Bil ki, onu gözləyir ən məşum bir aqibət,
 Yıxılacaq yaxında öz taxtından nəhayət.
 Yoxsa zənn eləyirsən mən yeni allahların
 Önündə titrəyirəm, yox, yanlıştır qərarım.
 Əsla. Gəldiyin yolla durma, get geri, inan,
 Məndən suallarına cavab almayacaqsan.

Hermes

Belə dik başlığınla qazandıqların budur:
 Zəncir, əzab, inilti nədir yenə bu qürur.

Prometey

Bil ki, bu əzabımı, bu sonsuz işkəncəmi.
Dəyişməyəm xidmətə aciz müti qul kimi.

Hermes

Atam Zevsin bir sadıq carçısı olmaqdan
Daş qayaya qul olmaq, səncə yaxşıdır, yoxsa?

Prometey

Sevinirəm bədxahı sözlə acılamaqdan.

Hermes

Sən bəlalər içində, görünür, zövq alırsan.

Prometey

Bəli zövq alıram mən, istəyim budur ancaq
Düşmənlərim də belə zövq alsın, nazlanaraq.

Hermes

Sən fəlakətlərində məni suçlu görürsən?

Prometey

Bil, bütün allahlara nifrət bəsləyirəm mən.
Onlar incidir məni, xeyirxah işlərimçin,

Hermes

Dəlilikdir görürəm indi sənin mərazin.

Prometey

Düşmənlərə qarşı kin, məraz adlansa, bəli

Hermes

Səadət içində də tapmazdın sən təsəlli.

Prometey

Oy-oy!

Hermes

Tanış deyildir Zevsə bu kimi sözlər...

Prometey

Tələsmə, zaman ona hər bir şeyi öyrədən.

Hermes

Görünür ki, hələ sən bir ibrət almamısan.

Prometey

Odur ki, bir qul ilə söhbət edirəm əlan.

Hermes

Atam istədiyini deyəcəksən, yoxsa yox?

Prometey

Demək lazımdır. O ki, mənə hörmət edib çox.

Hermes

Bir körpə uşaq kimi məni ələ salırsan.

Prometey

Məgər səfih deyilsən sən bir körpə uşaqdan?
Zənn edirkən sorğuna cavab verəcəyəm mən?
Bil, azad etməyincə məni bu zəncirlərdən.
Min bir hiylə işlətsə, min bir biclik Zevs yenə
Nail olmayacaqdır məndən, istədiyinə.
Qoy yandırsın göyləri, odlu şimşəkləriniz,
Ağ qanad tufanları qovsun belədən-belə.
Titrətsin zəlzələylə yerin yeddi qatını,
İllər cövlana çıxsın, sürsün köhlən atını.
Məni sarsıda bilməz, bütün bunlar, nahaqdır.
Söyləmərəm taxtından onu kim salacaqdır.

Hermes

Bu inad fayda verməz, öz halını düşün bir.

Prometey

Qəbul etdiyim qərar dəyişəcək deyildir.

Hermes

Bu ağır işgəncələr ibrət üçün bir dərstdir
Əqlə gəl ey zavallı, əqlə gəl, daha bəsdir.

Prometey

Bu məsləhətlərinin kimə faydası vardır?
Qulaqlarım dalğa tək, bu sözlərinlə kardır,
Zənn etmə mən qorxaraq Zevsdən, bir arvad kimi
Götürəcəyəm geri sənə dediklərimi.

Qadın kimi yalvarıb deyəcəyəm, amandır,
Məni gəl xilas elə! Yox, zənn etmə yalandır.
Bunu görməyəcəksən; məndə ona qarşı bil,
Olan sonsuz nifrətdir, əsla başqa şey deyil.

4

Sofokl. "Antiqona". (*Tərcümə edən Osman Sarıvəlli*)

Korifey

İnsanlar çox zaman xəstələnərək,
Bəzən də qılıncla vuruşmalarda
Yaralanıb ölür, lakin sən hələ
Cavan, sağ-salamat, həm də gəncliyin
Təbii və təmiz sifətlərini
Yaşatdığın zaman özündə bütün
Aidə könül və əsl olmaqla
Əbədi şöhrətə nail olursan.

BİRİNCİ ANTİSTROF**Antiqona**

Bəli, eşitmişdim, qədim zamanda
Frigiyalı qonaq Tantalidanın
Sipil dağlarının yaxınlığında
Əzab-əziyyətlə məhv olduğunu
Açıb qollarını sıldırım dağlar
Onu hər tərəfdən bürümüş tamam
Deyirlər, göylərdən Tantalidanın
Başının üstündə ildırım çaxar
Ystünə aramsız qar, yağış yağar
Onu isladarmış başdan-ayağa
Onun göz yaşları qaynayır bulaq tək
Biarəm süzülüb kirpiklərindən
Axarmış dağların ətəklərinə.
Mənim də taleim belədir yəqin.
Allah daş zindana, qara məhbəsə -
Ölüm yatağına aparır məni.

Korifey

Allah övladilə bəhsmi edirsən
Anadan ilahə doğulmuşdu o?

Bizlər ki, ölümə məhkum edilmiş
Adi insanlarıq. Lakin allahın
Çox sevdiyün üçün sənin talein
Talei kimidir Tantalidanın.

İKİNCİ STROF

Antiqona

Ölüm məqamında mənə gülürsən.
Hələ diri ikən, hələ günəşin
Gördüyüm zamanda şəfəqlərini -
Əzab verirsiniz, ilahi, mənə.
Ey mənim vətənim, vətəndaşlarım!
Adlı adamları bu məmləkətin!
Gözəl Dirka çayı, Fiv çəmənliyi
Bari şahid olun, bari siz deyin
Mən hansı qanuna görə günahsız
Qəbr tək qaranlıq sərdabələrdə
Qalmalı oluram? Təəssüf ki, heç
Dalımca ağlayan bir kimsəm yoxdur.
Səni diri-diri, ey yazıq canım
Canlıdan, cansızdan, pisdən, yaxşıdan
Olmayan kimsəsiz bir qaranlığa
Atıb gələcəkdir, ağırdır heyhat...

Korifey

Məğrur qız, sən insan əli çatmayan -
Yüksəlmək istərkən - uca göylərə,
Günahkar olduğu səbəbdən atan
Dikanın müəzzəm təxtinə dəyər
Ağır əzablarla yerə düşərsən!.

İKİNCİ ANTİSTROF

Antiqona

Sən mənim yarama toxundun yenə -
Nə üçün o bədbəxt, yazıq atamı,
Labdaklar nəslini təqib eləyən,
Fəlakət törədən qara talei
Əfsus xatırladın, incidir məni...
Anamın günahkar ağışu heyhat
Öz doğma oğlunu qəbul elədi.
Atam da evləndi bədbəxt anamla.
Sonra da mən bədbəxt meydana gəldim.
İndi də hər yandan lənətlənərək
Onların yanına gedirəm, əfsus...
Təəssüf, qardaşım! Düşüb sövdaya
Həm özün özünü, həm də ki, məni
Bir qadın ucundan bədbəxt elədin.

Korifey

Ölülərə hörmət elədiyi tək,
Qanun-qaydanı da saxlamaq gərək!
Onu basıb keçmək, tapdamaq olmaz,
Hakimlər qanunun keşiyindədir;
Sənin sərbəstliyin evini yıxdı.

Antiqona

İndi mən talesiz, dostsuz, aşnasız
Murada çatmamış, kamə yetməmiş
Gedirəm, son yolum, son səfərimdir.
Günəşin müqəddəs şəfəqlərini
Heyf ki, bir daha görməyəcəyəm.
Mənim taleyimə ağlayan yoxdur...

5

Eвриpid. "İppolit". (*Tərcümə edən Mirvarid Dilbazi*)

Xor

Sözünü al geriyə, tezcə sən allah, ey çar.
Səhvini dərk eləyərkən daha hər şey gec olar.

Tezey

Onu mən qovmalıyam, yox, o deyildir daha pak.
İki yol ilə, baxın, olmalıdır həm də, həlak.
Ya ölüb ruhu cəhənnəmdə əzablar çəkəcək,
Qürbət ellərdə ya da ömr eləyib tək öləcək.

(İppolit gəlir)

Xor

Bax budur İppolitin gəldi özü.
Dinlə son dəfə də bizdən bu sözü,
Çəkməsən əl qəzəbindən, sən əgər,
Dəyər axırda sənə külli zərər.

İppolit

Eşidib tez səsini gəldim, ata,
Nə rəvadır səni qəmlər ovuta.
Görmürəm bir səbəb əsla buna mən,
Yz verən hadisəni söylə həmə.

(Fedranın cəsədini göstərir)

Zövcən ölmüş, bu nə işdir, atacan?
Çox təəccüb edirəm, hadisə baş verdi haçan?
Çox deyildir burada biz görüşüb ayrılalı
Pis deyildi, inanın, zərrə qədər onda halı.
O, vida etdi neçin böyləcə birdən həyata.
Hər nə vardırısa onu aç mənə tez söylə, ata.
De, cavab verməyərek, böylə susursan da nədən?
Yz verən hadisəni bilməliyəm indicə mən.
İnsanın xilqətinin həmdəmidir çünki marağ,
Özganın dərdlərini cəhd eləyir bilməyə, bax!

Dərdi dostlarla bölərlər nə qədər olsa dərin,
Ata, yersizdi sənün bunca qəzəb, qüssələrin,

Tezey

Nə qədər səhv eləyirsiz özünüz
Doludur hiylə ilə hər sözünüz.
Olan işlər sizə pünhandısa bəs
Nəyi kəşf eyləmək istərsən əbəs.
Cəhd edirsən görürəm sən bu işə,
Ta ki hər kəs yeni bir fikrə düşə.

İppolit

Danışıb sofiyana düşmək əbəsdir təlaşa.
Sözünü cahil olanlar da düşər yaxşı başa.
İndi eyham deməyin vaxtı deyildir: atacan.
Qorxuram dərdin ilə həddi, hüdudu aşasan.

Tezey

Bir nişan xalq edəydi yaradan,
Qəlbləri mümkün olaydı bizə görmək oradan.
Tanıyaydıq, nə olar, dost ilə düşmənləri biz,
Ayrılarıdı o zaman öz-özünə çirkli, təmiz.
Ya olaydı iki səs, həm biri haqq doğrusa da,
Digərin bəxt nə verərdi bizə qabildi o da.
Kim yalan söyləyərək etsə idi bunca xata,
Verməyəydi ona haqq səs bu günahiylə əta.
Edə idi onu xalq içrə xəcil, müstəhzi,
Daha yoldan çıxaran olmaz idi onda bizi.

İppolit

Ləkə vurmuş adıma bəlkə biri böhtan ilə,
Mənə sən şübhə edirsən nə üçün, söylə, belə?
Bir günah bilməyirəm öz üzərimdə mən özüm,
Məni heyrətlərə saldı belə eyhamlı sözün.
Sən bütün həddi, hüdudu nə ki var aşdın, ata.
Bunu bil, etməmişəm cüzi belə olsa xata.

Tezey

İnsanın ağılı! Sənin yoxmu, de, bir sərhəddin?
 Bizim əyyamda ədəbsizlik aşıbdır həddin.
 Əl atır doğma oğul, bax, atanın namusuna!
 Nə deyir allah özü, bilməyirəm indi buna.
 Pozulanlar çoxalıb, sığmayacaqdır bu yerə,
 Onlar üçün gərək allah yeni bir dünya verə.
 Baxınız bir buna siz, siz mənim öz övladıma,
 O silinməz, əbədi bir ləkə vurmuş adıma.
 Bu ölüm, canlı dəlildir dediyim hər sözümə,
 Bilmirəm hansı üz ilə çıxıb oğlum üzümə.
 O verir öz-özünü gör necə məsum qələmə,
 Bu ədalər, bu yalanlar məni qərq etdi qəmə...

6

Qədim yunan dramaturqlarından sonra mənzum və mənsur canrlarda bədii əsərlər yaratmaq ənənələrini Roma və Qərbi Avropa dramaturqları davam və inkişaf etdirmişlər. İngilis, fransız və alman dramaturqları öz əsərləri ilə dünya ədəbiyyatına yeni töhfələr vermişlər. İngilis dramaturqu Vilyam Şekspir mənzum drama yaradıcılığında böyük bədii ustalığ və sənətkarlıq nümayiş etdirmişdir. Sekspirin dramalarından bəzi parçalara nəzər yetirək. "Hamlet". (İngilis dilindən tərcümə edən Sabir Mustafa.)

Kral. Bunlar doğrudumu?

Kraliça. Ağlabatandır.

Poloni.

Elə vaxt olubmu, lütfən, söyləyin,
 Mən inamla deyim: bu iş "belədir",
 O başqa cür olsun.

Kral. Yadıma gəlmir.

Poloni.

(Başını və bədənini göstərərək)

Kəsin bunu bundan, səhv deyirəmsə.

Bir işin izinə düşdümsə əgər,
Lap yerin dibində olsa da belə
Əsl həqiqəti tapmalıyam mən.
Kral. Bəs bunun əslini necə öyrənək?

Poloni.

Bəzən saatlarla bu aynabənddə
Hamlet tək gəzişir.

Kraliça. Elədir, düzdür.

Poloni.

Elə həmin o vaxt onun yanına
Qızı göndərərəm. Gəlib xəlvətcə
Xalçanın dalında dayanarıq biz.
Görərsiniz necə görüşür onlar.
Əgər o sevmirsə mənim qızımı,
Əgər onun dərdi sevgi deyilsə,
Onda sarayda mən müşavir deyil,
Karvansaraçıyam, karvansaraçı.

Kral. Mütləq biz bu işi yoxlamalıyıq.

Kraliça.

Odur o zavallı əlində kitab
Gəlir dərd içində, kədər içində.

Poloni.

Gedin, hər ikiniz kənara gedin,
İzn verin onu yoxlayım indi.

Kral, kraliça və məiyyəət gedirlər. Hamlet kitab oxuya-oxuya gəlir.

Əzizim Hamletin kefi necədir?

Hamlet. Yaxşıdır, şükür Allaha.

Poloni. Məni tanıyırsınız, milord?

Hamlet. Çox əla, siz balıqçısınız.

Poloni. Mən yox, milord.

Hamlet. Kaş ki, siz onun kimi elə namuslu olaydınız.

Poloni. Namuslumu, milord?

Hamlet. Bəli, ser. Bu dünyada namuslu olmaq on min nəfər-
dən seçilmək deməkdir.

Poloni. Bu əsl həqiqətdir, milord.

Hamlet. Zira gözəllik tanrısı günəş öz şəfəqləri ilə gəbərmiş

itin leşini öpərək onda iyərəc qurdlar törədirsə... sizin qızınız varmı?

Poloni. Var, milord.

Hamlet. Onu günəşin altında qalmağa qoymayın. Bar vermək səadətdir, ancaq sizin qızınız kimi yox. Dostum, onu qoruyun.

Poloni (*kənarə*). Buna nə deyəsən? Sözü elə hey qızımın üstünə gətirib çıxardır. Əvvəlcə məni tanımadı. Dedi ki, balıqçısən. Çox uzaq getdi, çox uzaq. Həqiqətən, gəncliyimdə mən də məhəbbət əlindən çox bəlalar, həddindən artıq əzab-əziyyət çəkmişəm. Mən də lap elə bunun kimi sərsəmləmişdim. Onu yenə danışdıracağam (*Ucadan*). Nə oxuyursunuz, milord?

Hamlet. Sözlər, sözlər, sözlər...

Poloni. Nə olub ki, milord?

Hamlet. Kiminlə kimin arasında?

Poloni. Mən demək istəyirəm ki, kitabda nə yazılıb, milord?

Hamlet. Böhtanlar, ser. Bir ədəbsiz ədib burada deyir ki, qocaların saqqalı ağ, üzü qırıq-qırıq olur. Onların gözlərindən qatı qatran və albalı yapışqanı axır. Bu zavallıların başında ağıl qalmadığı kimi, zəif qiçlərində da güc qalmır. Bütün bunlara, ser, mən tamamilə inanıram, lakin bunları bu cür yazmağı vicdansızlıq hesab edirəm. Çünki siz özünüz də, ser, xərçəng kimi daldalı gəriyə gedə bilsəniz, bir vaxt mənim təkin bir ixtiyar olarsınız.

Ofeliya. Kaş Allah eləsin!

Kraliça gedir.

Poloni.

Ofeliya, sən

Qızım, hərlən burda. Siz əlahəzrət,

Lütf edin, buyurun biz də gizlənək.

(*Ofeliyaya*)

Bu kitabı oxu, onda tək-tənha

Gəzməyin heç kəsdə şübhə oymatmaz.

Əzəldən belədir dünyada insan.

Mömin görkəmində, pır libasında

Hətta şeytanı da aldada bilir.

Kral (*kənara*).

Oh, necə də düzdür! Bu sözlərlə o
Mənim vicdanımı qamçılayır ki!
Ənlik, kirşan altda qəhbənin üzü
Qəşəng sözlər altda gözə çarpmayan
İyrənc əməlimtək çirkin deyildir.
Dəhşətdir daşımaq bu ağır yükü!
Poloni. O gəlir, bir yana çəkilək, milord.
Kral və Poloni gedirlər. Hamlet gəlir.

Hamlet.

Olum, ya ölüm, budur məsələ.
Hansı şərəflidir? Azğın taleyin
Müdhış oxlarına susub dözməkmi,
Yoxsa fəlakətlər nəhrinə qarşı
Silaha sarılıb üsyanını etmək:
Ya qələbə çalmaq, ya həlak olmaq?
Ölmək - yuxulamaq, yalnız budur, bu!
Bununla ürəyin ağrılarını,
Əzəldən insanın nəsibi olan
Minlərlə dərdləri, iztirabları
Bir anın içində unuduruq biz.
Bumu gecə-gündüz dua oxuyub
Arzu etdiyimiz gözəl aqibət?
Ölmək - yuxulamaq, əbədi yatmaq,
Sonra yuxu görmək! Bax, budur əngəl
Biz canı qurtarıb işgəncələrdən
Ölüm yuxusunda nə görəcəyik?
Budur yolu kəsən. Bu səbəb bizi
Məcbur edir çəkək ömrümüz boyu
Bütün zillətləri, müsibətləri.
Yoxsa kim dözərdi, kim dözərdi, kim
Zamanın cövrünə, həqarətinə,
Zalımın zülmünə, haqsızlığına,

Lovğa əyanların təkəbbürünə,
Tapdanmış sevginin əzablarına,
Açgöz hakimlərin əclafılığına,
Qansız nazirlərin sırtıqlığına,
Hər cür şərəfsizin şərəfliləri
İyrənc təhqirinə, istehzasına?
Bunlardan əbədi qurtarmaq üçün
Bir xəncər zərbəsi kifayət ikən
Həyatın rəzalət yükü altında
Neçin sürünürük inildəyərək?
Bizi vadar edən buna nədir, nə?
Yalnız bircə qorxu, bircə vahimə:
Biz dərddən qurtarıb öləndən sonra
O məchul aləmdə nə olacaqdır?
Ordan qayıtmayıb hələ heç bir kəs.
Bu fikir sarsıdır iradəmizi,
Bizi məcbur edir daim, həmişə
Çəkək bu tükənməz məşəqqətləri,
Məlum əzablardan yaxa qurtarıb
Naməlum dərdlərə can atmayaq biz.
Bu dəhşət qorxağa çevirir bizi,
Puç olur ağlımız, qətiyyətimiz,
Solur cürətimiz bir çikək kimi.
O böyük təşəbbüs, o ali məqsəd
İtirir adını, öz mənasını.
Sus... sus! Ofeliya? Ey qəşəng pəri,
Hər zaman özünün dualarında
Xatırla mənim də günahlarımı.

Ofeliya.

Milord, çoxdandır ki, görmürəm sizi,
Bu müddət ərzində yaxşıydınızmi?

Hamlet. Təşəkkür edirəm, yaxşı, lap yaxşı.

Ofeliya.

Milord, yadigardır töhfəniz məndə.

Xeyli var, onları istəyirəm ki,

Geriyə qaytarım, buyurun, alın.

Hamlet.

Yox, yox, nə deyirsən, ömrümdə sənə

Heç vədə heç bir şey verməmişəm mən.

Ofeliya.

Yaxşı bilirsiniz, möhtərəm prins,

Mənə verdiyiniz hədiyyələri.

Qəşəng sözləriniz açdıqca qanad

Artdı bəxşislərin qiyməti qat-qat.

Onlar dəyərini artıq itirmiş,

Namuslu qızlara aydındır bu iş:

Kim ki dönük olur, mürvətsiz olur,

Qiymətli bəxşişi qiymətsiz olur.

Buyurun.

Hamlet. Ha, ha, ha! Sən namuslusan?

Ofeliya. Milord!

Hamlet. Sən gözəlsən?

Ofeliya.

Siz cənabınız,

Nə demək istəyir, bilmirəm, düzü?!

Hamlet. Onu demək istəyirəm ki, əgər sən namuslu və gözəl qızsansa, sənənin namusun sənənin gözəlliyinlə danışımağa heç kimə icazə verməməlidir.

Ofeliya. Milord, gözəlliyin namusdan yaxşı rəfiqəsi ola bilməz.

Hamlet. Bəli, doğrudur! Fəqət bəla burasındadır ki, namus gözəlliyi özü kimi bakir və büllur etməkdənsə, tezliklə gözəllik namusu aradüzəldənə, oğraşa çevirir. Əvvəllər bu mənə qeyri-adi görünürdü. İndi isə bizim dövr, zəmanə bunu təsdiq eləyir. Bir vaxtlar mən səni sevirdim.

Ofeliya. Həqiqətən, milord, mən sizin eşqinizə inanırdım.

Hamlet. Lap nahaq yerə. Çünki insan xilqəti qoca ağac gövdəsidir, ləyaqət çiçəyi ona peyvənd tuta bilmir. Mən sənə sevmirdim.

Ofeliya. Deməli, mənim aldanmağım daha dəhşətlidir.

Hamlet. Get monastıra. Nə üçün sən günahkarların sayını artırmağa can atırsan? Mən özüm də ala-babat təmiz adamam. Lakin özümü onda günahlandıra bilərəm ki, anam məni doğmasa daha yaxşı olardı. Mən çox lovğa, kinli, xudpəsəndəm. Daxilimdə o qədər eybəcərliklər var ki, onları fıkirləşməyə düşüncəm, müəyyən bir şəklə salmağa təsəvvürüm, həyata keçirməyə vaxtım çatışmır. Göylə yer arasında vurnuxan mənim kimi belə məxluqlardan nə gözləmək olar? Biz hamımız həqiqi fırldaqçılıq. Bizim heç birimizə inanma. Hələ ki bakirəsən, insanlardan uzaqlaş. Birbaşa monastıra get. Atan hardadır?

Ofeliya. Evdədir, milord.

Hamlet. Qapıları onun üzünə möhkəm bağla ki, o yalnız öz evində özünü ələ salsın. Əlvida.

Ofeliya. Ah, müqəddəs göylər, siz ona kömək olun!

Hamlet. Əgər ərə getsən, qoy mənim lənətlərim sənə cehiz olsun. Buz kimi şəffaf, qar kimi təmiz olsan da, yenə böhtanlardan qurtara bilməyəcəksən. Monastıra tələs, dayanma, əlvida. Hərgah mütləq ora getmək istəsən, onda bir axmağa get. Çünki ağıllılar çox yaxşı bilirlər ki, siz onlardan necə buynuzlu vəhşilər düzəldirsiniz. Monastıra get, cəld ol. Əlvida!

Ofeliya. Ey ulu qüvvələr, siz ona şəfa verin!

Hamlet. Yz-gözünə rəng çəkdiyini də eşitmişəm. Allah-təala sizə bir sifət verir, siz onu boyayıb başqa şəklə salırsınız. Qərribə oyunlar, hərəkətlər çıxardır, danışlıqlar icad edir, tanrının yaratdıqlarına yeni-yeni adlar verirsiniz, öz əxlaqsızlığınıza sadələvlük donu geyindirirsiniz. Get, get, mən artıq bunu istəmirəm. Məni dəli eyləyən də elə bax budur. Sənə deyirəm, daha heç kəs evlənməyəcək. İndiyə qədər evlənənlərin hamısı, bir nəfərdən

başqa, qoy birgə yaşasınlar. Qalanları necə var elə də qalsınlar. Monastıra get, rahibə ol.¹

Gedir.

7

Şekspir. "Otello". (*İngilis dilindən tərcümə edən Sabir Mustafa.*)

Yaqo.

Tamam qarışdırıb Rodriqo işi:
Qaranlıqda gəlib bir neçə nəfər
Burda Kassioya hücum ediblər.
Kassionu ağır yaralayıb o,
Dostları qaçıbdır, ölüb Rodriqo.
Emiliya. Zavallı Rodriqo, yazıq Kassio!

Yaqo.

Yalnız pozğunluğun bəhrəsidir bu.
Emiliya, indi get, öyrən, bu axşam
Yavər harda olub, harda edib şam.
(*Biankaya*)

Nədir, titrəyirsən bu sözdən, xanım,
Deyəsən, düz olur mənim gümanım?

Bianka.

Bizdə şam eləyib bu axşam yavər.
Fəqət titrəmirəm mən zərrə qədər.

Yaqo.

O səninlə olub? İşə bax, kimlə?
Sənə əmr edirəm, gedək mənimlə!
Emiliya. Tfu, ayıb olsun, həyasız qəhbə!
Bianka. Mən qəhbə deyiləm, tövbə, min tövbə!
Sənintək qadınam - ləkədən uzaq.

Emiliya. Mənimtək! Utanmaz, sırtıqlığa bax!

Yaqo.

Möhtərəm cənablar, lütf eyləyiniz.

¹ Vilyam Şekspir. "Hamlet". Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, I cild, Bakı, 2004, səh. 190-191, 206-209.

Yazıq Kassionun yarasına biz
 Gedək birgə baxaq: kəsib ağrını,
 Necə dəyişəcək həkim sarğını?
 (*Biankaya*)

Xanım, arxamca gəl, orda nəhayət.
 Bizə danışarsan başqa hekayət.
 Emiliya, qəsrə qaç, get sərdargilə,
 Sən bu müsibəti onlara söylə,
 Di yeri.
 (*Kənara*).

Bu gecə ötüşməz hədər:
 Ya məni ucaldar, ya da məhv edər.
Gedirlər.

İKİNCİ SƏHNƏ

*Qəsrə yataq otağı.
 Dezdemona yatır, şam yanır. Otello daxil olur.*

Otello.

Budur səbəb, səbəb tək budur yalnız,
 Yrəyim çırpınır necə qərarsız!
 Siz ey pak ulduzlar, bu səbəbin mən
 Adını çəkmərəm xəcalətimdən.
 Səbəb ancaq budur, lakin qanını
 Tökərək almaram onun canını.
 Bədəni mərmərdən, qardan da bəyaz.
 Ona toxunmağa ürəyim qıymaz.
 Ancaq ölməlidir, yoxsa o şeytan
 Çoxunu aldadıb çıxarar yoldan.
 Əvvəl söndürərəm mən bu işığı,
 Sonra bu işığı - bu yaraşığı.
 Ey nur xidmətçisi, ey müqəddəs şam,
 Mən səni söndürsəm, peşman olsam,
 Burda çətin nə var? Mən elə bu dəm

Səni əzəlkitək yandıra billəm.
Ah, səni, ah, səni söndürsəm fəqət.
Sən, ey yer üzündə əvəzsiz xilqət,
Ylvi gözəlliğin ilk nümunəsi,
Təbiətin nadir, canlı şöləsi,
Hanı bu dünyada Prometey, hanı?!
Yenidən yandırsın sənin ziyanı?!
Dərsəm qızılgülü öz budağından,
Təzədən yerində bitməz heç zaman.
O mütləq solacaq, nə dəhşətlidir!
Çiçək budağında tərəvətlidir.
İyləyim gülümü şaxında ikon.

(Dezdemonanı öpür).

Yrək rövnəq tapır yaz nəfəsindən.
Elə bil, məlhəmdir bu saf tərəvət,
Onun qarşısında susar ədalət.
Bir daha, bir daha öpüm, nə xoş hal!
Ölsən də, dəyişmə, beləcinə qal.
Səni öldürəcəm, sevəcəm yenə,
Eşqin təsəllidir həyatda mənə.
Bir daha qoy öpüm, ah, bu son öpüş
Nə qədər şirindir, nə qədər müdhiş.
Mən həm ağlayıram, həm məhv edirəm,
Ağır əzablarla doludur sinəm.
Çəkirəm göylərin qəm-kədərini,
Göylər də məhv edir sevdiklərini.
Ah, oyandı.

Dezdemonna. Kimdir? Otello, sənsən?

Otello. Bəli, Dezdemonna.

Dezdemonna. Yatmırsan nədən?

Otello.

Bu axşam, bir söylə, yatmış ülkərim,
Dua etmişəmni?

Dezdemonna. Bəli, sərvərim.

Otello.

Günahın qalıbsa, bunun üçün də

Allah qarşısında, tanrı önündə

Dua et, tezliklə günahını yu.

Dezdemonna. Sənin fikrin nədir, nə deməkdir bu?

Otello.

Di başla, dua et, durma bir an da,

Cəld ol, gözləyirəm səni bu yanda.

Hazır deyilsənsə ölümə ruhən,

Səni öldürməyəm əsla, qətiyyəən.

Allah eləməsin, eyləyəm bunu,

Həç vaxt öldürməyəm sənin ruhunu.

Dezdemonna. Necə, danışırsan qətlimdən?

Otello. Hə, mən...

Dezdemonna. Xudaya, hifz elə məni ölümdən!

Otello. Amin, amin deyir qəlbim, varlığım!

Dezdemonna. Belə deyirsənsə, öldürməzsən.

Otello. Hım!

Dezdemonna.

Ancaq qorxudursan məni, ezizim,

Nə üçün qorxuram, bilmirəm özüm.

Baxırsan necə də çılğın, dəhşətlə,

Gözlərin oynayır hirsə, hiddətlə.

Ləkəsiz olsa da eşqim, ismətim,

Qorxuram, baxmağa yoxdur taqətim.

Otello. Düşün günahını nə varsa bir-bir.

Dezdemonna. Yeganə günahım səni sevməkdir.

Otello. Bəli, öləcəksən elə bununçün.

Dezdemonna.

Bu ki təbiətə ziddir büsbütün.

Cəzayla kəsilməz eşqin nəfəsi,

Həç vaxt öldürməzlər sevən bir kəsi.

Axı, ölüm hara, məhəbbət hara?!

İnsan sevdiyiçün çəkilməz dara.

Gözlərin andırır qan çanağını,

Hırslə çeynəyirsən alt dodağını.

Qəzəb dalğaları tutub çöhrəni,

Dəhşətli fikirlər titrədir səni.

Bunlar xəbər verir gələn tufanı,

Əminəm, mənə yox heç bir ziyanı.

Otello. Sus daha, danışma boş yerə, nahaq.

Dezdemonna. Susuram. Nə olub, bir söylə ancaq.

Otello.

Dünyada mənimçün əziz, yeganə

Dəsmalı yadigar vermişdim sənə,

Sənsə Kassioya vermişən onu.

Dezdemonna.

Vallah, bu düz deyil! Tez Kassionu

Çağırtdır, qoy gəlsin, soruş özündən.

Otello.

Füsunkar məleykə, həya eylə sən,

Utan əmələndən, fikirləş barı,

Qırmısan, pozmuşsan əhdi, ilqarı.

Sən artıq öz ölüm yatağındasan,

Əcəlin amansız qucağındasan.

Dezdemonna. Məni öldürməzsən, yəqin ki, hələ.

Otello.

İndi öləcəksən, bitib məsələ,

Odur ki, havayı uzatma bunu -

Açıqca etiraf eylə suçunu.

And içib suçunu atma boynundan,

Bil ki, xəbərdaram hər oyunundan

Qərarım qətidir, çalışma əbəs,

Heç nə qərarımı dəyişə bilməz.

Qəlbim fəryad edib, çəksə də nalə,

Mütləq ölməlisən.

Dezdemonna. Allah, rəhm elə.

Otello. Mən amin deyirəm.

Dezdemonna.

Rəhm elə sən də,

Mərhəmət oyansın mənə qəlbində.

Təhqir etməmişəm səni qətiyyən,

Heç vaxt sevməmişəm Kassionu mən.

Tanrı buyruğuna əməl edərək,

Mən onu sevmişəm yalnız insantək.

Qorumuşam sənin könül varını,

Ona verməmişəm yadigarını.

Otello.

Vallah, özüm gördüm, döndü iqbalım,

Onun əlindəydi mənim dəsmalım.

Oh, vəfasız qadın, tükənməz dərdim,

Səni ədalətə qurban verərdim.

Fəqət hiylələrin gəlməyir başa,

Yalanın qəlbimi döndərdi daşa,

Amansız qatilə çevirdi məni,

Gərək qatil kimi öldürəm səni.

Mən gördüm dəsmalı.

Dezdemonna.

Yəqin, tapıb o.

Çağırtdır, nə var ki, gəlsin Kassio

Dəsmal verməmişəm ona heç zaman,

Sən soruş özündən, bir eşit, inan,

Desin həqiqəti.

Otello. O deyib artıq.

Dezdemonna. Nə deyib, sərvərim?

Otello. Deyib yatmışıq.

Dezdemonna. Nə təhər, ah, qeyri-qanuni?

Otello. Bəli.

Dezdemonna.

Yox, yox, necə dönüb ağzında dili?!
Təkrar edə bilməz o bunu heç cür.

Otello.

Bacarmaz, elədir, belə görünür.
Əbədi bağlanıb ağzı, susur o,
Çəkib zəhmətini namuslu Yaqo.

Dezdemonna.

Demək, qorxmurammış mən nahaq yerə,
Nə olub, nə olub? Ölüb biçərə?

Otello.

Canlanıb hər tükü olsaydı bir can,
Yenə qurtarmazdı qisas odundan.

Dezdemonna.

Fəlakət! İftira atıblar ona,
O, qurban gedibdir şərə, böhtana.
Aman! Mən məhv oldum.

Otello.

Qəhbə, bir utan.
Hələ bir əclafa sən ağlayırsan?!

Dezdemonna.

Sərvərim, mürvətin çatsın hoyuma,
Qov məni, ancaq ki ömrümə qiyma.

Otello. Öl, fahişə!

Dezdemonna.

Sabah sən öldür məni,
Möhlət ver, yaşayım tək bu gecəni.

Otello. Mənə qarşı durmaq?! Beləsə, heyhat...

Dezdemonna. İzn ver, yaşayım yarımca saat.

Otello. Yox, olmaz, dəyişməz heç nə qərarı.

Dezdemonna. Bircə dəfə dua eyləyim, barı.

Otello. Yox, olmaz, bu gecdir.

Onu boğur.

Emiliya (*səhnə arxasından*).

Sərdar, ey sərdar,
Tez açın qapını!

Otello.

Nədir hay-havar?
Kimdir səs-küy salan, qışqıran belə? -
Ölməyib, deyəsən, canı var hələ?
Vəhşiyəm, ürəyim yumşaqdır fəqət.
Qoymaram çəkəsən artıq əziyyət,
Belə, belə!

(*Xəncərlə vurur*).

Açın qapını, sərdar!

Otello. Kimdir?

Emiliya (*səhnə arxasından*). Sərdar, sizə bircə sözüüm var.

Otello.

Emiliyadır, yəqin gətirib xəbər.
Demək, Kassionu məhv eyləyiblər, -
Bu saat, bu saat, hə, öldü daha,
Artıq qımıldanmır, tərpendi, aha,
Yox, yox, yatıb qalıb, xəyanətsizdir,
Məzartək sakitdir, hərəkətsizdir.
Emiliyanı evə buraxım, ya yox?
Hansı yaxşı olar? Bağırır nə çox.
Mənə elə gəlir, yenə tərpendi,
Yox, yox, tərpenmədi. Nə edim indi?
Emiliya içəri elə girəntək,
Şübhəsiz, zövcəmə xitab edəcək.
Zövcəm! Hanı zövcəm? Yadam bu ada,
Artıq mənim zövcəm yoxdur dünyada.
Necə dözülməzdir, ağırdır bu an,
Elə bil, başlanıb müdhiş bir tufan.
Tutulub Günəş də, Ay da, elə bil,
Sanki, bu kainat əvvəlki deyil.

Hər şey başdan-başa zülmət içində,
Aləm lərzə gəlir dəhşət içində.

Emiliya (*səhnə arxasından*).

Xahiş eyləyirəm, möhtərəm sərdar!

Tez açın qapını, təzə xəbər var.

Otello.

Emiliya, hə, gəl, unuttum səni.

Sakit ol, bir dayan, çəkim pərdəni.

Qapını açır. Emiliya daxil olur.

Sənə nə olub, ey, nədir qalmaqal?

Emiliya.

Adam öldürüblər, ah, ah, general,

O yanda, küçədə.

Otello. Necə, bu saat?

Emiliya. Elə bu saatca.

Otello.

Dəyişib həyat,

Aydın təsirindən baş verib bu iş, -

Yəqin, yoldan çıxıb, qəbahət etmiş,

Yerə həddən artıq yaxınlaşıbdır,

Bundan dəli olub, hamı çaşıbdır.

Emiliya.

Kassio öldürdü bir zavallını,

Rodriqo adında venesiyalını.

Otello. Rodriqo da ölüb, Kassio da, hə?

Emiliya. Xeyr, Kassioya olmayıb heç nə.

Otello.

Kassio sağ qalıb, çaşqınlığa bax,

Demək, qan tökülüb havayı, nahaq.

İntiqam çevrilir fəlakətlərə.

Dezdemonna. Olürəm, ölürəm günahsız yerə.

Emiliya. Nədir bu inilti?

Otello. Necə, hanı bəs?

Emiliya.

Ay aman, xanımın səsidir bu səs!
Kömək, kömək edin! Ah, mehribanım,
Dillənin, danışın yenə də, xanım!

Dezdemonna. Günahsız ölürəm.

Emiliya.

Xanım, əzizim,
Kimdir qatiliniz!

Dezdemonna.

Heç kəs, mən özüm.
Əlvida, qoy bilsin ərim - sultanım.
Təmizdir ismətim, pakdır vicdanım.

Of, eyvah, əlvida!

Ölür.

Otello.

Sən işə bax bir!
Onu kim öldürdü?

Emiliya. Əfsus, kim bilir?

Otello.

Eşitdin, o dedi, mən özüm, heç kəs.
Mən öldürməmişəm.

Emiliya.

Söz ola bilməz.
Xanım belə dedi öldüyü zaman.
Gərək həqiqəti söyləsin insan.

Otello.

Getdi bu dünyadan bir yalançıtk.
Cəhənnəm oduna o yansın gərək.
Onu mən öldürdüm.

Emiliya.

Beləsə, onda
Lənətə layiqsən bütün cahanda.
Sənsən iblislərin mənfuru, pisi,

Xanım - mələklərin safı, munisi!

Otello.

Azmışdı yolunu, ağıl çaşmışdı,
Qəhbəlik edirdi, pozğunlaşmışdı.

Emiliya. Yox, böhtançı iblis, o vəfadardı.

Otello. Lal axan su kimi, xəyanətkardı.

Emiliya.

Alışan od kimi haqsızsan özün,
Tamam əsassızdır, yalandır sözün.
Eşqinə sadıqdi o gözəl mələk
Müqəddəs göylərdə pak ilahətək.

Otello.

Kassio onunla başbir olubdur,
Ləyaqət, sədaqət təhqir olubdur.
Soruş öz ərindən bu rəzaləti,
Danışsın necə var qoy həqiqəti.
Olmasaydı möhkəm bir sübut əgər,
Ona bu cəzanı verərdim məgər?
Qoy düşüm, səbəbsiz toxunsam ona,
Zülmət cəhənnəmdə dibsiz yarğana.
Sonsuz izzirabdan, dərddən solum mən,
Əbədi nifrətə düçar olum mən.
O atdı, tapdadı əhdi, ilqarı,
Ərin sübut edib bütün bunları.

Emiliya. Mənim ərim?

Otello. Sənin ərin.

Emiliya.

Xanım, a,
Xəyanət yoluna düşüb, əcaba?

Otello.

Bəli, Kassioyla. O saf qalsaydı,
Eşqinə, andına doğru olsaydı,
Tanrı yaratsaydı möcüzə-röya, -

Saf-xalis zümrüddən yeni bir dünya,
Mənə versəydilər həmin dünyanı,
Ona dəyişməzdim Dezdemonanı.

Emiliya. Mənim ərim?!

Otello.

Bəli, açdı gözümü,
Mənə o göstərdi mənim özümü.
Yaqo - sədaqətli, namuslu adam,
Çirkin əməllərə qənimdir müdam.

Emiliya. Mənim ərim?

Otello.

Niyə edirsən təkrar,
Axı, bu təkrara nə ehtiyac var?
Dedim sənin ərin.

Emiliya.

Ah, yazıq xanım!
Sənin təhqir olub əhdin, peymanın,
Dözülməz alçaqlıq, amansız dəhşət,
Eşqi ələ salıb mənfur rəzalət.
Ərim dedi: xanım xəyanət edir?

Otello.

Bilmirsən bu sözün mənası nədir?
Neçin çeynəyirsən onu bu qədər?
Dedim sənin ərin, bildin müxtəsər?!
Mənim həmdəməmdir, sənin ərin o, -
Namuslu, namuslu, namuslu Yaqo.

Emiliya.

O belə deyibsə, düşsün dərdlərə.
Yrəyi doğransın qoy zərrə-zərrə.
Əzablar içində o yavaş-yavaş
Çürüsün, iylənsin əsrlərcə kaş.
Gözün içinədək yalan söyləyib,
Dünyada ən iyirənc böhtan söyləyib
O səni sevirdi canından artıq.

Otello. Ha, ha, ha!

Emiliya.

Acıla, gül, ver də acıq.
Yenə də deyirəm mən həqiqəti,
Göylər bağışlamaz bu cinayəti.
Təmizdi, büllurdu o ülvi xilqət,
Sən onun qədrini bilmədin fəqət.

Otello. Ondan qalmaz qəhbə, di mumla, bəsdir.

Emiliya.

Sənin hədələrin daha əbəsdir.
İstər dağla məni, ürəyimi yar,
Ölmüşün ölümdən nə qorxusu var?!
Ah, səfeh, ah, qanmaz! Duyğusuz kötük!
Gör bir ucbatından nə günə düşdük?!
Qoymaram bu işi mən gizli qala,
Sənin qılıncından qorxmuram əsla.
İyirmi dəfə də öldürsən məni,
Rüsvay edəcəyəm aləmdə səni.
Ay-haray, bir kömək! Qatil var, qatil!
Xanımı öldürdü Mavr, o səfil.
Montano, Qrasiano və Yaqo daxil olurlar.
Montano. Möhtərəm general, nə vardır belə?

Emiliya.

Ah, Yaqo, vaxtında gəlmisən elə,
Heç zaman, heç zaman yol vermə ona,
Atsın cinayəti sənin boynuna.

Qrasiano. Nə olub?

Emiliya.

Əzizim, çəkinmə qəti,
Əgər kişisənsə, de həqiqəti.
İndi biabır et sən yalançını,
Qoy hamı tanısın bu böhtançını.
Söyləyir, guya ki, demisən: ona

Xəyanət edirmiş pak Dezdemonə.
 Bu ki iftiradır! Rəzalətə bax!
 Bilirəm, olmazsan sən belə alçaq.
 Partlayır ürəyim, bir danış, dillən.

Yaqo.

Yalnız öz fikrimi söyləmişəm mən.
 Yoxdur bir əlavəm bir kəlmə həтта,
 Özü sübut edib bunu həyatda.

Emiliya.

Ona demisənmi, o məsum xilqət
 Eşqinə, ərinə edib xəyanət?

Yaqo. Demişəm.

Emiliya.

Bu mənfur, bu çirkin yalan,
 Axı, necə çıxıb sənin ağzından?
 Xanım Kassioyla atıb namusu?..
 Tamam uydurmadır, Allah haqqı, bu,
 Heç cür mümkün deyil, bu ola bilməz. ¹

8

Şekspir. "Kral Lir". (*İngilis dilindən tərcümə edən Sabir Mustafa.*)

Səfillər, donuzlar arasında tək
 Qalmağa, yatmağa məcbur edildin.
 Bu necə olub ki, necə olub ki,
 Ağılnla bərabər həyatını sən
 Bu cür müsibətdə itirməmişən?
 Allah, Allah! Bu ki bir möcüzədir!
 Oyandı, onunla danışın, həkim.

Həkim. Xanım, siz danışın. Bu yaxşı olar.

Kordeliya.

Əhvalı necədir əziz kralın,
 Əlahəzrət yaxşı yata bildimi?

¹ Vilyam Şekspir. "Otello". Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, I cild, Bakı, 2004, səh. 442-451.

Lir.

Nahaq çıxardınız məzardan məni.
Sən cənnətdə bakir, müqəddəs ruhsan,
Mənsə cəhənnəmdə odlu təkərə
Bağlanmış nanəcib, günahkar kölə.
Qaynar göz yaşlarım yanaqlarımı
Yandırır ərimiş qurğuşun kimi.

Kordeliya. Hökmdar, siz məni tanıyırsınız.

Lir. Bilirəm, sən ruhsan. Nə vaxt ölmüsən?

Kordeliya. Hələ də, hələ də sayıqlayır, oh!

Hə k i m. O tam ayılmayıb. Gözləyin bir az.

Lir.

Mən əvvəl hardaydım? Hardayam indi? -

Məgər ölməmişdim? Bu işıq nədir?

Məgər məzarda da günəş nur saçır!

Məni aldadıblar gör bir necə də!

Başqası düşsəydi bu dərdə əgər,

Məni öldürərdi onun kədəri. -

Bilmirəm, nə deyim, nə cavab verim?

Bu əllər mənimdir? İnanmıram heç.

Mən gərək yoxlayım, sancaq batırım.

Aha, hiss edirəm, ağrıdır sancaq.

Kaş ki, inanaydım öz sağlığıma!

Kordeliya.

Hökmdar, lütf edin, üzümə baxın,

Çəkin əlinizi mənim başıma.

Yox, yox, diz çökməyin, sizə yaraşmaz.

Lir.

Allah xatirinə, mənə gülməyin.

Yelbeyin, gicbəsər bir qocayam mən.

Düz səkcən yaşım var: nə az, nə də çox.

Qorxuram, olmaya ağlım yerində.

Səni tanıyıram deyəsən, axı,

Tanıyıram sanki bu adamı da.
 Ancaq hələ bir az şübhələnirəm.
 Çünki mən bilmirəm, hardayam indi.
 Nə vaxt geyinmişəm bu libasları.
 Dünənki gecəni, sözün doğrusu,
 Harda keçirdiyim yadıma gəlmir.
 Mənə lağ etməyin, mənə gülməyin.
 İnsan yaranmışam mən də dünyada,
 Elə fikirləşib düşünürəm ki,
 Bu xanım öz balam Kordeliyadır.
 Kordeliya. Elədir, elədir. Hə, mənəm, mənəm.

Lir.

Bu nədir? Yaşarıb sənin gözlərin?

(Əlini onun gözünə çəkir).

Bəli, yaşarıbdır. Lütf et, ağılama.

Əgər mənim üçün zəhərin varsa,

Ver içim, ver içim onu bu saat.

Bilirəm, sən məni sevmirsən, qızım.

Sənin bacıların nahaqdan məni

Əzaba saldılar, dərdə saldılar,

Mən bir dağ çəkdilər mənim qəlbimə.

Mənə dağ çəkməyə sənənin haqqın var.

Kordeliya. Xeyr, xeyr, mənim haqqım yoxdur, yox.

Lir. Bir deyin, məgər mən Fransadayam?

Kent. Siz öz yerinizdə. Krallıqdasız.

Lir. Məni aldatmayın, rica edirəm.

Həkim.

Xanım, sakit olun. Əsib-coşması,

Gördüyünüz kimi, keçibdir artıq.

Hələlik dəhsətli, ağır günləri.

İndi təklif edin, evə aparın.

Çalışın, tam sakit olana qədər

Onu həyəcana salmasın heç nə.

Kordeliya. Buyurun, gedəyin, zati-alilər!

Lir.

Boz üz göstərməyin siz mənə qarşı.

Yalnız ricam budur: mehriban olun.

Unudun keçmiş, əfv edin məni.

Daha qocalmışam, axmaqlamışam.

Kent və əyandan başqa hamı gedir.

Əyan. Hersoq Kornuolun bu təhər öldürülməsi doğrudurmu, ser?

Kent. Tamamilə doğrudur, ser.

Əyan. Bəs hersoqun ordusuna kim başçılıq edir?

Kent. Eşitdiyimə görə, Qlosterin bic oğlu Edmund.

Əyan. Deyirlər ki, Qlosterin sürgün edilmiş oğlu Edqar qraf Kentlə birlikdə Almaniya gizlənilib.

Kent. Şayiələr müxtəlifdir. İndiki vaxtda ehtiyatlı olmaq lazımdır. Düşmən qoşunları hər dəqiqə buraya gələ bilərlər.

Əyan. Görünür, qanlı vuruşma baş verəcək. Salamat qalın, ser.
Gedir.

Kent.

Vaxtım az qalır, bu hərbdə ancaq

Səadət, fəlakət aşkar olacaq.

Gedir.

BEŞİNCİ PƏRDƏ
BİRİNCİ SƏHNƏ

Duvr yaxınlığında Britaniya ordugahı.
Edmund, Reqana, zabitlər və başqaları əllərində təbil və bay-
raqlar gəlirlər.

Edmund (*zabitə*).

Gedib yaxşı-yaxşı öyrən hersoqdan:

Qüvvədə qalırımı sonuncu qərar?

Yoxsa başqa şeylər düşüb ağılına,

Yenə də dəyişib öz planını?

Onun sözlərinə inanmaq olmur,

Təzadla, şübhəylə doludur qəlbi.

Mütləq bizə qəti bir cavab gətir.

Zabit gedir.

Reqana. Bacımın nökrəri ölübdür, yəqin.

Edmund. Xanım, qorxuram ki, zəndin düz ola.

Reqana.

Özün bilirsən ki, əziz Qloster,

Sənə gözəl töhfə hazırlayıram.

İndi kişi kimi həqiqəti de,

Söylə, sevirsənmi mənim bacımı?

Edmund. Mənim ona böyük hörmətim vardır.

Reqana.

Xəlvətcə sürünüb onun yanına,

Ərinin yerini tutmusanmi heç?

Edmund. Xeyr, fikirlərin aldadır səni.

Reqana.

Mənə elə gəlir, bir-birinizlə

Çoxdan sıx əlaqə saxlayırsınız.

Belə demək olar: artıq onunsan.

Edmund. Yox, yox, doğru deyil, namusum haqqı.

Reqana.

Ona yaxın getmə, əziz Qloster.

Onun dostu olsan, aşnası olsan,
Bu dərdə heç cürə dözə bilmərəm.

Edmund.

Məndən arxayın ol, sən mənə inan.

Odur bacın gəlir yanında əri!

Albani, Qonerilya və əsgərlər allərində təbil və bayraqlar gəlirlər.

Qonerilya (*kənara*).

Razıyam, döyüşdə məğlub olum mən,

Təki bacım mənə qalib gəlməsin.

Albani.

İstəkli bacımı görməyə şadam.

(*Edmunda*).

Cənab, eşitmişəm, bu yaxınlarda

Qızının yanına gedibdir kral...¹

9

Volfanq Höte. "Faust". (*Tərcümə edən Əhməd Cəmil.*)

GECƏ. ÇÖL.

Faust, Mefistofel qara atların üstündə çapırlar

FAUST

Bu edamgah üstündə niyə uçuşur

onlar?

MEFİSTOFEL

Kim bilir, gecə vaxtı orda nə

vernuxurlar?

FAUST

Gah qalxır, dövrə vurur, gah aşağı

cumurlar.

MEFİSTOFEL

İfritə yığnağıdır.

¹ Vilyam Şekspir. "Kral Lir". Seçilmiş əsərləri, 2 cilddə, I cild, Bakı, 2009, səh. 594-597.

FAUST

Bir mərasimdir, demək.

MEFİSTOFEL

Fikir vermə! Sür gedək!

25-ci SƏHNƏ

ZİNDAN

Faust alında çıraq və bir dəstə açar, qapının qabağında

FAUST

Qorxu bilməz ürəyim necə tir-tir

əsir, bax,

Dünyanın bütün qəmi, sanki üstümə

çökür.

Bu divar dalındadır o məsum

qəlbli dustaq,

Zəncirlənən o bədbəxt! Ah, qəm

bağrımı sökür!

Niyə açıb girmirəm? Cəsarətimmi

çatmır,

Yoxsa mən o gözləri görməkdənmi

qorxuram?

Yox, mənim tərəddüdüm heç ürəyimə

yatmır...

Tez irəli! Mən gərək o bədbəxti

qurtaram!

*(Açarı qapıya salır. İçəridən nəğmə
səsi eşidilir)*

Anam, pozğun anam,

"Öldürün!" dedi.

Atam, qəddar atam

Ətimi yedi...

Yığdı kiçik bacım

Sümüklərimi;

Basdırdı kölgədə
Hörüklərimi...
Mən quş olub, birdən
Uçdum o yerdən...

FAUST

(qapını açaraq)

Mən saman xışiltısı, zəncir səsi
duyuram,
Lakin hiss etmir ki, o, mən burda
yaxındayam.

(İçəri girir)

MARQARİTA

(yatağının içində gizlənərək)

Eyvah, gəlir ölüm! Dəhşətli ölüm!

FAUST

(yavaşcadan)

Sus! Xilas etməyə gəlmişəm, gülüm!

MARQARİTA

(diz çökərək)

Qəlbin var, rəhm elə! Bir halıma yan!

FAUST

Sus! Sus! Oyadarsan gözətçiləri!

(onun zəncirlərini açmağa çalışır)

MARQARİTA

(dizi üstə sürünərək)

Cəllad! Kim ixtiyar verdi bu zaman

Məni aparasan? Məgər səhəri

Gözləyə bilməzdin? Gecmidir səhər?

Nə olar yaşasam səhərə qədər?

Hələ bax, olmayıb heç geçə yarı.

Axı, mən çox gəncəm! Rəhm elə barı!

Nə üçün bu yaşda məhv olam gərək?

Mən bir az gözəldim... Bütün günahım,

Bütün fəlakətim bu imiş, demək!
 Bir vaxt yaxındaydı dostum-pənahım,
 İndi uzaqdadır... Soldu çələnglər,
 Dağıldı pərişan güllər, çiçəklər...
 Elə bərk yapışma qolumdan, dayan!
 Sənə nə etmişəm? Günahımdan keç!
 Sənə yalvarıram, aman ver, aman!
 Cəllad, mən ki, səni görməmişəm heç!

FAUST

Necə tab gətirsin bu dərdə ürək?!

MARQARİTA

Yaxşı, mən hazıram, tabeyəm, gedək.
 Lakin qoy körpəmə süd verim əvvəl,
 Qoynumda yatmışdı bütün keçəni...
 Məni incitməkçün yazıq körpəni
 Bağrımdan qopartdı insafsız bir əl
 Zalımlar haqqında qoşub şeirlər,
 Nəğmə oxuyurlar... Hətta, deyirlər -
 Guya öz körpəmi öldürmüşəm mən!
 Nağılda, doğrudur, övlad öldürən
 Bir ana var... amma o, mən deyiləm!

FAUST

(diz çökərək)

Qretxen! Qretxen! Əzizim, mənəm,
 Gəldim azad edəm səni zindandan.

MARQARİTA

(onunla yanaşı diz çökərək)

Gəl, birlikdə büküb diz,
 Allaha yalvaraq biz.
 Bax, bax! O pillələrin
 Altında qorxunç, dərin
 Çəhənnəm nəre çəkir.
 Alov daşları sökür...

O dəhşətli sədalar
İblis qəhqəhəsidir...

FAUST

(ucadan)

Qretxen! Qretxen!

MARQARİTA

(diqqətlə dinləyərək)

Onun səsidir!

(Sıçrayıb qalxır, zəncirlər yerə düşür)

Hanı o? Eşitdim, çağırdı məni.

Azadam! Azadam! Daha azadam!

Hardasan? Həsrətlə gözlədim səni...

İstərəm qoynunda sığınıb yatam.

"Qretxen" söylədi mehriban səsi.

Hə, mən bu cəhənnəm gurultuları,

Cin qəhqəhəsinin uğultuları

İçində tanıdım o xoş nəfəsi!

FAUST

Burdayam!

MARQARİTA

Ah, sənsən! Et bir də təkrar!

(Boynuna sarılaraq)

Odur, o! Yox oldu bütün əzablar.

Nə zəncir qorxudur indi, nə zindan...

Məni qurtarmağa gəlibsən güman!

Səni ilk gördüyüm küçə, inan ki,

İndi də gözümün qabağındadır!

Həsrətlə çırpınan ürəyim sanki,

Yenə də Martanın o bağındadır!

FAUST

(Onu tələsik qapıya tərəf çəkərək)

Gedək! Tez ol, gedək!

MARQARİTA

Əzizim, dayan!

Səninlə bir yerdə olmağım xoşdur!

(Onun qoynuna sığınır)

FAUST

Fürsəti uçurma! Geciksən, yaman -

Peşman olarsan... Fürsət də quşdur!

MARQARİTA

Necə? Yoxsa məni öpə bilmirsən?

Axı, çox sürmədi ayrılığımız...

Niyə bəs öpməyi yadırgadın sən?

Nə üçün ürəyim vurur aramsız,

Sənə sığınarkən qorxuram belə?

Sən ki, baxışların, xoş sözlərinlə

Qəlbimə göylərin nurunu səpər,

Bağrına basaraq öpər, hey öpər,

Boğmaq istəyərdin, elə bil, məni.

Yenə öp! Yoxsa mən öpərəm səni?

(Quçaqlayır)

Eyvah, dodaqların necə soyuqdur!

Onlarda hərarət, məhəbbət yoxdur!

Odlu məhəbbətin soyumuş nədən?

Kim aldı, kim aldı səni əlimdən?

(Yzünü ondan çevirir)

FAUST

Dalımca! Dalımca! Gəl! Tez ol, qaçaq!

Mən sənin, səninəm! Öpər, oxşaram,

Bircə gəl, buradan tez uzaqlaşaq!

MARQARİTA

(Yzünü ona çevirərək)

Sənmisən? De, görüm, sənmisən, gerçək?

FAUST

Hə, mənəm. Gəl gedək! Bircə gəl, gedək!

MARQARİTA

Açırsan qolumun zəncirlərini,
Bağrına basırsan öz dilbərini,
Bəs qorxmayırsanmı verərkən nicat?
Bilirsənmi kimi edirsən azad?

FAUST

Gəl, gəl! İşıqlaşır... açılır səhər!

MARQARİTA

Anam yatsın deyə vermişəm zəhər,
Günahsız körpəmi atmışam suya!
O həm mənimkiydi, həm sənin guya...
Həm sənin! Bu sənsən? Sənsən, elə bil!
Əlini ver mənə! Yuxudur bəlkə?
Əlin niyə yaşdır? Əllərini sil...
Budur əllərində var qandan ləkə!
De, əlin batıbdır kimin qanına?
Tez ol, qılıncını keçirt qınına!

FAUST

Olub keçənləri, gəl salma yada,
Yoxsa məhv olarıq!

MARQARİTA

Yox, sən dünyada
Bələ bizdən sonra yaşamalısan!
Deyim, sabah nədən başlamalısan:
Yç məzar qazarsan... ən yaxşı yerdə
Əlbəttə, anamın məzarı olar.
Onunla yanaşı qardaşım yatar...
Bir qədər aralı olan qəbirdə
Məni dəfn edərsən. Çalış çox uzaq
Düşməyim onlardan... Körpəmi bu sağ
Döşümün üstünə özün qoyarsan.
Mənimlə yanaşı bir də heç zaman
Yatan olmayacaq! Sənə sığınmaq

Sonsuz bir səadət olardı, ançaq
Bu, daha müyəssər olmayacaqdır!
Artıq qəlbin sənin məndən uzaqdır.
Lakin baxışların mənə tanışdır,
Bu, həmin mehriban, həlim baxışdır.

FAUST

Əgər sevirənsənə məni, gəl gedək!

MARQARİTA

Hara?

FAUST

Azadlığa!

MARQARİTA

Orada hərgah

Məni məzar, ölüm gözləyirsən, ah,

Gəl, gedək buradan, əzizim, gedək

Əbədi rahatlıq məskənimizə.

Oradan bir addım oyana olmaz!

Henrix, sən gedirsən? Ah, bir də bizə

Mümkün olsa idi yanaşı getmək!..

FAUST

Mümkündür! Təki sən ürək et bir az...

Bax, qapı açıqdır.

MARQARİTA

Gedə bilmərəm!

Varmı sığınacaq bir ümid yerim?

Qaçmağa qoyarmı gözətçilərini?

Yox, mən dilənçilik edə bilmərəm!

Ləkəli vicdanla yad bir ölkədə

Sürünmək mümkündür bir az bəlkə də...

Lakin əvvəl-axır tapacaq onlar...

FAUST

O halda sənənlə qallam-nə olar!

MARQARİTA

Yox, tələs! Tələs! Tez ol!
Çayboyu uzanan yol,
Meşəyə dönən cığır
Birbaş körpüyə çıxır...
Sol səmtdə dirəklərin -
Yanıdan çayın dərin
Sularına əl uzat.
Tez ol, köməyinə çat!
Çabalayı, bax, hələ...
Körpəni xilas elə!
Qoyma, boğular yazıq!

FAUST

Ağlını başına yığ!
Tək bircə addım atsan,
Bil ki, tamam azadsan!

MARQARİTA

Ah, bircə tez ötüb keçək bu dağı!
Odur, daş üstündə oturmuş anam.
Görcək ürəyimin əriyir yağı!
Baxsana, tüklərim necə ürpəşir...
Odur, daş üstündə oturmuş anam.
Baxıb o başını hərdən tərpədir.
Başı biçarəyə edir ağırlıq!
Baş ağır, üz donuq, göz hərəkətsiz...
Çox yatmış... ayıla bilməyir artıq.
O, çox bərk yatdı ki, çox sevişək biz...
Ah, necə xoşbəxtədi o günlərimiz!

FAUST

Bir komək etmədi yalvar-yaxarım,
Gərək səni burdan güclə çıxarım!

MARQARİTA

Yox, yox! Quldur kimi elə bərk tutma!

Davam gətirmərəm!.. Daim mehriban,
Müti olduğumu sən unutma!

FAUST

Bir düşün! Səhərə az qalır...

MARQARİTA

Demək,

Bu mənim ömrümün son səhəridir!

Bax, bu gün toyumuz olaydı gərək!

Bunlar, çələngimin çiçəkləridir...

Bu bəla üz verdi mənə indicə.

Bax, aman günüdür, birdən deyərsən -

Qretxenin yanında olmuşam keçə...

Qorxma, görüşərik yaxında hökmən...

Lakin rəqslərdə bu mümkün deyil!

Necə də axışb gəlir, gör, hamı!

Küçələr, meydanlar tutmur adamı...

Bax, nəfəs almayıb heç kəs, elə bil!

Odur, qırdı hakim artıq əsanı!

Ah, məni kim isə cəld yaxalayır,

Burub qollarımı bərk-bərk bağlayır,

Edam kürsüsünə aparır... Eyvah!

Ölüm sükutunda, bax, sabah-sabah

Balta parıldaıyır havada bir an!

Dəhşət! Elə güman edir ki, hərə -

Balta başı üstə əsir bu zaman.

Ah! Məni elə bil qoyurlar qəbrə!

FAUST

İlahi, dünyaya gəlməyəydim kaş!

MEFİSTOFEL

(Qapı ağzında)

Tez dalımca! Yoxsa məhv olursunuz!

Bəsdir boş tərəddüd, boş ehtiyatlar.

Duyub bu açılan sübhü uğursuz,

Qorxudan tük salıb titrəyir atlar!

MARQARİTA

Kim idi o, yerdən çıxdı sürətlə?
Odur, o! Qov, getsin onu buradan
O bura gəlibdir hansı niyyətlə?
Omu çıxaracaq məni aradan?

FAUST

Sən yaşamalısan, əzizim, mütləq!

MARQARİTA

Sənin divanından qaçmıram, ey həqq!

MEFİSTOFEL

(Fausta)

Ya tez gəl! Ya qoyub gedirəm səni!

MARQARİTA

Səninəm, ey Tanrı! Xilas et məni,
Xilas et! Xilas et! Qoy mələklər də
Göylərdən enərək, burada - yerdə
Məni hiفز etsinlər yaxından, gəndən...
Henrix, mən qorxuram, qorxuram səndən!

MEFİSTOFEL

(Fausta)

O məhkum olundu əzaba, dincəl!

GÖYDƏN SƏS

O xilas edildi!

MEFİSTOFEL

(Fausta)

Tez ardımca gəl!

(Faustla birlikdə yox olurlar)

MARQARİTANIN SƏSİ

(Zindandan, getdikcə kəsilərək)

Henrix! Henrix!..

(Birinci hissənin sonu).

1.2. Hüseyn Cavidin dünya ədəbiyyatında yaradılmış bəzi mənzum dramalarla tanışlığı, dram sənətinin hikmətinə yiyələnməsi və dramaturci yaradıcılığa başlaması

1

Hüseyn Cavid bütün yaradıcılığı boyu dünya ədəbiyyatının örnəklərindən, klassik nümunələrindən bəhrələnmiş, öyrənmiş, oxuyub-öyrəndikcə dram sənətinin sirlərinə və hikmətlərinə daha dərindən bələd olmuşdur. Bu, onun sənətcə inkişafına və püxtələşməsinə müsbət təsir göstərmişdir. Özü dünya ədəbiyyatının qızıl fonduna daxil olmağa layiqdir olan oricinal və bir-birindən gözəl sənət əsərləri yaratmışdır. Həmin sənət əsərləri sırasında "Şeyx Sənan", "İblis", "Peyğəmbər", "Topal Teymur", "Səyavuş" və "Xəyyam" dramalarını göstərmək olar.

2

Dünya ədəbiyyatda mənzum dramaların 2500 ildən çox, Azərbaycan ədəbiyyatında bir əsrlik tarixi var. Türkiyə ədəbiyyatında isə bir əsrdən çoxdur. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk mənzum drama Cəlil Məmmədquluzadənin "Çay dəsgahı" adlı alleqorik pyesi olsa da, ədəbiyyatımızda mənzum dramanın banisi Hüseyn Cavid hesab olunur. O, görkəmli türk şairi və dramaturqu Əbdülhaq Hamiddən təsirlənərək müxtəlif vəznlərdə və yanrlarda mənzum dramın gözəl və klassik nümunələrini yaratmış, "Ana" mənzum dramasından başlayaraq "Xəyyam" mənzum dramasına qədər böyük bir yaradıcılıq yolu keçmişdir.

Hüseyn Cavidin ədəbiyyata gəlişi ədəbi prosesdə bir canlanma yaradır; yenilikçi bir şair və dramaturq kimi məşhurlaşır. Mənzum dramanın yaradıcısı olan dramaturqun mənzum əsərləri ilə Azərbaycanda poetik teatrın əsası qoyulur. Şair-dramaturq "Ana"dən sonra "Şeyx Sənan", "Uçurum", "İblis", "Peyğəmbər", "Knyaz", "Səyavuş" (əslində "Səyavüş") və Xəyyam mənzum dramalarını yazır. Həmin əsərlərin hər birinin nəşri və tamaşaya qoyulması Azərbaycanda ədəbi və teatr hadisəsinə çevrilir.

3

Hüseyn Cavid mənzum drama yazmaq fikrinə İstanbul Darülfünunda təhsil alarkən düşür. O, burada tənzimət, "Sərvəti-fünun" və çağdaş Türkiyə ədəbiyyatı və onun görkəmli simalarının əsərlərilə tanış olur. Türkiyənin müasir şair və yazıçıları, maarif-pərvər ziyalıları gənc Cavidin həyat və yaradıcılığında, şüur və düşüncəsində dərin izlər buraxır. Şair xüsusilə Əbdülhaq Hamidin, Namiq Kamalın, Rza Tofiqin, Tofiq Fikrətin və b. yaradıcılığına böyük maraq göstərir. Çağdaş Türkiyə ədəbiyyatını Avropa, xüsusilə fransız ədəbiyyatı ilə müqayisə edərək yazır: "... Həm də əskilik və yeniliyi, əcəmilik və fransızlığı qaşılaşdıraraq iki çürük, iki əxlaqsız [Türkiyə yazıçıları] uçurum arasında qaldılar. Yalnız Rza Tevfiq, Əbdülhaq Hamid, Tevfiq Fikrət kibi məşahir, bir də milli ənənələri, milli duyğuları dinləyən bəzi gənc ruhlar, gənc qələmlər köhnəlikdən, müqəllidlikdən sıyrılmağa başladılar..."¹

Cavid müasir Türkiyə ədəbiyyatında köhnəliklə yenilik arasında gedən prosesləri və mübarizəni öyrənə-öyrənə, təbiidir ki, özü də həmin ədəbiyyatdan nə isə götürür, nə isə mənimsəyirdi. Onu çağdaş Türkiyə ədəbiyyatında gedən ədəbi proseslər daha çox maraqlandırır. Hamid yaradıcılığına daha çox məftun olmuşdu. Hamid yaradıcılığında şairin diqqətini daha çox fəlsəfi motivlər, xüsusilə onun Türkiyə dramaturgiyasına gətirdiyi yeniliklər cəlb edirdi. Rza Tofiqin şagirdi olan Cavid Hamidin fəlsəfi görüşləri barəsində ondan məlumat almaya bilməzdi.*

4

Türkiyə şair və dramaturqlarından Cavidin daha çox diqqətini cəlb edən Hamid olur. Bu faktı Cavidin özü də etiraf etmiş, Əziz Şərif, Abdulla Şaiq və b. həmin faktı təsdiq etmişlər. Əziz Şərif bu haqda yazır: "... O, [Cavid] türk yazıçıları Namiq Kamal,

¹ Hüseyn Cavid. Əsərləri, 5 cildə, V cild, Bakı, 2005, səh. 236.

* Rza Tofiq 1913-cü ildə İstanbulda "Əbdülhaq Hamid və fəlsəfi görüşləri" kitabını nəşr etdirmişdir.

Əhməd Hikmət, Əbdülhəqq Hamid və başqalarından mənə nəql edirdi. Hüseyn hamıdan artıq Əbdülhəqq Hamidi sevirdi..."¹

Bu, təsadüfi deyildi. Hamidi sevən və onun sənətinə vurulan şair həm də ondan öyrənirdi. Bu, ona gələcəkdə mənzum dramalar yazmaq üçün lazım idi...

Teatr texnikumunda onun tələbələri olmuş Adil İsgəndərov və Mehdi Məmmədov təsdiq edirdilər ki, Cavid böyük türk şairi və dramaturqu Hamidin həyat və yaradıcılığını çox yaxşı bilirdi. Daha çox onun "Duxtəri-hindu" ("Hind qızı") pyesini tərifləyirdi. Pyesi ustalıqla və "haqsızlıq əleyhinə yazılmış klassik əsər" hesab edirdi.

Dramaturq bədii əsərlərdə şüarçılığını, siyasət carçılığını, bədii əsərə sinfi mövqedən yanaşılmasını... qəbul etmirdi. "Ədəbiyyat sinfi mübarizədən və siyasətdən uzaq olmalıdır" deyirdi. Buna görə də marksist tənqidçilər tərəfindən amansız tənqid olunurdu. Cavid həmin tənqidçilərə cavab olaraq "Hind qızı" pyesini nümunə gətirirdi və deyirdi: "Baxın, həmin pyesdə dramaturq ingilis müstəmləkəçiliyini qəzəblə ifşa edir. Halbuki əsərdə heç bir şüar, çağırış, yavan təbliğat yoxdur. Rayçaranlar siyasi mübarizə ilə məşğul olurlar. Amma onların arzusu, fikir və əzmi tamaşaçıların qəlbində mübarizə şüuru, mübarizə əhval-ruhiyyəsi oyadır".

5

Hamidin mənzum dram əsərləri, o cümlədən "Hind qızı", "Əşbər", "Təzər"... Cavidin stolüstü kitabları idi. "Əşbər" faciəsini bir neçə dəfə oxumuşdu. Diqqətini daha çox İskəndər və Aristotelin obrazları cəlb etmişdi. Şair makedoniyalı İskəndərin cahangirlik siyasətini, qanlar, qurbanlar və insan fəlakətləri bahasına başa gələn hərbi yürüşlərinə ikrahla yanaşırdı və deyirdi: "İskəndərin cahangirlik siyasətini ifşa etmək üçün əsərin finalındakı iki cümlə kifayətdir. Finalda İskəndərin yandırır xaraba qoyduğu

¹ Əziz Şərif. Keçmiş günlərdən, Bakı, 1977, səh. 94-95.

və işğal etdiyi şəhəri və şəhər darvazasından asılmış cənazələri Aristotələ qürurla göstərərək soruşurdu:

İskəndər. Ərəstu! Nədir bu?

Ərəstu. Zəfər və ya heç!..

Cavidin ədəbi-bədii və estetik konsepsiyasında bu cəhət xüsusi yer tutur. Dramaturqa görə, dram əsərində nəyi və kimisə tənqid və ifşa etmək, təqdir və təqdis etmək üçün ikicə cümlə, bir neçə misra, yaxud bir beyt də kifayətdir. O, istər tarixi, istərsə də müasir mövzularda yazdığı əsərlərində bu ədəbi-estetik prinsipə əməl etmişdir. Bu da onun dram sənətinin incəliklərini və dərinliklərini nə dərəcədə mükəmməl bilməsinə dəlalət edir...

Əziz Şərif yazır ki, Cavid Osmanlı ədəbiyyatından, Osmanlı yazıçılarından mənə və Rza Təhmasibə çox şey danışdı. Mən onun təhriki ilə İstanbuldan bir neçə kitab sifariş edib almışdım. Həmin kitabların içində Əhməd Hikmətin "Xaristan və gülüstan" adlı hekayələr kitabı, Mehmet Əmin bəyin "Türk sazı", Əbdülhəqq Hamidin "Düxtəri-hindu", "Nəstərən", "Təzər" və s. əsərlər var idi. Cavid bizi Şərq və xüsusilə türk yazıçılarının ən qiymətli əsərləri ilə tanış edirdi və s.

Bu Cavidin Osmanlı ədəbiyyatına nə dərəcədə dərindən bələd olduğunu göstərir.

6

Cavid İstanbuldan vətənə qayıtdıqdan sonra onu daha çox yaradıcılıq məsələləri düşündürür. Mütalibə yolu ilə Şərq, Qərb və rus klassiklərinin əsərlərini daha dərindən öyrənməyə çalışır. Bu proses 1910-cu ildən başlanır, 1937-ci ildə bitir. Dramaturq dram sənətinin sirlərini və incəliklərini daha mükəmməl öyrənmək üçün Qərb və rus dramaturgiyasına üz tutur. Onun fitri istedadı oxuduğu bədii əsərləri incəliklərinə qədər öyrənməyə və dərk etməyə imkan verir. Başqa sözlə, Cavidin böyük qəlbi böyük sənət yaratmaq eşqiylə çırpınır. O tez-tez deyir: "Sənətkar kürreyi-ərz kimi dayanmadan çalışmalıdır."

Cavid kürreyi-ərz kimi çalışır. Qədim yunan teatri və drama-

turghiyasına ciddi maraq göstərir. Antik yunan dramaturqlarının əsərlərini və Aristotelin poeziya sənəti haqqında nəzəriyyəsini - "Poetika"sını oxuyub öyrənir. Qədim yunan ədəbiyyatında allahlar və ilahələr kimi təsvir edilmiş obrazlar, o cümlədən Zefs*, Prometey və Artemida* diqqətini xüsusilə cəlb edir. Prometey və Artemidanı gözəllərin gözəli hesab edir və deyir: "Mən Prometeyi Zefsdən daha çox qiymətləndirirəm. Çox zaman Prometeyin obrazı mənəim gözlərim qarşısında canlanır. Çünki Prometey insana xidmət etdiyi üçün çarmıxa çəkilir. Bax, bu, əbədi gözəllik deməkdir."

Turan Cavid deyərdi ki, babam sovet illərində daha çox dram sənəti və nəzəriyyəsilə, teatr və dramaturgiya ilə maraqlanırdı. Azərbaycan, Qərb və rus dramaturqlarının əsərlərini oxuyar, görkəmli tarixi şəxsiyyətlərin həyatı və fəaliyyətlərini tarixi ki-tablardan öyrənərdi...

7

Cavidin dram sənəti haqqında özünəməxsus düşüncələri vardır. O hesab edirdi ki, dram əsəri yığcam yazılmalıdır. Mənalı və məzmunlu olmalıdır. Elə olmalıdır ki, aktyor danışmaqdan və hərəkətdən, tamaşaşı oturmaqdan yorulmasın. Romanda hadisələri geniş təsvir etmək olar. Dramatik əsərlərdə buna yol vermək olmaz. "Mənasız çoxdandırsa, mənalı az yaxşıdır." Cavidin ədəbi-estetik prinsipi belə idi.

O hesab edirdi ki, teatr sənətinin böyük hikmətinə o dramaturq yiyələnə bilər ki, o, insanı, onun daxili aləmini yaxşı bilir və üstəlik də bu və ya başqa obrazı yaradarkən ona uyğun keyfiyyətlər, xasiyyətlər və daxili aləm verir. "Dramaturqun bir çətin işi də var. O da bundan ibarətdir ki, onun yaratdığı əsəri və obrazları recissor və aktyor duymalıdır. Vay o əsərin halına ki, onu teatr kollektivi duymur." Bu cəhətdən dramaturq Abbas Mirzə Şərifzadənin, Mərziyə Davudovanın, İsmayıl Hidayətzadənin, baş-

* Kronosun oğlu, Olimp allahlarının başçısı, göylərin hakimi...

* Apollonun bacısı, ovçuluq və bərəkət allahı.

qa aktyor və recissorların işini yüksək qiymətləndirirdi və deyirdi: "Teatr mədəniyyətinin inkişafında xidməti olan hər bir kəsin öz yeri var." "Aktyor psixoloq olmalıdır." Şair Abbas Mirzəni və Mərziyə Davudovanı sənət ulduzları hesab edirdi və deyirdi: "Abbas da, Mərziyə xanım da böyük sənətin əngin səmalarında sönməz ulduzlardır."

Dramaturq teatr işçiləri arasında Abbas Mirzəni daha çox sevirdi. Bu da səbəbsiz deyildi. Aktyor və recissor Şərifzadə Cavid əsərlərini və yaratdığı obrazları dərinlən duyurdu; səhnədə sözün həqiqi mənasında canlı və mükəmməl yaradırdı. Cavid deyirdi: "Abbas Mirzə yaradıcılığı teatr tariximizdə böyük bir epoxadır. O sadə, pək sadə bir insandır. Fəqət o sadəlikdə bir böyüklük var ki, sənət feyzindən məhrum olanlar onu idrakdan acizdirlər. Onun özünəməxsus mümtaz bir zəkası və kəskin bir istedadı var. O istedad yalnız sənət üfiqlərində parlar..."

8

Hüseyn Cavid Qərbi Avropa və rus dramaturqlarından daha çox Şekspiri, Höteni, Şilləri, Tolstoyu, Dostoyevskini, Leonid Andreyevi... sevirdi. Bu barədə Əziz Şərif, Adil İsgəndərov və Mehdi Məmmədov öz xatirələrində maraqlı məlumatlar vermişlər. Adil İsgəndərov yazır: "O, [Cavid] böyük alman mütəfəkkirlərindən V.Höte və F.Şilləri çox xoşlardı. Hötenin Şiller üzərində təsirindən danışır, onların yaradıcılıqlarındakı coşğun ehtirası, dərin fəlsəfi mühakimələri, romantikanı xüsusi qeyd edərdi. Hötenin "Faust"unu, Şillərin "Qaçaqqlar", "Don Karlos" və "Məkr və məhəbbət" əsərlərini gözəl təhlil edərdi."¹

Əziz Şərif yazır: "Mən rus və Qərb yazıçılarının əsərlərini çox oxuyar, rus klassik və rus ədəbiyyatını az-çox bilər, hərdən özüm də gah şeir, gah hekayə, gah da ədəbi-tənqidi məqalə yazar, amma çapa verməzdim. Hüseyn [Cavid] bunu bilir və mənimlə ədəbiyyat haqqında söhbət etməyi sevirdi. Mən də onun

¹ Cavid xatırlarkən..., Bakı, Gənclik, 1982, səh. 339.

türk və ümumiyyətlə Şərqi ədəbiyyatı və ədibləri haqqında söhbətlərini dərin maraqla dinləyirdim..."¹

9

İstanbuldan vətənə dönməyə Cavidin Qərbi Avropa və rus ədəbiyyatını öyrənməyə təbii bir ehtiyacı var idi. Həmin ehtiyacın ödənilməsində Əziz Şərif bir vasitəçi idi... Rus dilini öyrəndikdən sonra o, Avropa klassiklərinin əsərlərini müstəqil şəkildə mütaliə edirdi. Bu cəhətdən Şekspirin adını ayrıca qeyd etmək lazımdır. Cavid Şekspir dramaturgiyası ilə ətraflı tanış olmuş, onun daha çox "Hamlet", "Otello", "Romeo və Cülyetta", "Maqbet", "Kral Lir"... faciələrini oxumuşdur. Teatr texnikumunda dərs deyərkən, həmin əsərləri tələbələrə sevdirmiş, təhlil etmiş və demişdir: "Şekspiri bulvarda, tramvayda oxumaqla, kitabını əlində gəzdirməklə öyrənmək olmaz... Şekspir kimi böyük klassikləri oxuyub öyrənmək və başa düşmək üçün real aləmdən ayrılıb, yazıçı aləminə düşmək lazımdı. Bədiyyat, canlı həyat, epoxalıq və fəlsəfi dərinlik - bunlar Şekspir yaradıcılığı üçün şəciryəvidir... Yaqo fəlsəfəsi dünyada yaşayan, fəqət ən çirkin, ən bədxah və paxıllıq fəlsəfəsidir."²

Mən burada maraqlı bir əhvalatı oxucuların diqqətinə çatdırmaq istəyirəm. Cavid 1914-cü ildə Tiflisdə yaşayarkən daha çox Əziz Şəriflə dostluq və yoldaşlıq etmişdi. Bir gün Əziz kirayə yaşadığı mənzildə "Otello"dan bir parça səhnə düzəltdi. Özü Otello rolunda çıxış edir. Dezdemonanı öpə-öpə "öldürür", özü də onun yanında uzanıb "ölür". Bu səhnə həssas şairə çox təsir edir, onun gözləri yaşarır...

10

Cavid "Faust" faciəsini dünya ədəbiyyatının cahanşümul əsərlərindən, ən qiymətli incilərindən biri hesab edirdi. Əsərin Azərbaycan türkcəsinə tərcümə olunmamasına təəssüflənirdi. Faciənin yalnız kiçik bir parçası - "İthaf" hissəsini Əli bəy Hüseynzadə

¹ Əziz Şərif. Keçmiş günlərdən, Bakı, 1977, səh. 94.

² Cavidə xatırlarkən... Bakı, 1982, səh. 338.

və Mikayıl Rəfili tərcümə etmişdilər. Cavid dərstdə hər iki tərcüməni müqayisə edərək diqqəti öncə Əli bəyin tərcüməsinə, sonra Rəfilinin tərcüməsinə cəlb edir.

Əli bəy Hüseynzadə:

Ənzari-şəbabimdə pədidar olan ey zil!

Ey zil, tuluat olursan yenə peyda.

Mikayıl Rəfili:

Gəncliyimdə gördüyün, ey dumanlı kölgələr!

Yenə peyda oldunuz bu tutqun nəzərimdə...

Teatr texnikumunda dərs deyərkən o, hər iki variantı pafosla oxuyar və deyərdi: "Birincisi, şeirin musiqisinə, misra vəzninə görə yaxşıdır, amma qəlizdir. Dili çətindir. İkincisi, sadə və aydın dildə tərcümə olunub, amma təfəkkür tərzi Höteyə və "Faust"a o qədər də müvafiq deyil."

11

Hüseyn Cavid zəhmətkeş bir şair və dramaturq kimi, daima çalışır, çabalayır, yazıb-oxuyur, öyrənir, dünya ədəbiyyatının dərinliklərinə baş vururdu. İlbəil öz sənətini, bədii ustalığı və sənətkarlığını mükəmməlləşdirirdi. Bir an belə işsiz, sakit otura bilmirdi. Qüdrətli bir şair-dramaturq kimi dərk edirdi ki, kamil sənətkar olmağın oxuyub-öyrənməkdən başqa yolu yoxdur. Yaxşı sənətkar olmaq istəyən yazıçının bir düzgün yolu var: Mütaliə, mütaliə, yenə də mütaliə!.. Yazmaq, oxumaq, öyrənmək! O, qədim yunan və Roma, orta əsrlər və yeni dövr Qərbi Avropa ədəbiyyatını öyrənməyə ciddi səy göstərirdi kimi, müasir rus ədəbiyyatına da böyük maraq göstərirdi. Bu cəhətdən Puşkinin, Dostoyevskinin, Tolstoyun, Leonid Andreyevin, Qorkinin... adını ayrıca qeyd etmək lazımdır. Rus yazıçıları arasında o, daha çox Dostoyevskini sevirdi. Dostoyevskinin sənətkarlıq qüdrətinə pərəstiş edirdi: "... Çəliyini döşəməyə, barmağını mizə döyəcləyərək onun [F.M.Dostoyevskinin] haqqında hərərətlə, daxili inamla elə danışırdı ki, biz böyük rus yazıçısının əsərlərini oxumağımız halda onu müəllimimizin [Cavidin] gözü ilə görür,

duygusu ilə duyur və sevirdik. Sonralar F.M.Dostoyevskinin əsərlərini ["Zavallı insanlar", "Cinayət və cəza", "Alçaldılmış və təhqir edilmiş insanlar", "Karamazov qardaşları"] oxuduqca, onun yaradıcılığı ilə bilavasitə tanış olduqca mən inandım ki, Cavidin təlqini tamamilə əsaslı imiş..."¹

Cavid müəllim görkəmli rus yazıçısını tələbələrinə mahir psixoloq, müdrik sənətkar, insan aşığı kimi təqdim edirdi.

12

1934-cü ildə Moskvada SSRİ yazıçılarının birinci qurultayında məruzə ilə çıxış edən Maksim Qorki Dostoyevskini əsassız tənqid hədəfinə çevirir, ədəbiyyat tarixindən silməyə çağırır. Cavid onun Dostoyevskiyə verdiyi qiymətlə razılaşmır, bunu "ədalətsiz rəftar" hesab edir. Cavidə görə, Dostoyevski insana bəslədiyi eşqin və ehtiramın naminə həyatın dibsiz qaranlıqlarına, insan qəlbinin dərin guşəsinə baş vurur, cəmiyyəti və zehniyyəti qaplamış zülməti sənətin şüaları ilə kəsir...

Mehdi Məmmədov hesab edirdi ki, Dostoyevski dünyasını duymaqda və düzgün qiymətləndirməkdə Cavidlə bəhsə girmək çətinidir. Cavidin fikrincə, Dostoyevski oxucunu dəhşətə gətirən, vahiməyə salan cinayətlərin, rəzalətlərin, dəhşətin, dərin ictimai ziddiyyətləri və ədalətsizlikləri işıqlandırmaqdan, insanın özünün özünə durbin ardında göstərməkdən, onun varlığındakı gözəlliyi də, eybəcərliyi də təşrih etməkdən çəkinmirdi.

13

O, Tolstoyun "Anna Karenina" və "Hərb və sülh" romanlarını, dram əsərlərini daha çox sevirdi. Teatr texnikumunda dərs deyərəkən, "Hərb və sülh" romanını tədris edərkən tələbələrə deyirdi: "Hərb və sülh" romanı o qədər gözəl və həyatı yazılıb ki, əsərdə baş verən hadisələr elə bil ki, adamın gözləri qarşısından canlı səhnələr kimi gəlib keçir."

Cavid dərstdə Tolstoy dramaturgiyasına ayrıca yer verir. "Zül-

¹ Mehdi Məmmədov. Böyük diləklər, böyük ümidlər şairi. "Cavid xatırlarkən..." kitabında, Bakı, Gənclik, 1982, səh. 360.

mətin hakimiyyəti" pyesini daha geniş təhlil edirdi və deyirdi: "Tolstoy dünya ədəbiyyatına romanları ilə daxil olub. Nəsillər bir-birini əvəz etdikcə onun romanları özünün layiqli qiymətini alacaqdır."

14

Şair Tiflisdə yaşarkən Leonid Andreyevin dramatik əsərlərinə maraq göstərirdi. Onun "Anatema", "Anfisa", "Qandeamus" və "Həyatımızın günləri" dramlarını oxuyur, fikirlərini Əziz Şəriflə bölüşdürürdü. Həmin əsərlər içərisində daha çox "Anatema" dramını bəyəndi. Cavidə görə, dramaturq həmin əsərdə tərkidünyalıq fəlsəfəni tənqid və rədd edir: "Əgər mən Tolstoyun fəlsəfəsinə qarşı çıxmaq istəsəydim "Anatema" kimi əsər yazardım. Andreyev isbat edir ki, insan özündən əl çəkməklə həm özünü, həm də ətrafdakıları məhv edir."

Cavidin Dostoyevski, Tolstoy və Leonid Andreyevin yaradıcılığı haqqında Əziz Şəriflə maraqlı söhbətləri olmuşdur. O, xatirələrində yazır ki, mən iki nəhəng yazıçı - Tolstoy və Dostoyevski yaradıcılığı haqqında Cavidə danışdım. Dedim ki, mənə belə gəlir ki, insan qəlbini, insan ruhunu Dostoyevski Tolstoydan daha yaxşı, daha dərindən aça bilir...

15

İllər ötdükcə Cavidə daha çox dram sənəti, dramaturgiya maraqlandırır. Gənc gözəl şair və dramaturq olmaq arzusu ilə yaşayırdı. Gecə-gündüz düşünür, götür-qoy edirdi. Şərq və Qərb klassiklərinin əsərlərini gözdən keçirir, ədəbiyyatda özünə yeni yol açmağa, oricinal dil-üslub yaratmağa çalışırdı. Bilirdi ki, Avropa dramaturgiyasına nisbətən peşəkar Azərbaycan dramaturgiyası çox cavandır. Mirzə Fətəli Axundzadə ilə başlanan milli dramaturgiya ona qədər nə isə etmişdi. Ancaq o, daha çox iş görmək, Azərbaycan dramaturgiyasını dünya səviyyəsinə, bugünkü meyarla desək, beynəlxalq səviyyəyə qaldırmaq istəyirdi. Yaradıcılıq sahəsində püxtələşdikcə buna nail olurdu...

Hüseyn Cavid anlayırdı və dərk edirdi ki, Esxildən başlanan

qədim yunan dramaturgiyası, poetik teatrı və faciəsi Şekspirə qədər uzun, zəngin və mürəkkəb bir yol keçmişdir. Hər bir şair-dramatir q sənət və ədəbiyyata nə isə təzə bir şey verməyə, yeni söz deməyə çalışmışdır. Şekspir dramaturgiyası və teatrı müasir dünya ədəbiyyatında, dünya ədəbi-nəzəri fikir tarixində bir bədi sənət ölçüsü və etalonu kimi qəbul edilmişdir. Cavid qədim yunan dramaturgiyasından, Şekspir sənətindən və başqa görkəmli Avropa dramaturqlarının əsərlərindən bəhrələnərək, Azərbaycan ədəbiyyatında yeni söz deməyə, yeni yol açmağa çalışır, mənsum və mənsum dramaların gözəl və klassik nümunələrini yaratmağa çalışır və buna nail olurdu. Əgər Esxil yunan faciəsinin atası hesab edilirsə, Cavid Azərbaycan faciəsinin atasıdır. Şekspir Qərb ədəbiyyatı üçün nədirsə, Cavid Şərq ədəbiyyatı üçün odur... Cavid öz qüdrətli qələmi və bədi yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatına və teatrına yeni ruh, yeni nəfəs verirdi, yeni sənət inciləri bəxş edirdi. Öz sağlığında ona "Şərqin Şekspiri", "Azərbaycanın Şekspiri" (Mikayıl Müşfiq) deyirdilər.

16

22 dekabr 1993. Mən gündəliyimdəki bir qeydi bura köçürmək istəyirəm. Bu gün İçərişəhərdəki, Qız Qalasının yanındakı 97 nömrəli kitab mağazasına getdim. Mağazanın müdiri Elman Mustafayevlə çoxdan tanış idim. Bilirdi ki, mən Cavidin ev muzeyində işləyirəm. Turan Cavidin xahişi ilə mağazadan muzey üçün Lev Qumilyovun "Qədim türklər" kitabını aldım. Şöhbət Caviddən düşdü. Elman bəy mənə belə bir əhvalat danışdı:

- Bir neçə il bundan qabaq Leninqraddan* mağazaya bir nəfər alim gəlmişdi. O, məndən soruşdu: "Hansı kitabı almağı mənə məsləhət bilərdiniz?" O zaman Cavidin əsərləri rus dilində çıxmışdı. Mən tərəddüd etmədən dedim: "Cavidin kitablarını alın..." O aldı və getdi. Ystündən bir müddət keçdikdən sonra həmin alim yenidən mağazaya gəldi və dedi: "Siz o zamanlar mənə

* İndiki Sankt-Peterburq.

Cavidin əsərlərini almağı tövsiyə etdiniz. Mən aldım. Kitabı almamışdan qabaq Cavid haqqında məlumatım var idi. Oxuyandan sonra əmin oldum ki, dünya ikinci Şekspiri tanımır. Cavid Şekspirdən geri qalan sənətkar deyil. Hələ onun fəlsəfəsi?!. Aman Allah, bir dünyadır!.. O, Şərqin Şekspiridir..."

Mən soruşdum:

- Milliyyətçə kim idi?

Elman bəy dedi:

- Rus.

- Görəsən, Cavid dünyada tanımaq bizə nəşib olacaqmı?..

17

Mən bu fəsil üzərində işlərkən kiçik bir araşdırma apardım. Şekspirin və Cavidin dramatik əsərlərini nəzərdən keçirdim və nə ilə qarşılaşdım?..

Kitab səhifəsilə:

1. "Hamlet" - 146 s.

2. "İblis" - 97 s.

3. "Kral Lir" - 155 s.

4. "Topal Teymur" - 50 s. Və s.

"Hamlet" - V səhnə Kölgə (Hamletin atası) monoloqu 45 misra. Həmin səhnədə Hamletin monoloqu 31 misra. Hamletin məşhur "Olum, ya ölüm, budur məsələ" misrası ilə başlanan monoloqu 50 beyt (!!); "İndi mən təkəm..." sözləri ilə başlanan monoloqu 80 misra və i.a.¹

Nə demək istəyirəm? Demək istəyirəm ki, Cavid böyük mövzularda dram əsərləri yaratmasına baxmayaraq, göstərilən həcmdə pyesləri və monoloqları yoxdur. Sözü yüz dəfə ölçüb-biçməkdə, yerində və qənaətlə işləməkdə, sözün mənə tutumuna xüsusi əhəmiyyət verməkdə... o, müstəsna sənətkarlıq nümunəsi göstərmişdir. Görkəmli teatrşünas Cəfər Cəfərov demişkən, Cavid sözə qarşı çox xəsis idi.

¹ Ətraflı bax: Vilyam Şekspir. Seçilmiş əsərləri (ingilis dilindən tərcemə edən Sabir Mustafa), 2 cildə, 1 cild, Bakı, 2004, səh. 202-203, 206 və s.

Nə demək istəyirəm? Demək istəyirəm ki, Cavidin dramatik əsərlər haqqında öz konsepsiyası, düşüncəsi, nəzər-nöqtəsi var: "Dram əsəri yığcam qurulmalıdır. Mənalı və məzmunlu olmalıdır. Tamaşaçı oturmaqdan, ifaçı danışmaqdan və hərəkətdən yorulmamalıdır. Mənasız çoxdandırsa, mənalı az yaxşıdır..." Budur Cavidin ədəbi-estetik konsepsiyası, dramatik əsərlərə verdiyi tələb!

Nə demək istəyirəm? Demək istəyirəm ki, Şekspir nə qədər böyük sənətkar olsa da, Cavid heç də ondan geri qalmır. Bədii yaradıcılığın bəzi məsələlərində onu üstələyir. Bədii sənətkarlıq məsələlərində isə ondan öndədir... Görkəmli ədəbiyyatşünas Əkrəm Cəfər demişkən, Cavidin papağını atsan Şekspir ona çatmaz və s. Mən belə düşünürəm ki, müasir Azərbaycan ədəbiyyatında, xüsusilə poeziya və dramaturgiya sahəsində, Cavidlə müqayisə ediləcək ikinci bir sənətkar yoxdur. Görkəmli ədəbiyyatşünas və dünya ədəbiyyatı üzrə mütəxəssis Əli Sultanlı təsadüfən "Cavid poeziyamızın Hamletidir" demirdi. Görkəmli sovet ədəbiyyatşünaslarından biri təsadüfən Cavidin Səyavuşunu Şekspirin Hamleti ilə müqayisə etmirdi...

18

Hüseyn Cavid, belə deyək, artıq 1910-cu ildə nəzəri cəhətdən dramatik əsərlər, xüsusilə mənzum drama canrında bədii əsərlər yazmağa hazır idi. İş əməli cəhətdən həyata keçirmək gərəkdi...

- Teatr tamaşası nədir? - Cavid bu sualı ilk dəfə özü-özünə Naxçıvanda Kalba Abbasın dərviş tamaşalarına baxarkən vermişdi. O, sonralar dərviş-artist Kalba Abbası tez-tez xatırlar və deyərdi: "O dərviş-nağılçı öz oyunları və nağılları ilə məni valeh edirdi. Kalba Abbas sənətinin ustası, böyük artist idi: "Şahnamə"dən və xalq nağılların danelə böyük hərahətlə danışardı ki, hamı heyran qalardı. Çox zaman şəhər meydançasında yüzlərcə tamaşaçı və dinləyici onun ətrafına toplaşır, onun tamaşalarına baxardılar..."

Gənc Hüseyn evdə onu tez-tez, həm də çox gözəl yamsılardı.

Evdəkilər ona gülərdilər. Şair Tiflisdə yaşarkən və Əziz Şəriflə dostluq edərkən Kalba Abbası tez-tez xatırlar və deyərdi: "Mən şair olmasaydım, artist olardım."

Ulu Tanrı ona həm şairlik, həm artistlik, həm də filosofluq istedadı vermişdi. Əsərlərinin kamil alınmasında bu faktorlar az rol oynamamışdır. Başqa sözlə, Caviddə teatra maraq gənc yaşlarından başlanmışdı. İstanbulda təhsil alarkən isə ən böyük arzu və amalına çəvrilmişdi.

İstanbulda getməmişdən qabaq Cavidin xalq teatrı və tamaşası haqda dolğun təsəvvürü var idi. Əsl teatrın və teatr tamaşasının nə olduğunu isə o, İstanbulda görür və duyur. Ömründə ilk dəfə olaraq burada teatra gedir və tamaşalara baxır. O, İstanbul teatrları haqqında Qurbanəli bəyə maraqlı məlumatlar verir: "İstanbulda mütərəddid və gunagun teatrlar var; ələlxüsus rəmazanda büsbütün kəsəbə və çox əsnafların dükanları gecələr açıq olub, mərhum olduğuna görə, teatrlar daha ziyadələşir və türklər də o gecələrdə teatroya getməyə artıciq talib və rağib olurlar..."¹

19

Hamid dramaturgiyası və İstanbul Teatrı şairdə dramatik əsərlər yazmağa və yazdığı əsərlərin tamaşasını görməyə maraq və həvəs oyadır. 1910-cu ildə Naxçıvana qayıtdıqdan sonra bu haqda ciddi düşünməyə başlayır...

1912-1914-cü illərdə Tiflis şəhərində yaşayarkən Cavid teatra daha çox bağlanır. Şəhərdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan, gürcü və rus dram teatrlarında müxtəlif yaradıcılıq üslubuna malik olan dramaturqların əsərlərinin tamaşalarına baxır. Cavid, təbiidir ki, Azərbaycan teatrı, Azərbaycan və Türkiyə müəlliflərinin yazdıqları əsərlərin tamaşaları, xüsusilə Hüseyn Ərəblinskiyin truppasının göstərdiyi tamaşalar daha çox maraqlandırır. O, burada "Hacı Qəmbər", "Zorən təbib", "İdiot", "Saqqalın kərəməti", "O olmasın, bu olsun", "Əsli və Kərəm" və b. tamaşalara bax-

¹ Əziz Şərif. Keçmiş günlərdən, Bakı, 1977, səh. 43.

miş, Ərəblinskinin "Auditoriya"da apardığı məşqlərə tamaşa etmişdi. Əziz Şərif bu haqda yazır: "Hüseyn Cavidlə bizim yoldaşlıq və dostluğumuz tarixində əlamətdar olan bu gecədən [Şairin yazdığı "İştə bir divanədən bir xatirə" şeirinin özü tərəfindən oxunduğu, Əziz Şərif və Rza Təhmasibə böyük təsir etdiyi bir gecədən] sonra biz yenə gah Ərəblinskinin verdiyi teatr tamaşalarında, gah da "Auditoriya"da apardığı məşqlərdə görüşürük..."¹

Başqa sözlə, 1910-cu ilədək zəngin nəzəri biliyə yiyələnən, müəyyən yaradıcılıq təcrübəsinə malik olan, dünya ədəbiyyatının bəzi örnəklərilə tanış olan, dram sənətinin nə olduğunu dərk edən... şair, artıq dramaturci yaradıcılığa başlamağa hazır idi. Bundan sonra o, hər bir dəyərli əsərlə oxucu və tamaşaçıların diqqətini özünə cəlb edəcək, Azərbaycan ədəbiyyatı və teatrı tarixində yeni səhifələr açacaq.

1.3. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk mənzum drama

Mən əsas mövzuya keçməzdən qabaq Cavid yaradıcılığının təkamül dövrlərinə nəzər salmaq istəyirəm.

Yaradıcılığının birinci dövrü (1910-1920)

Dramaturgiya sahəsində ilk qələm təcrübələri

"Ana" - 1910

"Maral" - ("Zavallı qadın") - 1912.

İlk mənzun faciəsi

"Şeyx Sənan" - 1914-1915.

Mənzum və mənşur faciələri

"Şeyda" - 1916.

"Uçurum" - 1917.

Yaradıcılığının birinci dövrünün şah əsəri

"İblis" - 1918.

¹ Əziz Şərif. Keçmiş günlərdən, Bakı, 1977, səh. 92.

Yaradıcılığının ikinci dövrü (1920-1930)

"Afət" - 1922.

Mənzum və mənsur tarixi dramaları

"Peyğəmbər" - 1922-1923.

"Topal Teymur" - 1925.

"Knyaz" - 1929.

Yaradıcılığının üçüncü dövrü (1930-1937)**Mənzum və mənsur dramaları**

"Şəhla" - əldə yoxdur.

"Telli saz" - 1931-1932, əldə yoxdur.

"Siyavuş" - 1932.

"Atilla" - əldə yoxdur.

"Çingiz" - əldə yoxdur.

"İblisin ilhamı" - əldə yoxdur.

"Xəyyam" - 1935.

"İblisin intiqamı" - 1936-1937.

Hüseyn Cavidin müxtəlif illərdə nəşr etdirdiyi kitablarda çap edilmiş və edilməmiş əsərlərinin siyahısı belə verilmiş, yazılma tarixi belə göstərilmişdir.

I. "Keçmiş günlər" - 1913, Tiflis, "Şərq" mətbəəsi.

Basılmış əsərlər: "Ana" - parmaq üsulu ilə

Basılacaq əsərlər: "Maral" - mənsur; "Bahar şəbnəmləri" - mənzumələr; "Rəmzi" - mənsur.

II. "Şeyda" - 1925, Bakı, Azərnəşr.

"Keçmiş günlər" - 1905-1916.

"Bahar şəbnəmləri" - 1905-1916.

"Ana" - 1910.

"Maral" - 1912.

"Şeyx Sənan" - 1914.

"Şeyda" - 1916.

"Uçurum" (basılmamış) - 1917.

"İblis" - 1918.

"Afət" (basılmamış) - 1921.

"Peyğəmbər" (bitmiş) - 1923.

III. "Şeyx Sənan" - 1926, Bakı, Azərnəşr.

"Keçmiş günlər" - 1905-1916.

"Bahar şəbnəmləri" - 1905-1916.

"Ana" - 1910.

"Maral" - 1912.

"Şeyx Sənan" - 1914-1915.

"Şeyda" - 1916.

"Uçurum" - 1917.

"İblis" - 1918-1919.

"Peyğəmbər" - 1923.

"Afət" (basılmamış) - 1921.

"Topal Teymur" - 1925.

IV. "Topal Teymur" - 1926, Bakı, Azərnəşr.

"Keçmiş günlər" - 1905-1916.

"Bahar şəbnəmləri" - 1905-1916.

"Ana" - 1910.

"Maral" - 1912.

"Şeyx Sənan" - 1914-1915.

"Şeyda" - 1916.

"Uçurum" - 1917.

"İblis" - 1918.

"Afət" - 1922.

"Peyğəmbər" - 1923.

"Topal Teymur"¹ - 1926 (Kitabın üz cildində Teymurun büstü var).

"Azər"

"Peyğəmbər" 1926-cı ildə "Maarif" nəşriyyatı tərəfindən ayrıca kitab halında nəşr edilmişdir. Kitabın ilk səhifəsində bu sözlər yazılıb: "Bisət", "Dəvət", "Hicrət", "Nüsrət".

¹ *Qeyd.* Cavid əsərlərinin sovet dönründə və müstəqillik illərində nəşr edilmiş bütün kitablarının tərtibçisi Turan Cavid olmuşdur. Dramaturqun sağlığında nəşr etdirdiyi kitablarda əsərlərinin yazılma tarixi ilə qızının tərtiblə nəşr olunmuş kitablarda bəzi uyğunsuzluqlar mövcuddur.

* * *

Hüseyn Cavid 1910-cu ildə İstanbulda ali təhsilini başa vurub Naxçıvana qayıdır. Elə həmin ildə Gəncəyə gəlir, üç gün Abdulla Surun (Tofiqin) qonağı olur. Burada özünə iş tapa bilmir. Naxçıvana qayıdır. Özü demişkən, Naxçıvanda dost və tanışları ilə görüşüb söhbət edir, dərdləşir. Bəzi günlərini evdə boş-boşuna keçirir, yeyib yatır. Qorodskoy, keçmiş Sidqinin məktəbində dərs deyir.

İstanbul mühitindən Naxçıvan mühitinə düşən şair burada sıxıntılı günlər keçirir, darıxır, özünə iş və məşğliyyəət axtarır. Vəziyyətdən çıxmağın bircə yolu vardı: Yaradıcılıq! Şair, necə deyərlər, qolunu-qıçını çırmalayıb yaradıcılıq meydanına atılır. Bu meydan şair üçün həm asan, həm də çətin idi. Onun şeir yazmaq sahəsində yaxşı təcrübəsi var idi. Müəllimi Sidqi ona şox şey öyrətmiş, özü də çox şey öyrənmişdi... İstanbulda "Vərəmli qız" adlı bir şeir yazmışdı. Onu mətbuatda çap etdirmiş və gözləmədiyi halda mükafat almışdı. İndi qarşısına qoyduğu məqsəd bambaşqa idi. O, dramaturgiya sahəsində qələmini sınamaq istəyirdi. Bu işdə uca Tanrı, Onun şairə bəxş etdiyi fitri istedad və ilham ona kömək olacaqdımı? Bəli, olacaq!..

Mövzu axtarışında

Şair mizin arxasına keçdi, yerini rahatladı, qələmi əlinə aldı, ani bir düşüncədən sonra bu sözləri yazdı: "Drama, I pərdə. Əşxas... Səhnə Dağıstanda otlu, ağaclı kiçik bir bağça ərz edər. Bağçanın ucunda sadə və fəqirənə bir evciyəz görünür. Uzaqda lətif, rəngarəng bulutlar, yüksək və mavi dağlar nəzərə çarpır."

Nə üçün Dağıstan?

Axı şair burada olmamışdı. Bəs bu mövzunu nə üçün oradan almışdı? Hadisəni kimdən eşitmişdi?..

Mən həmin suallara cavab axtararkən şairin İstanbuldan Qurbanəli Şərifzadəyə göndərdiyi məktublar dadıma çatdı. O, məktublarından birində yazırdı: "... Salisəm, Qafqazdan təhsilə gəlmiş ağaları, əfəndiləri bir-bir arayıb aqibət bir qaçını buldum və

hər iki gündən-bir bir yerdə olub, söhbət edirik..."¹

Cavid başqa bir məktubunda qeyd edir ki, "İzmir" otelində on-on iki gün iqamət edib, qafqazlı qardaşlarımızla buluşub tapışdıqdan sonra mükəmməl surətdə İstanbulun bəzi yerlərini səyahət edib layiqincə bir parça məlumat aldıq. Həftədə ancaq cümə günü tətıl edib, dörd-beş saat arqadaşlarımız qafqazlıların niyyətilə Bosfor Boğazı içinə və bəzi hissiyyatı artıran yerlərə gedib, "bir növ təgyiri-hava edirik."

Şair İstanbulda Qafqazın müxtəlif yerlərindən gəlmiş qafqazlılarla tanış olub dostlaşır, yoldaşlıq edir... Mən iddia edirəm ki, dramaturq "Ana"da təsvir etdiyi hadisələri Dağıstandan İstanbulla təhsil almağa gəlmiş yoldaşlarından eşidə bilərdi...

Cavid bir dağıstanlıdan, bəlkə də qafqazlıdan eşitdiyi hadisə üzərində çox düşünür, çox götür-qoy edir. 1910-cu ildə birpərdəli "Ana" mənzum dramasını Naxçıvanda yazmağa başlayır və burada da tamamlayır.

Dramaturqun yaratdığı ilk mənzum drama Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbi hadisəyə şevrilir. O, bu əsərlə ədəbiyyata böyük bir yenilik gətirir. Azərbaycan dramaturgiyasında yeni bir cəhətin əsasını qoyur...

Milli ədəbiyyatımız qüdrətli şair-dramaturqumuzun simasında gələcəkdə bu cür ədəbi yenilikləri və ədəbi hadisələri çox görərik. Cavid ədəbiyyata bir çox yeniliklər gətirəcək, ədəbiyyat və teatr aləmində səs salacaq, ədəbi inqilab edəcək.

28 yaşlı şair 1910-cu ildə belə şeyləri ağına gətirmirdi, qələminə sarılaraq yazıb-yaradırdı!

Əsərin məzmunu haqda bir-iki söz

Dramaturgiyamız tarixində mənzum dramanın ilk nümunəsi olan "Ana"-nın səkkiz iştirakçısı var. Dramanın baş qəhrəmanı Səlmadır. Dramaturq bu dağlı qadının simasında Ana qəlbini böyüklüyünü, Ana qadının mətanətini, yeniməzliyini, məğrurlu-

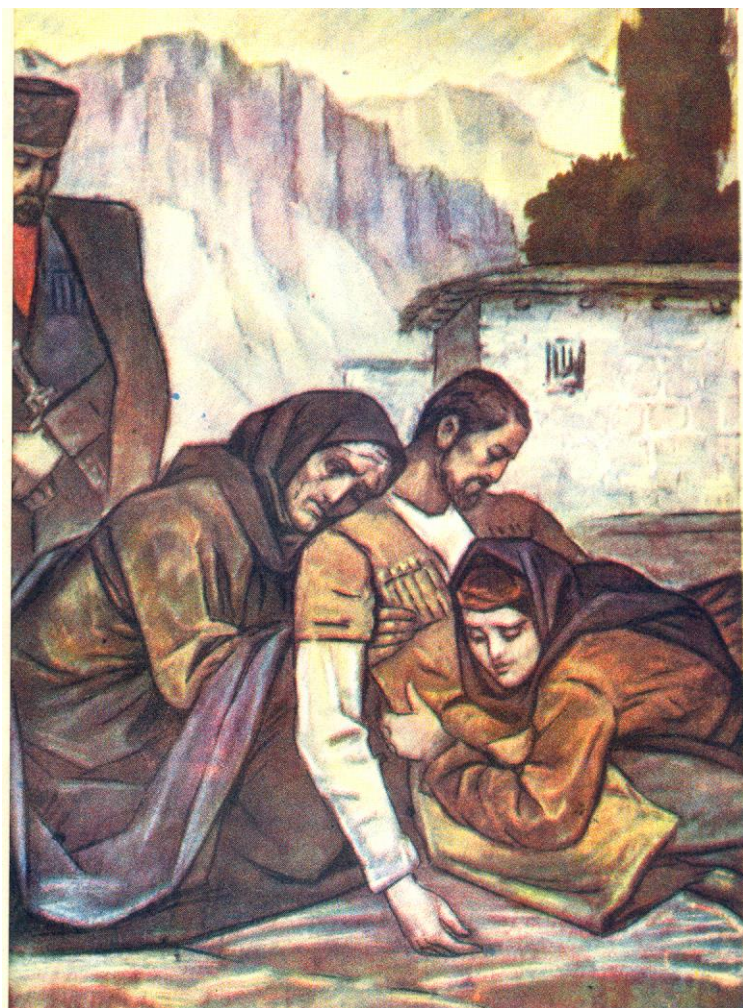
¹ Əziz Şərif. Keçmiş günlərdən, Bakı, Azərnaşr, 1977, səh. 40.

ğunu, həmçinin Ana ürəyinin incəliyi və həssaslığını, öz oğluna qarşı böyük məhəbbətini göstərmək istəmiş, Səlma surətini xarakter səviyyəsinə yüksəldə bilmişdir.

Nişanlı oğlunu uzaq səfərə yola salan Səlma böyük səbirsizliklə onun yolunu gözləyir. Qanpoladdan məktub alır. Məktubda yazılır ki, toya hazırlıq görülsün. İsmət həmin günü böyük həyəcanla gözləyir. İsməti sevən dəliqanlı Orxan onların evlənməməsinə əngəl olmağa çalışır. Orxan arqadaşları ilə yolda Qanpoladın gəlməsini gözləyir. Murad tapança ilə onu ölümcül yaralayır. Qaçıb Qanpoladgilin evində gizlənir. Hadisədən xəbəri olmayan Səlma ona öz evində sığınacaq verir. Qanpolad yaralanmış halda evlərinə gətirilir. Ana onu yaralanmış halda evlərinə gətirilir. Ana onu yaralı görüncə fəryadı göylərə yüksəlir. Qanpolad anası Səlma və nişanlısı İsmətin gözləri önündə can verir. Səlma biləndə ki, oğlunu Murad öldürüb, ona toxunmur, evindən xəta-bəlasız uzaqlaşdırır...

Səlma ana

"Ana" Cavidin ilk dram əsəri olsa da, dramaturci baxımdan maraqlı, sənətkarlıq baxımından diqqəti cəlb edən əsərdir. O, artıq bu əsərlə özünün istedadlı bir şair-dramaturq olduğunu sübut edir. Dramatik əsərin ruhunu, canını, qanını, bədii cəhətdən mükəmməlliyini ondakı surətlər və xarakterlər, canlı dialoq və monoloqlar, əsərin sücət və kompozisiyası, forma və məzmunu... təşkil edir. Cavid "Ana"da bu cəhətdən müstəsna sənətkarlıq nümayiş etdirir. Səlmanın ilk monoloqunu dramanın ekspozisiyası hesab etmək olar. Sinirli və həyəcanlı ana üzünü göyə tutaraq göylərin hökmdarı ulu Tanrıdan inayət qılmağı, havadarı, var-yoxu və nuri-didəsi olan Qanpoladı qorumağı xahiş edir. Oğlundan məktub almayan ana, həyəcanlı hallar keçirir. Gecələr qanlı rüyalar görür. Yrəyinə damır ki, oğlundan qorxulu xəbər gələcək.

Rəssam Oqtay Sadıqzadənin «Ana» mənzum dramasına
çəkdiyi illüstrasiya.

Dramaturq Səlmanın monoloqunda onun keçirdiyi həyəcanları, sarsıntıları, intizarı dramaturci cəhətdən çox təbii və inandırıcı verir.

Yç ay var ki, məktubunu almadım.

Yç ay var ki, taqət qalmamış bəndə,

Gözüm yollarda, intizar içində.

Hər gecə gördüyüm qanlı rüyalar

Göstərir ki, qorqulu bir xəbər var...

Məktub

İsmət - Qanpoladın nişanlısı əlində məktub gəlir. İlahi, anaya sanki bir dünya sevinc gətirir. O, necə də sevinir, fərəhlənir? Məktubu öpüb ürəyinin başına qoyur. Oğlunun sap-sağlam olmasına sevinir. Savadsız ana məktubu mollaya oxutmağa aparır. Yalnız qalan İsmət öz-özünə düşünür, daşınır, qürbətdə olan nişanlısını xatırlayır:

- Of! Qanpolad kim bilir şimdiki nerdə?

Bən burda yalnız, o, qüdrət ellərdə.

Bir yol əvvəl nişanlandım bən ona,

Tale o gündən düşman olmuş bana.

...Bəzənmiş bir gəlin kibi kainat,

Fəqət bənim qəlbim açılmaz, heyhat!..¹

İsmət Qanpoladı gerçəkdən sevir. Onun həsrətilə yaşayır. Bəzən anasından ayrı düşən quzu kimi mələyir. Qanpoladsız gözünə heç kim və heç nə görünmür. Baharın gəlişi, quşlarınm civiltisi, bülbüllərin tərənəsi onu sevindirmir...

İsmət və Orxan

Dramada əsas konfliktlərdən biri İsmətlə Orxan arasında baş verir. Dəliqanlı Orxan İsməti sevir. Öz sevgisini nə İsmətdən, nə də arqadaşlarından gizlədir:

- Ah, qız [İsmət] nə qız! Sultanlara layıqdır,

Fəqət zalım Qanpolada aşıqdır.

¹ Hüseyn Cavid. Əsərləri, 5 cildə, II cild, Bakı, 2005, səh. 9.

Zavallı! Kəndi hüsnündən xəbərsiz,
Bilmiyor ki, eşqində divanəyiz!..

Orxan ürəyini İsmətə açmağa, dərđini ona anlatmağa çalışır. Lakin İsmətdəki böyüklük bəzən onu fikrindən çəkindirir. Ona rast gələrkən dili tutulur, ruhu sarsılır. Qıza söz deməkdə açız qalır. İzzət Orxanı bu işdən əl çəkməyə çağırır. Ancaq o, buna getmir. İsmətlə üz-üzə gəlib dərđini açmaqda israr edir. Fikrini qəti bildirir: "Gəlsin Qanpolad, qarşı qoysun bana, // İsmət ya qismətdir bana ya ona."

Yz-üzə

İsmətlə üz-üzə gələn Orxan onu görüncə özünü-sözünü itirir, gözəlliyinə valeh olur: "Allah, Allah! Həm dolğun, həm də məhzum! // Bir baqışda eylər insanı məcnun."

Məcnun Orxan şeytan kimi İsmətin qəlbinə girməyə çalışır. Biləndə ki, Qanpoladdan məktub alıb, onu sanki ilan çalır. Səlmanı evdə görməyincə cəsarətlənir.

Orxan

- Qanpolad getsin qürbətdə sürünsün,
Sən burda ancaq sol, qayğı çək, düşün!

İsmət

Lakin təhəmmüldən başqa çarə nə?

Orxan

Yazıq İsmət, yazıq!.. Sənin hüsnünə
Bənim kibi binlərcə aşiq varkən...

İsmət

Ah, sus, Orxan, sus!

Orxan öz adından-sanından, şöhrətindən, dağlardan böyük həşmətindən söz açır. Nəslindən, nəcabətindən, gücündən, qüdrətindən dəm vurur. Ona məftun olduğunu söyləyir: "Bütün qızlar əsir ikən eşqimə, // Bən sənin eşqində batmışam qəmə."

Orxan, necə deyərlər, ilan dili çıxarır. Səbrinin tükəndiyini, təqatinin bitdiyini, əqlinin, uyqusunun çəkildiyini bildirir. Barma-

ğındakı nişan üzüyü onun gözünə çalı tək batır. İsmət üzüyün Qanpoladdan yadigar olduğunu, ömrü olduqca ona bağlı qacağını söyləyir. Nişanlısına qarşı vəfahlığını nümayiş etdirir. Orxan könlünü ona verməkdə təkid edir. İsmət ona kəskin cavab verir:

- Artıq yetər, Allah için, çəkil get,
Hürmətin, izzətin, varın, şöhrətin,
Nəslin, nəcabətin, gücün, qüdrətin.
Həp sənin olsun, get, çəkil get, Orxan!
Bən ayrılmam o yoqsul Qanpoladdan.
Bütün dünya alt-üst olub dağılsa,
Ondan başqa sevdiyim yoqdur əsla!

Daşa dəyən sevdə

Sevdası daşa dəyən Orxanın qəlbini qisasçılıq alovu bürüyür. Ona son sözü belə olur: "Nə sən sağ qalarsın, nə də Qanpolad!.." İsmət də son sözünü deyir: "Get, nə yaparsın yap!.." Hadisələrin zavvyazkası bitir. Razvyazkası başlanır. Dramatik hadisələr getdikcə gərginləşir.

Orxan İsmətdən əl çəkmir. Onun tikanlı sözlərini bir təsəlli kimi qəbul edir. Ondan insaf və mərhəmət umur. "Ya gəl canını al, ya ver tazə can, iştə sən, iştə xəncər, iştə Orxan" deyə yola gətirməyə çalışır.

İsmət Orxanın sözlərinə gülür, istehza edir. Sözlərini sanki bir gül dəstəsi edib üzünə çırpır:

- Çocuqluqdan bəri bu məmləkətdə
Sən xislətdə bir qəhrəman görmədim,
...Yazıq Orxan! Billah yazıqlar olsun,
Sən bir yigitsin, sana çox ar olsun!

İsmət Orxanın ona verdiyi xəncəri bir kənara tullayır. Orxan onu hədələyir: "Billah, məhv olursun..."

İsmət: "Get, hər nə istəsəm yap, alçaq, miskin!.."

Xəncər

İsmət Orxanın xəncərini yerdən alır, ona diqqətlə baxır. Xən-

cərin gözəlliyi onu valeh edir. Səlimi görüncə xəncəri yerə atır. Səlim bacısının sifətində bir təlaş, həyəcan əlaməti hiss edir. Rəngi qaçmış bacısından bunun səbəbini soruşur. İsmət qardaşını fikrindən azdırmağa çalışırsa da, buna nail ola bilmir. Qanpola da görə bu hala düşdüyünü bildirir. Ancaq Səlim yerdə xəncər gördükdə bacısının onu aldatdığını yəqin edir.

- İstəməz başqa laf!

Söylə, açıq söylə, hər nə var söylə!

Doğru söylə, İsmət! Şaşırma böylə.

Səlim inadkarlıq göstərir, bacısı sirri açmır. Bu, onu şübhəyə salır. Zənn edir ki, bacısı həmin xəncərlə özünü öldürmək istəyirmiş. Ancaq evlərində belə bir xəncərin olmaması Səlimin şübhələrini daha da artırır.

İsmət

(*Kəndisi*)

Ah, inadlı qanmaz!

And içməsəm susdurmaq olmaz onu,

And içsəm olurum Allah düşmanı;

...Söyləyim, qardaşım, ancaq bu sirri.

Bir sən bilməlisin, bir bən...

Faş edilsə bu sirr,

İnan ki, pək böyük fəlakət verir.

O, həqiqəti qardaşına olduğu kimi söyləyir.

Qisas?..

Yoxsul kəndli balası Səlim xanzadə Orxandan qisas almaq fikrinə düşür. Əsl dağlı xarakterini bürüzə verir: "Orxan istər xan olsun, istər sultan; // Haqsızlıq əfv olunmaz heç bir zaman..." Orxan onu hiddətli və qəzəbli görüncə arxasınca qəhqəhə çəkir:

- Od-alov saçıyor qəhrəman Səlim,

Eyvah, demək son nəfəsimdir bənim!

Ana sevinci

Məktubu oxutdurub qayıdan ananın sevinci dünyaya sığmır. İsmətə şad xəbər gətirir:

- Qızım, gül, sevin, qəmi tərək et. Qanpolad sap-sağlamdır. Könlün şad olsun, bugün-yarın gələcək.

İsmətə sanki bir dünya bağışlanır. Nişanlısı ilə tezliklə qavuşmaları ona bir rahatlıq gətirir. "Qanpolad nə yazır?" sualına Səlima cavab verir: "Yazır ki, söylərsəm İsmətə, toy başlanmalıdır gəldiyim həftə." Ana həyalı və ismətli "qızını" bağrına basır, qucaqlayıb öpür.

- Gəl rəngin afət görməsin, solmasın!

İsmət! Hiç bir günüm sənsiz olmasın!

Səlima "yavrusunu" oğlu qədər sevir. Gləcək həyatını oğlu və gəlini ilə bağlayır. Qız evlərinə şad xəbərlə qayıdır. "Parlaq çiçəyini" yola salan ana, Orxanı xatırlayır:

- Ah, fəqət intiqam dilərsə Orxan,

İsmət xoşbəxt ikən olur bağrı qan.

(*Göyə doğru*)

Ey bizi yoqdan yaradan bir Allah!

Rəhm eylə, səndən başqa yoq bir pənah.

Qəsd

Orxan Qanpoladın geri qayıtması xəbərini eşidincə cin atına minir. And içir: "Əgər mən onu dünyada sağ qoysam, məndən alçaq adam yoxdur."

- Bir ay püsməyə lazım gəlsə ac, susuz

Bəklərim onu [Qanpoladı] rahatsız, uyğunsuz;

Aman verməm ki, sağ qavuşsun evə,

Nazlı yarın öpsün sevə-sevə.¹

İzzət

- [İsməti] Alıb qaçırsaydın başqa bir yerə.

Şimdi gözəl-gözəl sürüb keyfini,

Qanpoladdan çıxarmışdın heyfini.

İsmətə qarşı sevgisi Orxana bir an belə dinclik vermir. Çərkəz qızının dərdindən öldüyünü etiraf edir. "Mələk yüzlü şeytanı",

¹ Hüseyin Cavid. Əsərləri, 5 cildə, II cild, Bakı, 2005, səh. 36.

"incəbelli afəti" gecələr yuxusunda görür. Onsuz yaşamağı təsəvvürünə belə gətirmir...

Fəqət öz pis niyyətindən də əl çəkmir: "Ya gərək İsmət eşqimə inansın, // Ya Qanpolad al qanlara boyansın..."

İntizarda

Ana böyük həyəcan və intizarlıq içində oğlunu gözləyir: "Ah, onu bir də sağ görsəydim; // Dünyada olmazdı həsrətim, dərdim."

Ana Yusif kimi quyuya düşmüş oğlunun tezliklə azad olub evlərinə gəlməsini gözləyir. Ruhu şənlənir, qanad açıb uçmaq istəyir. Bununla belə, həssas ana qəlbi narahatdır. Dəhşətli bir hadisənin olacağını öncədən duyur. Ancaq ana nikbinliyi ana bədbinliyinə qalib gəlir. Elə bu an Səlim şad xəbər gətirir: "Qanpolad gəldi!.."

Səlma ana həm adi, həm də qeyriadi anadır. O, böyüklükdə, mərhəmətdə, alicənablıqda seçilir, qəlbi ümman qədər genişdir. Ana şad xəbər gətirmiş Səlimə gümüş kəmər bağışlayır. Söz verir ki, toyunda ona xələt verəcək. Gümüş kəməri sevincək alan Səlim, Qanpoladı qarşılamağa yollanır.

Tapança açılır

Tapança dörd-beş dəfə açılır. Ananı təlaş hissi, həyəcan bürüyür. Yerindəcə quruyub qalır.

Ah, bu qurşun nə? Ruha dəhşət verir;

Aman Yarəbb! Həp tüklərim ürpənir;

Köydə mütləq qanlı bir atışma var...

Ananın ağzından söz çıxar-çixmaz Qanpoladın qatili Murad, əlində tapança, böyük təlaş içində, imdad istəyərək gəlir. Böyükürəkli və mərhəmətli ana "gəl, oğlum, gəl, hiç qorqma" deyərək, onu evində gizlədir.

Murad

Ah, xanım, [Səlma] bir sənsin pənahım;

Bən qərib kimsəyim, yoq bir günahım.

Səlma "günahsız" Murada tapı durur. Ona amanda olduğunu

bildirir.

Qatil

Ana bilmədən oğlunun qatilinə evində sığınacaq verir. Onu beşəlli qoruyur, bilmir ki, oğluna atəş açan Muradın özüdür. Qərrib və kimsəsiz Muradı öz qanadları altına alır.

Səlma

Kim bilir! Hankı vicdansız qudurmuş.
Biçarəyi [Muradı] məhv etmək istiyormuş.
Həm qərrib, həm kimsəsiz, həm köməksiz...
Bütün dünya toplanıb gəlsə hərgiz,
Allah şahid bən onu verməm ələ.
İnsaf yoxmu? Səlma ölməmiş hələ!

Bu an Səlim əlində xəncər tələş içində gələrək sual edir: "O xain nerdə? O qatil nerdə?" Məsələnin nə yerdə olduğunu bilməyən Səlma suala sualla cavab verir: "Kim kimi öldürmüş? Bir söylə, anlat!" Səlim müdhiş cinayəti anaya anladır:

- ... Bən qoşaraq qaçırmayıb fürsəti;
Varıb gördüm ki, Orxanı, İzzəti
İlk atəşdə Qanpolad yerə sərilmiş;
Hər ikisi parçalanmış, gəbərmiş.
Ah, fəqət xain Murad
Nişanlamış Qanpoladın qəlbini;

Yasa çevrilən toy

Arzular, muradlar ürəkdə qalır. İki gəncin bir neçə gündən sonra olacaq toyu yasa çevrilir. Qanpolad Orxanı da, İzzəti də öldürür. Özü ürəyindən ağır yara alır. Ananın ah-fəryadı göylərə ucalır...

Of! Quzum, toy qismət olmadı sana!
Xayı, xayır, göz yaşı dökməm ona!
Gərçi dünyadan almamış kamını,
Qanlısından* almış intiqamını.

* Orxan və İzzətdən.

Vüqarı dağ qədər uca olan dağlı ananın əsl xarakteri budur! Ana hələ isti-isti nə baş verdiyini dərk etmir. Oğul dağı sonradan onun ürəyini göynədəcək. Ancaq indilikdə təskinliyi oğlunun qanlısından intiqamını almaqda tapır. Səlim Muradı parça-parça doğramaq istərkən ana "yüzlərcə öylə miskin parçalansa, oğlumun bir tükünə dəyməz" deyə onu niyyətindən daşındırır.

Ölüm ayağında

Səlma yaralı oğlunu görüncə gözləri qaralır, başı fırlanır: "Eyvah! Kaş ki, öləydim, oğlumu belə görməyəydim, Allah!" deyə fəryad edir. Uzun zaman oğlunun həsrətilə yaşayan anaya onun cənazəsini qucalmaq qismət olur. Dünya başına hərlənir. "Oğul! Oğul!" deyə onu bağına basıb göz yaşını tökür.

Səlma

Can, Qanpolad!

Ah, sənə kim qıydı, kim? Hanki cəllad?

Qanpolad

...Ağlama, heç kimsə qıymamış bana,

Düşmanım qanlı taleyimdir, ana!

Yaralı Qanpoladı gətirən bir ləzgi və Səlim alçaq qatildən intiqam almaq istərkən ana razı olmur. Amma bilmir ki, həmin alçağ o, evində gizlədir. Yaralı Qanpolad da buna etiraz edir. Gözü sevgilisi İsməti axtarır. O isə gözə dəymir. Qanpolad "Əlvida!.. Əlvida!.. Gözəl İsmətim!" deyərək yaralı ah çəkir. Nəhayət, İsmət görünür.

Qanpolad. İsmət!

İsmət. Ah, Qanpolad!

Qanpolad. Əlvida!..

İsmət. Eyvah!..

Bu kiçik dialoqda bir kitablıq məna var. Dramaturq gələcəkdə bu kimi təsirli dialoqlardan daha geniş istifadə edəcək, mənzum dramalarını məzmun və formaca daha da təkmilləşdirəcək.

Qanpolad ölür.

Səlma

(*Həyacanla*)

Ah, getdin? Səni çox gördümü Tanrım?
Qızıl güllər açmış köksündə, yavrum!

İsmət

(*Sinirli*)

Qanpolad! Sən nə tez unutdun bəni?
Xayır, yalnız bıraqmam əsla səni.
Qanpoladın xəncəri ilə özünü öldürmək istərkən Səlma mane olur.

Ana fəryadı

Ana müdhiş dərd əlindən özünə yer tapa bilmir. Şaşqın və sinirli halda şiddətli fəryad qoparır:

- Allah, Allah! Təhəmmül ver, səbir ver!

Açıl, yarıl, parçalan, ey alçaq yer!

Yarıl, bu talesizi çək qərinə!

Bəndə artıq təhəmmül yox qəhrinə!

Yalnız bir pənahım, bir oğlum varkən,

Qanlı topraq! Ayırdın onu bəndən.

Yarəb, ədalət! Bəni öldür, qurtar!

Hər yer bana zindan kibi oldu tar.¹

"Bayılan ana", qəfildən ayılır. Qatilə evində sığınacaq verdiyi üçün "peşman" olur. Ondan aman istəyən xaini didib-parçalamaq istəyir. Özü-özünü qınayır, özü-özünü danlayır: "Niçin bən ona bilmədən yer verdim? Oğlumun köksünü yaralayan cəllad nə üçün özünü amanda bilsin? Xayır, sağ buraqmam bən onu əsla!.." Ana xəncəri Muradın ürəyinə saplamaq istəyir. O, bunu edə biləcəkmi?..

Oğlu gəlib onun gözləri önündə durur. Ana öz-özünə fikirləşir: "Axı, o, ölüm ayağında "haqsız tökmə qan" dedi. "Bən özüm intiqamımı onlardan aldım" söylədi. "Qatili öldürsəm, oğlumun ruhu bəndən inciməzmi?.."

¹ Hüseyn Cavid. Əsərləri, 5 cildə, II cild, Bakı, 2005, səh. 52.

Ana od ilə su arasında qalır, tərəddüdlər içində çabalayır. Dağlıların adətini göz önünə gətirir. Öz-özünə sual edir: "Evində gizlətdiyin qərib və müsafir öldürülə bilərmimi?.. Bəs buna el nə deyər?.." Səlma həməən fikrindən daşınır.

- Tutaq ki, qatili öldürdüm. Tutaq ki, aləm məhv oldu. Qanpolad diriləcəkmimi? Yox, dirilməyəcək! Buna görə də alçaq və miskin Muradı əfv etmək lazımdır ki, dəf olub getsin; yoxsa xain əllərdə parçalanar.

Səlma və Murad

Murad əlində tapança evdən dıışı çıxır. Gözü Qanpoladın cənazəsinə sataşır. Qorxudan titrəyir, şaşqın və səksəkəli halda öz-özünə deyir: "Ah, bən nə yaptım? Nə günah işlətdim? Ah, bəs bu qız kim? İsmətmi? O solğun bir gülə dönmüş. Buna bən bais..."

Səlma

- Qonaq qardaş, dur! Təlaş etmə sən,
Qorqma, bir zərər gəlməz sana bəndən.
Amandasın...

Uca ruhlu qadın sözüünə əməl edir: "Qatil olsa belə qonağı öldürmək olmaz. Səlma həlak olar, qonağı ələ verməz." Bu qafqazlıların, Qafqaz türklərinin yazılmamış, fəqət beyinlərə və ürəklərə həkk edilmiş qanunudur ki, Səlma buna əməl edir. Murad ananın qarşısında "diz çökür", - aman, ah, nə böyük qadınısın, - deyir. Çərkəz Murad bu xoş sözlərlə ananın yaralarına sanki dağ basır. Murad xəcalətdən yerə girir. Ana: "Ah, nə talesiz ana oldum, Allah!" Murad: "Sən nə vicdansız oldun, Murad!.."

Yaralı Qanpoladın gətirilməsi, Ana ilə Muradın qarşılaşması səhnələri əsərin bədii baxımdan ən təsirli səhnələridir. Dramaturq həmin səhnələri böyük ürək ağrısı, həyəcanla təsvir etmişdir.

Səlma

- Murad!..
Fəqət bilməlisən, şu qanlı arslan,

Şu qıydığın cavan oğlumdur...

Səlma Muradı sağ buraxmaq istəyir, İsmət onu öldürməyi təkid edir. Ana "qərib bir qonaq verilməz ələ" deyir. İsmət xəncəri onun köksünə saplamaq istərkən Ana buna mane olur. Murada "Cəllad!" deməklə ürəyini soyudur. Şahidi olduğu hadisəni vicdanına sığışdırmayan Murad xəncəri ananın əlindən qaparaq ürəyinə saplamaq istərkən, ana şiddətlə onun qoluna vurur, xəncər əlindən düşür.

Murad

Doğrayın məni riştə-riştə!

Ah, bir alçağa mərhəmət nə lazım?

Qanlı bir canavar sağ bıraqlmaz;

Bən bir xainim, öldürün!

Ananın faciəsi

Səlma baş vermiş hadisəyə soyuq başla yanaşarkən nələr baş verdiyini daha dərindən dərk etməyə başlayır. Yəqin edir ki, artıq onun varı-yoxu, pənahı, qıbləgahı yoxdur. Ana oğulsuz, nişanlısı Qanpoladsız qalmışdı. Bütün arzu və ümidlər çilik-çilik olmuşdu. O, bir daha oğlunu görməyəcək. Onu qucaqlayıb öpməyəcək; bağrına basmayacaq. Son nəfəsinədək "Oğul, oğul!" deyib ağlayacaq. Oğlundan qalmış xatirə əşyaları ana üçün gözdə-ğna çevriləcək...

Mərhəmətli Ana qatil Muradı sağ buraxır. Yrəyində fikirlşir ki, onun da anası var; yəqin ki, o, çoxdan oğlunun yolunu gözləyir. Murad anadakı böyüklüyə, alicənablığa, mərhəmətə məətəl qalır. Ana böyüklüyü, ana mərhəməti qarşısında diz çökür.

Səlma

- Get, namərd qonaq, get! Alçaq mültəci!*

Get, miskin hərif, get! Cəllad, yırtıcı!

Get, vicdansız! Kəndini qurtar, yaşa!

Ancaq vicdansızları bəslər dünya!

* Bir yerə pənah aparən, pənah gətirən.

Ana dolan ürəyini boşaldır. Onun gözləri deyil, ürəyi də qanlı yaşı tökür. Ananın qəzəbi, nifrəti yerə-göyə sığmur. Allahsız, dinsiz, xain Murada qarğış tökməkdən başqa çarəsi qalmır:

- Get, gözüm görməsin!..

Murdar izin bu torpaqdan silinsin!

Oğlumu söndürdün, yandırdın bəni,

Get, kamala irdirməsin Allah səni!

Ana dolan ürəyini boşaldır. Boşaltdıqca yüngülləşir. Uca Tanrıdan mərhəmət, inayət diləyir. Və birdən oğlunun cənazəsini qucaqlayaraq, şiddətli və yaxıcı hıçqırıqlar içində boğulub düşür...

Ön söz əvəzi

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk mənzum drama və onun banisi haqqında nə demək olar? Demək lazımdır ki, bu əsər iyirmi səkkiz yaşlı şairin parlaq istedadından, zəkasından, bir dramaturq kimi, səriştəsindən xəbər verir. Dramaturgiya sahəsində təcrübəsi olmayan şair, sözün həqiqi mənasında, bədii sənətkarlıq baxımından gözəl bir sənət əsəri yaratmışdır. Dramada baş verən hadisələr, dialoq və monoloqlar canlı və təbiidir. Dramaturq hadisələri bir-birilə ustalıqla uzlaşdırmış, süni, göydəndüşmə əhvalatlara yer verməmişdir. Canlı danışıq dilindən sənətkarlıqla istifadə etmiş, özünə qədər Azərbaycan ədəbiyyatında görülməyən və yaradılmayan bədii obrazlı dil və üslub yaratmışdır. Əsərin remarkaları məzmunca dolğun və mənalıdır. Remarkalarda hadisələrin harada və necə baş verməsi, surətlərin səciyyəsi, hal və əhvalı, düşüncəsi... haqda oxuculara, recissor və aktyorlara dolğun məlumat verilir. Xüsusi qeyd edilməlidir ki, "Ana" Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində heca vəznində və məsnəvi formasında qələmə alınmış ilk mənzum dramadır.

Əsərin dil və üslubu

Əsərlərinin dil və üslubu haqqında ilk fikri şairin özü söyləmişdir. Əsər 1913-cü ildə Tiflisdə İsmayıl Həqqinin "Şərq" mətbəəsində çap edilmişdir. Şair kitabçaya xüsusi bir qeyd - "müla-

hizə" əlavə etmişdir. Həmin mülahizəyə nəzər salaq: "'Ana" əlfaz və tərkibatça, qəvaid və təbiratca İstanbul türkcəsini xatırlamaqla bərabər, Qafqaziyayı da bütün-bütünə unutmamaq istəməz. Parmaq üsulu, yaxud mənzum yazılarda rəvi və qafiyəcə təqib edilən üsul da pək sıgı olmayaraq olduqca sərbəst və genişdir. H.C."

Həmin qeydin aşağısında şairin basılmamış əsərləri haqda məlumat verilmişdir:

"Keçmiş günlər" - mənzum.

"Maral" - drama 4 pərdə, mənsur.

"Bahar şəbnəmləri" - mənzum.

"Rəmzi" - drama 5 pərdə, mənsur.

Dramatıq sonradan "Rəmzi"nin adını dəyişib "Şeyda" qoymuşdur.

"Keçmiş günlər" şeirlər kitabı da həmin ildə Tiflisdə "Şərq" mətbəəsində çap edilmişdir. Şair kitabın sonunda belə bir qeyd vermişdir: "'Keçmiş günlər"i şairanə bir nəzərlə gözdən keçirənlər şeirə bənzər dəyərlə bir şey bulmazlar. Şu yarpaqlar yalnız hekayə və həsbi-hal tərzində qaralanmış bir taqım parçalardır. Yazılışına gəlincə, "Ana"dakı "mülahizə"yə bir kərə ətfi-nəzər edilməsi kafi olsa gərək. H.C. Mayıs 1913."

Azərbaycan ədəbi tənqid tarixində Cavidin əsərləri barəsində fikir və mülahizələri 1912-1920-ci illərdə ilk dəfə Əziz Şərif söyləmişdir. Ancaq o, fikirlərini mətbuata çıxarmamış, gündəliklərində qeyd etmişdir. Həmin fikir və mülahizələr 1977-ci ildə işıq üzü görmüşdür...

Əziz Şərifin gündəliyində bir qeydə diqqət edək.

Bazar, 10 fevral. [1913] Səhər Rzanın [Təhmasibin] yanına getmişdim. Hüseyin Cavid də ordaydı. O, "Ana" adlı birpərdəli dramını bizə oxudu. Dram şeirlə yazılmış və çərkəzlərin həyatına həsr edilmişdir. Çox gözəl əsərdir.¹

Əziz Şərifə görə, "Ana" dramaturqun ilk əsərləri sırasında

¹ Əziz Şərif. Keçmiş günlərdən, Bakı, Azərnaşr, 1977, səh. 76.

görkəmli yer tutur. Əsər mənə də, Rzaya da böyük təsir bağışladı. "İstər "Ana" kitabçasındaki "mülahizə", istərsə də "Keçmiş günlər"dəki qeyd Hüseyn Cavidin Azərbaycan şeirinə bir yenilik, özünəməxsus bir üslub gətirdiyini göstərir ki, bütün yaradıcılığı boyu bu üslub əsərdən əsərə inkişaf edərək, "Hüseyn Cavid" üslubuna çevrilmişdir."

Çox dəqiq müşahidə, mülahizə və sözlərdir! Dramaturq "Ana"dən sonra yazacağı mənzum dramalarında öz dil və üslubunu daha da cilalayacaq, təkmilləşdirəcək və müasir Azərbaycan ədəbiyyatına yeni dil və üslub gətirəcəkdir. Bu, görkəmli şair-dramaturqun sənət və ədəbiyyata böyük xidmətlərindən biri olacaqdır.

Şairin "Keçmiş günlər" kitabındakı bir qeydi də oxucuların nəzərinə çatdırıram.

"Ana" - basılmış, parmaq üsulu.

Basılmamış əsərləri: "Maral" - mənşur, "Bahar şəbnəmləri" - mənşur, "Rəmzi" - mənşur.

1.4. Seçmələr

Dramaturq "Ana"da xalq ifadələrindən, atalar sözü və məsələrdən yerli-yerində və bacarıqla istifadə etmiş, özü gözəl bədii ifadələr yaratmışdır. Əsərdə şah misra və şah beytlərə də təsadüf olunur.

- ❖ *Tanrı! Ey yerlərin, göylərin hökmdarı!*
- ❖ *Bəzənmiş bir gəlin kibi kainat.*
- ❖ *Allah, Allah! Həm dalğın, həm də məhzun.*
Bir baqışda eylər insanı məcnun.
- ❖ *Bütün qızlar əsir ikən eşqimə,*
Bən sənin eşqində batmışam qəmə.
- ❖ *Allah, Allah, yenə çatıldı qaşlar!*
Dəhşət verir qartalvəri baqışlar!
- ❖ *Bütün dünya alt-üst olub dağılsa,*

- Ondan başqa sevdiyim yoqdur əsla.
- ❖ Ya gəl canım al, ya ver tazə can,
İştə sən, iştə xəncər, iştə Orxan!
- ❖ Bən inanmam, inandırsan aləmi.
- ❖ Bir yigit silahdan nasıl ayrılır?
Silah mərd oğula bir arqadaşdır.
- ❖ Ah, bu qız bir qız deyil, bir afətdir;
Hər bir halı insana dəhşət verir.
- ❖ Zəhərli bir oq.
- ❖ İnadlı qanmaz.
- ❖ Ah, nələr çəkəcək ağrımaz başım.
- ❖ Orxan istər xan olsun, istər sultan;
Haqsızlıq əfv olunmaz hiç bir zaman.
- ❖ Od-alov saçıyor qəhrəman Səlim
- ❖ İzzət! Kim yigitsə söz onundur nihayət.
- ❖ Mərd atalar bir məsəl söyləmişlər:
"Daldan atılan daş topuğa dəyər."
- ❖ Yigit hər zaman yigitdir.
Ər kişidə olur bir söz, bir məram.
- ❖ Ya gərək İsmət eşqimə inansın
Ya Qanpolad al qanlara boyansın.
- ❖ Ah, onu yalnız bir də sağ görsəydim;
Dünyada olmazdı həsrətim, dərdim.
- ❖ Qaçan qovulmaz.
- ❖ Bir vəhşiyə mərhəmət olmaz.
- ❖ Südümlə halal olsun, oğul, Qanpolad.
- ❖ Qanlısından almış intiqamını.
- ❖ Yüzlərcə öylə miskin parçalansa,
Bir tükünə dəyməz oğlumun əsla.
- ❖ Əvət, xain gərək həddini bilsin,
Namərd izi yer yüzündən silinsin.
- ❖ Ah, arslanım! Qurban olsun sana dəyərsiz canım.
- ❖ Get, vicdansız! Kəndini qurtar, yaşa!

Ancaq vicdansızları bəslər dünya! Və s.

Gətirilən nümunələrə diqqət edilsə şairin söz yaradıcılığına söz sənətkarlığına qibtə etməmək olmaz. Göründüyü kimi, o, əsərdə həm xalq deyimlərindən böyük ustalıq və məharətlə istifadə etmiş (məsələn, çatıldı qaşlar, qartalvari baqışlar, ağrımaz başım, südüm hala olsun, oğul və s.), həm də özü yeni ifadələr (məsələn, düşmanım qanlı taleyim, bəzənmiş bir gəlin kibi kainat, inadlı qanmaz və s.) yaratmışdır. Əsrin mətnində işlənən elə sözlər, ifadələr, kəlmələr var ki, onlar məna baxımından bir neçə cümləyə, böyük bir abzasa, hekayəyə... bərabərdir. Məsələn, "Sən burda ancaq sol, qayğı çək, düşün", "Həp sənin oslun, get, çəkil get", "gələn var, aman, çəkil, durma", "Söylə, açıq söylə, hər nə var, söylə" və i.a. Dramatik əsər üçün həmin sözlərin və ifadələrin yerinə və məqamına görə dərin mənası və məzmunu var.

"Ana" kitab səhifəsilə 53, "Maral" 60, "Uçurum" 77, "Topal Teymur" 50 səhifədir. Demək istəyirəm ki, "Ana" birpərdəli drama olsa da, tam bir bədii əsərə bərabərdir.

Hənəfi Zeynallı: - "Şeyx Sənan" əsəri müasirdir, zaman üçün yenilik tendensiyası qüvvətlidir. Sevgi təbii-bioloji haldır, fəqət heç bir mənsubiyyət, milli ayrışdırıcılıq onu cilovlaya bilməz. H.Cavid qələmi ilə bu işə çox güclü, gerçək, təbii alınmışdır. Bu da dramaturqun "Şeyx Sənan"da apardığı özünəməxsus bir "inqilabçılığa" dəlalət edir. Əsəri diqqətlə nəzərdən keçirdikdə iki "böyük" qüvvənin çarpışmasını əsas mövzu kimi görmək olur. Burada şair dram kamponionunu incədən-incəyə anlamış və bunu da sona qədər müvəffəqiyyətlə sürə bilmişdir. Əsas saydığı nöqtlərə gəldikdə bütün dramatik gücünü, bütün üslub və lisan, psixolocilik boyalarını onların ətrafında aparmağa çalışır.

İsrafil Cahangirov: - Hadi və Cavid milli burcuaziyanın şeypurçalanlarıdır. Hüseyn Cavid teatri "Füyuzat" çığırın təsiri altında olmaqla və onun məqsədlərini təbliğ etməyə üz qoyur. Romantiklər burcuaziyanın əlində böyük ideoloji qüvvədir. Cavidin inqilabdan əvvəlki yaradıcılığı xəstə dövrün yaradıcılığıdır. "Uçurum" bu dövrün məhsuludur. Bu xəstəliyin səbəbi Ə.Hamidlərin təsirindən çıxmasıdır. Romantizmə qapılan və milli burcuaziya məfkurəsi daşıyan Cavid və Cabbarlı Şura hökumətini tanımaq istəmirdilər.

Azərbaycan ədəbiyyatında yaradılmış tragik surətlər içərisində Şeyx Sənan ən qüvvətli, mənəvi cəhətdən ən zəkali bir mütəfəkkir obrazıdır.

Əli Sultanlı

Cavid yaratdığı Şeyx Sənan ilə Əttarın yaratdığı arasında dağlar qədər vəqf var.

Hənəfi Zeynallı

Şeyx Sənan Hüseyn Cavidin ruhunda doğan intibah hisslərini daha da aydınlaşdırır.

Əli Sultanlı

"Şeyx Sənan" pyesinə potensiya halında bulunan bir bədii drama demək olar.

Hənəfi Zeynallı

Əgər ümumiyyətlə "Şeyx Sənan"ı tənqidə başlasaq, gərək uzun-uzadı kitablar yazsaq, çünki əsər o qədər əhəmiyyətli, o qədər mənalıdır ki, bir-iki qəzet məqaləsilə onun gözəlliklərini, əskik olmayan bəzi nöqsanlarını göstərmək mümkün deyil.

Əziz Şərif

"Şeyx Sənan" əsərini diqqətlə nəzərdən keçirdikdə iki "böyük" qüvvənin çarpışmasını əsas mövzu kimi görmək olar. Burada şair dram kamponionunu incədən-incəyə anlamış və bunu da sona qədər müvəffəqiyyətlə sürə bilmişdir.

Hənəfi Zeynallı

"Şeyx Sənan" mövzusunun Hüseyin Cavid yerli əfsanəyə uyğun bir şəkildə alıb, ona can və fəlsəfi məzmun vermişdir.

Əli Sultanlı

1920-1930-cu illərdə xüsusilə ağır bir vəziyyət yarandı, "sol" tənqidçilər adi tənqiddən qəti hücumla keçdilər və "Şeyx Sənan" haqqında amansız hökmlərə başladılar. 20-ci illərin sonuna doğru teatr "yeni" cərəyanların, "sol" prinsiplərin, vulqar – sosioloji təsəvvürlərin təsiri altında "Şeyx Sənan" əsərinin ideyasını, dərin psixoloji məzmununu birləşdirərək, onu din əleyhinə yazılmış bir əsər kimi repertuarda saxlamağa çalışırdı. Lakin, "Şeyx Sənan" fəlsəfi məzmunlu, mürəkkəb fikirli, faciə təbiətli bir əsər olduğundan, din əleyhinə əsər çərçivəsinə sığa bilməzdi.

Cəfər Cəfərov

Hüseyin Cavid məscidmi, meyhanəmi ziddiyyətini "Şeyx Sənan"-da dinmi ya eşqmi şəkildə verərək, konflikt içində konflikt yaratmışdır.

Əli Sultanlı

İKİNCİ FƏSİL

"Şeyx Sənan" - milli ədəbiyyatımızda ilk mənzum faciə

2.1. Hüseyn Cavidin mövzu ilə bağlı axtarışları, ağız ədəbiyyatı və yazılı mənbələrlə tanışlığı, əsər üzərində yaradıcılıq işi

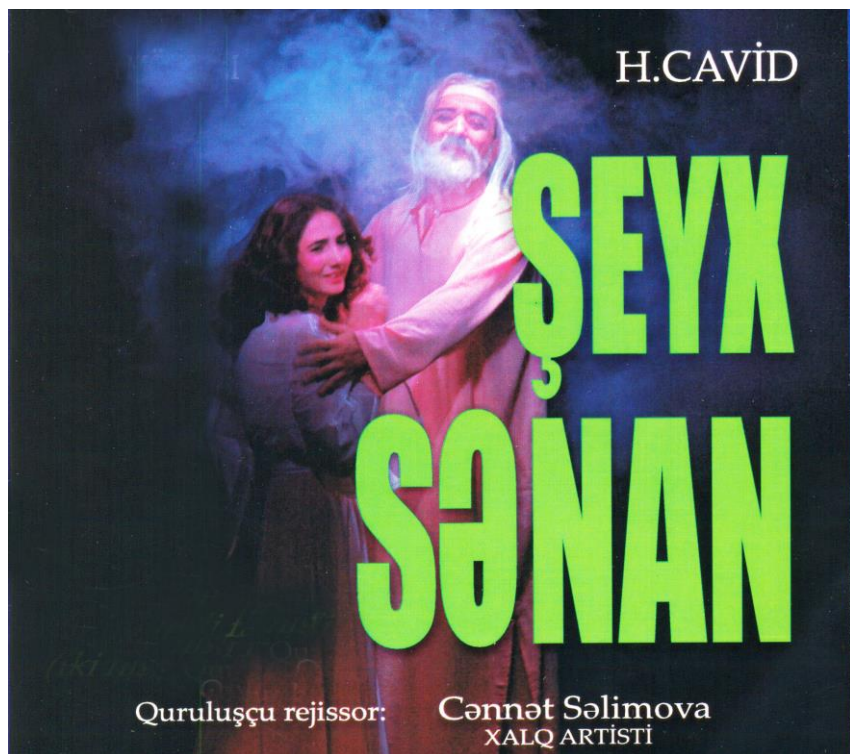
1

Əziz Şərif: "1914-cü ildə Hüseyn Cavid "Şeyx Sənan" faciəsi üzərində ciddi ədəbi işə başlayır. O, istədiyinə nail ola bilsə, milli ədəbiyyatımıza böyük bir ədəbi töhfə verəcək, "ədəbiyyat aləmini sarsıdacaq bir əsər yaradacaq..."

Hələ o zamana çox qalıb. 1912-ci ildir. Şair Tiflisə gəlmişdir. O, Tiflisdə bir neçə dəfə qısa müddətdə səfərdə olmuşdu. Oradan Qara Dəniz vasitəsilə iki dəfə İstanbula getmişdi. Ancaq həmin səfərlərdə və gediş-gəlişdə Şeyx Sənan əfsanəsi, yaxud dastanı barəsində bir şey eşitmişdimi? Qəti deyirəm: Yox!..

Mənim araşdırmama görə, 1912-ci ilədək ona Şeyx Sənan əfsanəsinin, yaxud dastanının Tiflis variantı məlum olmamışdır. Şair olsa-olsa dastan haqqında klassik Şərq ədəbiyyatından, xüsusilə türk və fars ədəbiyyatından nə isə oxumuşdur, yaxud Sənanın adına təsadüf etmişdir. Dəqiq məlumdur ki, Cavid əfsanənin Tiflis variantı ilə 1912-ci ildən maraqlanmış, material və məlumat toplamağa başlamışdır...

1912-ci ildə Cavid iş axtarmaq üçün Tiflisə gəlir. Qurbanəli Şərifzadə və Firidun bəy Köçərlinin köməyi ilə işə düzəlir. Bir neçə il burada yaşamaq, yaratmaq və müəllimlik etməli olur. Tiflis həyatı, ədəbi mühiti və teatr həyatı şairin dünyagörüşündə və yaradıcılığında yeni səhifələr açır. Ədəbi yaradıcılığının təkamül və inkişafında mühüm rol oynayır. O, Tiflisin ədəbi mühiti və teatr həyatı ilə daha yaxından tanış olur. Məşhur "İştə bir divanədən bir xatirə..." fəlsəfi şeirini və "Maral" faciəsini burada yazır, "Şeyx Sənan" faciəsini yazmaq üçün gərgin və inadlı axtarışlar aparır, əsər üzərində işləməyə başlayır...

Dramaturq 1912-ci ildə "Şeyx Sənan" mənzum faciəsini yazmağa hazır deyildi. Buna görə də Şeyx Sənan əfsanəsi və dastanı ilə bağlı yerli əhəlidən, azəri türklərindən məlumat toplayır. Lakin həmin məlumatlar şairi qane etmir, mövzu ilə ilgəli yazılı mənbələr axtarmağı qərara alır...

Türbəni ziyarət

Tiflisdə, Kür çayının sahillərində bir dağ var. Müsəlman türklər həmin dağa "Şeyx Sənan dağı" deyirlər. Xristian gürcülər isə onu "David dağı" (Mtasmindada) adlandırmışlar. Rəvayətə görə, həmin dağda müqəddəs David dəfn edilmişdir... Dağın ətəyində bir türbə tikilmişdir. Həmin türbə "Şeyx Sənan türbəsi" adlanır. Şair biləndə ki, şəhərdə Şeyx Sənanın adına belə bir türbə var, çox sevinir. Dostları Əziz Şərif və Rza Təhmasiblə həmin türbəni

ziyarət etməyi qərara alır. Rza Təhmasib bu haqda yazır: "... Yadımdadır, Cavid Tiflisdə Şeytanbazarda bir mənzil tutmuşdu. Oradan Şeyx Sənan dağ aydın görünürdü. Cavid, Əziz Şərif və mən bir neçə dəfə həmin dağa gəzməyə getmişdik. Cavid burada Şeyx Sənana isnad edilən qəbrin yanında xeyli dayanır, diqqətlə ona baxardı. Sonralar başa düşdüm ki, o, ruhən və fikrən bu yerlərə yaxın olmağa bir ehtiyac duyurmuş."¹

Şeyx Sənanın türbəsi önündə

Şeyx Sənan mövzusu və dastanı şairi bərk tutmuşdu. Onun nə gündüz, nə də gecə gəncliyi var idi. Düşünür, hey Şeyx Sənan əsatiri haqda düşünürdü. Şair mövzuya elə bağlanmışdı ki, bəzən özünü də unudurdu, ruhunu məhəbbətdən xoş bir təriqət və Kəbə yarıdan Sənandan ayrı təsəvvür edə bilmirdi...

Qəbri ziyarət öz təsirini göstərmişdi. Həmin dərin və unudulmaz təsiri ədəbi gerçəkliyə - şeirə çevirmək lazım idi. Şair qələmə sarılıb həmin təsirdən doğan hiss, duyğu və düşüncələrini kağıza köçürdü.

ŞEYX SƏNAN

Türbəsi önündə

Oyan, ey piri-xoşdil! Qalq, ayıl bir xabi-rahətdən!
Qiyamətdir, qiyamət!.. Qalq, oyan, zevq al bu fürsətdən.

Mələklər göydən enmiş, feyz alırlar xaki-pakindən,
Seçilməz şimdi əsla məqbərin gülzari-cənnətdən.

Donanmış hər tərəf pürşölə yıldızlarla...caizdir
Ki, Tiflis ərşi-pürəxtərlə dəm vursun rəqabətdən.

Ayıl, ey şeyxi-vəcdavər! Ayıl, baq gör nə aləmdir?
Cihan sərməst olub rəqs eyliyor şevqü-şərafətdən.

¹ Cavidə xatırlarkən... (Məqalələr və xatirələr toplusu, tərtib edən İsgəndər Orucəliyev), Bakı, Gənclik, 1982, səh. 217.

Uyub sən bir mələksimayə satdın dini, imanı,
Atıb ehkami-Quranı, uzaqlaşdın təriqətdən.

Fəqət xoş bir təriqət qoydun, əsla məhv olub getməz,
Cihan durduqca parlar, yüksəlir, düşməz tərəvətdən.

Ziyarətgahını gülbusələr təzyin edər hər an,
Sən əhli-eşq için bir Kəbə yapdırdın məhəbbətdən.

"Nədir mənası eşqin!?" söyləyənlər nerdə? Bir gəlsin,
Görüb qüdsiyyəti-Sənanı, lal olsun xəcalətdən.

Məhəbbətsiz bütün mənanı-xilqət şübhəsiz hiçdir,
Məhəbbətdir əvət, məqsəd şu pürəfsanə xilqətdən.

Tiflis

Şair bu şeiri böyük ilhamla, hissiyyatla, dərin düşüncə ilə yazdı. Qurtardıqdan sonra rahat nəfəs aldı. Ancaq bu rahat nəfəs müvəqqəti idi. Onu irəlidə böyük yaradıcılıq işləri və axtarışları gözləyirdi...

Şeirin ruhundan və dərin məzmunundan görünür ki, şair mövzuya dərindən bağlanmış, müəyyən axtarışlar aparmış, Sənan eşqi və məhəbbətinin mənasını və mahiyyətini dərindən duymuş, mənimsəmiş və dərk etmişdi. Ancaq şifahi məlumatlar və əldə etdiyi materiallar möhtəşəm bir əsər yazmaq üçün kifayət deyildi.

Şeirin yazılma tarixi

Şairin nəşr edilmiş əsərlərində "Şeyx Sənan" şeirinin neçənci ildə yazılması göstərilmir. Müəllif yalnız altda "Tiflis" yazmışdır. Şeirin yazılma tarixini Əziz Şərifin gündəliyindən müəyyən etmək olur. O yazır ki, 1914-cü ilin may günlərində qəzetdə doqquz beytdən ibarət "Şeyx Sənan" şeiri dərc edilmişdi; son dərəcə gözəl və incə bir qəzəl idi. "Bu başlıqla çap edilmişdi: "Ədəbiyyat". "Bahar şəbnəmləri"ndən bir yarpaq. "Şeyx Sənan türbəsi

önündə". Bu münasibətlə yalnız bunu demək olar ki, Şeyx Şənan mövzusu ilə Hüseyn Cavid 1914-cü ilin birinci yarısından etibarən maraqlanmağa başlamışdı.¹

Məncə, "maraqlanmaq" əvəzinə "yazmaq fikrinə düşmüşdü" deyilsəydi daha doğru olardı.

Görkəmli mətbuat tarixçisi Qulam Məmmədli "Şeyx Sənan" şeirinin hansı qəzetdə və mayın neçəsində dərc edilməsi barədə dəqiq məlumat verir: "İqbal" 18 may 1914.²

Axtarışlar davam edir

Dramaturq bütün ruhu və qəlbi ilə mövzuya bağlanmışdı. O, axtarışlarını davam etdirir və dərinləşdirirdi. Dastan haqqında kifayət qədər məlumat və ədəbi material toplamağa çalışırdı. Şifahi məlumatlarla kifayətlənməyən şair, mənbələrə müraciət edirdi. Həmin mənbələr arasında üç mənbəyi ayrıca qeyd etmək lazımdır; Şeyx Fəridəddin Əttarın "Məntiq-üt-teyr" və "Məclis-üşşaq" əsərləri; Mexti bek Qadcinskinin "Leqenda o Şeyx Sanane" (Mehdi bəy Hacınskinin "Şeyx Sənan əfsanəsi" risaləsi) və ağız ədəbiyyatı "materialları". Təbiidir ki, dramaturq üstünlüyü daha çox yazılı mənbələrə verirdi. Yzeyir bəy Hacıbəylinin "Şeyx Sənan" operasını da nəzərdən qaçırmırdı.

Cavid Yzeyir bəylə Tiflisdə yaşarkən tanış olmuşdu. Onunla bir neçə kərə görüşüb söhbət etmişdi. Görüşlərdən birində Yzeyir bəy ona demişdi: "Mən bilirəm ki, sən "Şeyx Sənan" adlı əsər yazmaq fikrindəsən. Mən də bir opera yazmışam. İstəyirəm ki, operanın librettosunu verim bir tanış ol." Cavid cavabında demişdir: "Yzeyir bəy, mən də eyniadlı əsər üzərində işləyirəm. Təsir altına düşmək istəmirəm..."

Yzeyir bəy həmin məsələnin üzərinə 1936-cı ildə qayıdır, Cavidə deyir: "'Koroğlu" operası üzərində işləyirəm. Yaman vuruşmadayam. Operanı qurtarandan sonra ürəyimdə tutumuşam ki,

¹ Əziz Şərif. Keçmiş günlərdən, Bakı, Azərneşr, 1977, səh. 99

² Qulam Məmmədli. Cavid – ömrü boyu (həyat və yaradıcılıq salnaməsi), Bakı, Yazıçı, 1982, səh. 78.

sənin "Şeyx Sənan" faciənə opera yazım.

Cavid cavabında deyir: "Yzeyir bəy, mən sənin qulluğunda həmişə hazırım. Nə vaxt istəsən "Şeyx Sənan"a libretto yazaram."

1937-ci il hadisələri iki böyük sənətkarın arzusunu ürəyində qoydu.

Şeyx Sənan dağı

Bir neçə söz bu haqda. Gürcüstan müsəlmanları - türkləri arasında həmin dağ bu cür, xristian gürcülər arasında isə "Müqəddəs David dağı" - Mtasında adlandırılır. Gürcüstan türkləri arasında Şeyx Sənan haqqında, gürcülər arasında isə Müqəddəs David haqqında əsatir mövcuddur. Cavid faciəsi üçün Şeyx Sənan dastanının türk-müsəlman variantını əsas götürmüş, sücetin yeniləşdirmiş, mövzuya tamamilə yeni mövqedən yanaşmışdır. Bu cəhətdən mən görkəmli ədəbiyyatşünaslardan Hənəfi Zeynali* və Zahid Əkbərovun araşdırmalarını xüsusi qeyd etmək istəyirəm. Bugün "Şeyx Sənan" faciəsi haqqında əlimizdə olan ən mükəmməl elmi-tədqiqat əsəri Zahid Əkbərovun "Hüseyn Cavidin "Şeyx Sənan" faciəsi" monoqrafiyasıdır. Həmin məqalə və monoqrafiyada Şeyx Sənan dağı və dastanı, mövzunun yazılı ədəbiyyatda əksini tapması və s. haqda geniş məlumatlar verilmişdir. Dramaturq faciədə sufi terminlərindən geniş istifadə etmişdir. Buna görə də Zahid Əkbərov monoqrafiyasında Cavid və sufizm mövzusunə ayrıca yer vermişdir.

Məhəmmədəli Sidqiyə məktub*

Dramaturq 1913-cü ildə bir neçə dəfə məktubla Tiflisdə yaşayan Məhəmmədəli Sidqiyə müraciət edir. Naxçıvandan göndərdiyi məktubda ondan xahiş edir ki, "Şeyx Sənan"ı yazıb ona göndərsin: "... İyulun iyirmi-iyirmi beşinə qədər [1913-cü il] müm-

* "Şeyx Sənan" haqqında mülahizələrim, "Maarif və mədəniyyət", 1926 №12, 1927 №1-2, 3, 4-5. Məqaləni ərəb qrafikasından rus qrafikasına ilk dəfə bu sətirlərin müəllifi traslitrasiya etmiş, "Cavid xatırların" kitabında vermişdir.

* Məhəmməd Tağı Sidqinin oğluna.

kün olsa uşaqlardan birinə zəhmət verib, "Şeyx Sənan"ı yazdırıb [üzünü köçürüb] göndərsiniz. Məni çox ziyadə məmnun etmiş olursunuz. Hüseyn Minasazov cənablarına məxsus ərzi-ehtram..."¹

Məktubda "Şeyx Sənan"ın hansı müəllifə aid olması məlum deyil. İkinci məktubdan məlum olur ki, "Şeyx Sənan"a aid kitabçadır. Ancaq Sidqi şair istədiyi kitabçanı ona göndərmir. Bu münasibətlə şair yazır: "Yzr və bəhanəniz yerində isə də, tənbelliyinizi də inkar etməmək mümkün deyil. Nə isə, canın sağ olsun. Bu gün olmasın, bir həftə sonra, bir ay sonra olsun..." Qıyası, Cavid istədiyini Məhəmmədəlidən ala bilmir. "Kitabçayı Paşadan istədim" yazır.

Yçüncü məktubunda "sizə ismarladığım dəftərçədən bir xəbər yazmanızı rica edərim. Nə oldu; bəradər? Bu məsələ İskəndərin zülmətdən abi-həyat bulmasını keçdi" deyər gileylənir: "Fikriniz olsa, onu [kitabı] ələ gətirmək o qədər də güc bir şey deyil, zənn edərim. Yazılışına gəlincə bir-iki rüblə ilə hər kəs yazıb [üzünü köçürüb] Sizə təqdim edər... Yalnız dəftərdən, ağızdan, nərdən olsa məzkur dəftərçəyi istərim, əzizim..."

Uzun sözün qıyası, Sidqi şairin böyük təkid və xahişilə istədiyi ədəbi materialı ona göndərmir. Təəssüflər ki, həmin kitabçanın hansı müəllifə məxsus olduğu da bilinmir. Sonralar bu haqda nə Cavidin özü, nə Əziz Şərif, nə də başqaları heç bir məlumat vermirlər. Güman edirəm ki, həmin kitabça Mehdi bəy Hacınskinin kitabçası ola bilərdi...

21 avqust 1914-cü ildə Əziz Şərif bir-birini sevən iki gəncin nakam məhəbbəti haqda Cavidə bunları danışır: "Bir erməni qızı bir nəfər müsəlman (türk) zabiti sevirmiş. Oğlan da qızı aşiq imiş, ancaq qızın ata-anası onların evlənməsinə razı olmur, oğlandan xristianlığa keçməyi tələb edirmişlər. Zabit buna da razı imiş, lakin qohumların təhriki ilə xristianlığı qəbul

¹ Hüseyn Cavid. Əsərləri, 5 cildə, V cild, Bakı, 2005, səh. 272.

etməkdən qorxub çəkinmişdir. Bir azdan sonra qız rus zabitinə ərə getmişdi, müsəlman zabit isə özünə ölüm axtara-axtara, quldur-qaçaqlarla vuruşmada öldürülmüşdü." ¹

Bu əhvalat həssas qəlbli Cavidə təsir etməyə bilməzdi. Əhvalatın "Şeyx Sənan" faciəsinin yaranmasına ciddi təsiri olmasa da, müəyyən təsiri olmamış deyildi...

Mövzuya ruhən bağlı şair

Hüseyn Cavid öz işinə,ədəbi yaradıcılığına son dərəcə məsuliyyətlə yanaşan şair idi. O, könlünə yatmayan, mövzu ilə əlaqədar dərin araşdırmalar aparmadan əsəri qələmə almazdı. Qələmə almaq istədiyi mövzunu da incədən-incəyə, bir alim kimi öyrənərdi. "Şeyx Sənan" əfsanəsini və dastanını da beləcə...

Günlər, aylar keçirdi. "Şeyx Sənan" mövzusu şairi rahat buraxmırdı. Tiflisdə yaşayan və Şeytanbazar məhləsində ev tutan şair Kür çayının kənarındakı Şeyx Sənan dağına, kirayə qaldığı evin balaca pəncərəsindən vaxtaşırı baxır, dərin xəyal və düşüncələrə dalırdı. O, artıq Şeyx Sənan mövzusunə ruhən, qəlbən, fikrən bağlanmışdı. Öz həyatını və yaradıcılığını bu mövzudan kənardə təsəvvür edə bilmirdi. Əsəri yazmaq üçün lazım olan ədəbi materialları artıq toplamış, diqqətlə oxumuş və cib dəftərçəsində qeydlər etmişdi. Dramaturqu Şeyx Əttarın qələmə aldığı əhvalatla bərabər, Tiflis versiyası da çox maraqlandırır. O, bu versiyanı daha çox bəyənmişdi...

Poema, yoxsa faciə?

19 may 1914-cü il. Dramaturq əsəri yazmağa tam hazır. Ancaq poema, yoxsa faciə canrında? Bu sual onu düşündürürdü. Qərara gəldi ki, "Şeyx Sənan" adlı ayrıca bir poema yazsın. "Sonra o, [Cavid] gələcəkdə yazmaq istədiyi "Şeyx Sənan" adlı poemasının məzmununu nəql elədi və mənim rəyimi soruşdu. Bu barədə xeyli danışdıq..." (Əziz Şərif)

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Cavid 1914-cü ilin

¹ Язиз Шяриф. Кечмиш эңнярдян, Бакы, 1977, сящ.101-102

mayında yalnız "Şeyx Sənan" əsərini yazmaq haqqında düşünürmüş, poema, yoxsa dram şəklində qələmə almaq barəsində götürqoy edirmiş.

Nəhayət, dramaturq qəti qərara gəlir ki, dastanın (əfsanənin) mövzusu faciə canrının tələblərinə daha çox uyğun gəlir. Buna görə də 1914-cü ilin may-iyun aylarında qolunu çırmayıb Şeytanbazarda kirayə tutduğu balaca bir daxmada faciə üzərində işləməyə başlayır... 1914-cü ilin oktyarında Əziz Şərif Cavidin yanına gəlir. O, "Şeyx Sənan" faciəsindən ona parçalar oxuyur. "Cavid istədiyini yerinə yetirə bilsə, ədəbiyyat aləmini sarsıdacaq bir əsər yaradılacaqdır. Mənə oxuduğu parçalar çox dərin təsir bağışlayır. Bu gün mən bir daha onun böyük talantına malik olduğunu təsdiq elədim..." (Əziz Şərif)

Əziz Şərif 1970-ci illərin əvvəllərində bu qənaətə gəlir: "Gündəliymdəki bu sətirlərdən Hüseyn Cavidin "Şeyx Sənan" dramını ancaq 1914-cü ilin payız aylarında yazmağa başladığı məlum olur. Buna görə də əsərin yazılış tarixini 1912-ci ilə aid edən tədqiqatçılar, şübhəsiz, səhv edirlər. "Şeyx Sənan"ın 1914-1915-ci illərdə yazıldığı ehtimalı həqiqətə ən yaxın ehtimal hesab edilməlidir."¹

Əziz Şərif haqlıdır və onunla mübahisəyə girişmək istəyən şəxs, mövzunun öyrənilməsi və araşdırılması, faciənin yazılma tarixi haqda, demək olar ki, heç nə bilmir. Əziz Şərifin "ehtimanı" dramaturqun öz sağlığında nəşr etdirdiyi kitabların son səhifəsində verdiyi qeydlər də təsdiq edir...

Ədəbiyyat aləmini sarsıdacaq əsər

1914-cü ildə birinci dünya müharibəsi başlanır. Gürcüstanda vəziyyət xarablaşır. Rusiya ilə Türkiyə arasında müharibə başlanır... Cavid Tiflisdən uzaqlaşmağa məcbur olur. "Şeyx Sənan" faciəsi üzərində Naxçıvanda və Bakıda işləyir və əsəri tamamlayır...

Bakı. 5 iyun 1915-ci il. Əziz Şərifin qeydlərinə nəzər salaq.

- ... Cavid "Şeyx Sənan" adlı dramatik poemasını [əslində fa-

¹ Əziz Şərif. Keçmiş günlərdən, Bakı, 1977, səh. 111.

ciəsini, müəllif açıq-aydın səhv edir.] yazıb qurtardığından, indi də üzərində redaktorluq işi apardığından nəql edirdi. Mən məsləhət gördüm ki, diqqətlə işləsin, tələsiməsin, elə əsər yaratsın ki, birdən-birə böyük təsir bağışlasın. Mən yerli və müvəqqəti əhəmiyyətli əsər yox, əbədi, böyük, cahansümul bir əsər yaratmaq üçün var qüvvəsini, bütün şairlik istedadını toplayıb, səbrlə, tələsmədən, ilhamla işləməyi həmişə ona tövsiyə edirəm, çünki onun böyük istedadına, geniş imkanlarına inanıram.

Ulu Tanrı şairə böyük fitri istedad və ilham vermişdi. Şair cahansümul əsər yaratmaq üçün var qüvvəsilə çalışırdı. Əsər üzərində daha çox gecələr işləyir, səhərlər redaktə işi ilə məşğul olurdu...

"Şeyx Sənan" qəzet səhifələrində

11 may 1915-ci ildə "Yeni İqbal" qəzeti "Şeyx Sənan" başlıqlı bir yazı verir: "Məşhur şairimiz Hüseyn Cavid əfəndi "Şeyx Sənan" ünvanı ilə bir mənzum faciə yazmışdır. Məzkur faciənin ikinci pərdəsindən bir parça təşkil edən aşağıdakı həsbi-halı məzkur əsərdən bir nümunə olaraq dərc edirik..."¹

Bu fakt göstərir ki, Cavid əsəri bitirmiş, ona son nöqtəyə qoymuş və bir parçasını redaksiyaya təqdim etmişdi; yoxsa şair tamamlanmamış, çiy əsəri redaksiyaya təqdim etməzdi. 1915-ci ildə dramaturq "Şeyx Sənan" faciəsindən parçaları "Qurtuluş" curnalında (H1, 2 və 3), "Açıq söz" qəzetində... dərc etdirir. "Şeyx Sənan" faciəsi ədəbi bir hadisəyə çevrilir. "Açıq söz" qəzeti "Qurtuluş" ədəbi curnalına* işarə ilə ədəbiyyat maraqlılarının nəzərinə çatdırırdı ki, Hüseyn Cavid əfəndinin "Şeyx Sənan"ından gözəl parçalar bu nömrəyə (H2, 1915) təsadüf edir. Oxucularımıza oxumağı tövsiyə edirik.

Müsavət partiyasının orqanı olan "Açıq söz" qəzeti 28 dekabr 1915-ci ildə belə bir xəbər yayır: "Hüseyn Cavidin "Şeyx Sənan adlı mənzum pyesi [1916-cı il] yanvarın birindən etibarən "Açıq söz"də təfriqə ediləcək."

¹ Qulam Məmmədli. Cavid – ömrü boyu, Bakı, 1982, səh. 81-82.

* Curnalı Hüseyn Sadiq – Seyid Hüseyn nəşr edirdi.

Həmin xəbər qəzetdə bir neçə dəfə təkrar edilir.

Görünür, şair əsəri kitab şəklində çap etdirə bilmədiyindən 1916-cı ilin yanvarından onu tam şəkildə "Açıq söz" qəzetində (25 nömrədə) çap etdirir. "Şeyx Sənan" dramaturqun say etibarilə qəzet səhifələrində çap etdirdiyi ikinci əsər idi. (Birincisi "Maral" - "Zavalılı qadın" faciəsi idi. Şair onu 1912-ci ildə "İqbal" qəzetində çap etdirmişdi.) A.S. imzalı bir nəfər əsər barəsində belə yazırdı: "İlk təfriqədən etibarən "Şeyx Sənan"anda bir taqım hərf, kəlmə, hətta cümlə yanlışlıqları gözə çarpmaqdadır. Lakin bu yanlışlıqların kəskin nəzərli, incə ruhlu qarelərcə yeknəzərdə sezilib anlaşıldığı nəzərə alınaraq bir daha ayrı-ayrı təshihlərə lüzum görülmədi."¹

Təshih!?

Görünür, redaksiyanın əməkdaşı A.S. əsərlə tanış olmuş, qeydlərini qəzetin 1 yanvar nömrəsində çap etdirmişdi...

Cavidin öncə "təshihə" məruz qalan əsəri "Sevinmə, gülmə, quzum!.." şeiri olmuşdu. Şair həmin şeiri 1912-ci ildə "Şəlalə" curnalına göndərmiş, curnalın nəşiri Xəlid Xürrəm Səbribəyzadə onu bəzi "təshihlərlə" çap etmişdir. Bu, şairin, onun qardaşı Şeyx Məhəmmədin və başqa yazarların etirazına səbəb olmuşdur... Belə bir hadisə şairin başına 1916-cı ildə gəlir. A.S.-in sözlərindən belə çıxır ki, o, əsərdəki səhvləri "təshih" etmişdi. Düzü bu mənə inandırıcı görünmür. Cavid savadsız şair deyildi. Cavid redaksiyaya savadsız əsər təqdim edə bilməzdi və bu inandırıcı görünmür. Hər halda mən bu mübahisəli məsələni gənc cavidşünasların üzərinə qoyuram. Onlar arxivlərdə həmin qəzeti tapmalı, deyilənləri şairin əsərilə tutuşdurmalı, həqiqəti üzə çıxarmalıdılar.

Peşmançılıq

1916-cı ilin mayında Cavid Bakıda "Təbriz" mehmanxanasında qalırdı. O, Naxçıvanda olan Əziz Şərifə bir məktub yazır. "Şeyx Sənan"ı vaxtsız çap etdirdiyinə təəssüflənir: ""Şeyx Sənan"ı vaxtsız nəşr etdirdim. Daha münasib vaxtda buraxmalıydım,

¹ Qulam Məmmədli. Cavid – ömrü boyu, Bakı, 1982, səh. 86.

çünkü o nəşr edildiyi günlərdə siyasət aləmi həyəcanlı dəqiqələr keçirirdi. [Birinci dünya müharibəsinə görə] Xalq da, təbii, bütün ruhuyla müharibəyi təqib edirdi... Əgərçi ədiblər və tənqidçilərimiz tərəfindən bir çox təqdirlər eşidildi, sükut ilə keçmədi. Fəqət bən çox arzu edərim ki: yalnız təqdir ilə qalmasın, qüsurları da göstərsin. Şübhəsiz "İstiqbal" er-gec onu da yapar."¹

Faciə şairin sağlığında üç dəfə nəşr edilmişdir: 1916, 1917 və 1926. Mən bu tarixləri ona görə qeyd edirəm ki, Əziz Şərif şairin məktubunun şərhində bəzi dolaşıqlığa yol verir. O, dramaturqun "faciəni vaxtsız nəşr etdirdim" sözlərinə şübhə ilə yanaşır, buna inanmır. Qeyd edir ki, məktubun göndərildiyi 1916-cı il tarixi ilə, faciənin 1917-ci ildə nəşri arasında uyğunsuzluq var. Görünür, ona əsərin 1916-cı ildə tam şəkildə "Açıq söz" qəzetində çap etdirilməsi məlum olmamışdı. Dramaturq məktubda faciənin 1917-ci ildə "Açıq söz" mətbəəsində nəşrini deyil, 1916-cı ildə "Açıq söz" qəzetindəki çapını nəzərdə tuturdu. Əziz Şərif ehtimalla qeyd edirdi ki, bəlkə faciə kitab şəklində nəşr edilməzdən əvvəl 1915-1916-cı illərdə qəzet səhifələrində dərc edilmişdir? O, ehtimalında yanlışdır və yazırdı: "Mən bu məsələni Cavid yaradıcılığı ilə bilavasitə məşğul olanların öhdəsinə buraxıram."

Mən görkəmli ədəbiyyatşünasımızın tövsiyyəsinə əməl etdim.

Şeyx Sənan dastanı yazılı ədəbiyyatda

Ərəb, fars, türk və Azərbaycan ədəbiyyatında Leyli və Məcnun dastanından sonra daha geniş yayılmış dastanlardan biri Şeyx Sənan dastanı olmuşdur. Şeyx Fəridəddin Əttar Nişaburi dastanı daha geniş şəkildə yazılı ədəbiyyata gətirərək, "Məntiq-üt-teyr" poemasını yazmışdır. Əttarşünasların hesabladıqlarına görə, poema 4700 beytdən çoxdur. Əttarın Şeyx Sənanı altmış yaşındadır. O, bunu nəzərə alaraq demişdir: "Eşq cavana və qocaya baxmır, öz oxunu hara tuşlayırsa, ora sancılır..."

Mövzu İran, Türkiyə, Azərbaycan və Türkistanda (Orta Asiya-

¹ Əziz Şərif. Keçmiş günlərdən. Bakı, 1977, səh. 114.

da) geniş yayılmışdır. Şah İsmayıl Xətai "Dəhnamə" poemasında və bəzi qəzəllərində Şeyx Sənanı xatırlamışdır. Əlişir Novai "Məntiq-üt-teyr" poemasından (məsnəvisindən) təsirlənərək, "Lisani-teyr" əsərini yazmışdır.

Şeyx Sənandan bəhs edən Azərbaycan şairlərinin əsərlərindən bəzi parçalara nəzər salaq.

Nəsimi:

- Dərdimənd etdin məni, ey dərdə dərman, erməni,
Olmuşam eşqin yolunda bəndəfərman, erməni.
Qorxuram mən dərvişə sən deyəsən dini tərəkət,
Necə ki bağladı zünnar Şeyx Sənan, erməni.¹

Qövsü Təbrizi:

- Şeyx Sənan kimi nə din, nə iman qıldı,
Heç müsəlman oğluna kafər qızı yar olmasın.

Abbasqula ağa Bakıxanov:

Qüdsi ki, dəmi-qüds vurub lafi-təcəlla,
Tən eylər adi görsə birin valehi-sevda,
Tərəkət eyləmiş islamı görüb bunları hala,
Zünnar salıb boynuna, Sənanə dönübdür.²

Mirzəcan Mədətov:

Elərsən axırda sən məni Sənan,
Dönərəm dinimdən, verəsən fərman.
Bilmirsən edəcək cananı qurban,
Baxsa əgər Mirzəxanə gözlərin.³

Məhəmməd Hüseyin Şəhriyar:

Allahından sən əgər qorxmayıb olsan tərsa,
Qorxuram mən də dönüb dini-Məsihayə gəlim.
Şeyx Sənan kimi donquz otarıb illərcə,
Səni bir görmək üçün Məbədi-tərsayə gəlim.
Yox, sənəm, anlamadım, anlamadım, haşa mən
Buraxım məscidimi, sənə kəlisayə gəlim.

¹ Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 1985, səh. 87 (tərtib və şərh Əliyər Səfərli).

² Bakıxanov A. Bədii əsərləri, Bakı, Azərənəşr, 1973, səh. 262.

³ Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı, II cild, I cild, Bakı, 1978, səh. 338.

Yeri gəlmişkən, Mirzəcan Mədətov haqqında bir neçə söz demək yerinə düşər. Türkləşmiş erməni əslən Qarabağ mahalından idi. Firidun bəy Köçərli onun barəsində maraqlı məlumatlar vermişdir: "Mirzəcan bəy əgərçi milliyət cəhətinə erməni idi, vəli əxlaqi adətca müsəlmanlardan [türklərdən] seçilməzdi. Öz qöv-mündən artıq müsəlmanları [türkləri] dost tutardı..."

Aşiq Ələsgərin bir qoşmasında maraqlı misralar var:

Ələsgər qurbandı, ay boyu minə,
İncidən, mərcandan düzüb köysünə,
Tərsa [xristian] üzün görsə tez gələr dinə,
Alim görsə, gedən saz alı, Güllü.

Demək istəyirəm ki, "Şeyx Sənan", "Əsli və Kərəm" dastanlarında olduğu kimi, eşq və məhəbbət insanı dinindən, imanından döndərmək qüdrətinə malikdir.

Müasir şairlərimizdən Əbülfəz Hüseyni Məhəmmədhüseyn Şəhriyara ithaf etdiyi bir şeirində deyir:

- Mənə Məryəm, mənə İsa, mənə Tövrat, mənə Quran,
Sənin eşqində Sənanam, mənim nazlı Xumarımsan.¹

Şair "Xumarımsan" söyləməklə Cavidin Xumarına işarə etmiş olur.

Sovet filoloqları və Şeyx Sənan dastanı

Sovet dövründə Şeyx Sənan mövzusu və əsərləri haqqında Hənəfi Zeynallı, Əli Sultanlı, Zahid Əkbərov və b. daha geniş araşdırmalar aparmışlar. Mən burada həmin müəlliflərin Şeyx Əttarın "Məntiq-üt-teyr" poemasından iqtibas etdikləri parçaları müasir oxucularımızın diqqətinə çatdırmaq istəyirəm. Bu, onlar üçün, xüsusilə Cavidşünaslar üçün maraqlı ola bilər. Ancaq əsas məsələyə keçməzdən əvvəl Hənəfi Zeynallının dastanın Tiflis ətrafı türklər və gürcülər arasında yayılması barəsində mülahizələrinə diqqəti cəlb etmək istəyirəm. Zeynallının ""Şeyx Sənan" haq-

¹ Şəhriyar M. Yalan dünya, Bakı, 1993, səh. 486.

qında mülahizələr¹ məqaləsində həmin məsələ barəsində əhəmiyyətli mülahizələr söylənilir. Məqalənin bir yerində qeyd edilir ki, "dastan Tiflis ətrafı türklər və gürcülərin dillər dastanı olmuşdur." Başqa bir yerdə təəssüflə yazır: "Təəssüflər olsun ki, Qafqaziya türkləri və gürcülər arasında ["Şeyx Sənan" dastanının] yayılmasına, yazılı halda bir dürlü təsadüf edilməyir."

Zeynallı faciə haqqında məqalə yazarkən müəyyən axtarışlar aparmış, Leninqrad Universitetinin kitabxanasında 405 beytdən ibarət "Şeyx Sənan" mənzuməsini və Əttarın "Məcalisi-uşşaq"ın iyirminci məclisini əldə etmişdir. Ondan sonra bu işi daha dərinləndən və daha mükəmməl surətdə Zahid Əkbərov araşdırmışdır. O, monoqrafiyasına "'Şeyx Sənan" dastanının ilk mənbələri və "Şeyx Sənan" mövzusunun yayılma dairəsi" adlı ayrıca fəsil daxil etmişdir. Sovet dövründə "Şeyx Sənan" mövzusu ilə bağlı aparılmış geniş və dərin araşdırmalar Zahid Əkbərova məxsusdur.

Hənəfi Zeynallının "'Şeyx Sənan" haqqında mülahizələr¹ məqaləsindən bir parça

...Buraya qədər "Şeyx Sənan" pyesinin psixoloji və mühiti hazırlıqlarını göstərdikdə, o cümlədən Cavidin farsca və ərəbcə təhsil görmüş olduğu, Təbriz, İstanbul və Tiflis arasında səyahət etdiyini nəfilə yerə söyləmədik. Bunların özlərinə görə şair psixologiyasına bu və ya başqa bir mövzu aramasına səbəb olduğuna ən güvvətli dəlil ola bilərlər. Müsavat dövrünün maarif nəzarəti əmrilə şəriət müəllimi olan Cavid şəriət dərindən fəzlə Məhəmmədin və Aişənin şəxsi həyatından bəhs edə-edə "Peyğəmbər" pyesi mövzusunun tapdığı bu gün bir fakt olduğu kimi², fars

¹ Həmin məqalə tam şəkildə "Maarif və mədəniyyət" curnalının 1926-cı il №12, 1927, №1-2, 3-4 nömrələrində çap edilmişdir. Bu sətirlərin müəllifi məqaləni ərəb qrafikasından rus qrafikasına transliterasiya etmiş, 1982-ci ildə tərtib etdiyi və "Gənclik" nəşriyyatı tərəfindən nəşr edilmiş "Cavidi xatırlarkən..." (məqalələr və xatirələr) kitabına daxil etmişdir. *Мягкая книга 2011-жи ил няшприня салынмышдыр. – И.А.*

² H.Cavid müsavat dövründə həqiqətən şəriət müəllimi təyin olunur, ancaq o, şagirdlərə şəriətdən deyil, ədəbiyyatdan dərs keçir və bunun üstündə də məktəbdən xaric edilir. – İ.А.

ədəbiyyatı içərisində məşhur olan Şeyx Əttarın "Məcalüsül-üşşaq"dakı iyirminci məclisi "Zikri-həzrəti-Şeyx Sənan əleyhir rəhmə" olması bir tərəfdən, Tiflis ətrafı türk və gürcülərinin dilləri dastanı olması ikinci tərəfdən, Yzeyir bəy Hacıbəyovun 1908-ci ildə yaratmış olduğu "Şeyx Sənan" operası üçüncü cəhətdən Hüseyn Cavidə təsir etməmiş olmazdı. Hətta müəllifin öz etirafına baxılsa o zaman rusca yazılmış M.B.Hacınskinin "Şeyx Sənan əfsanəsi" kitabçası da onun gözündən qaçmamışdır. Ərz etdiyimiz "Məcalisül-üşşaq" kitabına baxılsa içərisindəki mündərəcatı "Dər bəyani-hüsni-həqiqi və eşqi-təhqiqi", "Yusif və Züleyxa", "Zikri-həzrəti-Şeyx Mövsüf və cəvani-məşuqi-an həzrət..." kibi İran sufiliiylə "aşıqi-rüsva"ları gənc şairin üzərində təsir buraxmamış olmayacaqdı. İndi Cavidin yaradıcılığında səciyyəvi cəhətlərdən birisi də təsvir etmək istədiyi simanı dəqiq və dürüst bir surətdə tanımaq olduğunu bildiyimiz üçün "Zikri-həzrəti-Şeyx Sənan" mənzuməsilə bir parça yaxından aşına olmalıyıq:

"Şeyx Sənan" dastanı

Dörd yüz beş beytdən ibarət olan bu mənzumdə¹ əvvəl başdan fars ədəbiyyatında sufilik, ifrat mübaliğəçilik olduğu bu əsərdə də meydana çıxır. "Şeyx Sənan" əlli il hərəmdə piri-xərabati-müğan sayılır. Başında dörd yuz muridi olur və orada olduqca ibadət və riyazət işlərindən bir an geri durmayı. Belə ki:

¹ Bu xüsusda əlimizə farsca üç nüsxə keçdi: onlardan biri Leninqrad darülfunun kitabxanasında 22 (1) (32 səhifəlik nəsx ilə yazılmış bir əlyazması Əl-Əbdül Rza əl-Hüseyni əl-Müsəvi fi-27 sənə 1211) yazının kim tərəfindən yazıldığı və tarixi səbt edilməmişdi.

İkinci – Eyni kitabxanada "0" 1024 nömrəsi ilə 113 səhifəliyə 8 bir "Məcalisi-üşşaq" iyirminci məclisində birinci nüsxə ilə bəzi nöqtələrə ayrılırdı. Üçüncüsü isə burada öz əlimdə bulunan Mirzə Məhəmməd Şirazinin 12–547 səhifəlik 8 daş çapıdır ki, əvvəlkilərdən daha qısa olmaqla bərabər, bəzi yerdə birinci ilə bəzi yerdə də ikinci ilə mütabiqdir. Böylə üç nüsxədən istinsax etdiyimiz "Şeyx Sənan" mənzuməsinin qısaca məalini qeyd etdikdə farslar arasındakı mündərəcəsinə qeyd edirik. Təəssüflər olsun ki, Qafqaziya türkləri və gürcülər arasında yayılmışına, yazı halında bir dürlü təsadüf edilməyir. Bu da əl yazısı şəklində hanki bucaqlarda bulunduğu imdilik bəlli deyil – H.Z.

Həm əməl, həm elm, bahəm yar daş
Həm əyan, həm kəşf, həm əsrar daş¹ –

qıldan anlayacaq dərəcə mənəviyyat dara bir şəxs olmaqla bərabər "Kəramət və məqamat"da da qüvvətli olur. Yanına gələn xəstələr onun nəfəsilə sağlam olurlar. Bir neçə gün röyasında özünün Ruma səfər edən və orada bütə ibadət edən görür. Yuxusunun izini bulmaq üçün Ruma səfər etməklə qalxır və başdan ayağa Rumu ayaqdan saldıqdan sonra müridlərlə gəlib qəzara bir ali mənəzin qarşısında durur, orada bulunan ruhanisifət bir tərsa qızı sipehri-hünsün bürci-kəmalında bir zəvalə uğrayan günəş kibi Şeyx Sənanın gözlərini qamaşdırır. Fitneyi-üşşaq olan gözləri və doğrudan da birər tağ olan qaşları, püstədən azca açılan ağzı ilə çahizənəxdanı Şeyxin əqlini deyil, bütün etiقادanı əlindən alır. Din evinə rəxnə salır. Qızın yolunda hər şeydən əl çəkən Sənanın müridləri nə qədər nəsihət edirlərsə də müridlərindən bir cavab almadıqları üçün sərgərdan qalırlar. O gecə qızın eşqi bir od parçası olaraq Sənanı yandırır. Onun qərarı kəsilir. O gecə ətrafına toplanmış müridləri təskin etmək üçün hər nə yapılırsa Şeyxə təsir etməyirdi; sabah olduqda Şeyx Sənan o dilbərin qapısından ayrılmaq istəməyir. Şeyxin halını böylə zəbun görə tərsa qızı özünü bilməzliyə vurub Şeyxin böylə aramsız və sərməst olduğunun səbəbini sorduqda, Sənan içində olan sevdanın atəş almış dilini açır və bütün fəzahətilə qıza elani-eşq etdikdə qız onun qocalığını yadına salır və israr edən şəxsi sürdürmək üçün eşq yolunda dürüst olduqda dinindən əl çəkməyi və öz yarılə həmrəng olmağı təklif edir. Şeyx razı olur. Qız butə səcdə, quranı yaxmaq, çaxır içmək və imandan göz çəkmək kibi dörd iş göstərirdi. Şeyxi deyrə (kilsəyə) aparırlar. Bunu görə müridləri orada fəğanə gəlməyə başlayırlar. Şeyx çaxır içməyə razı olursa da, başqa üç əmələ mürtekib olmaq istəməyir; fəqət çaxırın təsiri ağlını aparır. Şeyx, zünnar həlqəsini boynuna keçir-

¹ Həm əməli, həm də elmi birləşdirmişdir,

Həm zahiri, həm kəraməti, həm də sirləri var idi. – H.Z.

rir, xirqəsini yaxıb yandırır. Qız bunu da kafi görməyir. Bir il tamam dəxi donuz çobanı olmağı təklif edir. Şeyx bir il donuzotaran olur. Şeyxin müridləri isə onu unutmayırlar. Yenə də dalınca gəlirlər. Şeyx onları qaytarır. Gedib hər kəsə doğrusunu söyləməyi rica edir. Şeyxi Rumda tənha buraxıb Kəbəyə sarı gedən müridlər orada bulunan Sənan dostuna tuş gəlirlər. O bütün əhvalı anladıqda müridləri danlayır və mürsidlərini buraxmaqda vəfakarlıq etmədiklərini onlara anlatır. Onun təklifinə görə Şeyx zünnar bağladıqdan sonra bütün mürid ona peyröv olmalı idilər¹. Müridlər həmin Şeyxin sözlərindən xəcalət çəkdikləri üçün yenidən Şeyx Sənanın yanına dönürlər. Qırx gün gecə-gündüz nə yedilər, nə yatdılar. Ancaq riyazət çəkdilər, ibadət edir, şeyxlərinə mütəvəccəh olurlar. Axirüləmr düaları hədəfinə çatır. Bir gecə müridlərdən birinin yuxusuna gələn (Mustafa)² gülümsəyir və anlatır ki, Şeyx Sənanın qəlbində olan qübarı götürmüşdür. O yenə islam olacaqdır. Bundan xəbərdar müridlər Şeyxin tərəfinə getdikdə onun üstündə olan zünnarın, başındakı kibr külahının düşmüş olduğunu və özünün də nur içində bulunduğunu görürlər. Şeyx ağlayır. Dutduğu əməlindən peşiman olur. Müridlər ilə bərabər Kəbəyə sarı gəlmək istədikdə sevgilisi də davam edə bilməyir. Onun ardınca gəlir. Fəraqə taqət gətirmədiyini anlataraq əlvida-əlvida deyir və canını təslim edir:

İn be qoft an mahu dəst əz can feşand
 Nim cani daşt bər canan feşand
 Gəşt pünhan aftabəş ziri-miğ
 Cani-şirin zu bər aməd ey diriğ
 Qətreyi bud u dərין cuyi-məcaz
 Suyi-dəryayi-həqiqət rəft baz.³

¹ Bu da sufilik üçün səciyyəvi bir nöqtədir.

² Məhəmməd peyğəmbərə verilmiş adlardan biri – İ.A.

³ O ay deyib canından əl çəkdi,

Yarı çanı qalmışdı, canana verdi,

Günəşi bulud altında gizləndi,

Sevgilisini basdırdıqdan sonra Şeyx, yenə də Kəbəyə dönür. Şeyx Sənanın farscadakı dastanının ən səhih məzmunu bundan ibarətdir. İndi buradan "Şeyx Sənan" pyesinin bu dastandan nə qədər təsir aldığını da təyin etmək mümkündür.¹

Əli Sultanlının "Hüseyn Cavidin faciələri" məqaləsindən bir parça

... "Şeyx Sənan" dramını H.Cavid birinci cahan müharibəsi ərəfəsində yazmağa başlamış, müharibənin ən şiddətli vaxtında bitirmişdir.

İmperialist müharibəsinin məqsəd və mahiyyətini gizlətməyə çalışan dövlət başçıları ortalığa "vətəni qorumaq", "dini cahad" və sair kimi şüarlar ataraq ümumi səfərbərlik elan edirdilər. Bu boş şüarlara aldanmış gənclər vətən üçün canlarını qurban verməyə getdiklərini iddia etdikləri halda, əslində sənaye sahibləri üçün öldürülər. Müharibənin gətirdiyi aclıq və səfalət dünyanın hər bucağında hiss olunurdu. Azərilərdən əsgər alınmasa belə, ümumi səfalət Azərbaycanı da bürüyürdü.

Belə şəraitdə yazılan "Şeyx Sənan" dramı H.Cavidin ruhi halı üçün çox tipik idi. O bu mövzunu dərinləşdirir və romantizm nöqtəyi-nəzərindən həll edir.

"Şeyx Sənan" xalq əfsanəsidir. İndi də Tbilisidə Kür kənarında "Şeyx Sənan dağı" adlı dağ var. Lakim əfsanənin xalq içərisində indi də yaşadığını sübut edəcək bir əlamət yoxdur.² Bu mövzuda Y.Hacıbəyov "Şeyx Sənan" (1908) adlı opera, Mehdi bəy Hacınski isə rus dilində "Şeyx Sənan əfsanəsi" adlı bir risalə yazmışdır. Bu mənbələrin ən qədimi isə Şeyx Fəridəddin Əttarın (1118-

Heyhat, şirin canını verdi.

O, bu məcazi arxda bir damla idi,

Yenə də həqiqət dəryasına axıb getdi. – H.Z.

¹ Cavidə xatırlarkən..., Bakı, Gənclik, 1982, səh. 73-75.

² Hörmətli ədəbiyyatşünas yanlışığa yol verir. Həmin əlamətlər var. H.Zeynalı və Z.Yəkbərovun araşdırmaları buna sübutdur.

* *Qeyd.* Parça Əli Sultanlının "Məqalələr" kitabından götürülmüşdür. Bakı, Azərnəşr, 1971, səh.116-121.

1229) "Məcalis-üşşaq" və "Məntiq-üt-teyr" əsərləridir.

Əlimizdə olan "Məntiq-üt-teyr" əsərində Şeyx Sənana aid olan mənzum hissənin nəsr ilə qısa məzmunu belədir:

"Şeyx Sənan əlli illik ömrünü Məkkədə, Kəbə ətrafında ibadətdə keçirmişdir. Onun dörd yüzə qədər fazil müridləri şeyxin kəramətindən və kainat sirlərini bilməsindən ilham almaq məqsədilə bir dəqiqə də olsun ondan ayrılmazdılar. Məkkənin şil və korları Şeyxin müqəddəs nəfəsinin təsirindən şafa tapırdılar. Bir gecə Şeyx Sənan yuxuda özünün Rum ölkəsində bir gözəl sənəmə səcdə etdiyini görür. Yuxudan ayılan Şeyx, sənəmə aşiq olur. Kəbəyə getmir, müridlərlə məşğul olmaqdan imtina edir. Şeyxin bu halından təəccüblənən müridlər ondan bunun səbəbini soruşarkən, Şeyx özünün artıq Rum ölkəsində ruhən seyr etdiyi "sənəmi-tərsazadəyə" məftun olduğunu, artıq iman və axirəti buraxıb eşqi intixab etdiyini onlara söyləyir. O, Kəbədən uzaqlaşdıqca Rum ölkəsinə səfər edəcəyini və "tərsa-becə" ilə qovuşacağını bildirir. Müridlər Şeyxə yalvarırlar ki, o bu yoldan qayıtsın, Şeyx cavabında: behiştə onlarla (müridlərlə) yaşamaqdansa, cəhənnəmdə məftun olduğu məşuqə ilə yaşamağın daha ləzzətli olduğunu söyləyir.

Nəhayət, səylərinin nəticəsini səmərəsiz görən müridlər Şeyxlə bir yerdə Ruma getməyi qərara alırlar. Şeyx müridlər ilə Ruma gəlir, hər yeri axtarırlar, nəhayət, tərsa sənəmi gözəl bir seyrəngahda tapırlar və burada Şeyxə çoxlu macərə üz verir.

"Allahın qüdrətini yüz əlamətlərlə tanıtdıran bu ruhanisifət məşuqə" Sənanı görcək üzündən örtüyü götürür. Məşuqənin açıq camalını görən Sənan özünü itirir. Onun bədənini mənəvi və ruhani bir hərərət istila edir. O, bir müddət danışmağa qadir olmur. Şeyxin bu halından heyran olan müridlər eşqin nə olduğunu yavaş-yavaş anlamağa başlayırlar. Onlar Şeyxi zəif halda qaldıraraq bir daxmaya gətirirlər. Şeyx o gecəni min cür əzablarla keçirir, səhərə qədər yatmır. Sabah Şeyxin xəstəlik yatağına düş-

düyünü görən müridlər çox iztirab keçirirlər. Şeyx onlardan xahiş edir ki, onu "sənəmi-tərsa"nın yaşadığı məhəlləyə aparsınlar. Müridlər Şeyxin yatağını məşuqənin evinin qarşısında salırlar. Şeyxin naləsini eşidən "sənəmi-tərsa" əcəm libasında onun yanına gəlib, yasdığıın kənarında oturur. Onu yanında görən Şeyx yataqdan qalxıb oturur. "Sənəmi-tərsa" onun nədən bu hala düşdüyünü xəbər alır. Şeyx ona belə cavab verir:

"Məni bu hala salan, ürəyimi oğurlayıb zülf zəncirilə bağlayan yalnız sənənsən. Ya ürəyimi özümə qaytarmaqla bu əsarətdən məni xilas et, ya da naz və məğrurluq etmədən, mənim qoca və qərib bir şeyx olduğumu nəzərə alaraq, qəlbimin yarasını öz qəlbinin qanı ilə sağalt, qoy hər iki ürək bir qandan qidalansın". "Sənəmi-tərsa" Şeyxin bu qədər ona məftun olduğunu hiss edərək deyir ki, sən gəl mənim vüsalıma yetişmək fikrindən uzaqlaş, əgər bu sənin üçün mümkün deyilsə, o zaman aşağıda söyləyəcəyim dörd şərtə razı ol.

1. Bütə səcdə etməlisən. 2. Quranı yandırmalısan. 3. Şərab içməlisən. 4. Gözünü imandan çəkməlisən.

Şeyx bu şərtlərdən yalnız birinə, şərab içməyə razı olur, qalan üç şərtin heç birini qəbul etməyəcəyini bildirir. "Sənəmi-tərsa" Şeyxə deyir ki, eybi yoxdur, sən hələ əvvəlcə piri-muğanın yanına gedib şərabı içməklə məst ol, sonra məstlik səni cuşə gətirər, o zaman qalan şərtləri də yerinə yetirərsən. Şeyxi Sənəmlə birlikdə piri-muğanın məclisinə gətirirlər. Bu məclisdə piri-muğanın səmimi halları Şeyxi heyran edir. O, məşuqənin məhəbbətinin şərab ilə məst olmaq istədiyi üçün piri-muğandan bir cam mey alıb ona verməyi sənəmdən xahiş edir. "Sənəmi-tərsa" bir cam şərab doldurub Şeyxə təqdim edir. Şeyx camı ondan alıb birbaşa içir. Sənəm Şeyxin əlindən camı alıb piri-muğana verərək bir mənalı və zərif təbəssümlə ona baxır. Bu baxışdan Şeyxin ona olan məhəbbəti yüz qat artır. Şeyx ikinci camı tələb edir. İkinci camdan

sonra onun huşu və bütün bilikləri əlindən gedir. Bu zaman məşuqə ona kafir olmağı, yəni Quranı yandırmağı əmr edir. Şeyx belə cavab verir: "Mən nə qədər ki, ayıq idim, heç bir vaxt bütprəst olmağı istəməzdim, indi ki, məhəbbət şərabilə məst olmuşam, bütün qarşısında məstlik halında Quranı yandıraram". Məşuqə onu saçları ilə oxşayır və deyir ki: Şeyxim, indi səni sevirəm, sən mənimsən, artıq məndən əmin ola bilərsən. Bu xəbər tərsalər məbədinə çatır. Bir müsəlman Şeyxinin tərsalara meyl etdiyini eşidənlər onu məst halda məbədə aparıb, keşişə təqdim edirlər. Keşiş ondan boynuna xaç salıb, əbasını yandırmasını tələb edir. Şeyx xaçı alıb boynuna saldıqdan sonra əba-qəbanı yandırır, Kəbəni və şeyxliyi həmişəlik unudur. Sənəm Şeyxlə məbəddən çıxarkən Şeyx ona deyir ki, mən sənənin bütün şərtlərini yerinə yetirdim, daha nə əmrin vardır, buyur, mən icra edirəm. Sənəm Şeyxə belə cavab verir: "Mənim kəbinim çox bahadır. Səndə o qədər qızıl tapılmaz, lakin bircə çarən var, əgər onu qəbul etsən, biz bir yerdə yaşamağa nail ola bilərik. O da budur ki, sən gərək bir il bizim üçün donuz otarasan". Şeyx donuz çobanı da olur. Şeyxin müridləri artıq bu işlərə tablaşa bilməyib, onunla vidalaşır, Məkkəyə qayıdırlar. Bir neçə aydan sonra müridlər yenə Ruma gəlib qırx gün gizli bir yerdə qalaraq, Şeyxə dua edirlər. Bir gecə Məhəmməd peyğəmbər onlardan birisinin yuxusuna girir. Mürid ona yalvarır ki, Şeyxi bu bənddən xilas etsin. Məhəmməd peyğəmbər ona söz verir ki, Şeyxi bu qaranlıq girdabdan qurtaracaqdır. Onun xilas olması üçün bir dəfə tövbə etmək kifayətdir. Sabah olan kimi həmin mürid şadlığından ağlaya-ağlaya o biri müridlərin yanına qaçıb gecəki yuxusunu danışır. Müridlər hamısı bir yerdə Şeyxin donuz otardığı yerə gəlirlər. Onları görəndə Şeyx xəcalətdən başını aşağı salır, çünki onda artıq müsəlmanlıqdan bir əsər qalmamışdı. Muridlər ona yaxınlaşırlar, utana-utana onun əlini öpmək istəyirlər. O isə buna mane olur. Mü-

ridlər Məhəmməd peyğəmbərin onu nifrət qaranlığından işıqlı yola çıxaracağını bildirlər. Şeyx müridlərin sözünü təsdiq edərək paltarını soyunub qüsl edir. Yenidən köhnə xirqəsini (Şeyxlik paltarını) geyinir və müridlərlə bir yerdə Məkkəyə tərəf yola düşür. Yalnız tövbə duası oxuyaraq, eşq-məcaizdən eşqi-həqiqiyə qayıdır. Həmin gecə "sənəmi-tərsa" yuxuda bir günəşin ona yaxınlaşdığını görüb təəccüb edir. Günəş dilə gəlib ona belə deyir: "Sən bundan sonra Şeyxin yolu ilə getməlisən. Elə bu saat onu axtarıb tapmalısən. Sən onu kifr kəsafətilə bulaşdırdığın kimi, eləcə də onu pak etməlisən. O məcazi-eşqlə sənə pərəstiş edirdi, sən artıq həqiqətlə onu sevməlisən". Sənəm bu sözləri eşidən kimi hövlnak yuxudan ayılır, dəli kimi paltarını cırıb tökür və təmiz paltar geyib ağlağa-ağlaya Şeyxin arxasınca yola düşür. Tərsa sənəmin arxadan gəldiyini müridlər Şeyxə xəbər verirlər. Şeyx bunu eşidən kimi heyrətlə geriye dönür. Müridlər onun yenidən sənəmə tərəf döndüyünü və tövbəsini sındırdığını güman etdiklərinə görə qayıdırlar. "Sənəmi-tərsanı" rəngi saralmış halda yol üstə oturmuş görürlər. Sənəm Şeyxi görən kimi ağlamağa başlayır, onun eşqilə giryən olduğunu bildirir və xahiş edir ki, eşq aləminin bu əsrarlı pərdəsini aradan qaldırsın və onun qaralmış qəlbini islam günəşinin şüası ilə işıqlandırsın. Şeyx ona islam mənəviyyatını təlqin edib qurtaran kimi sənəm fəryad edib deyir: "Şeyxim, mən iman zövqünü dadmadığım üçün sənə çox zülmələr edirdim. İndi ki, iman zövqü ilə həqiqi eşqə qapılmışam, daha mənim hicran dərdinə taqətim yoxdur. Sizinlə o biri aləmdə görüşəcəyəm, əlvida, ey Şeyxi-aləm, əlvida". Bunu deyərək sənəm canını cananına fəda edir. Şeyx onun ölümündən mütəəssir olub, ağlar gözü ilə müridləri nəzərdən keçirərək deyir: "Dostlar, siz eşqin həm başlanğıcını, həm də aqibətini öz gözlərinizlə gördünüz. O, dünya qəfəsində məhbus olan həqiqi eşqin quşu idi. O özünü qəfəsdən qurtara bildi. Mən də onsuz yaşaya

bilmədiyim üçün onun yanına uçmalıyam. Bu sözdən sonra Şeyx də sənəmin yanında canını tapşırır. Müridlər onları yan-yanadafn edirlər. Qəbirləri üzərində isə iki qübbə qoyurlar. Bu qəbirlər Kəbə ilə Rum arasında olan xalqın ziyarətgahı olur".¹

Zahid Əkbərov. "Şeyx Sənan" dastanının ilk mənbələri və "Şeyx Sənan" mövzusunun yayılma dairəsi

...Şeyx Sənan mövzusu XII əsrdən başlayaraq zəmanəmizə qədər müxtəlif ədəbi növlərdə yazılmış onlarca böyük həcmli bədii əsərlərin sücətini təşkil etmiş, yüzlərcə kiçik həcmli əsərlərdə, xüsusən lirik şeirlərdə ona toxunulmuşdur.

Bu mövzuda yazılmış əsərlərin çoxu bir sıra xalqların milli ədəbiyyatının görkəmli nümunələrindən hesab olunmaqla, bəziləri, həqiqətən, əsil sənət inciləri kimi dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə daxil olmuşdur.

"Şeyx Sənan" dastanını müsəlman şərqində geniş yayılmış "Leyli və Məcnun", "Xosrov və Şirin", "Yusif və Züleyxa", "Vamiq və Əzra", "Visa və Ramin" kimi əsasən məhəbbət mövzusunda olan başqa məşhur ədəbi dastanlarla bərabər tutmaq olmaz. "Şeyx Sənan"da ideal məhəbbətin təsvirinə müəyyən yer verilə də, əslində o, təsəvvüflə bağlı olan ideyaları əks etdirir.

Dastanın xronoloji və coğrafi cəhətdən geniş dairədə yayılması və qələmə alınmasının bir səbəbi də Əttarın "Məntiqütteyr" əsərində xüsusi yer tutan "Şeyx Sənan" hekayəsinin təsiri ilə izah edilir.

"Məntiqütteyr" və onun bir hissəsini təşkil edən "Şeyx Sənan" hekayəsi müsəlman Şərq ölkələri oxucularının, xüsusən ədəbi dairələrinin çox sevdiyi əsərlərdən olmuşdur.

"Məntiqütteyr"də əsas fikir təsəvvüfdəki vəhdəti-vücuda fəlsəfəsinin müəyyən bir qoluna əsaslanır. Bu fəlsəfəyə görə, kainatda

¹ Fəridəddin Əttar. "Məntiq-üt-teyr", Daşkənd, Arifcanov mətbəəsi, səh. 74-100.

yalnız "vücudi-mütləq" olan allah mövcuddur, ayrı-ayrı şeylər isə onun müxtəlif şəkildə inikasından ibarətdir. Bu şeylərin gerçək varlığı yoxdur. İnsanlar da belədir; onlar ömürləri tükəncə allahda yox olurlar. Təsəvvüfdəki bu fikir "Məntiqütteyr"də təmsili bir şəkildə belə göstərilir: Quşlar bu qərara gəlirlər ki, özlərinə şah seçmək onlara zəruridir. Vaxtilə Süleyman peyğəmbərin elçisi olmuş ağıllı hüdhüd deyir ki, onlara ancaq Qaf dağının arxasında gizləndə yaşayan Simurğ şah ola bilər. Quşlar hüdhüdü məsləhətini eşidib, Simurğun yanına yola düşməyə hazırlaşır və bu səfərdə hüdhüddən bələdçi olmağı xahiş edirlər. Uçuş başlanır. Lakin yol uzun, səfər əziyyətli olduğu üçün onlar tərəddüd edir, müxtəlif səbəblər göstərərək, geri qayıtmaq istəyirlər. Hüdhüd quşların haqlı olmadıqlarını sübut edir və öz sözlərinin doğruluğuna haqq qazandırmaq üçün bir sıra hekayələr nağıl edir. Əsasən folklardan iqtibas edilmiş bu hekayələrdə bir çox təsəvvüfi həqiqətlər söylənilir. Hüdhüd etiraf edir ki, Simurğun yanına olan yol çətinidir. Bu yolda məhrumiyyətlərə dözməli, öz şəxsi mənlindən, varlığından əl çəkməli və hər bir tələbi itaətkarlıqla yerinə yetirməlidir. Bələdçi onları bu yola gətirmək üçün Şeyx Sənan haqqındakı hekayəni danışır.

Hekayədə göstərilir ki, Şeyx Sənan əlli il Kəbədə ibadət və riyazətlə məşğul olmuş müqəddəs bir kişi idi. O, bir neçə gecə yuxuda özünü Ruma səfər edən görür. Yuxusunun izini tapmaq üçün müridləri ilə birlikdə oraya səfər edir. Rumu başdan-ayağa dolaşdıqdan sonra füsunkar bir mənzərə qarşısında dayanır; təsadüfi olaraq rast gəldiyi tərsa qızı bir günəş kimi onun gözlərini qamaşdırır. Tərsa qızının fəvqəladə gözəlliyi Şeyxin aqlını və bütün etiqadını əlindən alıb, onun "din evinə rixnə" salır. Qızın yolunda hər şeydən əl çəkən Sənanın müridləri nə qədər nəsihət edirlərsə də, onu bu yoldan çəkindirə bilmirlər. O gecə qızın eşqi bir atəş kimi Sənanı yandırır. Sabah açıldıqda Şeyx onun qapısından ayrılmaq istəmir. Şeyxin halını pərişan görən tərsa qızı özünü bilməməzliyə vurub, onun belə aramsız və sərməst olmasının

səbəbini soruşduqda, Sənan qəlbini açaraq fəsahtli bir dillə öz eşqini ona elan edir. Qız Şeyxin qocalığını yada salır, lakin israr etdiyini gördükdə, onu susdurmaq üçün eşq yolunda dürtüst olub, dinindən əl çəkməyi və öz məhbubəsi ilə həmrəng olmağı təklif edir. Tərsa qızı Şeyxin sevgisini qəbul etməyə hazırdır. Bu şərtlə ki, şərab içsin, quranı yandırır islam dinindən üz döndərsin və zünnar¹ asıb, tərsalıği qəbul etsin. Şeyx qızın bütün tələblərini yerinə yetirəcəyini bildirir. Onu kilsəyə aparırlar. Bunu gören müridlər ah və fəğan etməyə başlayırlar. Sənan şərab içməyə razı olsa da, başqa işləri görməkdən imtina edir. Lakin şərabın təsiri ağılını apardıqda o, zünnar halqasını boynuna keçirir və xirqəsini² yandırır. Tərsa qızı bununla kifayətlənmiş, ona bir il donuz güdməyi təklif edir. Şeyx bir il də donuz çobanı olur. Müridlər dəhşətə gəlib, ondan üz döndərir və əbədi olaraq məhv olmuş sanırlarsa da, tamamilə unutmur, yenə də onun dalınca gəlirlər. Sənan onları geri qaytarır və gedib hər kəsə əhvalatı olduğu kimi söyləməyi xahiş edir. Şeyxi Rumda tərək edib Kəbəyə tərəf yola düşən müridlər onun Ruma səfəri zamanı Məkkədə olmayan ən sadıq bir müridinə rast gəlirlər. Həmin mürid əhvalatı eşitdikdə, vəfasızlıq edib mürsidlərini tək buraxan müridləri danlayır. Müridlər onun təsirli sözlərindən xəcalət çəkdiqləri üçün yenidən Sənanın yanına yola düşür, qırx gecə-gündüz riyazət və ibadətlə məşğul olurlar. Nəhayət, onların duası qəbul olunur. Bir gecə müridlərdən birinin yuxusuna girən Məhəmməd peyğəmbər gülümsəyib deyir ki, Sənanın qəlbində olan qubar silinmiş, o yenə də müsəlman olacaqdır. Bundan xəbərdar olan müridlər öz mürsidlərinin olduğu yerə gəldikdə, onun üstündəki zünnarın, başındakı gəbr külahının düşmüş olduğunu və özünün də nur içində dayandığını görürlər. Şeyx tutduğu əməldən peşman olur, xəcalətindən ağlayır, müridləri ilə birlikdə Kəbəyə

¹ Zünnar – xristian ruhanilərinin qaba parçadan bellərinə bağladıqları kəmərlər. – Z.Ə.

² Xirqə – dərişlərin mürsidinin geydiyi uzun ətkli üst paltar. – Z.Ə.

tərəf gəlmək istədikdə, sevgilisi də davam gətirə bilməyərək onun ardınca gəlir və ayrılığa taqəti olmadığını bildirib canını təslim edir. Şair qızın ölümünü belə səciyyələndirir: "Bu məcazi dünyada o, bir damcı idi, həqiqət dənizinə doğru getdi".

Əttara görə, bir cüzi məqamındakı insana xoşbəxtlik gətirən ölüm onu məcazi aləmdən uzaqlaşdırıb, həqiqətə - "vücudi-kül-lə" doğru aparır.

Hekayədə göstərilir ki, sevgilisini dəfn etdikdən sonra Sənan yenə də Kəbəyə dönür. Eşq yolunda göstərdiyi fədakarlıq Şeyxi yüksək mənəvi nailiyyətlərə çatdırır.

Sufi mürşidi məqamında olan hüdhüdün Şeyx Sənan haqqındakı hekayəsi onun müridləri məqamındakı quşlara qətiyyət və cəsarət verir. Onlar əzmlə yenidən yola davam etməyə başlayırlar. Lakin çox keçmədən kimisi yorulub yolda qalır, kimisi yem tapmaq üçün yerə enir, bəziləri də aclıqdan ölürlər. Quşlardan ancaq otuzu xəstə vəziyyətdə "dərgahın" önünə çatır. Bu anda birisi gəlib onlardan kim olduqlarını, haradan və nə üçün gəldiklərini soruşur. Məqsədlərini anladıqdan sonra geri qayıtmalarını təklif edir. Bunu eşidən quşlar ümitsizliyə düşürlər. Nəhayət, başqa birisi gəlib qapını açır və onları içəri buraxaraq taxt üzərində oturdur. Hamısının qarşısına yazılı kağızlar qoyur və oxumalarını təklif edir. Quşlar bütün etdikləri işlərin həmin kağızda yazıldığını görünəndə buna təəccüb edirlər. Bu arada Simurğ "təcəlla" edir. Lakin onların gördükləri Simurğ özlərindən başqa bir varlıq deyildir; Simurğda özlərini, özlərində isə Simurğu görürlər. Simurğun ardı kəsilmədən təcəlla etməkdə olduğunu görünəndə heyrətdə qalırlar. Bu arada bir səs eşidilir: "Siz buraya "Si murğ" (yəni "otuz quş") gəldiniz". Göründüyü kimi, şair burada "Simurğ" və "Si murğ" sözlərini cinas şəklində işlətməmişdir. Bundan sonra yolçular inanırlar ki, onların axtardığı gizli padşah - Simurğ elə özləridir.

Əttarın qənaətcə, kim ki, özünü dərk edir, deməli, o, allahı da dərk etmiş olur.

Sufi ideyalarını əks etdirən "Məntiqüttəyri", xüsusən ondakı "Şeyx Sənan" hekayəsi Şərqi bir çox görkəmli mütəəvvif, həmçinin dünyəvi ruhda əsərlər yaradan sənətkarlarının diqqətini cəlb etmiş, onlar tərəfindən bu əsərə nəzirələr yazılmış, müxtəlif Şərq və Avropa dillərinə tərcümə edilmişdir. Əsəri tərcümə edən, ona nəzirə yazan sənətkarların əksəriyyəti "Şeyx Sənan" hekayəsinə xüsusi diqqət və maraqla yanaşmış, bəzi əlavə və dəyişmələrlə onu yenidən qələmə almışlar.

"Məntiqüttəyri" tarixi-xronoloji nöqtəyi-nəzərdən ilk dəfə türk mütəəvviflərində böyük maraq doğurmuş və türk dilinə tərcümə edilmişdir. Onu türk dilinə ilk tərcümə edənlərdən biri şair Gülşehri olmuşdur. Tərcüməni miladi 1317-ci ildə tamamlayan Gülşehri "Şeyx Sənan"dakı əsas fikri saxlayaraq, məzmununda bəzi dəyişikliklər edib, yeni bir əsər meydana çıxarmışdır...¹

2.2. Bir neçə söz sufizm haqqında

Sufi kimdir, sufilik nədir?

Sufi, sufilik, sufizm! Söz ərəb mənşəlidir. Sufi, yəni sufi təriqətinə mənsub olan adam, zahid. Sufirəng, yəni sufi kimi, sufi xasiyyəti. Sufilik - yunəbəli. Sufilər adətən yundan tikilən əbalar geyirdilər. Sufizm - islam dinində dini-fəlsəfi və mistik cərəyandır. Sufilik təliminin baniləri Zünun əl-Misiri və Əbu Abdullah əl-Mühasib (IX əsr) olmuşlar. Sonralar həmin cərəyan Yaxın və Orta Şərq ölkələrində yayılmışdır. Bəzi şərqşünaslarının fikrincə, sufizm idealist metafizikadır; irfanın - idealist metafizikanın tərkidünyalıq fəlsəfəsi ilə birləşdirilməsidir. Müridin mistik məhəbbət yolu ilə Allahu dərk etməsi və tədricən ona qovuşması; müridin Allaha qovuşanaq mürşidin (pirin) onu mistik təriqət yolu ilə aparmasıdır...

Sufinin Allaha qovuşmaq yolunda ani olaraq nurlanması, ekstaz vəziyyətinə gəlməsi duaların sonsuz təkrarı və xüsusi rəqslərin həyata keçirilməsi ilə baş verir. Həmin prosesdə sufilər halla-

¹ Zahid Əkbərov. Hüseyn Cavidin "Şeyx Sənan" faciəsi, Bakı, 1977, s. 22-25.

nır, intuitiv idraka - nurlanmaya cəhd edirlər... Həllac Mənsura görə, sufinin ruhu Allaha qovuşa bilər.

Mənsur islama qarşı etinasız olmuşdur. Quranı adi bir əsər hesab etmiş və demişdir ki, məndə belə bir kitab yazıla bilər. Mənsur hesab edirdi ki, nəfsini islah edən, həzz və şəhvətdən məhrum olan yüksək məqama çatır və İlahinin ruhu onda təcəssüm edir. O, özünün belə bir məqama çatdığını iddia etmiş, "Mən Haqqam" ("Ənə-əl-həq") demişdir. Düşünmüşdür ki, Allah əzəli, insan yenidir. İnsan təbiəti ilə İlahi təbiət arasındakı fərq budur.¹

Aqafangel Krımski Allaha qovuşmaq istəyən insanları dörd qrupa (ilahiyyatçı şxolastlara - mütəkəllimlərə, filosof və müdriklərə - hükəmalara, ismaililərə və sufilərə - əhli təsəvvüfçülərə) bölmüş, sufilər barəsində yazmışdır: "...Çetvertə qruppa - sufii (axli tasavvuf), kotorie ihut poznanie ne umom i muşleniem, a obheniem duşi s druqim mirom pri pomohi predvaritelğnoqo asketiçeskoqo oçihenie ee. Gtot putğ poznanie posredstvom mistiçeskoqo obhenie s bocestvom luçşe vsex i nesomnennex vsex..."²

Cauid və sufilik

Dramaturq "Şeyx Sənan" mənzum faciəsini yazmağa hazırlaşarkən və yazdığı zaman sufi ədəbiyyatla, sufi fəlsəfəsilə, sufilərin dünyagörüşü ilə, sufizmin mənbəyi və mahiyyətilə ətraflı tanış olur, onu bir şair-alim kimi incədən-incəyə öyrənir, öyrəndiklərini yazdığı əsərin ruhuna hopdurur. Şeyx Sənan faciədə Həllac Mənsurun adını təsadüfən çəkmir. Şeyx Mərvanın "Sənan dəlidir, həm dinsiz" sözlərinə cavab olaraq deyir:

- Dəlilik başqa bir fəzilətdir,
Dinsiz olmaq da bir təriqətdir.
... O deyil gərçi zahirən Mənsur,
Həp "ənəlhəq" deyir da, çırpınıyor.

Sufilik və fütüvvə

¹ Azərbaycan sovet ensiklopediyası, X cild, Bakı, 1979, səh. 193.

² Крымский А.Е. Низами и его современники, Баку, 1981, ст. 264.

"Sufi" termini mənşəcə ərəb dilinə mənsubdur. Həmin dini-fəlsəfi cərəyan islam dini zəminində yaranmış, formalaşmış inkişaf etmişdir. Sufizmin əsaslandığı ilk başlıca amil zühd (asketizm) və fəqirlikdir. Buna görə də deyirlər: "Zahid [asket] fəqirdir, fəqir sufidir." Əbu Yəzid Bistamid deyərmiş: "Sufi Allahdır."

Qədim dövrün bəzi sufi filosoflarına görə, sufilik (təsəvvüf) hər bir yüksək xasiyyətə yiyələnmək və hər bir alçaq xasiyyətdən uzaqlaşmaqdır.

Fütüvvə qardaşların nöqsanlarını bağışlamaqdır; vəfadır, qorumaqdır, müdafiə etməkdir; özü ədalətli olub, başqasının da ədalətli olmasını tələb etməkdir və s.

Sufiliyin təsnifatı

Sufilər iki qrupa bölünür:

1. Monoteist mötədil sufilər.
2. Panteist ifrat sufilər.

Görkəmli şərqşünas alim Y.E.Bertels sufi ədəbiyyatı iki yerə bölmüşdür:

1. Sözlün dar mənasında praktik sufilər.
2. Sufizm fəlsəfəsi və nəzəriyyəsi.

Sufilərin fəlsəfəsi və psixologiyasında üç mərhələ xüsusi yer tutur: şəriət, təriqət və həqiqət. Bertelsin yazdığına görə, sufizmin bütün tarixi boyu mistik özünükamilləşdirmə həmin üç mərhələdən keçir. Şəriətdən həqiqətə mənəvi gediş yolunu təriqət (əl-təriqə), bu yolun üstündəki dayanacaqlara məqamlar (əl-məqamat) deyilir. Məqamlar sufi halları (əl-əhval) ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Hər bir sufi müridin ən ali rütbəyədək özünü kamilləşdirməsi yalnız halların və məqamların müşayiəti ilə ola bilər. Sufilərin nəzərində təsdiq edilən yeganə gerçəklik Allahdır.

Sufi mütəfəkkirlərin fikrincə, Allah ilə insanlar arasındakı münasibət qarşılıqlıdır. Allah bəndələrini sevir, onlar da Allahı. Allah bəndələrinin qəlbini özünə yaxın gördükdə, onların qəlblərinə yaxınlaşır... Bu fikirlər birbaşa və dolayısı ilə Qurani-Kərimdən qidalanır.

İ.D.Petruşevski hesab edir ki, sufizmdə mərkəzi ideya, mono-

teist, yaxud panteist təsəvvürdə, Allahın birliyi və insanın Allah ilə şəxsi ünsiyyətidir...

Allahın birliyi

Y.E.Bertelsə görə, sufizm vahid (yekcins) təlim deyildir. Onun ayrı-ayrı cərəyanları ifrat müxtəlifliyi ilə bir-birindən fərqlənir. Əslində heç vaxt vahid sufizm olmamışdır...

Görkəmli filosof Zakir Məmmədov yazır ki, islamda ət-tauhid la-ilahə illa-l-lah (Allahdan başqa Allah yoxdur) hökmü ilə "Allahın birliyini" iqrar etməkdir. Sufizmə dair traktatlarda göstərilir ki, bu ümumi camaatın qəbul etdiyi tövhiddir...

Hüseyn Cavid "Şeyx Sənan" faciəsində sufizm ilə bağlı bir çox vacib məsələlərin bədii təsvirinə diqqət yetirmişdir. Bu cəhətdən tövhid - Allahın birliyi məsələsini ayrıca qeyd etmək istəyirəm. Şeyx Sənan tövhidə şübhə edir və bu səbəbdən bəzi şeyxlər tərəfindən kəskin tənqid atəşinə tutulur. Şeyx Nəim: "Sadə meracı etmiyər inkar // Hələ tövid için də şübhəsi var" söyləməklə Şeyxi gözdən salmağa çalışır.

Sufizmdə iki sistem vardır:

1. Monoteist sistem.

Bu sistemin ən böyük nümayəndəsi Əbu Hamid Qəzalidir.

2. Panteist sistem.

Bu sistemin yaradıcısı görkəmli Azərbaycan filosofu Eynəlqüzat Miyanəcidir.¹

Əbülfəz Elçibəy: Bizim Tanrı sevgimiz

Müasir oxucuların çoxuna milli azadlıq hərəkatının lideri Əbülfəz Əliyevin - Elçibəyin böyük alimliyi az məlumdur. Bunu nəzərə alaraq və mövzumuza uyğun olaraq, görkəmli şərqşünasın bir məqaləsini bura əlavə etməyi məqsədəuyğun hesab edirəm.

İstəkli oxucu, bir an toxda, dur, ancaq uzun-uzadı düşün. Girişdiyimiz söhbət çox ağır və dolaşq bir məsələdən gedir. Elə olacaq ki, buna ya çox asan bir iş kimi baxmayacağıq, ya da ağıl-

¹ Ətraflı bax: Zakir Məmmədov. Azərbaycanca XI-XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir, Bakı, 1978, səh. 144-161.

mız oraya irişmədiyindən, özümüz də bilmədən usanacağıq, buna "boş bir sözdür" deyə dərinə-dərinə dalmayacağıq. Söz sadə danışqdan getmir, sadə görünsə də sadə bilgidən başlayıb duyğumuzun süzgəcindən keçərək mücərrəd düşüncəmizə qədər yüksələn, nəticəsi hamı üçün qəbul ediləcək gerçək həqiqətdən gedir.

İnsan oğlu hər cür yollarla getmiş, ancaq daim bir doğruluq uğrunda çalışmış, çabalamış, çarpışmışdır - o da gerçəkliyi tapmaq olmuşdur. Kimisi bu gerçəkliyi təbiətdə, kimisi allahda, kimisi fizikada, kimisi metafizikada, kimisi sadə həyatda, nədə və nədə axtarmışdır.

Bizim xalq da başqasından bir o qədər də fərqlənməyib. Ancaq xalqımızın gerçəkliyi axtarıb tapmaq yollarından biri də "varlığın birliyi" inancıdır.

Bütün dünya alimləri, filosofları, hikmət yiyələri belə deyirlər ki, dünyanı dərk etməkdə iki ictimai şüur formasının min illərdir münaqişəsi vardır: dinin və fəlsəfənin.

Din dünyanın dərkini "iman", inam, inanc üstündə qurur, fəlsəfə məntiqi isbat üzərində. Bu fikir çəkişməsi min il davam etmişdir, yeddinci yüzildə həzrəti-Məhəmməd peyğəmbər bu fikir dartışmasını birləşdirib onları vahid bir axına yönəlmiş, bu gün bir milyard insan oğlu onu özünə ana yol seçmişdir. İslam aləmində ən böyük dahi filosof Məhəmməd Farabi (870-950) bu iki dünyabaxışını birləşdirib, bütün nə çarpaşılıq varsa hamısını fəlsəfi dünyagörüşün aqlın xətasız məntiqinin rəhbərliyi altında birləşdirərək vahid bir dünyagörüşü sistemini yaratmışdır. Onun bu üsulunu anlamayan Avropa filosofları, ona "eklektik" damğasını vurmaqla böyük türk-islam filosofunun dühasının işığı zəif göstərməyə çalışmış, bununla da Şərq zəkası qarşısında nə qədər qorxuya düşdüklərini gizlədə bilməmişlər.

X yüzildə yaşamış bu nəhəng filosof özünəqədərki bütün fəlsəfə sistemlərini o qədər aydın mənimsəmiş və elə bir tam şəkildə sistemə salmışdır ki, onun əsərlərini oxuyarkən insan möcü-

zəyə bir daha ağılla inanır. Farabi ilkin və ikinci, yaxud "vacib" və "mümkün" varlıqların vəhdəti nəzəviyyəsinə elə geniş işləmişdir ki, ondan sonra gələn filosoflar bu məntiqdən uzaqlaşma bilməmişlər. Sonrakı filosofların yaradıcılığının mayası Farabi sisteminəndən götürülmüşdür. İbn Sina kimi dünyada tanınmış böyük bir dahi haqqında Şərqi görkəmli mütəfəkkirləri belə yazırlar: İbn Sina Əbu Nəsr Farabinin əsərlərinin şagirdi olmuşdur; onun hətta yazı üslubu, ifadə tərzləri və ibarələri də Farabininidir.

Çox böyük və dərin bir mədəniyyət fenomeni olan Şərqi fəlsəfəsi iki əsas təlim tanıyır və bu iki təlimi (sistemi) özünün özülü sayır. Birinci təlimin müəllifi Ərəstu (Adistotel), ikinci təlimin yaradıcısı Məhəmməd Farabidir.

Farabi özünəqədərki dünyagörüşü çulğalaşdıraraq (sintez) edərək onu yeni bir mənada çözmüş (analiz etmiş) və bununla da yeni baxış təlimi yaratmışdır. Elə bununla bağlı olaraq Yaxın Şərqi, sonra bütün dünyada öz təsirini göstərən yeni dünya görüşü çiçəklənməyə başlamışdır.

VI-XI yüzillərdə xristian dünyasında dinin böyük təzyiqi nəticəsində azadfikirlilik boğulduğu, bilik ocaqları qapadıldığı, Avropada bir zülmət və cəhəlat hakim kəsildiyi halda, IX-XI yüzillərdə islam aləmində azaddüşüncülilər mübarizəsi gedir, yüzillərlə elmi və dini cərəyan özünün doğru olduğunu sübuta çalışır, "haqqı" tapmaq bütün mübahisələrin ana xəttini təşkil edirdi. Hakim mövqedə dayanan ərəb təfəkkürü ilə yanaşı, fars təfəkkürü də müəyyən mövqe tutmuşdu. IX yüzildən başlayaraq türk təfəkkürü Yaxın və Orta Şərqi ictimai-siyasi həyatına daxil olub getdikcə yüksəlir, yönverici mövqe qazanırdı. Belə bir vəziyyətdə - XI yüzilin ortalarında Orta Asiyada öz qüvvələrini toplayan oğuzlar Ön Asiyaya çıxdılar. Çox çəkmədi ki, oğuzlar bütün Orta və Ön Asiyanı birləşdirib Böyük Səlcuq imperiyasını yaratdılar, türk düşüncə tərzini Yaxın və Orta Şərqi hakim mövqe qal-

zandı. Şaman duyğusu ilə sami təfəkkürü çulğalaşdı, *sufilik** yeni bir təkənla önə çıxdı. Dünyaya baxış çarpazlaşdı. Yaradanı - ilk təkənçünü və yarananın ilkinini, bunlar arasında bağlılığı doğru təyin etmək bütün məsələlərin ana xətti idi. XII yüzilin müsəlmanı VIII yüzilin müsəlmanından düşüncə və yaşayışına görə çox fərqləndi.

Yaradanı və yarananı, onların arasındakı bağları, ayrıca olaraq bunda İnsanın yerini və fəaliyyətini müəyyənləşdirmək günün siyasi, elmi və mənəvi tələbi idi. Tarixdə böyük dəyişmələr baş verəndə bəşər övladının min illərlə qarşısında qoyulan sualların tələbini köhnə cavablar ödəmir, yeni cavabın tapılması tələbi dəyişən cəmiyyətin yaşadığı zamanın hökmü olur. Yüz illərdir Şərqdə bir əsas sual dolaşırdı: haqq kimdir və ya nədir?

Haqq necədir və haradadır? İnsan haqqı necə tapmalıdır! Kimi fəlsəfə və məntiqin əsasında, kimi din yolu ilə, kimi düşüncə, kimi duyğu yolu ilə haqqı tapıb ona qovuşmağa çalışırdı.

"Böyük haqq tanrıdır" düşüncəsi hakim idi. Bəs əsl gerçək olan bu haqqı necə anlamalı, necə qavramalı, ona hansı yollarla yanaşmalı, hansı gerçək yolla getməli? Nəticədə belə bir ümumi fikir qəbul edildi:

1. Şəriət

2. Təriqət

3. Həqiqət

Deməli, əvvəl Quranı, hədisləri və şəriəti öyrənməli, sonra təriqəti (yolu) seçməli və seçdiyini təriqətin yol göstərəninin (mürşidin) göstərişi ilə irəliləməli, onun köməyi ilə haqq qapısından keçib haqqı tanımalısan. Bunlar düşüncə və bilik (əql və elm) vasitəsi ilə əldə edilə bilər. Başqa-başqa cərəyan və təriqətlərin coşğun mübahisə və münaqişəsindən yeni bir anlayış getdikcə özünə daha geniş yer qazandı: "Mərifət!"

"Mərifət" sözü indi dilimizdə daha çox əxlaqə aid söz kimi,

* Kursiv mənimdir. – İ.A.

"qanacaq" mənasında, "ədəb" mənasında işlədilir. Orta yüzillərdə isə bu söz, sufilərə görə, dünyanı dərk etməyin əsl mənasını bildirən məfhum idi. Bir çox mütəfəkkirlər mərifəti idrakın son əsas mərhələsi hesab edirdilər.

İbadət yolu ilə allahın yolunda duranlara "abid" və ya "zahid" deyirdilər, elmlə dünyanı dərk edənlərə "alim", mərifət sahiblərinə "arif" deyirdilər.

Yeri gəlmişkən göstərə bilərik ki, "mərifət" bir fəlsəfə kateqoriyası kimi hələ ki, Avropa fəlsəfəsində tam dəqiqləşib öz yerini tapmamışdır. Fəlsəfə tarixçilərinin yazdıqlarına görə, Avropada "anlama" (mərifət) probleminin fəlsəfi mahiyyətini öyrənməyin necə gərəkli olduğunu ilk öncə D.Viko (1668-1744) başa düşmüşdür. Sonra bu problemdən bir az İ.Kant, ondan sonra M.Hatdegger (1889-1976) daha geniş bəhs etməyə başlamışdır. XX yüzildə Avropa filosofları "anlama"nın fəlsəfə və idrakda yerini müəyyənləşdirmək üçün bu mövzuya tez-tez müraciət etsələr də, hələ elə bir böyük uğur qazanmamışlar. Sovetlərdə isə fəlsəfəçilər bu problemdən tam xəbərsiz olduqları üçün buna heç kim toxunmamışdır. Bu problemi Azərbaycan filosofları daha yaxşı işləyər, araşdırar bilərlər. Ona görə ki, bu problemi çağdaş baxımdan işıqlandırmaq üçün fəlsəfə tarixində istənilən qədər material vardır.

"Mərifət" haqqında gələcəkdə ayrıca əsər yazmağı nəzərdə tutduğumuza görə burada ondan geniş danışılmayaçaqdır.

Mərifət yaradanı və gerçəkliyi (haqqı) anlama yolu ilə bilməkdir. XII yüzildə Səlcuq imperiyasında elm, fəlsəfə, din və mədəniyyət çiçəklənmə dövrü keçirərkən mərifət də yeni bir təkənə yüksəlməyə başladı. Orta Asiya, Azərbaycan, İran, İraq, Suriya və Kiçik Asiyada islamla şamançılığın yeni çulğalaşması onlarca sufi təriqətlərinin yaranması ilə nəticələndi. Şərq fəlsəfəsi və islam dininə yeni bir ruh - şaman ruhu gəldi. XIII yüzildə tatar-oğuz birləşmələri yeni böyük bir dalğa ilə yuxarıda adları sadalanan ölkələri çulğadılar. Səlcuq dövründə şair və alimlərimiz daha çox ərəb və farsca yazdıqları halda Elxanlar dövründə öz

dillərində - türkcə yazmağa başladılar. Bu günə kimi bizim tarixçilərimiz də ərəb, fars, rus və b. tarixçilər kimi Elxanilərin qarşınca böhtanlar yağdırmış, Elxan dövlətinin Azərbaycanın tarixindəki böyük və müsbət rolunu görə bilməmişlər. Bircə məsələni gözdən qaçırmamaq gərəkdir ki, məhz Elxanlılar ərəblərin və farsların mənəvi diktaturasını sındırmışdı. Nə isə... Bu da başqa bir problemdir.

Oğuz-türkmən tayfalarının tatarlarla Azərbaycan və Kiçik Asiyaya yürüşləri və bu ölkələrdə məskunlaşması yeni bir mühit yaratdı. Yüzlərlə türk filosof, alim, memar, şair və sərkindəsi bu muhitdən doğuldu. Bunlardan biri də dünya şöhrətli Yunus Əmrə idi. Anadan olmasının 750 illiyi bu il dünyada qeyd ediləcək Yunus Əmrənin məşhurluğu haqda çox söz demək olar. Ancaq Türkiyə mədəniyyət naziri (kültür bakanı) hörmətli Namiq Kamal Zeybəkin bu məlumatı daha çox maraqlı olduğundan onu göstərməyi özümə borç bildim: "Avstraliyada türkcə bilməyən bir pakistanlıdan Yunus Əmrədən ilahilər dinlədim".

Yunus Əmrə (bəzən "İmrə" və "Emrə" də yazılır, ancaq orta əsr görkəmli türk alimi Taşköprülünün "Şaqaiq ən-nümaniyyə" əsərində "Əmrə" sözündə ilk əlifin üstündə fəthə işarəsi qoyulduğundan "Əmrə" də oxunmalıdır) 1240-cı ildə anadan olmuş, deyilənlərə görə, 80 ildən çox yaşamışdır. Onun mürşidi Şeyx Tapdıq Əmrə Anadoluda Sakarya çayı yaxınlığında bir kənddə yaşayırmış. Yunus Əmrə şeirlərində ustadı Tapdıq Əmrənin adını tez-tez yad edir:

Axar sulayın çağlaram,
Dərdli cikərim dağlaram.
Şeyxim anuban ağlaram,
Gəl, gör bəni eşq neylədi.

Bən yürürəm ildən-ilə,
Şeyx soraram dildən-dilə,
Qürbətdə halım kim bilə,

Gəl, gör bəni eşq neylədi.

Taşköprülü həmin əsərində göstərir ki, Yunus Əmrə öz şeyxi Tapdığı zaviyəsinə odun daşıyar, ona xidmət göstərərdi. Onun türkcə çoxlu şeirləri var. Bu şeirlərdən belə anlaşılıb ki, onun vəhdəti-vücut məsələsində yüksək yeri və ilahi sirləri bilməkdə böyük mərfiti vardı ("Şəqaiq", səh. 57).

Bu dövrdə Azərbaycan və Anadoluda Şəms Təbrizi, Mövlanə Rumi, Şeyx Səfiəddin (1254-1334), Keyiklü Baba, Abdal Musa, Qaraca Əhməd və b. onlarla məşhur şeyx-alim və onlarca sufi ocaqları fəaliyyət göstərirdi. Anadolu və İraq alimləri öz biliklərini, mərifət bilgisini kamilləşdirmək üçün Azərbaycana səfər edib, sonra öz yurdlarına döndürdülər.

Yunus Əmrənin bəzi şeirlərində adı çəkilən Keyiklü Baba Azərbaycanın Xoy şəhərindən idi. Əsl adı bəlli deyil, yanında ceyran gəzdirdiyinə görə hər yerdə "Keyiklü baba" adı ilə tanınırdı. O, Sultan Orxanın Bursanı fəthində iştirak edərkən belə öz ceyranı da yanında imiş. Sonra Bursanın yaxınlığında yaşamış, çoxlu davamçıları olmuşdur. Keyiklü baba orada vəfat etmiş, Sultan Orxan onun qəbri üzərində məqbərə tikdirmişdir. Taşköprülü həmin məqbərəni ziyarət etdiyini də göstərir. Yunus Əmrə bir şeirində belə deyir:

Evliyaya müngirlər
Haqq yoluna asidir.
Ol yola asi olan
Könüllərin pasıdır.

Keyiklinin ol Həsən
Söz eşitmiş kəndindən.
Qüdrət dilidir söylər,
Kəndinin söz nəsidir.

Yunus Əmrə də başqa türk arifləri kimi Rumu, Şamı (Suriyanı), Təbriz, Naxçıvan, Mərəş və Şirazi dolaşmış, ayrıca bir təriqət yaratmasa da çox geniş ərazidə böyük təsir buraxmışdır.

Mərifət təlimini öyrənmək üçün bugünkü tədqiqatçı Əhməd Yəsəvi (XII), Nizami Gəncəvi, Şəms Təbrizi, Rumi, Yunus Əmrə, Şeyx Səfiəddin və Şeyx Sədrəddini, Nəsimi, Şah İsmayıl və Füzulini dərinlən öyrənməlidir. Çox əfsus ki, ədəbiyyat tariximiz bu böyük dahilərin yaradıcılıqları arasındakı bağılıqları hələ indiyədək öyrənməmişdir.

Bəzi şeyx, sufi və alimlər, dediyimiz kimi, şəriəti birinci, təriqəti ikinci, həqiqəti üçüncü götürdükləri halda, bəziləri mərifəti də onlara əlavə edərək dördlük yaradırlar. Bəziləri isə mərifəti mərhələ kimi yox, idrak üsulu kimi qiymətləndirirlər.

Yunus Əmrə isə daha çox yayılmış şəriət-təriqət-mərifət-həqiqət xəttini əsas qəbul etmişdir. O, bir şeirində öz sorğusuna:

Bir sualım var sana,
Ey dərvişlər əcəsi,¹
Məşayix² nə buyurur,
Yol xəbəri necəsi.³

Belə cavab verir:
Əvvəl qapı şəriət -
Əmri-nəhyi bildirir.
Yuya günahlarını
Hər bir Quran həcəsi.

İkincisi, təriqət -
Qulluğa bel bağlaya.
Yolu doğru varanı,
Yarlığaya Xocası.

¹ Əcə – böyük, başçı.

² Məşayix – şeyxlər.

³ Necəsi – necədir.

Yçüncüsü mərifət -
 Can, könül gözüün açar.
 Bax məna sarayına,
 Ərşə dəyir yücəsi.

Dördüncüsü həqiqət -
 Ərə əksik baxmaya.
 Bayram ola gündüzü,
 Qadir ola gecəsi.

Bu şəriət güc olur,
 Təriqət yoxuş olur.
 Mərifət sarplıqdurur,
 Həqiqətdir yücəsi.

Dörd qapıdır, qırx məqam,
 Yüz altmış mənzili var.
 On ərənə açılır
 Vilayət dərəcəsi.

Yunus Əmrə haqqı mərifətlə tapmağı özünün əsl qayəsi sayır və daim bu yolda qoşaraq ondan zövq alır, həyatının mənasını elə bunda gördüyü üçün cənnəti istəmir. O, şeirlərində dönə-dönə bildirir ki, haqqa qovuşarsa cənnətdə hurilər, bağlar, bağçalar onun nəyinə lazımdır? Hətta qovuşmaq eşqi ilə yanmaq onun üçün hər şeydən artıqdır. Bu yol ariflərin yoludur. İbrahim Həqqi həzrətləri (1703-1780) "Mərifətnamə" əsərində qeyd edir ki, "Dünyada mühəqqət bir cənnət vardır. Onu bulan kimsədə cənnət arzusu qalmaz. O cənnət də mərifətullahdır" (səh. 157).

Yunus Əmrə könuülləri şad etməyi tanıya çatmağın yolu sayır:

Düriş qazan, ye, yedir,
 Bir könül ələ gətir.
 Yüz Kəbədən yeyrəkdir
 Bir konül ziyarəti.

Yenə orada xalqa yalan satan, hiylə gələnləri "dəli" adlandırır. Şərqdə geniş yayılan "xalqı aldadanlar özləri özlərini aldatmış olurlar" hikmətini belə ifadə edir:

Uslu deyil, dəlidir¹
Xalqa salusluq² satan.
Nəfsin müsəlman etsin
Var isə kəraməti.

Yunus Əmrə varlığı mərifətlə anlamağın yolunu təmiz könüldə təmiz eşq ilə görür:

Eşidin, ey ərənlər,
Eşq bir günəşə bənzər.
Eşqi olmayan könül
Misali-daşa bənzər.

Daş könüldə nə bitər,
Dilində ağu tütər.
Necə yumşaq söyləsə
Sözü savaşa bənzər.

Yunusdan bir neçə yüz il sonra Şah Xətai bu fikri belə ifadə edir:

Gəlib ixtlas ilə yola gedənin,
Zərrəcə könlündə güman gərəkməz.
Sil-süpür qəlbini evin pak eylə,
Möminin aynası duman gərəkməz.

Yunus Əmrə:

Eşqi sevə aşiq gərək,
Nə olusan eşqdən yeyrək?
Eşqdir yerə, göyə dirək,
Qalanı həp söz oxuşu.
Yunusdan yüz il qabaq Nizami Gəncəvi:
Eşqdir məhvəri uca göylərin,
Eşqsiz, ey dünya, nədir dəyərin? -

¹ Uslu – ağıllı.

² Салуслуг – щийля, йалан, кляк

demişdir.

İbrahim Həqqi həzrətləri ariflərin eşqini belə təsvir edir: "Ari-fin qəlbi hikmət qəndilidir. Mərifət də o qəndilin piltəsidir, yağ, sevgidir. İşığı mələklər aləminin nurudur" (156).

Azərbaycan şairlərinin bir çoxuna, o cümlədən Nəsimi və Şah Xətaiyə Yunus Əmrə sənətinin böyük təsiri olmuşdur.

Şah İsmayılın bir şeiri Yunus Əmrənin bir şeiri ilə az qala eyni səslənir.

Yunus:

Gələcəyi bilən kişinin
Yüzünü ağ edə bir söz.
Sözü pişirib deyənin
İşini sağ edə bir söz.

Xətai:

Sözünü bir söyləyənin
Sözünü edər sağ bir söz.
Pir nəfəsin dinləyənin,
Yüzünü edər ağ bir söz.

Yunus:

Söz ola kəsə savaşı,
Söz ola bitirə başı,
Söz ola ağulu aşı,
Bal ilə yağ edə bir söz.

Xətai:

Söz vardır kəsdirir başı,
Söz vardır kəsər savaşı,
Söz vardır ağulu aşı
Bal ilə edər yağ bir söz.

Yunus:

Yunus imdi söz yatından,
Söylə sözü qayətindən
Key saqın o şeyx qatından
Səni iraq edə bir söz.

Xətai:

Şah Xətai, ayatından.
Sözün söylə öz zatından,
Olmaya kim, pir qatından
Səni edə iraq bir söz.

Yunus Əmrə poeziyasından, onun mərifət, könül və sevgi dünyasından, varlığın birliyi (vəhdətül-vücuda) fəlsəfəsindən, təsir dairəsindən, türk poeziyasından yerində danışmaq üçün hər hansı bir araşdırıcı ömrünün heç olmasa on ilini ona sərf etməlidir. Ancaq bununla da iş bitməz. Çünki sufi olmayanlar, sufiləri, xüsusən də nəhəng aşiq-arifləri çox çətin ki, anlayalar. Şərqi böyük mütəfəkkirlərindən biri olan Qəzali (1111-ci ildə ölüb) bir müddət məşhur Nizamiyyə mədrəsəsində dərs deyəndən sonra süfilik yoluna düşür, o zamanın ən ali universitetini buraxıb dərvişliyə başlayır, bir neçə il ölkələri dolaşır, tam halsızlaşır, sufiliyi dərk edib yenə də əvvəlki yerinə qayıdır. O böyüklükdə mütəfəkkir belə bir nəticəyə gəlir ki, sufi olmayınca sufiliyi dərk etmək olmaz. Böyük ariflərin əsərlərini şərh etmək o qədər də asan olmur. Onların əsərlərini bilmək yox, duymaq və onların aləminə girmək gərəkdir. Yunus demişkən:

İşbu vücud şəhrinə
Hər dəm girəsim gəlir.
İçindəki sultanın
Yüzün görəsim gəlir.
Eşidirəm sözünü,
Görəməzəm yüzünü.
Yüzünü görməkliyə
Canım verəsim gəlir.

Yunus Əmrənin şeirlərinin dərin mənasına varılmasa belə, onları oxuduqca insanda bir könül rahatlığı, bir ruh incəliyi və gözəlliyi duyulur, istər-istəməz təkrar-təkrar oxumaq istəyirəm:

Haqq bir könül verdi bana, ha
 demədən heyran olur,
 Bir dəm gəlir şadi olur, bir dəm
 gəlir gıryan olur.
 Bir dəm gəlir söyləyəməz, bir sözü
 şərh eyləyəməz,
 Bir dəm dilindən dür tökür,
 dərddilərə dərman olur,
 Bir dəm cəhalətdə qalır, heç
 nəsnəyi bilməz olur,
 Bir dəm dalar hikmətlərə,
 Calinisü Loğman olur.
 Bir dəm varır məscidlərə, yüz sürür
 anda yerlərə,
 Bir dəm varır deyrə girir, İncil
 oxur, rəhban olur.

Yunus Əmrədə tanrı sevgisi nə qədər böyük və sonsuzdursa, insanlara olan sevgi də sonsuzdur. Çünki o, vəhdəti-vücudaçudur. O, insan ruhunun tanrıdan nəşət etdiyini qəbul etmişdir, ona inanır. Belə bir dini inanc vardır ki, qiyamət günündə Məhəmməd peyğəmbər öz ummətini, yəni bütün müsəlmanları bağışlamağı allahdan diləyəcəkdir. Yunus Əmrə peyğəmbərin dilindən belə söyləyir:

Ya rəbbi səttarül-uyub,¹
 Səndən dilərim ümmətim.

 Yücə qıldım himmətimi
 Kim, qurtaram ümmətimi.
 Əsirgəgil mən yetimi,
 Səndən dilərim ümmətim.
 Gəlməmişəm uçmaq² üçün

¹ Eyibləri gizlədən, örtən.

² Uçmaq – cənnət.

Ya hurilər qucmaq üçün,
Şol bir avuç torpaq üçün.
Səndən dilərim ümmətim.

Bu, peyğəmbərin insana olan böyük sevgisidir. Bir bu, dünyada bütün ağıl, gücü və iradəsi ilə insanları yola səsləmək, onlara yolundan azmamaq üçün bütün varlığı ilə xidmət etmək, bu dünyada doğru yoldan sapanları belə yenə o dünyada son məqamda xilas etmək nə böyük bir hümanist idealdır. Tanrının peyğəmbərə cavabından:

Dərdlilərə verdim dəva,
Hacətimi qıldım rəva.
Məni sevən, səni sevə,
Bağışladım ümmətini.

Ey yerü köyün sərvəri,
Bilsin səni insü pəri,
Axırzaman peyğəmbəri,
Bağışladım ümmətini.

Sən yetimlər başısan,
Yanmış cigərlər aşısısan,
Ymmətinin yoldaşısısan,
Bağışladım ümmətini.

Dünyanın ən böyük haqqı insanları sevməkdir -Yunus Əmrə kimi.

("Ədəbiyyat qəzeti", 11 yanvar 1991-ci il)

Bəzi sufilik anlayışları haqqında

Hüsni-mütləq - əzəldən ilk varlıq, gözəllik olan Cənabi Haq, Allah. Bütün kainat bu gözəllikdən ibarətdir.

"Ən-əl-həq" ifadəsini alimlər iki cür izah edirlər:

1. Mən Mütləq və ya Yaradan həqiqətam.
2. Mən həqiqi gerçəkliyəm.

Mürşid - mürşidə bağlı olmaq. Peyğəmbərə tabe olmaqdır. Çünki Mürşid Peyğəmbərin vəkildir. Peyğəmbərə təslim olmaq Allaha bağlı olmaqdır. Bu fikir Qurani-Kərimdə də ifadə edilmişdir. Allahın təslimçisi Mürşid kamil insan olmalıdır. O, təriqət başçısı olub, müridlərə və şeyxlərə rəhbərlik edir.

"**Şeyx Sənan**" faciəsində Sənanın mürşidi Şeyx Kəbirdir. Şeyx Sənan öncə mürşidinə tabe olur, onun yolu ilə gedir, sonra ondan uzaqlaşır...

Mürid - Şeyxdən təhsil və tərbiyə alan mürid sanki ikinci kərə doğulur. Bu, mənəvi doğum sayılır. Sufilər buna "qəlb uşağı" ("Validi-qəlb") deyirlər.

Vüçudu-Mütləq - Tanrının şərikli olmayan tam tək varlıq olması. Bu, vəhdəti-vüçuddur.

Dərviş - Sufizm qaydalarını əməli cəhətdən gündəlik həyatında icra edən şəxs. Dərvişlər mal və dövlətdən imtina edirlər. Dünyanın faniliyini dərk edirlər. Təriqət yolunu seçir. Allaha xidmət edən sufi olur...

Təriqət başçısı olan Əhməd Yasəvinin, deyilənə görə, doxsan doqquz min dərvişi, on iki min sufisi olmuşdur.

Şəriət və elm

Sufilərin anlayışında elm iki cürdür:

1. Zahir elmi, yaxud şəriət elmi.
2. Batin, yaxud həqiqət elmi.

Birincinin əsasında ağıl yaranır. Hər ikisinin əsasında isə İlham dayanır. Sufilər bu elmə "İrfan" deyirlər (Cavid əsərlərində bu kimi sufi anlayışlarından geniş istifadə olunur). Allah elmdən çox ilhamla bilinir. İlham hər könülə, hər gözə görünməyən Tanrı tərəfindən edilir. İrfan dərəcəsinə eşq yolu ilə gedilir. İrfan Allahın insanla vəhdətidir.

Cavidin "Şeyx Sənan" və "Peyğəmbər" mənzum dramaları bu cəhətdən diqqəti cəlb edir...

Yunis İmrə təsadüfən demir:

- Eşq ilə bən aşınayəm, əql ilə yad olmuşam.

Füzuli:

Eşq imiş hər nə varsa aləmdə,
Elm bir qilü qal imiş.

Cavid:

Məhəbbətsiz bütün məna-yi-xilqət şübhəsiz heçdir.

* * *

Eşq için can nisar edən ərlər,
Əbədi bir həyat içində gülər.

Yunis İmrə: "Eşq odına yananların külli vücudu nur olur".

- Ruhla eşq eyni vaxtda yaranmışdır. (Eynəlqüzat)

2.3. Sevən və sevilən Sənan

"Şeyx Sənan" faciəsinin birinci pərdəsinin birinci səhnəsilə əsərin ekspozisiyası başlanır. Burada Sənanı böyük məhəbbətlə sevən Zəhranın həyəcanları və ruhi sarsıntıları təsvir edilir.

Zəhra altı ildir Sənanı sevir, onun əsir-yesiridir. Ancaq sevgili ona qarşı laqeydlik göstərir. Verdiyi vədləri unudur. "Bivəfa və qəddar" Sənan öz laqeydliyi ilə Zəhranın heysiyyətinə toxunur. Onda təbii təvan qalmır. Sənan eşqiylə məst və bihuş olan Zəhra, dərдинə çarə axtarır. Sevgilisinin keçirdiyi anlaşılmaz hallar onu düşündürür.

Zəhra

Səndə var bəlli, bir yığın əsrar.
Söylə, aç söylə, bivəfa, qəddar!
Nə qiyafət bu? Sanki ağlarsın?

Şeyx Sənan

Şimdi get, sonra, sonra anlarsın.

Cənnət pərisi

Zəhra Sənanın məcnunluğunu anlaya bilmir. Bu səbəbdən təşviş hissi keçirir. Məcnun Sənan isə gecə yuxusunda gördüyü Xumarın eşqiylə yaşayır. "Sevimli Sənan, gəl, gəl, sana o yer layiq deyil, yüksəl!" Cənnət pərisi və nazlı mələyin bu sözləri Sənanın ağlını başından alır. Bu səhnənin şahidi olan Zəhra od tutub yanır. Sənanın sözlərinə heyrət edir. Onun qəlbinə "bir şeytan"

kimi girən cənnət pərisi onu öz yanına dəvət edir. Sənan əsəbləşir, onu qovur: "Of, bəndəm nə istiyorsun, get!"

Təşviş, həyəcan və heyrət içində qalan Zəhra nələr baş verdiyini anlamağa çalışır. Sənanın "Getdi, eyvah, küsdü getdi... Aman!" sözləri onu daha da heyrətləndirir. Şeyxlər Sənanın başının üstünü alır. Sənanın pəcmürdə halı hamını düşündürür. Şeyxlər elə zənn edirlər ki, özündə olmayan Sənan Zəhranın eşqi için bayılmışdır... Şeyx Mərvan onu "alçaq və xain" adlandırır, Peyğəmbərin meracına şübhə edən Sənanın cəzalandırılmasını tələb edir.

Peyğəmbərin meracına şübhə

Şeyx Mərvan

- Möhtərəm şeyx! Altı gün əvvəl.

Vardı Sənanla bir mübahisəmiz,

Bağırıb söylüyordu pərvasız;

"Olsa merac, olur da ruhani,

Həp yalandır ürücü - cismani.

Bir bəşərdir diyordu peyğəmbər,

Hiç görülmüşmü çıqsın ərşə bəşər?"¹

Piri Şeyx Kəbir Sənanı vəziyyətdən çıxarır. Peyğəmbərin ərşə çıxmasında bir məna görmür. Çünki Allah - Yaradan hər zaman, hər yerdə nur saçır, zaman və məkan ona fərqsizdir. Belə olan surətdə Peyğəmbərin göyə çıxmasında bir məna varmı?.. Şeyx Kəbir hesab edir ki, yoxdur. Çünki ulu Yaradan hər tərəfdə, hər yerdə və hər zaman görünür.

Tövhid

Məsələyə Şeyx Nəim müdaxilə edir, Şeyx Mərvanın sözüne qüvvət verir. Sənanı tövhidə şübhə etməkdə suçlayır:

- Sadə meracı etmiyər inkar,

Hələ tövhid için də şübhəsi var.

Söylüyür: "Görməyincə Xəliqi bən,

İctinab eylərim pərəstişdən."

¹ Hüseyin Cavid. Əsərləri, 5 cildə, II cild, Bakı, 2005, səh. 111.

Mədinədə mötəbər bir şeyxi Allahın birliyinə şəkk gətirməkdə suçlamaq bəlkə də fəvqəladə bir hadisə idi. Bu səbəbdən mürşidi Şeyx Kəbir bir anlığa özünü itirir. Böyük bir dalğınlıqdan sonra deyir:

- Şübhə artarsa, həm yəqin artar,
Mərifət nuru şübhədən parlar.
Zənn edərsəm yanılmıyır Sənan,
Çünki xəllaq¹ için şərəfli məkan
Eyi, parlaq könüllər olsa gərək...
Kim ki, Allahı istiyor görmək,
Arasın qəlbi-tabnakında,
Arasın kəndui ruhi-pakında,
Hər kimin qəlbi, ruhu düzgündür,
Daima hiss edir də Haqqı görür.
Feyləsufanə ruha malik olan
Yaşamaz ayrı hərgiz Allahdan.

Bu sözlər müsəlman və sufi təfəkküründən süzülüb gələn bül-lur bulağa oxşayır. Müəllimi dərin biliyə, geniş dünyagörüşünə, filosof ruhuna və pak qəlbə malik olan şagirdini müdafiə edir.

Haşiyə

Peyğəmbərin hədislərindən birində deyilir:

- Bir gün bir ərəb Peyğəmbərdən soruşur: "Mən yaxşı əməllərin sahibi olsam, məni Cənnətə qəbul edərlərmi?"

Peyğəmbər əlini ürəyinin başına qoyub deyir: "Bu, bir parça ət təmizdirsə, Cənnətə gedə bilərsən."

Peyğəmbər demək istəyir: "Ey insan, ilk öncə sənin qəlbin pak və təmiz olmalıdır."

Sənanın mürşidi Şeyx Kəbir də şeyxlərə bunu qandırmaq istəyir.

Allah hardadır?..

Qurani-Kərimdə deyilir ki, Allah nə cisimdir, nə cövhər... Onun yeri-yurdu məlum deyildir və gözəgörünməzdir... Cavidin dili ilə desək, Allah bir Rəməzdir...

¹ Yaradıcı, qurucu Allah.

Şeyx Kəbirin söylədiklərinə nəzər salaq. Onun fikirlərində iki cəhət diqqəti cəlb edir: birincisi, şübhəçilik (skeptisizm) fəlsəfəsi, ikincisi, Allahın varlığı, kim və nə olması. İslam mütəfəkkiri hər iki məsələdə aydın və inandırıcı fikirlər söyləyir: "Şübhə həqiqətin anasıdır, əhli-hikmətin babasıdır, şübhə etməkdə insan haqlıdır; şübhə artsa yəqin artar, mətifət nuru şübhədən parlar."

Şeyx Kəbir "Xəllaq üçün şərəfli məkan haradır?" sualına aydın və konkret cavab verir: İnsanın təmiz qəlbi, parlaq könlü. Allahı görmək istəyən kəs, (yaxud sufi) onu qəlbinin nurunda, pak ruhunda axtarmalıdır. Kimin qəlbi, ruhu düzgündür, o, Allahı daima hiss edər də görər. Belə olan surətdə filosof ruhlu Sənan Allahdan ayrı yaşaya bilməz. Deməli, insan birinci növbədə əməlində və işində düz olmalıdır. Qəlbi və ruhu düzgün və pak olan insan Allahın varlığını daim hiss və dərk edər... Bu, sufiliyin əsas təlimlərindən biridir və sufilərin dünyagörüşü və psixologiyasında ayrıca yer tutur.

Sənan bayılır

Sənan qəfildən bayılır. Ona su içirilir, başı ovuşdurulur, nəhayət, özünə gəlir. Buna Şeyx Kəbir sevinir. "Və minəl mai külli-şeyün hey"¹. Onun ilk sözü bu olur. Şeyx Hadi həmən onun sözünün mənasını açır: "Su ilə canlanır, əvət, hər şey."

Dramaturq həm birinci pərdədə, həm də bütün faciədə Şeyx Sənan dastanının (əfsanəsinin) ruhunu və koloritini saxlayır. Tiflis versiyasını əsas götürərək, əsərin kompazisiyası və sücətini yeniləşdirir, tam oricinal və möhtəşəm bir sənət əsəri yaradır. Cavidə qədər Şeyx Sənan mövzusunda yaradılmış əsərlərlə onun yaratdığı faciə arasında məzmunun və fəlsəfi mahiyyət baxımından yerlə göy qədər fərq vardır...

Ayılan Sənan "Of!.." deyərək başını tutur.Şeyx Mərvan zənn edir ki, o, meraca və tövhidə şübhə etdiyi üçün xəstələnmişdi. Sənan onun ürəyindəkiləri dərhal anlayır və "Vəhdəhu la ilahə illa hu" deyir. Yəni Allah təkdir, Allahdan başqa Tanrı yoxdur.

¹ "Hər bir canlı sudan yaranmışdır" (Tərcümə Vasim Məmmədaliyevə aiddir).

Şəqqülqəmər hekayəsi

Sənana həqarətə baxan Şeyx Nəim dərhal dillənir:

- Hələ "Şəqqülqəmər" hekayəsinə,

Veriyor başqa dürlü bir mənə

Şeyx Kəbir

(*Nəimə*)

Yetişir, sən də sus!..

Şeyx Kəbir Sənana qarşı aqressiv mövqe tutan darruhlu Şeyx Mərvanı və Şeyx Nəimi həmən susdurur.

"Şəqqülqəmər" hekayəsi Ayın parçalanması hekayəsidir. Qurani-Kərimin "Əl-Qəmər"("Ay") surəsində bu barədə məlumat verilir:

1. Qiyamət yaxınlaşır, ay [Peyğəmbərin möcüzəsi ilə] parçalandı.

2. Əgər müşriklər [Məhəmməd əleyhissələmin peyğəmərliyinin həqiqiliyini təsdiq edən] bir möcüzə görsələr [imandan] üz döndərib: "Bu uzun müddət davam edən bir sehrdir!" - deyirlər.

3. Onlar [ayın parçalanmasını, digər möcüzələri və Peyğəmbər əleyhissələmi] təkzib etdilər və öz nəfslərinin istəklərinə uydular. Halbuki hər bir iş qərarlaşdırılmışdır! [Əzəldən müəyyən edilmiş hər bir iş, o cümlədən islam dini və Məhəmməd əleyhissələmin peyğəmərliyi bərqərar olacaqdır!]¹

Şeyx Mərvan və Şeyx Nəim Sənani "Şəqqülqəmər" hekayəsinə başqa mənə verməkdə suçlasalar da, onu ləkələmək və nüfuzdan salmaq istəsələr də, buna nail ola bilmirlər. Mürşidi, obrazlı desək, qanadlarını onun üstünə gərir, onu müdafiə edir.

Yuxu

Şeyx Sənanın xasiyyətində və etiqadında əmələ gələn ciddi dəyişikliklər islam şeyxlərini, birinci növbədə müridin mürşidini ciddi düşündürür.

¹ Qurani-Kərim (ərəb dilindən tərcümə edənlər Ziya Bünyadov və Vasim Məmmədəliyev), Bakı, 1992, səh. 541-542.

Şeyx Kəbir

Yaşamaqçın hicab qorquludur,
Utananlar pək az müvəffəq olur.
Bu sıqılmaqda bəncə yoq mənə,
Hər nə var, hiç çəkinmə, söylə bana.

Əsərin düyün nöqtəsi bitir, razvyazkası (açılişı) başlanır. Sənan dəhşətli bir rəya gördüyünü dilə gətirir:

- Ey böyük şeyx! Gecə gördüm ki, üzündə niqab bir şeyx gəl-di. Bəni bir çocuq kibi qucaqladı, öpdü, sevdi, atdı-tutdu. Bən də onun yüz-gözünə sillələr endirib əyləndim. Həmin şeyx dedi:

... "Baq, Sənan!

Baq nə müdhiş, nasıl dərin uçurum.

İştə son mənzilin! İştə Gürcüstan!"

Baqdım da eyvah, atıb da boynundan,

Bəni bir an içində məhv edəcək.

Bağırıb Haqdan istəyincə aman

Qoşdu imdadə bir ziyalı mələk...

Sənan yuxuda şeyxin kim olduğunu tanıdıqca onu dərin hey-rət hissi bürüyür. Şeyx Kəbir maraqla soruşur: "Əcəba kim idi şeyx?" Sənan: "Sən idin ah, o şeyx, əvət, sən idin..."

Müdrük, öncədən görən sufi filosof Şeyx Kəbir Sənanın gələ-cək taleyindən xəbər verir:

- Oğlum! Er-gec tutar cihanı adın,

Söylənir ictimadü irşadın.

Cahil-arif, böyük-kiçik yeksər,

Səni özlər, sevər, pərəstiş edər...

Şeyxlər Sənanı alqışlayırlar. Kimi bunu bir tale, kimi ən böyük səadət, xoşbəxtlik hesab edir.

Ehtiras

Fəqət həmin səadət və sevinc uzun sürməyəcək. Sənanın rəyada gördüyü uçurum, onu feyzdən məhrum edəcək. Ruhu alçalacaq. Onu alçaldan ehtiras olacaq. Sənanın fəziləti rəzalətə, səa-

dəti zillətə çevriləcək...

Ymumiyyətlə, Cavid yaradıcılığında yuxugörmə, öncədən-görmə və öncədən xəbərvermə priyomundan geniş istifadə etmişdir. Bu, bilavasitə folklorla, şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bağlıdır.

Biçarə Sənanın başına nələr gələcək? Bu, onu düşündürür. O, piri Şeyx Kəbirin ayaqlarına qapanır. Mürşidi Kəbir sevimli tələbəsinin gələcək taleyinə bir qədər də aydınlıq gətirir. Turanda doğulan, İranda yaşayan, sonra Mədineyi-Münəvvərdə kəsbi-istihar,¹ kəsbi-irfan edən zəki Sənanın son yeri, son mənzili Gürcüstan olacaq. "Ehtiras onu alçaldacaq", məqbəri ziyarətgaha çevriləcək.

Qadın

"Fəlakətimə səbəb nə olacaq?" sualına Şeyx Kəbir birmənalı cavab verir: "Yalnız qadın, işlə qadın!" Otuz il cihanda zahid kimi yaşayan Sənanı sanki ildırım vurur. Çünki bu otuz ildə onda qadına qarşı bir nifrət hissi aşılınmışdı. Sənan ehtirasın düşməni olmuşdu. O zevqi-nəfsaniyə biganədir, sevdiyi yalnız eşqi-ruhanidir. Onun könlündə ruhani eşqdən başqa heç bir eşq olmamışdı. Belə olan surətdə qadın onun fəlakətinə necə səbəb ola bilər?..

Sənan bu cür düşüncələr və tərəddüdlər içində ikən behiştə bir mənzərdə Xumar gözlərinə görünür. Sənan şaşırır. Şeytanqılıqlı qadın sevimli Sənanı yanına çağırır. O, Xumarın ardınca qoşur. Onu qucaqlamaq istərkən bayılıb düşür. Şeyxlər heyrət içində qalırlar.

Şeyx Kəbir

Allah-Allah, nədir bu əfsanə!?

Şeyx Mərvan

İştə divanədir o, [Sənan] divanə!..

¹ Şöhrət qazanan, məşhur olan, ad qazanan.

2.4. Ruhani eşqdən cismani eşqə doğru

İlahi eşq Allahun insana bəxş etdiyi ən böyük nemətdir.

Otuz il zahidvari həyat sürən, qız-qadın bilməyən, ehtirasın düşməni olan... Sənanın həyat və taleyində yeni mərhələ başlanır. O, ruhani eşqdən uzaqlaşıb cismani eşqə doğru yürüyür. Böyük Sənanı bu yolda sıxıntılar, təhqirlər, təhdidlər, sarsıntılar və fəlakət gözləyir...

Sənan və korlar

Bu səhnə faciənin bədii cəhətdən təsirli səhnələrindən biridir. Biri ud çalan, ikincisi hicaz üstündə yaralı səsle muğamat oxuyan korlar gözlərini müalicə etmək üçün Sənanı axtarırlar.¹

Birinci kor

Biz eşitdik ki, yığın-yığın kor, lal,
Hər tərəfdən sağır, çolaq və topal,
Şeyx Sənanə iltica ediyor,
Hər kəs ondan şəfa alıb gediyor.
İştə kordur bizim də gözlərimiz,
Yalvarıb biz də bir şəfa diləriz.

Şeyx Sənan

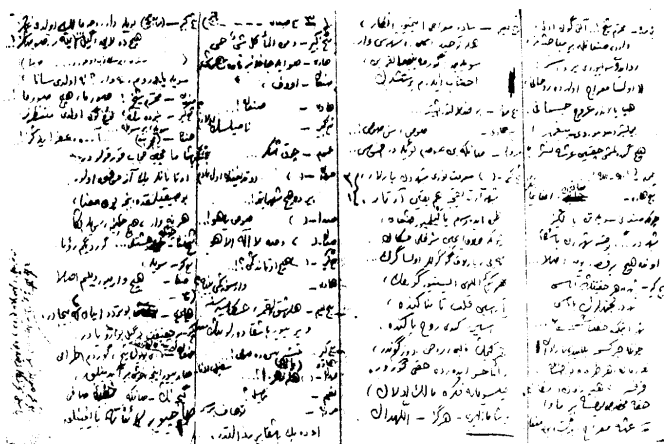
Siz nə istəyirsiniz?

Birinci kor

Fəqət imdad,
Bizə imdad edib şəfa veriniz!
Görmüyor kainatı gözlərimiz.

Sənan barəsində uydurulan iftiranı rədd edir və korlardan soruşur: "Nəyi görmək dilərsiniz? Görməkdə məziyyəət yoxdur. Kə-dər, işgəncə var, məsərrət yoxdur. Görmək başqa bir nemətdir, görməmək ən böyük səadətdir..."

¹ "Nə eşq olaydı, nə aşiq, nə nazlı afət olaydı" misrası ilə başlanan qəzəl Racinin "Nə eşq olaydı, nə hüsnü-dilbər olaydı, // Nə ayinə, nə şəfa, ey könül, nə cövhər olaydı" qəzəlinə nəzərə yazılmışdır.

«Şeyx Sənan» faciəsinin əlyazması

Qadın cinayəti

Məlum olur ki, birinci kor anadan kor doğulmuşdur. Gəncliyində qadınlara qarşı nifrət hissiylə tərbiyə olunan, zahidvari bir həyat yaşayan Sənan, necə deyərlər, açılır, nə açılır?

- Həp cinayət!.. Qadın cinayəti!

Həp qadın cürmi-ehtirasatı!

Ah, bunlar niçin doğar, doğurur?

Şu qadınlar, niçin doğar, doğurur?

Gözəl bir qadına aşiq olan ikinci korun gözləri ağlamaqdan tutulmuşdur. Sənan bu günahı və cinayəti də qadınlarda görür. Yzünü şeyxlərə və müridlərə tutaraq, qadın cinayətlərinin tarixinə nəzər salır. Sənana görə, qadın cinayətlərinin kökü Həvva ilə bağlıdır. Həvva, o möhəris nənəmiz vaxtilə bir cinayət istərdi. Həmin cinayətlə səfalətə yol açdı. Bu səbəbdən:

- Hər səfalət doğar qadınlardan,

Baş verir hər fəlakət onlardan.

Qadın insanı haqdan ayrı salır.
 Hər qadınlar başa bəla sayılır.
 Sənan sübut üçün korları göstərir. Ondan əlac gözləyən, fəqət
 dərdlərinə əlac tapmayan korlar yalvarıb-yaxarmağa başlayırlar.
 - Şeyx, ya şeyx! Görmək istiyoruz.
 - Bizi məyus qılma, məğduruz.¹
 Şeyx Sənan
 Nəyi görmək dilərsiniz, bilməm?
 Yanıyor zülm içində hər aləm!
 Görməməkçin şu çirkin işləri siz,
 Yalvarıb Haqqa, həmdü şükür ediniz...²
 İslam şeyxi korlara "mərhəmətsizlik" göstərsə də, haqlıdır...

Cavid və Raci

Cavid Racinin şeirləri ilə uşaq ikən atası Hacı Molla Abdulla vasitəsilə tanış olmuşdu. Racinin "Nə eşq olaydı, nə hüsnü-dilbər olaydı" misrası ilə başlanan qəzəli ona təsir etmişdi. Görünür, o zamanlar Racinin dini mövzuda yazdığı şeirlər Naxçıvan şairləri və ruhaniləri arasında geniş yayılmışdı. Molla Abdulla Racinin şeirlərini dini mərasimlərdə oxuyardı. Məhəmməd Tağı Sidqi bunu bildiyi üçün bir gün Hüseynə deyir ki, mən atan Molla Abdullanın yerinə olsaydım Racini buraxar, məclislərdə Hüseynin şeirlərini oxuyardım.

Racinin həmin qəzəli Cavidə bərk tutmuşdu. O, uzun müddət həmin qəzəlin təsiri altında yaşamış, nəhayət, faciə üzərində işlərkən onun qəzəlinə bir nəzirə yazmışdı. Faciə 1956-cı ildə tamaşaya qoyularkən Fikrət Əmirov həmin qəzələ "Korun mahnısı" adlı musiqi bəstələmişdir. Həmin ildən həmin mahnı Məmmədəli Əliyev və başqa müğənnilərin ifasında oxunmuş və xalq arasında geniş şöhrət qazanmışdır...

¹ Xəyanət qurbanı olmuşuq, haqsızlığa uğramışıq...

² Hüseyn Cavid. Əsərləri, 5 cildə, II cild, Bakı, 2005, səh. 138.

Korların səhnəsi

Cavid uşaq yaşlarında və gənclik illərində müdhiş göz ağrısına (traxoma) tutulmuş, uzun müddət bundan əzab çəkmiş, Təbrizdə və İstanbulda müalicə almışdır. 1905-ci ildə İstanbulda olarkən gözünü həkimə göstərmiş, İstanbul Darülfünunda oxumaq üçün gözünün zəif olmaması haqda həkimdən zəmanət almışdır. O, vətənə döndükdən sonra Tiflis və Bakıda dəfələrlə müalicə olunmuşdur. Demək istəyirəm ki, söhbət gedən səhnənin bədii cəhətdən daha təsirli alınmasında bunun müəyyən dərəcədə təsiri olmuşdur...

Məhəmmədin dini

Şeyx Kəbir öldükdən sonra Şeyxlər Sənanı bir rəhbər kimi tanıyır və qəbul edirlər.

Şeyx Hadi

(*ümuma*)

Möhtərəm arqadaşlar! On sənədir,

Tərk qılmış cihanı Şeyx Kəbir.

Şeyx Sənan ki, bəhri - hikmətdir,

İştə ondan [Kəbirdən] bizə əmanətdir.

İctihadilə* bəlli bir ustad

Bizi on yıldır eyliyor irşad...**

Şeyxlər Turana, İrana və Hindistana səfər etmək fikrinə düşürlər. Sənanın bu səfərdə məqsədi Məhəmmədin dinini az bir zamanda yer üzündə yaymaqdır; sapqınları yola gətirmək, Haqqı azğınlara qandırmaq, islam dinini hər yerdə yaymaqdır: "Böylə haq yolda kim olursa fəda, // Ona yardımçıdır Rəsuli-Xuda..."

Şeyx Sənan Şeyx Hadinin sözlərinə bir az da qüvvət verir. İslamı mənəvi bir günəş hesab edən Şeyxlər, onu bir alimnüma xəyanətkarlardan, islam dininə rixnə salanlardan qorumağa çalışırlar.

* Çalışması, çabalaması, səy etməsi, bilik əldə etməsilə.

** Doğru yol göstərir, doğru yola çəkir.

Sənan:

- Xaliqu-kainat halbuki bir...
İştə Quran və Kəbə həp birdir.
Əhli-islama həp şu birliyi biz
Nəşrü isbata qeyrət etməliyiz.

Boş səcdənin aqibəti yox

Sənan şeyxlərin nəzərinə çatdırır ki, səfər ağır səfərdir. İslamı yaymaqda cəbr, zor və istirahət yox, qeyrət, zəhmət və əziyyət var. Buna görə də kim ki, məmnun deyilsə, bizdən ayrılınsın. Təklif ixtiyar Şeyx Cəfərlə Şeyx Əbülləhyənin üyrəncə olur. Əbülləhyə: "İzn versən dönüb də hər ikimiz, həp ibadətlə iştiğal edəriz." Söz Şeyx Hadi və Şeyx Sənanı tutur.

Şeyx Hadi

(mənalı, istehzal bir qəhqəhə ilə Şeyx Əbülləhyəyə)

Əyilib qalqacaq, yeyib içəcək,
Sonra qıl köprüdən qolay keçəcək!

Şeyx Sənan

(hər ikisinə)

Hiç zərər yox, gedin Mədinəyə siz,
Bunu lakin unutmayın hərgiz,
Quru, boş səcdənin yox aqibəti,
Haq sevər yalnız əhli-mərifəti.

Son görüş

Sənan və Zəhranın son görüşü əsərin ən təsirli səhnələrindən biridir. Sənanın dərdindən saralıb solan, xəstəliyə mübtəla olan Zəhra, geniş dünyada özünə yer tapa bilmir. Eşqin havası onun çiçək kimi bət-bənizini soldurur. Sənanı böyük məhəbbətlə sevən "son nəfəsdə" uzaq ölkələrə səfərə çıxan Sənanın görüşünə gəlir.

Əzra

(Şeyx Sənanı yaqlaşaraq)

Səni Zəhra vidayə gəlmişdir.

(Şeyx Sənanı dərindən bir heyrat... Zəhrayı göstərərək)

İştə, qarşında titrəyir duruyor,
 İştə, solğun çiçək qadar məğdur!..*
 Təsirli sözlərdən Sənanın ruhu yerindən oynayıır:

Şeyx Sənan

- Ah, Zəhra! Zavallı solğun nur!
 Səni Sənan görüncə alçalıyor.
 Gəlməz əldən əyilməmək... Əlbət,
 Səndə var çünki başqa ülvyyəət.
 Bəni əfv eylə, ey şikəstə həyat!
 Sən mələksin... Fəqət... Fəqət... Heyhat...

Zəhra

- Ah, Sənan!.. Aman!.. Böyük Sənan!..

Bu cür təsirli səhnələr yaradan dramaturqun sənətkarlığına qibtə etməmək olmur. Sənan xasiyyətcə məğrurdur, əyilməzdir. O, Zəhranın nələr, nələr çəkdiyini anlayır. Onu görəni kimi alçalır. Fəqət qəlbinə hökm edə bilmir. Qəlbin hökmü iradənin hökmünə qalib gəlir. Şikəstə edilmiş həyata görə əfv olunmasını istəyir. "Həyatı şikəstə edilmiş Zəhra" onu necə əfv etsin?..

Mətnədə "Fəqət... Fəqət... Heyhat... Ah, Sənan!.. Aman!.. Böyük Sənan!.." sözlərinə dərinləndən diqqət edilsə, həmin sözlərdə bir kitablıq məna, mətləb olduğunu duyar. Ən məşhur dramaturq belə həmin sözləri oxuyub Cavidə "Əhsən!" deyər...

2.5. Məhəbbət, yoxsa din və təriqət?

Sənan müridlərilə Tiflisə gəlir. Onu burada nələr gözləyir? Çox şey: Əzab, əziyyəət, sınıntı, təhqir, eşq yolunda fədakarlıq... Ərəbistanın isti çöllərindən Qafqazın səfalı güşəsinə düşən Sənanı Gürcüstanın təbii gözəllikləri məftun edir.

İştə Qafqaz!.. Səfalı bir məva!
 Allah-Allah, nədir bu abü həva!?

Ayaq basdığı ölkə ona bir cənnət təsiri bağışlayır. Dilruba yaşıl təpələr, gülümsər pənbə və bəyaz güllər, ötüşən bülbüllər,

* Haqsızlığa uğramış, xəyanət qurbanı olmuş...

qarlı və qartallı dağlar... onun ruhuna sanki su çiləyir.

Hələ Kür nəhri başqa bir aləm!

Gecə məhtabə qarşı pək həmdəm.

Gah olur bir dərin sükutə varır,

Gah çağlar da bir fəğan qoparır;

Anası turanlı Sənan Ərəbistandan sanki bir türk diyarına düşür. Dramaturq bununla demək istəyir ki, bu ölkə həm də türklərin çox qədimdən yaşadıkları yerlərdir. Sənan ayaq saxlayır, gözəl bir türküyə qulaq asır. Mahnı Sənanın ruhunu oxşayır.

- Yüce dağlar aşdım, ormanlar keçdim,

Gözəllər içində bir gözəl seçdim,

Bən o gündən Yaradana and içdim,

Dünya gözəl olsa, dönməm yarımndan.

Şeyxlər və türklər

Tiflisdə islam şeyxlərini ilk öncə oğuz türkləri "qarşılayırlar." Şeyx Sədra Özdəmir və Oğuzu görünə həməən maraqlanı: "Bana baq, arqadaşlar, hankı soydansınız? Nə dindənsiniz?" Özdəmir dərhal cavab verir: "Soyumuz türk, dinimiz islam."

Şeyx Sənan:- Bu civarlarda çoqmu, azmısınız?

Özdəmir:- Doquz-on köy qadar varız.

Oğuz:- Şeyx! Təşrifiniz nerədən?

Şeyx Sənan:- Kəbədən, Məkkeyi-mükərrəmdən...

Dəli Dərviş və Sənan

Dəli Dərviş faciənin ən maraqlı surətlərindən biridir. Onu Simona oğuz türkləri nişan verirlər; yalnız nişan vermirlər, həm də onu bir dəli kimi səciyyələndirirlər. Yerli türklərin fikrincə, dəli Dərviş hər söyləyəni dinləməz, özü isə mənasız sözlər söylər. Yeməz, içməz, yaxın-uzaq bilməz; insanlara yaxın gəlməz. Başqa sözlə, Dərviş dünyadan tərkl olunmuş bir insan kimi həyat sürər. Dərviş haqqında deyilənləri dinləyən Sənanın ona qarşı marağı artır.

Şeyx Sənan

(*dərvişə yaqlaşaraq*)

Baba Dərviş! Qılmayın, lütfən,

Bizi məhrum feyzi-söhbətdən.

Sənan Dərvişi söhbətə dəvət etsə də, o susur. Şeyxlərdən biri onu sağır və dilsiz, ikincisi sahir* və müzəvvir** hesab edir. Ancaq müdrik Sənan deyilənlərə şək gətirir, Dərvişin böyük zəkaya malik olmasına şübhə etmir.

- Sən nişin həp sükutə mailsin?

Söylə bir, hanki dinə qailsin?

Hanki məzəbdəsin, nəsin, kimsin?

Əcaba, hanki fikrə xadimsin?

Dərviş sanki bu suallara bənd imiş. Açılır, nə açılır? Dəşti muğamında laübalı və məcnunanə bir ahənglə oxumağa başlayır. Sənan onu heyrətlə dinləyir. Anlayır ki, o, bir divanə, dəmadəm çırpınan bir pərvanədir. Babası heyrət, anası şübhədir. Onun kim olduğu bilinməz; pəcmürdə bir səyyahi-zardır, şəriətdən, təriqətdən kənardır. Yalnız həqiqət axtarır.

Sənan fikrində yanılmamışdı. Baba Dərviş gerçəkdən böyük zəkaya malik sufi-filosofdur. Şəriət və təriqət yolunu keçən Dərviş böyük bir inadla həqiqəti axtarır. Heç bir dini kitaba pərəstiş etmir. Dini kitablar və onların təfsiri, bütün əlvali-ələm onun üçün bir rüyadır.

- Pərəstiş eyləməm hiç bir kitabə.

Əvət, Quran, Zəbur, İncilü Tövrat

Birər röya ki, zor təfsiri, heyhat!

Birər röya bütün əlvahi-ələm,

Birər əfsanə, Cənnət, ya Cəhənnəm.

Dramaturq əsərlərində, o cümlədən "Şeyx Sənan"-da öz fəlsəfi görüşlərini, kainat və insan haqqında düşüncələrini... bəzən yaratdığı obrazlar vasitəsilə verir. Şeyx Kəbir, Şeyx Sənan və Dərviş surətləri bu cəhətdən səciyyəvidir. Ancaq bu, Cavidin sufi şa-

* Yalançı, saxtakar.

** Sehrbaz, cadugər.

ir olmasına dəlalət etməz. Sufizmdən irəli gələn şübhəçilik fəlsəfi, "şübhədir hər həqiqətin anası, şübhədir əhli-hikmətin babası" ideyası Dərvişin fəlsəfi düşüncələrində davam etdirilir. O, təsadüfən "Babam heyrət, anamdır şübhə" demir...

Sirli Dərviş

Sənan Dərvişi dinlədikcə onda bir xeyli gizli sirlər olduğunu yəqin edir. Buna görə də onu əsrarı məxfi tutmamağa, izhar etməyə dəvət edir.

- Nə var mərdümgiriz olmaqda bilməm,

Nolur olsan bizə həmrəh, həmdəm?

Sənan demək istəyir ki, baba Dərviş, mərdümgiriz, yəni adamlardan qaçmaqdan, adamlara yovuzmazlıqdan bir şey hasil olmaz; bizə həmrəh və həmdəm ol. Ağıllı Dərviş onun sözlərini bir əfsanə sayır və sanki durbinlə onun içinə nəzər salır; fikrini, xəyalını göydə tutur. Sənanın ruhunda yıldızlı bir xülya oxuyur, başında başqa bir sevda bulur.

- Nədir yalnızlıq?! Anlarsın, düşünsən.

Bu rəmzi get də sor, Allahdan ögrən!

Əgər fevqəlbəşər olmaq dilərsən,

Kənar ol daima cinsi - bəşərdən!..

Bu realist filosof Dərvişin həyat təcrübəsindən irəli gələn düşüncələrinin məntiqi nəticəsidir. Kəskin ağılı və dərin zəkası ilə Sənanın içini oxuyan və öncədəngörən Dərviş, onun Tiflisə nə məqsədlə gəldiyini anlayır, sevdasından əl çəkməyə çağırır, müridləri göstərərək deyir:

- Bu şaşqın xalqa əsla vermə zəhmət!

Fəqət yalnız bulun, ey tifli-hikmət!

Sənana görün nə deyir? "Ey tifli-hikmət!" Yəni hikmətli uşaq, hikmətli çocuq.

Piri - mürşid

Baba Dərvişə qədər Sənanın yeganə piri - mürşidi Şeyx Kəbir olmuşdu. Dərvişlə rastlaşdıqdam sonra o, sanki yenidən doğulur. Onun ağılına və zəkasına pərəstiş edir. "Piri - mürşid" deyə ondan

mərhəmət umur. Dərviş onun sözlərinə və yalvarışlarına əhəmiyyət verməyərək uzaqlaşmış gedir. Uzaqlaşdıqca, böyük bir istiğna (etinasızlıqla) söylənir: "Uzaq ol bəndən, uzaq, ey mərdi-qafill!.."

- Çəkil get! Yoq sədaqət sözlərinədə,
Vəfa yoq səndə, şeyxim, tez cayarısın.
Həmən başqa bir xülyaya uyarsın.

Bu, Sənanın qarşı ağır ittiham olsa da, Şeyx onun arxasınca yürür, "pəkdəmən pırından" əfv etməyi xahiş edir. Sənanın "Aman! Səbr et, sözüm var" sözlərinə məhəl qoymayan Dərviş, "İstəməm, get" deyərək onu rədd edir.

Böyük şaşqınlıq içində

Sənan böyük şaşqınlıq içində çabalayır. Məyus halda bir tərəfə çəkilərək, dərin düşüncələrə dalır. Haldan-hala düşür. Filosof Sənanın ruhi vəziyyəti şeyxləri narahat edir, düşündürür. Şeyx Sədra ona təskinlik verir: "Möhtərəm şeyx! Təşvişə düşmək yer-sizdir. Çünki sən filosof ruhuna malik bir şəxs ikən, Dərviş sərsəridir..."

- İki mübhəm sözün nə qiyməti var!?
Böylə sərsəm əqidədən nə çıxar?

Sənan

- Məhv olub getdi həp düşüncələrim,
Bəni yalnız buraq, rica edərim.

Sənan Baba Dərvişlə görüşdükdən sonra psixoloji cəhətdən dəyişir, onun əvvəlki düşüncələri yox olub gedir. O, artıq Mədinədəki Sənan olmur!.. Ətrafında baş verən hadisələrə qarşı bütöün laqeyd qalır. Onu yalnız və yalnız Dərviş, onun həkimanə sözləri düşündürür. Dərvişin müstəsna ruha və zəkaya malik olmasına heyrət etdiyini gizlətmir.

Şeyx Sədra

(Sənanın yaqlaşaraq)

Möhtərəm şeyx, halınız nə fəna?!

Şeyx Sənan

Nərdə Dərviş? O nərdə göstəriniz?

Şeyx Mərvan

Dəlidir, şeyx, o həm də bir dinsiz.

Şeyx Sənan

Dəlilik başqa bir fəzilətdir,

Dinsiz olmaq da bir təriqətdir...¹

Diqqət edin: "Dinsiz olmaq da bir təriqətdir". Bu məsələ Cavidin fəlsəfi-estetik görüşlərində xüsusi yer tutur. Cavidcə, dəlilik, müsbət mənada, bir fəzilətdir. "Dinlinin təriqəti varsa, dinsizlik nə üçün təriqət olmasın?" Bu problem filosof Cavidə çox düşündürmüş, "Şeyx Sənan" faciəsində özünün bədii həllini tapmışdır.

Sənana görə, Dərviş "dəli" olsa da, sözlərində böyük həqiqət və mənə var; "Sərsəri" olsa da, başında sevda var. O, zahirən Həllac Mənsur olmasa da, daxilən odur. "Ənəlhəq" diyor da, çırpınıyor."

Sənan şeyxləri rədd edir

Ruhi sarsıntılar içində çabalayan, şaşqınlıqdan özünü itirən Sənan, yapyalınız qalmaq, Kür çayı boyunca tək-tənha gəzmək, dərindən-dərinə düşünmək qərarına gəlir. Bu səbəbdən şeyxləri qovur. Şeyx Nəim qırsaqqız olub ona yapışmaq istərkən, onu təhqir edir: "Get, get, düşüncəsiz budala!"

Taygözlü Şeyx Nəim - Şeyx Mərvanın məsləkdaşı Mədiyyəi-Münəvvərdə Sənana "şər" atmışdı. Peyğəmbərin meracına, tövhidə, "Şəqqülqəmər" hekayəsinə şübhə etdiyini söyləmiş, ona iftira atmışdı. Sənan onların tikanlı sözlərini, ona qarşı pis münasibətini unutmamışdı və unutmayacaq da! Yeri gəldikcə üzlərinə çırpacaq, onları "budala" adlandıracaq və yanından qovacaq.

Sənan dalğın halda şeyxlərdən uzaqlaşmış gedir. Tale onu yuxuda gördüyü Xumara doğru aparır...

İlk görüş

Sənan yoldan keçərkən Xumarı balkonda görür və təəccüb içində özü-özündən soruşur:

O nə! Rüyamı gördüyüm, eyvah!

¹ Hüseyin Cavid. Əsərləri, 5 cildə, II cild, Bakı, 2005, səh. 151.

Omudur?.. Lailahə illəllah!..

Sənan geri qayıdarkən yenə Xumarı görür və öz-özünə: "A-h, o, mütləq o!.. Gördüyüm rəya!" deyir. O, yanılmırdı, qarşısında yuxuda ona "Gəl, gəl! Yüksəl, Sənan!" deyən Xumarı görürdü. Sənan ona "İştə, nazəndə heykəli-sevda!.." söylərkən Xumar həməən soruşur:

- Söylə kimsin?
- Zavallı bir məftun...
- Qaliba məcnun...
- Bəlkə məcnunim, eyləməm inkar,
Bais ancaq o hüsni-əfsunkar...

Onların mehriban danışıqı Xumara aşiq olan Serğonu hiddət-ləndirir. "Şu hərif kim?.." deyə sual edir. Sənanın əbasından tutaraq bağırır:

- Söylə kimsin?.. Nə istiyorsun?
- Platon Serğonun səsinə eşidincə qəzəblənir:

- Dur!

Bir müsafir ki gəlmiş, ikram et,
Şu bağırmaq nə? Haydı dəf ol get!..

Dəliqanlı gürcülər və Xumar

- Çoqdan bəri nazlı yarı görmədim,
Öpmədim, gül üzündən gül dərmədim,
Gülər üzlə hiç bir ömür sürmədim,
Yar-yar deyib gecə-gündüz ağlarım.

Yar əlindən ürəyi yaralı Serğo türkü oxuyaraq gələrkən Antonla rastlaşır. Ondan əlindəki gül dəstəsini Xumara verməsini xahiş edir. Xumar təqdim edilən gül dəstəsini hiddətlə yerə atır. Serğo "Sən də biçərə tələyim kibi sol, qəhr ol" deyərək gülləri ayaqları altında əzir:

- Qız deyil, bir bələdir iştə Xumar,
O, bir atəş ki, həp cihanı yaqar.

Serğo Xumarın gözəlliyindən "bayılarkən", Simon qara tikan kolu kimi yanında bitir. Qızın gözəlliyinə, "hüsni-müstəsnalıqı-

na" heyran qalır. Xumarı "qəlbinin aşineyi-giryəsi, ruhi-məcruhunun nədiməsi" adlandıraraq, ürəyinin sirrini açır:

- Daha yox bəndə zərrə səbrü qərar,
Mərhəmət, mərhəmət!.. Sevimli Xumar!

Xumar könlündə heç bir hörmət hissi olmadığını onlara anladır...

Platon və Papas

Simonun Xumara eşq elan etməsi Platonun gözündən yayınır. Dərhal qızına sual edir: "Yeni aşiqimi ərzi-hal ediyor?" Sual cavabsız qalır. Xumarın pərişanlığı, kefsizliyi Papasın gözündən yayınır. Keşis Xumardan bir içim su istərkən Platon ona şərab təklif edir. Qızı diqqətlə süzən Papas "qoy qalsın Xumarın düyününə" deyərkən, Platonun köhnə dərdi təzələnilir.

- Bir xəyal iştə, bir xəyali-mühal,
Həm bu sözlər Xumarca bir bəd fal,
Çünki həp bəhs edər monastırdan,
Ərə getmək ölümdür onca, inan!..

Məlum olur ki, Xumar uşaq və gənc ikən başqa bir ruhda böyüdülmüş və tərbiyə almışdı. Onda monastırlara qarşı rəğbət, kişilərə qarşı nifrət hissi aşılammışdır. Buna oxşar əhvalat Sənanın da başına gəlmişdir. Bir zamanlar Şeyx Kəbir də qadına qarşı onda nifrət hissi aşılammışdır...

Nina və Xumar

- Gürcüstan nə qədər qız yetirsə, Xumara tay ola bilməz; ona bənzər mələk yetirməz. Böyük də, kiçik də bu məlahətli qıza məftundur. Ancaq Xumar nədənsə daima məhzundur...

Onun bu halı Ninanı düşündürür, narahat edir. Rəfiqəsi bunun səbəbini soruşur. Xumar ürəyini ona açır:

- Tutmasam annəmin vəsiyyətini,
Tutacaq sonda bəd duası bəni.
Bana söylərdi daima: "Yavrum!
Ərə getmək həyat için uçurum...
Yoxdur erkəklərin vəfası, Xumar!
Yerin olsun fəqət monastırlar."

Örlə arvad arasında nə baş vermişdi? Platon içki düşkünü olmuş, içkidən sərsəmləmiş, arvadı onu yola gətirməyə çalışsa da, buna nail ola bilməmişdir. Nəticədə binəva və zavallı qadının ürəyi vərəm bağlamış, xəstələnmiş və ölmüşdür. Anasının vəsiyyətinə əziz tutan Xumar monastıra meyl göstərmiş, kişilərə nifrət etmişdir... Belə olan surətdə Xumarla Sənanın sövdası baş tutacaqmı? Məhəbbət dinə və təriqətə qalib gələcəkmi?..

Sənanın Platon və Papasla tanışlığı

Platon qarşısında nurani bir insan görür. Ona ilk sualı bu olur: "Şeyx! Bir əmriniz var əcaba?" Sənan ona məcnunanə bir cavab verir: "Onu kəndim də anlamam əsla." Platon və Papas Şeyxə dərdini söyləməkdə təkid edirlər. Sənan:

- İstəyim yalnız iştə bir şəfqət,
Bir təbəssüm o hüsni-dilbərdən, [Xumardan]
Bir nəvaziş o mavi gözlərdən...

Papas Şeyxin sözünü göydə tutur. Dərhal anlayır ki, o, Xumara aşiq olmuşdur. Aşiq dözmür, üzünü məşuqə tutaraq söyləyir:

- Bən niçin böylə zarü dərbədərim?
Söylə, ey nazanini-qönçədəhən!
Bana "gəl-gəl!" deyən navazişlə,
Əcəba sən deyilmisin? Söylə...

Platon bundan heyrətə gəlir: "Bu görüş oldu hanki məvada?"* Sənan həməən cavab verir: "Gecə rüyadə, ərşi-ələdə."**

Papas

(*zəhrxənd ilə*)

Şübhə yoq, şübhə yoq ki, məcnundur.

Platon

Görünür həm Xumarə məftundur.

Müsəlman şeyxlər və müridlər xristianlarla üz-üzə gəlirlər. İki dünyagörüşünün, iki dini etiqadın, inancın mücadiləsi başla-

* Məkanda, mənzildə, yurdda.

** Uca göydə.

nır... Şeyxlər və müridlər təşvişə düşürlər. Səbəb yığın-yığın insanların mürşidi olan Sənanın ziyarətinə gələnlərdən imtina etməsi olur.

- İstəməm, çəkilin!

Bəndən olmaz bir istifadə sizə.

Başqa mürşid bulun da kəndinizə,

Şeyxiniz hər nə var tərək etdi.

Şimdi bir başqa fikrə məftunim.

(Xumarı göstərir)

Onun eşqiylə iştə məcnunim.

Məcnun Sənan

Sənan Xumara vurulduqdan sonra şeyxliyin, mürşidliyin daşını atır. Fazil şeyx və möhtərəm zat Xumarın eşqiylə məcnuna çevrilir. Tiflisdə bir Məcnun həyatı yaşayır. Onun qadına uyması, sevgiyə mübtəla olması Şeyx Mərvanı "cin atına mindirir". Onun "Sən ki, əvvəl qadından ürəkərdin, şimdi fikrin niçin dəyişdi?" sualına Sənan maraqlı cavab verir: "O, mələkdir, qadın deyil, haşa!" Xumar Sənanın gözündə adi insan deyil, mələkdir. Bu, hardan gəlir? Ordan gəlir ki, Sənan Mədinədə yaşarkən onu rüyada, çox uca göylərdə bir mələk kimi görmüşdü...

Sənan Xumarın "hüsni-məbutun" baxışlarında lahuti¹, gözlərində ülviyyət oxuyur, onu bir ülviyyətin heykəli sanır. Şeyx Nəim onun yadına Kəbədə etdiyi niyyəti² xatırladır və sual edir: "Bugün sən həmin niyyəti bir qız üçün məhv etməkmi istəyirsən?" Sənan suala aydın və birmənalı cavab verir:

- Vətənim, cümlə niyyətim, Kəbəm,

Şimdi yalnız [Xumardır] odru, o, vaz keçməm.

Sənanın Kəbəsi, Platonun narahatçılığı

Sənanın sözlərini dinləyən Platon çox narahat olur. Bir zamanlar içdiyi andı və etdiyi əhdi xatırlayır.

¹ İlahiyyətə mənsubluq.

² İslam dinini yaymaq üçün səfərə çıxdıqlarını xatırladır.

- İştə Məryəmə, ruhi-İsayə,
Şu böyük xaçə, həm kəlisayə,
Əhd edib bən yürəklə and içdim;
İlk talib¹ Xumar için hər kim,
Hər kim olmuş olursa, rədd etməm...

Qızını ilk dəfə kim istəsə ona ərə verəcəyinə and içən Platon çətin və çıxılmaz vəziyyətdə qalır. O düşünmüşdü ki, Xumarı bir xristian gürcü istəyəcək, o da qızını ona ərə verəcək. İndi həmin düşüncələr puç olmuşdu. Nə etməli?.. Platon suallar içində batıb qalır. Əgər andına əməl etməsə, Məryəm və İsanın ruhu qarşısında günah işlədəcək. Yox, əgər qızını müsəlmana ərə versə, daha böyük günah işlədəcək. Nə etməli?..

İki dini etiqad və dünyagörüşü üz-üzə

Papas Sənanə nəzər salınca ondakı "nöqsanı" həməən anlayır: "Xumar gənc bir qızıdır, Sənan isə yaşlıdır." Bəhanəni Sənanın nəzərinə çatdırır. Sənan dərhal cavab verir: "Mənəvi eşqə qarşı hər insan birdir." Yəni sevgidə yaş fərqi o qədər də əhəmiyyətli deyildir. Papas bir daha yəqin edir ki, şeyx gerçəkdən fəzil şəxsdir. Başqa bəhanələr axtararkən gözü Şeyxin həmailinə sataşır. Orada nə olduğunu soruşur. Sənan "Qurandır" deyir. Papas ürəyində sevinir və düşünür: "Aha, bəhanə tapdım!.." Sənanə sual edir: "Heç mümkünmü isəvi bir qız, bir müsəlmana varsın?" Ağıllı Sənan dəlilə dəlillə cavab verir:

- Birsə Haq, cümlə din də bir... naçar,
Xalqı yalnız ayırmış azğınlar,
Hər kəs uymuş cihanda bir hissə...

Bu misralardan şairin "İştə bir divanədən bir xatirə..." şeirinin ruhu duyulur. "Allah birdirsə, din də bir olmalıdır. Din bir olsaydı yer üzərində əgər, daha məsud olurdu cinsi-bəşər..." Bu ədəbi konsepsiya Cavidin fəlsəfi-estetik görüşlərində xüsusi yer tutur.

¹ Mətnə istəyən, onunla evlənmək arzusunda olan.

Cavid həmin şeirdə düşündüklərini Sənan obrazı vasitəsilə verir və sanki Sənan tipində görünür. Əsərlərində böyük ümumbəşəri ideyalar irəli sürən dramaturq, faciədə dini dözümlülük problemini qoyur, xalqların dini etiqad baxımından bir-birindən ayrı düşməsində azğınları suçlayır.

Papas Xumarı Sənana verməmək üçün başqa bəhanələr düşünür, islam dininin haram buyurduğu şeylərə əl atır. Ona şərab içməyi təklif edir. Sənan öncə "zatən onsuz da sərxoşam" deyib boyun qaçırır. Ancaq Papas tələbində israr edir. Sənan pərəstişkar bir baxışlarla Xumarı süzərək qədəhi alır, lakin içməyə cəsarət etmir. Bir qədər tərəddüddən sonra qədəhi son damlasınadək başına çəkir. Şeyxlər təşvişə düşürlər. Sənan onların etirazlarına əhəmiyyət vermir. Papasın ayağı yer alır, daha da cəsarətlənir, Sənana xaç asmağı təklif edir. Sənan xaçı alıb asır və istehza ilə söyləyir:

- İbn Məryəm asıldı darə, fəqət

Onu təkrarə varmıdır hacət?

Bumu İsanın ərsə meracı?

Bən nəyim şimdi? Canlı dar ağacı...

Şeyx Mərvan özündən çıxır: "Sana layiqmidir bu iş, yahu?" Sənan ona "Bu bir parça gümüşdür. Xaç asmaqla bir üzük taxmaq birdir" deyir. Söz Papasa toxunur. Ona Quranı yandırmağı təklif edir. Şeyxləri təşviş, həyəcan və heyrət hissi bürüyür. Hamısı bir ağızdan: "Şeyx, Quran yaqılmaz!"¹ deyə haray çəkir. Sənan:

- Hökmi-Quran ilələbəd ucalır,

Yaqılan həp kağız, mürəkkəbdir.

Papas

- Onu atəşdə yaqmayınca, inan,

Sana əsla olunmaz itminan.²

¹ 2010-cu ildə ABŞ-da bir keşiş Quranı yandırmağa cəhd göstərdi. Bu, dünya müsəlmanlarının böyük qəzəbinə səbəb oldu... Sonralar o, etiraf etdi: «Qeybdən "Dayan!" dedilər.»

² İnam, etimad.

Sənan

- Hökmi-Quranı tutmayın məğrur,
Onu atəşdə yaqmış ədd olunur.
Bir də bihudə etdiyün israr,
Bunda İsa və Məryəmin adı var.

Diqqət edin, görün islam mühitindən çıxmış bir şeyx nə diyor? "Quranın hökmlərini məğrur tutmayın. Onu atəşdə yandıran bağışlanır. Bir də, ey Papas, etdiyün israr faydasızdır. Çünki Quranda İsa və Məryəmin adı var."

Tiflisə ayaq basan Sənan dini baxışlarına görə və dini etiqadca büsbütün dəyişir. Müasir dillə desək, əsl tolerant olur. Zahidlikdən əl götürür. Canlı həyata, eşq və məhəbbətə, qadına meyli və marağı inanılmaz dərəcədə artır.

Sənanın sözləri kimdə təəccüb və heyrət, kimdə təəssüf doğurur. Platon dərhal "Şeyx istəməz buraq dursun. Quranı yandırma" deyir. Şeyxlər Sənanı tövbəyə dəvət edirlər. Sənan eşqdən başqa nə varsa ona tövbə edir.

Eşqdən başqa hər nə varsa, əvət,
Tövbə, bin tövbə!.. Eylədim nifrət.

Şeyx Nəimin: "Bir düşün, şeyx, unutma Kəbəyi" sözlərinə qarşı o, Xumarı göstərərək: "İştə Kəbəm də, cənnətim də budur" söyləyir. Bu, artıq eşq və məhəbbətin dini etiqad və xurafat üzərində təntənəsi, Sənanın Papas və Platon üzərində qələbəsidir. Sənana nə təklif edilsə, o, Xumarın eşqi naminə itaətdən boyun qaçırmır.

Platon

Şeyxim, ancaq bir iş də yapmalısan,
İki yıl tam donuz otarmalısan.

Sənan

Onun [Xumarın] eşqiylə ki, bən dərbədərim,
Hər nə əmr etsəniz qəbul edərim
Şeyxlər Platonun təklifini bir təhqir, Sənana ikrah üçün bir

tədbir hesab edirlər. Sənan onları başqa şeyxə iqtida¹ etməyə yönəlmişdir. Visalına nail olduğunu, Nuri-Həqqi bulduğunu bildirir.

... Seyr edib kainatı həp yorulun

Arayın siz də Nuri-Həqqi bulun.

Şəriət və təriqət yolunu qət edən Sənan həmin məqamda sufilikdən uzaqlaşır, həqiqəti göylərdə deyil, yerdə tapır. Həmin həqiqət Xumar və onun eşqidir. Sənanın artıq bir eşqi, bir Kəbəsi, bir Cənnəti vardır: o da Xumardır!.. Şeyx eşqdən başqa nə varsa, ona tövbə edir.

Fəridəddin Əttarın Şeyx Sənanı

Şeyx Fəridəddin Əttarın "Məntiq-üt-teyr" poemasında hadisələr Rumda baş verir. Sənan ömrünün 50 ilini Məkkədə keçirir. Yuxuda Rum ölkəsində gözəl bir sənəmə səcdə etdiyini görür. Ora gedir. Burada həmin sənəmi görür. Şeyxin qabağına 4 şərt qoyulur: Bütə səcdə etmək, Quranı yandırmaq, şərab içmək, gözünü imandan çəkmək. Sonralar həmin şərtə 1 il donuz çobanı olmaq da əlavə edilir. Şeyx şərab içdikdən sonra ona Quranı yandırmaq təklif edilir. O deyir: "Mən məhəbbət şərabı ilə məst olmuşam. Bütün qarşısında məstlik halında Quranı yandırırım..." Sənan şərtlərin hamısını yerinə yetirir. Axırda sənəmə islam mənaviyyatını tələf edir. Sənəm ölür. Şeyx dostlarına eşqin mahiyyətini aydınlaşdırdıqdan sonra özü də sənəmin yanında ölür. Onlar yan-yanə dəfn edilirlər. Qəbirlərinin üzərində iki qübbə qoyulur. Kəbə ilə Rum arasında dəfn edildikləri yer ziyarətgaha çevrilir...

Hüseyn Cavid əsərdə bu zahiri oxşarlıqları saxlamışdır. Ancaq onun əsərini Əttarınkı ilə eyniləşdirmək qətiyyənlə doğru olmaz! Cavid ilə Əttarın əsərləri arasında kəskin və dağlar qədər fərq var. O, əsəri faciə canrında yazmış, özü də necə yazmışdır!?. Faciə bədii cəhətdən daha mükəmməl, daha canlı, daha həyatidir! Dramaturqun yaradıcılıq axtarışları xüsusilə təqdirə və tərifə

¹ İqtida – yamsılama, təqlid etmə.

layıqdır. Bədii təfəkkürünə isə söz yoxdur... Digər bir tərəfdən, Öttar təriqət şairidirsə, Cavid dünyəvi, bəşəri şairdir!..

Sənan və şeyxlər

Sənan çoxdan axtardığını tapır. Şeyxin dini və imanını Xumar, onun simasında təcəllə edən eşq və məhəbbətdir. Buna görə şeyxlər və müridlər onu hərəkətinə görə suçlayırlar. Sənan Şeyx Mərvanın "Nerdə əvvəlki qayeyi-əməlin?" sualına cavab olaraq hiddətlə "Durmayın, haydı dəf olun, çəkilin!" deyər onları qovur. Müridlər iki qismə bölünür. Bir qismi təklif edir ki, Kəbəyə gedək, kainatı xəlq edənə yalvara, bəlkə mərhəməti şamil olsun, Sənan itaətə gəlsin. Başqa bir qismi hesab edir ki, Sənan Quranın hökmlərini atdı, dini və imanını satdı. Öncə islamı yayan bir şeyx ikən, xaç asıb dinü məzhəbdən uzaqlaşdı... Sənan onların təkliflərini soyuqqanlı qarşılayır və deyir:

Gediniz, gərçi hiylə ya təzvir,¹

Sizcə xoş... bəncə eşq yüksəkdir!..

Faciənin zav yazkası ikinci pərdədə bitir. Sənanın məqsəd və məramı tam aydın olur. O, din və məzhəb deyil, eşq yolunda özünü fəda etməyi qərara alır.

Donuz çobanı

Eşqi hər şeydən uca tutan Sənan Quranı yandırmaqdan başqa, Pəpasın bütün şərtlərini qəbul edir. İki il donuz otarmağa razılıq verir. Yarımşərxoş Serğo gürcü geyimli çoban Sənanı yeyib-içməyə dəvət edir. Sənan Xumarın eşqinə bir qədəh şərab içir. Öz-dəmir şeyxə bir xurcun yemək-içmək gətirir. Sənana yazığı gələn Xumar da onu yeməksiz qoymur. Serğodan tez-tez hal-əhval tutur. Donuz damında yemək, yatmaq nədir bilməyən aşiq, gecələr ulduzla, ayla söhbət edir. Bütün gecəni sabaha qədər xəyala dalıb düşünür. Xumar seyxi Serğoya tapşırır və xahiş edir ki, nə əmr etsə ona söyləsin.

Xumarın Sənana qarşı sevgi hissi faciənin üçüncü pərdəsində

¹ Saxtalaşdırma, yalan qarışdırma.

bilinir. Onun Sənan barəsində müsbət fikri də bu pərdədə məlum olur. Xumar getdikcə Sənanın nəzakətli bir zat, möhtərəm və nəcib, kamallı və mərifətli bir insan olduğunu anlayır. Evliya sifətli Sənanı sevməyə başlayır.

Xumar bir qab yemək gətirir. Onu Serğoya verib gedir. Sevgilisini arxadan seyr edən Sənan onu adi bir insan deyil, bir tərlan zənn edir. Nazlı cananını, aşineyi-vicdanını, dini-imanını, canını, səbrü təqatini böyük məhəbbətlə sevdini büruzə verir.

Birinci qəsd

Simon biləndə ki, şeyx Papasın və Platonun təkliflərini qəbul edib, qısqanlıq alovlarında od tutub yanır. Sənandan qisas almaq fikrinə düşür. Bu məqsədlə Sənanın nəzarətçisi Serğodan istifadə etmək qərarına gəlir.

Simon

Sən nə dersin, şu dərbədən Platon
Şeyx Sənanə qız verirmi?..

Serğö

Simon!

O bir insan ki, pək fürumayə...¹

And içib Tanrı oğlu İsayə,

Basmış İncilə əl, inan verəcək...²

Serğö sözünə davam edir: "Xumar qız deyil, başqa xilqətdir. Onu görən mütləq heyrətdə qalır. Sənana ikram edir; ona başqa bir hörməti və məhəbbəti var. Bu ucuq donuz damı Xumar için monastırdan da qiymətlidir, səcdəgahı və qibləgahıdır." Serğö Simonu başa salır ki, Şeyx və Xumar bir-birlərini böyük məhəbbətlə sevir. Simon onların evlənmələrinə fürsət verməyəcəyinə söz verir. Cibindən para ilə dolu bir kisə çıxarıb ona uzadır:

- Doludur həp gümüşlə altın, al!

Bu onun [Sənanın] qan bahası olsun, al!

¹ Alçaq, nanəcib, bədəsil.

² Hüseyin Cavid. Əsərləri, 5 cildə, II cild, Bakı, 2005, səh. 178-179.

Simon dəliqanlı gürcülərlə Sənana qəsd hazırlayır. Ystünə hücum etmək istərkən Özdəmir, Xumar və Nina gəlirlər. Qəsdçilərin fikrini anlayən Özdəmir dərhal Simonun biləyindən tutur və xəncəri əlindən alır. Dəliqanlılar onu yaxalayır, qımıldanmasına aman vermirlər. Oğuzun gəlişi təhlükəni sovuşdurur. O, iki dəliqanlıyı boğazlayır və boğduqca soruşur:

- Hanki xain bu nev edər rəftar?

Ah, namusa küsmüş alçaqlar!

Sizmi, Sənanımı ölməyə sayan?

Baq, şu xəncər verir cəvab əlan.

Özdəmir "Güclü gücsüzdən intiqam almaz" deyərək dəliqanlıları ölümə qurtarır:

- Dəf olun... unutmayın, şeyxin

Qanını içmək istəyən alçaq

Ən nihayət əlimdə qəhr olacaq.

Serğonun əlində pul kisəsini görəndə Oğuz ona atəşli bir şillə eşq edir. İki türk - Oğuz və Özdəmir Sənanı ölümə qurtarırlar. Xumarı alıb qaçırmağı təklif edirlər Sənan nə buna, nə də qan tökməyə razı olur. Mərd, məğrur və cəsur türk igidləri "Borcumuz sizə itaətdir, hər əmriniz bizim için səadətdir" deyib çıxıb gedirlər. Sənan fəryad edir:

- Uçurum, iştə hər tərəf uçurum!

Anlamam bən nədir bu taleyi-şum?!

Nə fəlakət!.. Nədir bu, Yarəbbi!?

İkinci qəsd

Hadisələrin bu cür cərəyan etməsində Nina Platonun xidmətçisi Serğonu suşlayır: "Serğodur iştə həpsinin səbəbi". Sənan bildirir: "Ylvi Xumarın uğrunda bənə nə bəla gəlsə səadətdir, hər səfa çünki bir məhəbbətdir." Ölümü göz önünə alan Şeyx hər bəlaya və cəfaya hazırdır, ta ki Xumar onun olsun.

Simondan sonra Anton Sənanı qəsd etmək fikrinə düşür. Bir dəliqanlı ilə donuz damına gəlir. Antonun arqadaşı Sənanı yatmış bilib, içəri girir, xəncərlə Sənanı "öldürür". Sonra donuz da-

mına od vurur. Onlar cinayət törətdikləri yerdən uzaqlaşırlar. Xumar, Nina və Serğo dama od vurulduğunu görüb, böyük təlaş və həyəcan hissi keçirirlər.

Xumar

Aman!

Yandı, məhv oldu binəva Sənan.

Qomşular

Baqalım, bəlkə yanmamış...

Nina

(hiddətlə Serğoya)

Cəllad!..

Xumar

A-h, biçarə şeyx!.. Aman!.. İmdad!..

Hamı Şeyx Sənanın donuz damında yandığını zənn edərkən, Xumar bitab olub düşərkən, Sənan əlində dəsti gəlir, hər kəs heyrətdən donub qalır. Şeyx ətrafına baxıiban söyləyir:

- Şeyxi məhv oldu sanmayın zinhar!

İştə qarşıdayım, sevimli Xumar!

Kim ki, eşq atəşilə oldu hədə,ə,

Onu yandırmaz öylə atəşlər.

...Eşq için can nisar edən ərlər

Əbədi bir həyat içində gülər...

Mədinədə

Həmin əhvalatdan sonra şeyxlər və müridlər Sənanı buraxıb Mədinəyə dönürlər...

Şeyx Hadi Mədinədə, həsir ilə döşənmiş bir odada əbasını üzünə çəkərək yuxuya getmişdir. Yuxuda görür ki, Sənan alovlar içində yarıməhzun, yarıməmnun bir fəryad ilə qışqırır: "Yandı, Allah!.. Nədir bu işgəncə? Atəşi-eşq bir səadət imiş, bu da dürlü bir Cənnət imiş. Yoqmudur Səndə mərhəmət, ya Rəbb?!. Gəliyor bu hiylələr Səndən, bəni bilməm neçin yaratdın Sən?!."

Bu zaman göydən bir Mələk enir və Sənana deyir: "Möhtərəm Sənan! Məraç etmə, Yaradan əsla səni unutmamışdır. Sənin ye-

ganə pənahın,şəfaətçin Rusulüllahdır. Mələklər səni təqdis edir inan, hiç təlaş etmə böyük Sənan!"

Yuxuda Sənan sanki peyğəmbər məqamına yüksəlir. Şeyx Hadi yuxudan sərsəm kimi ayılır. Öz-özünə "Lailahə illəllah! Bu nə dəhşətli hal!?" deyərək böyük həyəcan keçirir.

Dünya ədəbiyyatında və folklorda yuxu motivləri və vasitə-sindən geniş istifadə edilmişdir. İstər Şərq, istərsə də Qərb ədəbiyyatında buna gen-bol təsadüf etmək olar. Homerin "İliada"sında (ikinci nəğməsi) Aqamemnonun yuxuda Zevs tərəfindən aldadılması ilə başlanır. Azərbaycan şairi Şəmsin "Yusif və Züleyxa" poemasında Züleyxa Yusifi yuxuda görür. Sonrakı hadisələr, demək olar ki, həmin yuxu üzərində qurulur. Bu öncədə görməyə başqa ədəbi əsərlərdə də təsadüf edilir. Əssarın və Həqirinin qəhrəmanları, Füzulinin Məcnunu öz faciəsini əvvəlcədən görür və duyur. Cavidin Şeyx Sənanı da beləcə...

Zəhra

Şeyx Sənan Mədinəni tərk etdikdən sonra Zəhra onu bir an belə unutmur. Ağır xəstələnir. Canlı bir cənazədən seçilmir. Yemir, içmir, yatmır. Özü ağlamasa da, halı "cihanı ağladır". Şeyx Əbuzər onu belə səciyyələndirir:

Zəhra

- ...Həm seçilmir o bir müqəvvadan,
Ölüdür, köçməmiş bu dünyadən,
Daima türbəyi-Rəsulə gedər,
Yalvarıb Haqqa ərzi-hacət edər.
Zəhra Mədinədə, Sənan Tiflisdə əzab çəkir.

Şeyx Hadinin hekayəsi

Şeyx Hadinin "Azacıq söylə Sənandan, yoqmu hiç bir xəbər?" sualına Şeyx Əbuzər belə cavab verir:

- Məkkeyi-mükərrəmədən olan bir yolçunun sözləri düz çıxsa, Sənan sabah gələcək." Şeyx Hadi buna sevinir. Şeyx Əbuzər səfərləri haqqında geniş məlumat verir. Məlum olur ki, islamı dünyanın müxtəlif ölkələrində yaymaq üçün səfərə çıxan on kişi-

dən yalnız Əbülülə, bir də Şeyx Hadi sağ qalmışlar. Səfərə çıxanlar öncə Yəmən diyarında olmuş, sonra Hindistana getmiş, başqa dinlərə inanan insanları islama dəvət etmişlər. Hindistanda vəba və taun xəstəliyi yayıldığından onlar geri qayıtmağa məcbur olurlar. Bəhri-Yəmmanda tufan qopur. Adamların çoxu dənizdə batır. Qəzadan yalnız Şeyx Hadi və Əbülülə qurtulur...

Sorğu-sual

Şeyx Hadi Sənanı yuxuda görməsini unuda bilmir... Şeyx Sədra başda olmaqla, şeyxlər və müridlər Sənandan bir xəbər bilmək üçün onun yanına gəlirlər. Şeyx Hadi gələnləri etirazla qarşılayır. Sənanla Tiflisə səfər edən Şeyx Sədraya ilk sualı bu olur:

- Söylə, Sədra, nə oldu şeyximizə?

Əbədi bir vidamı etdi sizə?

Şeyx Mərvan: "Sənan bir qız üçün satdı dini, imanını, atdı hökmi-Quranı. Şərab içdi, xaç asdı. Qadından qaçan Sənan donuz çobanı oldu."

Bu səbəbdən Şeyx Hadi Sənanla Tiflisə gedənlərin hamısını məzəmmət edir. Şeyx Sənan kimi bir ustadın təhqir edilməsinə, qarğıma və danlanmasına dözmür, Şeyx Mərvanı təhqir etməkdən belə çəkinmir.

- Görmədim bən sənın qadar nankor,

Bir gözün kor deyil ki, vicdan kor.

Sənanın Gürcüstanda ilişib qalması Mədinədə böyük hadisəyə və etiraza səbəb olur. Şeyx Mərvan Sənanın arxasınca gedənlərin hamısını tənbeh edir:

- Sizdə...

Mürşidi-binəzirə hörmət yoq.

...Şeyx Sənan, o şəmsi-aləmtab

Oldu kafir, xaç asdı, içdi şərab;

Hər nə yapıdsə, şübhəsiz siz də -

Siz də həp yapmalıydınız, siz də,

Siz də həp olmalıydınız tərsa,

Məsiyətdənmi¹ qorqduğunuz yoqsa!..

Halbuki küfrü Şeyx Sənanın

O fəzilətli piri-irfənin

Sizin imanınızdan uladır²

Haq bilir, həm dəbin qat əladır.

Hadi şeyxləri və mürsidləri söz atəşinə tutur. Onları Sənan kimi hərəkət etməməkdə, kafir olmamaqda, xaç asmamaqda, şərab içməməkdə qınayır və suçlayır. Sənanın qəbul etdiyi təkliflərin heç birində günah və haram görmür. Sənan onun nəzərində adi şəxs deyil, mürsiddir, şəmsi-ələmtabdır (ələmə işıq verən günəş), fəzilətli piri-irfandır, Kəbeyi-imandır... Bu kimi ali keyfiyyətlərə və kamilliyə malik olan bir şəxsin "azğın" və "sapqın" adlandırılmasını qəbul etmir:

- Onu idrak için kamal istər,

Əhli-zevq istər, əhli-hal istər, - söyləyir.

Sənanı rüyada gördüyünü şeyx və müridlərə danışır: "Gördüm ki, göydən sevimli bir Mələk endi, Sənanı qaldırdı ərşi-əlayə, qürbi-mövbəyə..." Bu sözlərindən heyrətə gələn şeyxlər və müridlər bir ağızdan bildirirlər: "Şeyximiz "rəhnümayi-irfandır"." Yəni yolgöstərən, Allahı dərk edən bələdçidir. Başqa sözlə, o, artıq kamilliyə çatmış və Haqqı - həqiqəti dərk etmişdir. Onlar bu cür rəhnümayi-irfanı tərk etdikləri üçün böyük peşmançılıq hissi keçirirlər. Xəta etdiklərini etiraf edirlər. Sənanı ilahiləşdirən Şeyx Hadi onları kor, Sənanı "mənbeyi-nur" (nur mənbəyi) adlandırır. Qərara alınır ki, hamımız yenidən Şeyx Sənana doğru qoşmalıyız, onun rəhnümayi-irfaninə uğraşmalıyız. Yalnız təkgözlü Şeyx Mərvan və Əbülülə qərara müxalif çıxırlar.

Şeyx Mərvan

Həpsi boş bir xəyalə aldanıyor,

Zülməti-küfrü nuri-həq sanıyor.

¹ Günahdanmi...

² Bu söz Cavidin 1968-ci ildə nəşr edilmiş əsərlərinin birinci cildində "övladır" (səh. 229), 2005-ci ildə nəşr edilmiş əsərlərinin ikinci cildində "uladır" kimi (səh. 200) getmişdir. "Ula" – ilk, ilkin, birinci. "Övla" ehtimal ki, "övlia" sözündəndir, mənası rəhbər, müqəddəs pirlər və s. deməkdir.

Şeyx Əbülülə

- Bir həqiqətdir iştə, gözsüzlər

Kor olur, nuri-həqqi görməzlər...

Həmin iki şeyx əsərdə tutduğu mövqeyə görə seçilir, ətraflarında baş verən hadisələrə ayıq-sayıq nəzərlə yanaşırlar. Şeyx Mərvan əvvəldən axıradək Sənana qarşı müxalif olaraq qalır.

Hüzn və kədər içində

Zəhranın Mədinədə çəkdiyini sanki Xumar Tiflisdə çəkir. Həmi deyib-gülür, çalıb-oxuyur. Xumar isə məzhun və kədərlidir; nə üzü gülür, nə könlü açılır. Qızlar, çocuqlar və dəliqanlılar əylənir, şərqi oxuyurlar; o, elə bil ki, yasa batmışdır. Oxunan şərqi-lər, açılan güllər, ötən bülbüllər Xumarın qəlbini açma bilmir, o, hüzn və kədər içində çırpınır. Səbəb məlumdur. Papas və Platon Sənanı böyük məhəbbətlə sevən Xumarı ondan ayırmaq istəyirlər. Onun qaratikan kolu kibi gözləri qarşısında bitən, gündə bir xəyanət düşünən xəyanətkar Papası görməyə gözü yoxdur.

Xumara aşiq olmuş Simonun intihar etməsi Papası və Platonu Xumarın taleyindən və sevgisindən daha çox düşündürür. Papas ölünü buraxıb dirini ağlayır:

- Hələ biçərə Anton, a-h, Anton!..

Sanki bitmiş də, yoq həyat onda,

O da er-gec olur Xumarə fəda.

Platon

Şeyx Sənanı mütməin etdim,

Çarə yoq, söz verib, yəmin etdim.

Platonun qızını Sənana vermək fikri olsa da, buna and içsə də, Papas işin baş tutmasına həmişə bir əngəl törədir, onu fikrindən döndərir; "Qızını bədbəxt edərsən" deyər çəkindirir.

Sənanın nazlı sultanı

Sənan eşq yolunda özünü fəda etməyə hazırdır, ta ki, Xumar kimi aşıneyi-vicdanına, nazlı sultanına sahib ola bilsin. Bir tərəfdən Xumarın eşqi, digər tərəfdən iki illik çobanlıq onu taqətdən salır, sevgilisinin "Bir xahişinmi var, Sənan" sualına düşünmədən

cavab verir: - Bəllidir səncə hər halım, çünki sənsin pəriyi-ama-lım. Xumar onun fikirlərini pək dumanlı, pək mübhəm görür, açıq danışmasını istəyir. Sənan açıq söylənir:

- ...Nazənin sevimli Xumar!

Bəllidir iştə səncə həp əsrar.

Getdi uğrunda dinü imanım,

Getdi həp fəzlü şöhrətim, şanım.

Unutub cümlə hökmi-Quranı,

Oldun axırda bir donuz çobanı...¹

İki illik çobançılıq həyatı Sənanı, demək olar ki, büsbütün də-yiştir. Saçı-saqqalı ağarır. Gülüş nədir, bilmir. Onu yalnız bir rə-ya, dadlı bir xülya yaşadır. Bu, Xumarın röyası və xülyasıdır. Aşiq onun həsrətindən alışıb yanır...

- Bana səndən gəlırsə qəhrü itab,

Yenə gönlüm edər qəbulə şıtab.

Sənin uğrunda məhv olub getmək

Ən böyük səadət olsa gərək...

Sənan həqiqi aşiqdir - eşq yolunda can verən, sevgilisinin uğ-runda məhv olmağa hazır olan və bunu özünə ən böyük səadət sanan həqiqi aşiq!..

Cavidəqədər Azərbaycan dramaturgiyası Sənan kimi aşiq və eşq cəfakeçi görməmişdir. Onun Sənanı və Xumarı Nizaminin Xosrovu və Şirini, Nizami və Füzulinin Leyli və Məcnunu ilə müqayisə edilə bilər...

Zahiri gözəl, batini çirkin...

Sənan və Xumar haradadırsa, şeytanlıqlı Papas və Platon da oradadır. Platonun qızına verdiyi "Yenə Sənan nə istiyor səndən əcəba?" sualı Sənanın ürəyinə biz tək batır. Sənan ondan verdiyi sözə əməl etməyi, verdiyi vədə vəfa qılmağı istəyir. Burnunu hər yerə soxan Papas həməən müdaxilə edir: "Nə demək istiyorsun: İzah et!" Sənan keşişin tikanlı sözlərinə qarşı "Sənə aid deyil sö-

¹ Hüseyin Cavid. Əsərləri, 5 cildə, II cild, Bakı, 2005, səh. 210.

züm, keç get" deyə ona yol göstərir. Platon Xumarın fikrini öyrənmək istərkən Papas buna mane olur. Başqa bir bəhanə gətirir: "Hərif Sənan sözünü tutmamışdı. Əski yol-izini unutmamışdı. Yenə Quran oxuyur, yenə islama qarşı hörməti var..." Bunu deyən Papas hücum ilə Şeyxin sinəsini açaraq soruşur: "Hanı, göstər nə oldu xaçın?" Xaçı Sənanın boynunda görməyən Papas daha da hiddətlənir. Onu "sayğısız, xain" adlandırır, "səndə yox nə məzhəb, nə din" deyərək təhqir edir. Sənan ona zəhərli gülüzlə cavab verir:

- Arif ol, arif!.. Atma vicdanı,
Ara qəlbində dini, imanı.
(Papasın göksündəki böyük xaça işarətlə)
Zahirin pək gözəl, fəqət nə çıxar?
Oynaşır batinində şeytanlar.

Faciədə Sənanla Papasın ciddi fikir, məslək və əqidə toqquşması dördüncü pərdədə baş verir. Sənan və Papas arasında konflikt isə daha da dərinləşir. Papas Sənanı təhqir etməkdən belə çəkinmir:

- Get, çəkil, durma!.. Sərsəri, alçaq!

Aman, gəl, Mələyim!

Şeyx Sənanla Papas və Platon arasında ixtilaf getdikcə nə qədər dərinləşirsə, Xumarla bir o qədər mülayimləşir. Papas Xumarın Sənanla əməkdaşlığını qız üçün ən böyük cəza hesab edir. Bu, Xumarı daha da pərişanlaşdırır, ruhi sıxıntılara düşür edir. Sənan isə getdikcə məcnunlaşır:

- Getmə, gəl!.. Nazənin Xumarım, gəl!
Daha yoq səbrü ixtiyarım, gəl!
Bitdi, məhv oldu bənligim, heyhat!..
Bəndə yoq qeyri arizuyi-həyat.

Xumar Papasın acı sözlərinə və qəddarlığına dözə bilmir. Sənan onun uzaqlaşmaq istəməsilə həyatının, əməlinin söndüyünü və bitdiyini düşünür. Onunla qovuşmaq arzusu ilə yaşayan aşiq

sevgilisinin arxasınca sanki anasından ayrı düşən quzu kimi mələyir. "Gəl!.. Aman, gəl!.. Geçimə gəl, mələyim!" deyə ahızar edir. Xumar təşvişə düşür:

- O böyük qəlbi qırdıarmı?.. Aman,
Onu [Sənanı] təhqir edən nasıl insan?

Sənan Xumara qovuşmaq naminə hələ çox təhqirlərə tuş gələcək. Fəqət əsl eşq cəfakeşi kibi hər bir təhqirə, acı sözə dözəcək. Təhqiramız və acı sözləri uda bilməyəndə Papasla baş-başa gələcək... İki aşiq bir-birinin həsrətilə yaşarkən, Şeyx Hadi başda olmaqla, şeyxlər və müridlər Mədinədən Tiflisə gələcək.

Şeyxlərin Tiflisə gəlişi

Öncə bu "şad" xəbəri Sənana Serğo gətirir. Xəbəri eşidər-eşitməz Sənan hiddətlənir:

- O donuzları ki, otlatır Sənan
Şübhəsiz fərqi yoqdur onlardan.
İstəməm görmək, istəməm... Sən get,
Yolda qandır, çevir, həmənlə dəf et!

Fəqət Serğo Ərəbistandan Sənanın ziyarətinə gəlmiş şeyxləri qandıra bilmir. Şeyxlərin nidası göylərə yüksəlir:

- Nerdədir? Nerdə rəhbəri-vicdan?
Söyləyin nerdə qibleyi-ələm?
Şeyximiz nerdə, nerdədir Sənan?
Söyləyin nerdə Kəbeyi-irfan?..

Papasdan Sənanın yerini soruşarkən Papas onlara kobud cavab verir. Şeyx və müridlər səfil insana - Papasa qandırırırlar ki, həddini aşır, seyxi təhqir edir, bu isə din xadiminə layiq hərəkət deyil. Bu sırada Nina böyük təlaş və həyəcan içində xəbər gətirir: "Xumar Sənana uyub etdi fərar!" Platon bu xəbərdən sarsılır. Böyük hiddətlə Papasın üzərinə "hücum çəkir."

- İştə gördünmü? Sayğısız, budala!
Bəni ələmdə eylədin rüsva...

Aləm bir-birinə dəyir. Gürcülər Xumanı, şeyxlər və müridlər Sənanı axtarmağa qoşurlar. Birincilər Xumanı xilas etmək, ikincilər Kəbeyi-irfan və qibleyi-ələmi dərk etmək, Sənan uğrunda canlarını qurban vermək üçün yola düşürlər.

2.6. Hadisələrin kulminasiya nöqtəsinə doğru inkişafı

Qürub zamanı... Kür çayı, Kür çayı boyunca yalçın bir qaya, ətrafında meşə... Sənan əlində dəyənək, başı açıq, saçları dağınıq, sanki bir Məcnun sifətində, düşüncəli və yorğun bir halda qaya başında ikən ixtiyar və nurani Dərvişlə rastlaşır. Dərviş Sənanı bu halda görüncə onu istehzalı bir baxışla süzür, laübali və ağır qəhqəhələrlə gülür...(Faciədə müdrik filosof Sənanla müdrik filosof Dərviş iki dəfə görüşürlər; bir əsərin əvvəlində, bir də sonunda.)

İki böyük irfançı sufi filosofun görüşü

Baba Dərviş Sənanı başdan-başa süzür, istehzalı şəkildə sual edir:

- Nə qiyafət bu! Söylə, söylə nə var?

Nerdə əvvəlki şeyxlər, xocalar?

Söylə, ey şeyxi-dərbədə, bu nə hal?

Nerdə əvvəlki ehtişamü cəlal?

Məcnun Sənan Dərvişin nə demək istədiyini həməən anlayır: "İndi bəni yalnız şeyxlər deyil, papaslar da izliyor. Çünki cihan artıq bana pərəstişkardır. Düzdür, əvvəlki cəlalım, ehtişamım yoqdur. Fəqət eşqdən başqa bir Kəbə yapdığım için pək yeni bir cəlalım var. Bən şimdi yalnız islam rəhbəri deyiləm, xristianlar da ardıcılımdır..."

Yz-gözlərindən qan goşan "bivəfa və qəddar" xristian gürcülər və müsəlmanlar "intişam almaq" üçün Sənanın üstünə hücum çəkirlər. Dərviş hücumun səbəbini soruşduqda, Sənan "Səbəbi ixtilaf, ixtilafü din" deyə cavab verir. Dərviş ona ilk görüşünü xatırladır:

- İştə gördünmü din nələr doğurur?
 Nə bəlalalar, nə fitnələr doğurur?
 Din bir olsaydı yer üzündə əgər,
 Daha məsud olurdu cinsi-bəşər.

* * *

Məncə, dramaturq "Şeyx Sənan" faciəsində öz fəlsəfi-estetik görüşlərini, din, məzhəb, təriqət, eşq və məhəbbət haqqında fikirlərini daha çox Sənan və Dərviş obrazlarının timsalında vermişdir. "İştə bir divanədən bir xatirə..." fəlsəfi şeirində irəli sürdüyü bədii-fəlsəfi konsepsiyayı faciədə konkret surətlər vasitəsilə ifadə etmişdir. Şeirdən bir neçə beytə nəzər salaq.

...Əski bütlər qalmamış, həp qırmışım,
 Uçmuş əqlim, büsbütün çıldırmışım.
 Hər kəs aldanmış da sapmış bir yana,
 Bin çeşit bütlər yapıb tapmış ona.
 Hər kəsin ruhunda bir Xaliq gülər,
 Öylə bir Xaliq ki, xəlq etmiş bəsər.
 Halbuki, hər kəscə Haq bir, Tanrı bir...
 Ya bu sərsəmlik, azğınlıq nədir!?.
 Kim ki, əql istər, o, məcnun olmalı;
 Hər fəlakət gəlsə məmnun olmalı;
 Nuri-həq bir çövhərdir, daim gülər,
 Dərkdən aciz fəqət biganələr.
 Dərk edənlər mütləq məczub olur,
 Fərti-eşqindən həməən, illət bulur...

Şair həmin şeiri 1914-cü ildə qələmə almış, "Şeyx Sənan" faciəsi üzərində həmin ildən işləməyə başlamışdı. Faciə üzərində işlərkən şeirin təsiri altında olmuşdu. Faciədə şeirin təsirinin duyulması da bununla ilgilidir...

Bizə nə gəlsə qadından gəlir

Sənan Dərvişin sözlərini dinlədikdən sonra üzünü uzaq, pək uzaq üfüqlərə doğru tutaraq, Şeyx Kəbirə işarə ilə, dəhşətli və yaralı bir ahənglə deyir:

Şeyx, ya şeyx, gəl də seyr eylə,
Yandım atəşdə kəndi rəyimlə.
Bən qulaq vermədim dəgərli sözə,
Həp qadından gəlir nə gəlsə bizə.

Bir zamanlar qadından qaçan, ona ikrahla baxan, sonra Xumara tapınan, başı daşdan-daşa dəyən Sənan yenidən qadın məsələsi üzərinə qayıdır. Əgər o, əvvəllər "qadın insanı haqdan ayrı salır, həp qadınlar başa bəla sayılır" deyirdisə, indi dərk edir ki, kişilərə nə bəla gəlsə həp qadından gəlir.

Dərviş xəyali xitabı kimə etdiylə maraqlandıqda, Sənan Şeyx Kəbirin adını çəkir, ustadını xatırlayır. Sufi Dərviş sufi Sənanın artıq şəriət və təriqət yolunu keçdiyini, həqiqət ələminə girdiyini bildirir. "Fəzli-həqqi kəmalında və üzündə, Nuri-həqqi cəmalında" görünür və deyir: "Səndə bir əhli-hal əlaməti var, səndə Xudə¹ qişafəti var." Bu o deməkdir ki, Sənan artıq kamilləşmiş, Haqqı dərk etmiş və Ona yaxınlaşmışdır.

"Lağlağ" Dərvişin sözlərindən usanan Sənan "Durma, sən də get, dəf ol, başqa sayğısız ara, bull!" deyə dərgahından qovur. Mövhumata qarşı çıxır. Bənliyinin məhv olub getməsində Dərvişi suçlayır: "Bəni sən eylədin bu dərdə düçar, get, çəkil, durma!"

Məcnunsayağı rədetmə

- Şeyx, ya şeyx! Durma, gəl qaçalım,
Gəl, aman, gəl qaçıb da qurtulalım.
Sənan onu Məcnunsayağı rədd edir.
- Niyə gəldin? Deyil bu illətsiz?..
Ah, bəndən nə istiyorsun? Get!..

Bu məqamda Sənan sanki Məcnun, Xumar sanki Leylidir. Xumar israrla qaçmağı təklif edir. Dərviş onu inadından əl çəkməyə, Xumarın təklifini qəbul etməyə dəvət edir. Mənəvi iztirablara dözə bilməyən Xumar ürəyini Sənana açır.

- Əvət əfv et, qüsura baqma, aman!

¹ Allah, Tanrı.

Səndədir könlüm, a-h, səndə... inan!

Pək müqəddəsdir iştə bəncə sənin

Hər şeyin, həp təriqətin, dinin.

Xumar dinini, imanını, təriqətini atmağa hazırdır, ta ki, Sənan onun, o, Sənanın olsun. Bu sözlərdən Sənan yumuşalır, inadı bir kənara buraxır, müasir oxucu və tamaşaçılar arasında dillər əzbəri olmuş aşağıdakı sözləri söyləyir:

- Bəni xatırlayıb da gəlmişsin,

Görünür bivəfa deyilmişsin.

Dərviş qafasını oynadaraq, yarımqəhqəhə ilə, - *bəzi dillər onu təqibə bağlayınca qaçar, yüz çevirsən, həməm peşincə uçar*, - deyər Sənana sataşır, onları lağa qoyur.

Sərsərilər...

Şeyxlər və müridlər Özdəmir və Oğuzun köməkliylə Sənanı axtarıb tapırlar. Buna görə Böyük Yaradana şükürlər edirlər. Sənan onları "sərsəri, zavallı, şaşqınlar və azğınlar" adlandırır. Şeyxlər Sənanın həddindən artıq dəyişdiyinə təəssüflənirlər. Şeyx Sədra onun qayanın başından enib gəlməsini xahiş edir. Sənan:

- Yüksələn məhv olur, fəqət enməz!

Nuri-Həqq daima yanar, sönməz!

Sənan qəti qərara gəlir: Ölmək var, geriyə dönmək yoxdur! Onun sərt mövqeyi və qəti qərarı şeyxləri narahat edir. Şeyx Əbüülənin və Şeyx Hadinin yalvarışları da bir fayda vermir. Sənan dediyindən dönmür:

- Xayır, alçalمام, istəyən gəlsin,

Bəni hər kim seversə, yüksəlsin.

Oğuz şeyxləri başqa bir yolla Sənanın yanına aparmaq istər-kən, Xumar təsvişə düşür:

- Qaçalım, şeyx, gəldilər, qaçalım,

Gəldilər həp bizimkilər, qaçalım.

Hara?! Hər bir tərəf uçurum, qaçmağa yer yox. Bir-birlərini böyük məhəbbətlə sevenslər çıxılmaz vəziyyətdə qalırlar...

"İnsan qılıqlı Şeytan"

Papas və Platon başda olmaqla, gürcülər qayanın başında görünürlər. Xumar qorxudan Sənana sığıdır. Gürcülər onlara hücum etmək istərkən Papas mane olur. Xumarı dilə tutmağa başlayır:

- Xumar! Xumar!

...Bir düşün, bir düşün nə yaptın sən?

Yüz çevirmişdir Xuda səndən?

(Şeyx Sənana işarətlə)

Ah! O insan qılıqlı Şeytandır,

Ayrılandan, o, xain insandır!

Xumar, - can cəsəddən rəvamı ayrılınsın, - deyərək Papasın və atasının təklifini rədd edir. İslam tərbiyəsi görmüş Sənan onu fikrindən çəkindirir: "Get, babandır, Xumar, itaət qıl." Xumar itaəti qəbul etmir: "İstəməm, sənsiz istəməm yaşamaq." Sevgili-sində özünə qarşı böyük məhəbbət və sədaqət görəndən Sənan onu qolları arasına alaraq, söyləyir:

- Enməyiz, enməyiz, xayır, yalnız

Ərşi-ələyə yüksəlib uçarız.

Uçarız Həqqə doğru fərqaşa,¹

Netəkim uçdu Həzrəti-İsa.

Gürcülər onlara hücum etmək istərkən, müsəlmanlar özlərini yetirir. Özdəmir hücumu hazırlaşan gürcülərin qabağını alır. Şeyx Hadi Sənana yaxınlaşmaq istərkən kəskin cavab alır: "Yaqlaşma, dur... Çəkil, asi."²

- Çünki Beytülhəram³ demək burası,

Daxil olmaq yasaqdır əğyarə.

Sən ki, mərhəm deyilsən əsrərə!

Qayanın başını Beytülhəram (Məkkə, Kəbə) hesab edən Sənan, düşməyə ora "daxil olmağa" icazə vermir. Bu, hər kəsdən

¹ İldırım kimi sürətlə.

² Günahkar, özündənçıxan...

³ Məkkə, Kəbə.

öncə Papasın böyük təəccübünə səbəb olur... Sənan: "Söylə, əmrin nədir?" Xumar: "Xilas olmaq!" Sənan Kür çayını göstərərək: "Uçurumdur pənahgah ancaq."

Sevgililər Haqqa doğru uçmaq qərarına gəlirlər. Hər ikisi ələ-ələ verərək nəhrə atılırlar. Buna hər kəs böyük heyrət və təəccüb edir. Platon özünü çaya atmaq istərkən Oğuz mane olur. Platon uzun zaman ürəyində saxladığı sözləri Papasa faciənin finalında deyir: "İştə sənsin səbəb... Rəzil alçaq!" Xəncərlə Papasa hücum edərkən, gürcülər mane olur.

Əsərin finalında Papasa uyan Platon Xumarı Sənana verməməkdə dərin peşmançılıq hissi keçirir. Fəqət artıq gecdir. Daldan atılan daş topuğa dəyir. Müsəlmanlar və xristianlar kor-peşman və ümitsiz halda geri dönərkən, Xumarın atası baş vermiş hadisədən məyus olaraq yalnız "Heyhat!.." deməklə kifayətlənir...

2.7. Dramaturqun qeydləri və faciəyə "İlavə"si haqda bir-iki söz

1

Müəllif əsərin başlığında belə bir qeyd vermişdir: ""Şeyx Sənan" mövzu - tamaşaya qoyulduğu zaman ikinci pərdənin birinci səhnəsi ilə ikinci səhnəsi bir yerdə təmsil edilir. Yüncü pərdənin ikinci səhnəsi ilə sondakı ilavə isə bütün-bütünə atılır."

Mənim araşdırmama görə, Azərbaycan dramaturgiyasında və Cavid yaradıcılığında xüsusi yer tutan və mənzum faciəmizin ilk klassik nümunəsi olan "Şeyx Sənan" faciəsi üzərində müəllif kifayət qədər çox və gərgin işləmişdir. Əsərin bir neçə variantı olmuşdur. Dramaturq bugün bizə məlum olan son variantı saxlamışdır...

O, nə üçün üçüncü pərdənin ikinci səhnəsinin bütövlükdə atılmasını məsləhət bilmişdir? Məncə, ən azı ona görə ki, faciənin həcminə görə! Onun aşağıdakı sözlərini xatırlayaq: "Dram əsəri yığcam olmalıdır, ifaçıları və tamaşaçıları yormamalıdır."

Yüncü pərdənin ikinci səhnəsi 15-16 səhifədir. Dramatik əsər üçün həcmcə az deyil. Həmin səhnədə hadisələr Mədinədə baş

verir. Şeyx Hadi Tiflisdə olan Sənanı yuxusunda görür. Yuxusunu seyxlərə və müridlərə danışır. Tiflisdən geri döənən seyxlərdən və müridlərdən Sənana aid, belə deyək, məlumat toplayır, Şeyxi atıb gəldikləri üçün onları danlayır. İslamı yaymaq üçün Yəmənə və Hindistana səfəri haqqında geniş söhbət açır. Bəhri-Yımmada gəminin suya batması və camaatın xilas olması haqda danışır... Nəhayət, qərara gəlirlər ki, hamısı bir yerdə Şeyx Sənanın dalınca Tiflisə getsinlər və s. Görünür, həmin səhnə yorucu və "maraqsız" göründüyü üçün müəllif onun ixtisarını məsləhət bilmişdir.

Həmin pərdənin üzərində işlərkən, hiss etdim ki, ikinci səhnə gerçəkdən tamaşanı ağırlaşdırır. Diqqətimi Şeyx Hadinin uzun bir monoloqu xüsusilə cəlb etdi. "O civarlarda iştə bir müddət" (səh. 195) misrası ilə başlanan monoloqu hesabladım. Nə az-nə çox, düz 34 misra idi. Şekspirdə belə uzun-uzadı monoloqlar çoxdur. Mən "Şeyx Sənan"da belə monoloqlara təsadüf etdim. Dramaturqun heç bir əsərində, istər mənzum olsun, istər mənşur, bu cür uzun-uzadı monoloqlar yoxdur. O ki qaldı əsərin müxtəlif variantlarına, mən bu mövzu ilə bağlı dərin araşdırmaları gənc cavidşünasların üzərinə qoyuram.

2

Dramaturqun əsərə etdiyi əlavə həcmcə 10 səhifədir. Əsər tamaşaya qoyularkən bütövlükdə 25 səhifə atılır.

Faciənin əlavə hissəsi əsər tamamlandıqdan sonra yazılmışdır. Əsas hissənin finalı əlavə hissəsinin finalından, təbiidir ki, fərqlənir; bədii cəhətdən daha təsirli və mükəmməldir. Ancaq əlavəni əhəmiyyətsiz bir səhnə də hesab etmək olmaz. Həmin əlavə dramaturqun əsər üzərində necə çalışmasını öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir. Burada hadisələr mayıs gecəsi Kür çayından aralı çiçəkli və yaşıl bir yerdə baş verir. Sənan Xumarı qolları arasında ağır nəfəs alaraq və yorğun addımlarla dağın təpəsinə çıxarmağa çalışır. Onun dağa qalxmağa təqəti qalmadığından, Xumarın duyğusuz və hərəkətsiz vücudunu yerə bura-

xır. Başını dizləri üstə alaraq, uyquya dalmış qönçeyi-baharının dağınıq saçlarını oxşayır. Sənan yarının uyqusundan mütəəssirdir, onun alnından öpərək deyir:

- Bu ilahi sükuta qarşı, Xumar!
Həp mələklər olur pərəstişkar.
Xaliqi-hüsni eşq, xaliqi hiss,
Səni, heç şübhə yoq, edər təqdis.¹

Faciənin əvvəlində də, sonunda da Xumar sanki göydən enmiş bir mələk sifətində ilahiləşdirilir. Bu, bir yandan, Cavid romantizmindən, digər tərəfdən, əfsanənin mahiyyətindən irəli gəlir. Sənan gülnihani-qüdsiyyətinə, heykəli-iffətinə, yari-məhcəbinə, tifli-nazəninə laylay çalır. Şeyx Hadi Sənana onunla getməyi təklif edir. Ancaq Sənan onu tanıya bilmir. Getmək təklifini isə "Sərxoşmusun, nasıl gedəlim? Uyuyor iştə qayeyi-əməlim" deyərək, rədd edir. Şeyx Hadi Xumarın nəbzini tutmaq istərkən ona sərt bir şillə vurur və hiddətlə deyir:

- Xain, alçaq! Təcavüz etmə saqın!
Bir düşün sən nə yapdın, ah, azğın!

Şeyx Hadi: "Sənan, Xumarın tərki-həyat etmişdir" sözlərinə qarşı Sənan - Hiç ölürmü Mələk? - deyərək hiddətlə cavab verir. Ona yaxınlaşmaq istəyən Şeyx Mərvanı "Kor Şeytan" adlandırır. Şeyxlərə, - məqsədiniz bizi məhv etməkdir, - deyir. O, Xumarı oyatmağa çalışır, əllərini öpür. Bihiss olduğunu görüncə, halı dəyişir. Yz-gözünü və saçlarını öpüb oxşayır. Xumarı oyanmağa, onlara düşmən olmuş müləvvəs mühiti tərək etməyə, insafa gəlməyə çağırır. Bu məqamda dərbədə Sənan sanki məcnunlaşır. Xumarı qaldırmaq istəyir, fəqət büsbütün cəsəd olduğunu duyunca sarsılır, məyus və çılğın bir halda üzünü göyə doğru tutaraq Böyük Yaradandan mərhəmət və ədalət istəyir. Şeyx Hadi ilə Şeyx Mərvana hücum etmək istərkən qəfildən dönüb Xumara

¹ Hüseyn Cavid. Əsərləri, 5 cildə, II cild, Bakı, 2005, səh. 230.

baxır, sərxoş kibi yarımşəslə "Ah!" deyə özündən gedir... Şeyx Hadi:

- Getdi, Sənan da söndü, getdi... əvət,
Söndü, məhv oldu şöleyi-hikmət.

Şeyx Hadi hikmət şöləsinin sönməsinə təəssüflənir. Düşünür: "Sənan Xumarsız yaşaya bilməzdi. Çünki onlardan biri günəş, digəri aydı. Ay günəşdən ayrılmaz, günəş olmasa ay işıq salmaz."

3

Şeyxlər və müridlər özlərinə məxsus ahənglə piri-irfan Sənanın xabi-rahətdən ayılmasını diləyirlər. Özlərini yetirən gürcülər müsəlmanlardan nə baş verdiyini soruşurlar. Xumarı və Sənanı xabi-rahətdə gördükdə müsəlmanlarla bir yerdə ahü fəğan qoparırlar.

Dağın təpəsindən aşağı düşən Dərviş ətrafdakıların əhvalına nəzər salaraq, istehzalı qəhqəhələrlə görün nə deyir:

- Əcəba nerdə şeyx? Nerdə Xumar?

Allah, Allah, nə cahil insalar?

Nə için anlamam şu ahü fəğan?

(cənazələrə işarətlə)

Bunların fərqi varmı topraqdan?

Dərviş mömün müsəlmanları və xristianları canlı cənazəyə bənzədir. Sənan və Xumarın yerini nişan verir:

- Şeyx Sənan Xumarı izləyərek,

Rəqs edər göydə şimdi, sanki mələk.

Sizdə yalnız gurultu, dəhşət çoq;

Fəhmü idrak yoq, bəsirət yoq.

Hər kimin kor deyilsə vicdanı,

Görür əlan Xumarı, Sənanı.

4

Faciənin birinci səhnəsində Şeyx Kəbirin belə bir fikri var:

Kim ki, Allahu istiyor görmək,

Arasın qəlbi - tabnakində,¹

¹ Qəlbinin nurunda.

Hər kimin qəlbi, ruhu düzgündür,
Daima hiss edir də [Allahı] Haqqı görür.

Filosof Dərviş nə deyir? Deyir ki, hər kimin kor deyilsə vicdanı, görür əlan Xumarı və Sənanı! Dərviş İsa kimi ərşə yüksələn Xumar və Sənanı Mələk və Peyğəmbər simasında görür. Məncə, Şeyx Kəbirin fikrilə Dərvişin fikri arasında mənəvi və məntiqi bir bağlılıq var. Hər ikisində insanın Allahı dərk etməsi üçün mənəvi saflığı və təmizliyi önə çəkilir. Şeyx Nəim Dərvişin sözlərini yalan hesab edir və həməən ondan kəskin cavab alır: "Hər kimin korsa qəlbi, vicdanı, edəməz dərk o nuri-Yəzdanı." Yəzdan qədim zərdüştlərin etiqađınca Allah, Xeyir Allahıdır. Dərviş İsa kimi ərşə çəkilənlərin hər ikisini həm də Xeyir Allahı, Allah kimi səciyyələndirir.

Dərvişin sözü bitər-bitməz Xumar Sənanla qol-qola verərək İsa kimi göyə çəkilirlər. Mələklər onları qucaqlarına alıb İlahi səltənətə, Ruh aləminə aparır. Papas onları görgüsüz biçarələr, duyğusuz divanələr adlandırır və deyilənlərə inanmır. Hamı Papası fikrindən daşındırmağa çalışsa da, buna nail ola bilmir. Papas hesab edir ki, gümrah insan için Cənnətdə yer yoxdu. İnsanın göyə uçması mümkün deyil, yalandır. Ondan başqa hamı sevgililərin İsa kimi göyə uçmalarını qəbul və təsdiq edir:

- Yüksəldilər İsa kibi,
İşgəncədən qurtuldular.
Ruhaşına rəya kibi,
Qeyb oldular, qeyb oldular...

Xumar faciənin əsas hissəsində arzu etmişdi ki, Sənanla bir yerdə İsa kimi qeyb olsunlar. Dramaturq bunu əsərin əlavəsində vermişdir.

5

Bir neçə söz Cavid və şifahi xalq ədəbiyyatı haqqında. Şair istər şeirlərində, istərsə də dram əsərlərində, yeri gəldikcə şifahi xalq ədəbiyyatından, əfsanə və rəvayətlərdən, mifoloci ünsürlərdən istifadə etmişdir. "Hübuti-Adəm", "İştə bir divanədən bir xətirə" şeirləri, "Şeyx Sənan", "Səyavüş" faciələri və s. əsərləri buna misaldır. Dramaturq "Şeyx Sənan"da ağız ədəbiyyatından, əfsanə

və rəvayətlərdən, yuxugörmə və öncədəngörmə ünsürləri və motivlərindən geniş və bacarıqla istifadə etmişdir. Əsərdə əsatirə və dastana məxsus ünsürləri və koloriti qoruyub saxlamışdır. Məncə, o, "Şeyx Sənan"da faciə canrı ilə dastan canrını sintezləşdirilməsinə nail olmuşdur ki, bu da milli dramaturgiyamız tarixində bir eksperiment və ədəbi hadisə sayıla bilər. Bunu həm faciənin mövzusunun, həm də Cavid romantizmindən irəli gələn təbii bir xüsusiyyət kimi qəbul etmək lazımdır.

2.8. Əsərdə Qurani-Kərimdən kəlmələr

Hüseyn Cavid məqalələrində və dramatik əsərlərində Qurani-Kərimin bəzi surə və ayələrindən, Məhəmməd peyğəmbərin, Həzrəti Əlinin hədis və kəlamlarından istifadə etmişdir. Bu cəhətdən "Şeyx Sənan" və "Peyğəmbər" dramaları daha səciyyəvidir. Şair "Şeyx Sənan" faciəsində Qurani-Kərimdən aşağıdakı kəlamlardan istifadə etmişdir:

1. **Şeyx Kəbir:** "Və minəl mai külli-şeyün hey."
2. **Şeyx Sənan:** "Vəhdəhu la ilahə illa hu."
3. "İnna-lillahi və inna-ileyhi racim."

Mən görkəmli ilahiyyatçı və islamşünas Vasim Məmmədaliyev və şərqsünas Qiyas Cabbarovdan xahiş etdim ki, ərəb dilində olan həmin sözləri ana dilimizə tərcümə etsinlər. Burada onların tərcüməsini verirəm.

Vasim Məmmədaliyev

1. Hər bir canlı sudan yaranmışdır.
2. Yalnız Ondan başqa Tanrı yoxdur.
3. Biz Allaha mənsubuq və Ona tərəf (Onun hüzuruna) qayıdacağıq.

Qiyas Cabbarov

2. Allah təkdir, Allahdan başqa Allah yoxdur.
 3. Həqiqətən biz Allah üçünük və Ona tərəf qayıdacağıq.
- Dramaturq əsərdə birinci kəlamı Şeyx Hadinin dilindən belə vermişdir: "Su ilə canlanır əvər, hər şey."

2.9. Surətlər və remarkalar

Epizodik surətləri nəzərə almasaq, "Şeyx Sənan" mənzum faciəsində iyirmi dörd surət var. Surətləri dini etiqadlarına görə iki qrupa bölmək olar:

- a) Müsəlman surətləri;
- b) Xristian surətləri

Təbiidir ki, müsəlman surətləri öz düşüncə tərzlərinə, təfəkkür və dünyagörüşlərinə görə xristian gürcü surətlərindən seçilir. Dramaturq fərdiləşdirmə və tipikləşdirmə yolu ilə gedərək, hər bir surətin özünəməxsus xüsusiyyətlərini onların danışıq, hərəkət, əxlaq və davranışlarında vermişdir. Ymumiyyətlə, Cavidin yaratdığı surətlər bədii cəhətdən o qədər dolğun fərdi və tipikdir ki, onları bir-birilə qarışıq salmaq mümkün deyildir. İslam şeyxlərinin hamısı mömin müsəlman, islam təfəkkürü və düşüncəsinə malik olsalar da, onları qarışıq salmaq mümkün deyildir. Çünki onların hər birinin özünəməxsus düşüncəsi, fərdi xüsusiyyəti, mühakimə tərz, nitqi... vardır. Başqa sözlə, Cavid faciədə adı məişət surətləri yaratmamışdır. Onları xarakter səviyyəsinə qaldırmışdır.

"Şeyx Sənan" dramaturqun ilk klassik mənzum dramasıdır ki, biz burada adı surətlərlə deyil, böyük xarakterlərlə üz-üzə gəlirik. Böyük xarakterləri adı məsələlərdən çox, daha ciddi ümumbəşəri məsələ və problemlər düşündürür. Bu mənada Şeyx Kəbir, Şeyx Sənan, Şeyx Hadi, Dərviş, Şeyx Mərvan, Papas (keşiş) obrazları daha çox diqqəti cəlb edir. Cavid əsərdə islam düşüncəsi və təfəkkürünə malik olan şəxslərin böyük ağıla, zəkaya, geniş dünyagörüşünə malik olmasını bədii cəhətdən gözəl, təbii və inandırıcı təsvir etmiş, dolayısı ilə bunun ilk öncə Qurani-Kərimdən gəldiyini anlatmaq istəmişdir. Əsərdə bəzəkli dil, təntənəli üslub, romantik pafos, klassik şeir üslubunda gözəl bədii söz demək meyl, diqqəti xüsusilə cəlb edir. Faciədə klassik şeir üslubu ilə xalq danışıq dili çulğışı...

Şeyx Mərvan Şeyx Sənanı gözdən salmaq üçün Məhəmməd peyğəmbərin merac məsələsini ortaya atır:

- Möhtərəm şeyx!¹ Altı gün əvvəl
Vardı Sənanla bir mübahisəmiz,
Bağırıb söylüyordu pərvasız;
"Olsa merac olur ruhani,
Həp yalandır üruci-cismani.²
Bir bəşərdir diyordu Peyğəmbər,
Hiç görülmüşmü çıqsın ərşə bəşər?"

Şeyx Sənan və Şeyx Kəbir başqa şeyxlərlə müqayisədə, daha rasionel düşünürlər. Qurani-Kərimin ehkamlarına kor-koranə yanaşırlar. Sənanın ağılı və təfəkkürü daha geniş meydan istəyir. Ancaq bəzi şeyxlər həmin meydanı daraltmaq, Sənanı gözdən salmağa çalışırlar. Onu Şeyx Kəbir və Şeyx Hadi müdafiə edirlər. Şeyx Hadi "Sənanı söylətən yalnız şübhədir" deyir. Bəzi şeyxlər Sənanın qüsurluğunu "küfürdə", Şeyx Hadi şübhədə görür. Ancaq son sözü ağıl dəryası olan, şəriət və təriqət yolunu qət edən və həqiqətə yaxlaşan Şeyx Kəbir söyləyir:

- Şübhədir hər həqiqətin anası,
Şübhədir əhli-hikmətin babası,
Şübhə etməkdə haqlıdır insan...

Fəzilət və irfanı ilə, irşad və ictimadilə məşhur olan mürşid - Şeyx Kəbir Sənanı müdafiə edir, düşdüyü vəziyyətdən çıxarır. Dolayısı ilə ona haq qazandırır: "Allah, böyük Yaradan hər zaman və hər tərəfə nur saçır. Zaman və məkan Onun üçün fərqsizdir. Ona məxsus bir məva, məkan yoxsa, ərşə çıxmaqda varmı bir mənə?.."

Şeyx Kəbir demək istəyir ki, əgər Yaradan bir rəmzdirsə, Onun yeri-yurdu məlum deyilsə, Peyğəmbərin göyə çıxmasında bir mənə varmı? Əlbəttə ki, yoxdur! (Dramaturq həmin fikri "Peyğəmbər" mənzum tarixi dramasında başqa cür vermişdir.)

¹ Şeyx Kəbir.

² Göyə qalxma, çəkilmə.

Şeyx Nəim Sənanın yalnız meracı deyil, tövhidi də inkar etdiyini söyləyir. Bu, Şeyx Sənan üçün daha ciddi ittiham olur. Həmin ittihamdan hətta Şeyx Kəbir özünü itirir. İslam dünyasının mərkəzində Allahın birliyinə şübhə etmək bəlkə də ölümə bərabər idi?.. Şeyx Sənanı düşdüyü vəziyyətdən Şeyx Kəbir çıxarır. O hesab edir ki, şübhə artarsa, həm yəqin artar, mərifət nuru şübhədən parlar. Sənan yanılmır, çünki Xəllaq - Yaradıcı, Qurucu Tanrı üçün şərəfli məkan parlaq könuüllərdir. Allahı görmək istəyən şəxs gərək onu qəlbinin nurunda, özünün pak ruhunda axtarsın. Nə üçün? Ona görə ki:

- Hər kimin qəlbi, ruhu düzgündür,

Daima hiss edir də Haqqı görür.

Feyləsufanə ruha malik olan

Yaşamaz ayrı hərgiz Allahdan.

Cavidin yaratdığı xarakterlərin bir qismi dərin düşüncəyə, filosof ruhuna malik mütəfəkkir və böyük kamal sahibləridirlər, şəxsiyyətdirlər. Cavidə qədər Azərbaycan dramaturgiyası İblis, Arif, Elxan, Teymur, Peyğəmbər, Knyaz, Xəyyam... kimi surətlər və xarakterlər görməmişdir.

Əsərdə seçilən xarakterlərdən biri də Şeyx Hadidir. Şeyx Kəbir və Şeyx Sənandan sonra o, əsərdə mükəmməl xarakter təsiri başlıqlayır. Şeyx Kəbir öldükdən sonra, Şeyx Sənanı nəzərə almasaq, onun funksiyasını Şeyx Hadi yerinə yetirir. O, Şeyx Kəbir kimi olmasa da, Sənanı böyük məhəbbətlə sevir, qayğı göstərir, hörmət edir. Sənan Mədinə və Kəbəni tərk edib Tiflisə getdikdən sonra onun taleyi daha çox Şeyx Hadini düşündürür. Sənanı yuxuda görərkən o, son dərəcə narahat olur?.. İslamı yaymaq üçün diyarbadiyar gəzir. Başına böyük hadisə və fəlakətlər gəlir. Şeyx Mərvan və Şeyx Sədranın Sənanı təkbaşına Gürcüstanda qoyub geri qayıtmaları Şeyx Hadini əsəbləşdirib özündən çıxarır. Onların "Şeyximiz satdı dini, imanı, atdı hökmi-Quranı..." sözlərini qəzəb və nifrətlə qarşılayır. İkisini də nankor, vicdanı kor adlandırır. Şeyxlərlə Tiflisə gəlsə də, Sənan tərəfindən soyuq qarşıla-

nır, hətta təhqir edilir. Buna baxmayaraq ona sədaqət nümayiş etdirir.

Şeyx Hadi

(Şeyx Sənanın saç-saqqalının ağardığına diqqət edərək)

Hər dəyişmiş sevimli sima.

Şeyx Sədra

(Sənanə)

Şeyxim, en gəl, xətərlidir orası.¹

Şeyx Sənan

Yüksələn məhv olur, fəqət enməz!

Nuri-həqq daima yanar, sönməz!

Şeyx Hadi

Şu soyuqluq, şu iğbirar² nədən?

Şeyx! Unutdunmu yoqsa bizləri sən?

En gəl, en gəl! Ziyarət eyləyəlim...

Şeyx Sənan

Xayır, alçalmam, istəyən gəlsin,

Bəni hər kim sevərsə, yüksəlsin.

Şeyx Hadi

Gədəlim, haydı, şeyxi dərk edəlim.

Dramaturq faciədə canlı xalq danışıq dilindən, Azərbaycan türkcəsinin böyük və geniş imkanlarından bacarıqla istifadə etmiş, drama canrında yazılmış əsərin dilini xalq danışıq dilinə yaxınlaşdırmağa çalışmış və buna nail olmuşdur. Dramaturqun pyeslərinin dili və üslubu sənət dili ilə canlı xalq danışıq dilinin sintezidir ki, bunu qeyd etməmək olmaz. Onun dramatik əsərləri üçün yüksək, bəlağətli şeir-sənət dilinin canlı xalq danışıq dili ilə çılğalaşması olduqca təbii təsir bağışlayır.

Cavidin Şeyx Sənan obrazına gəldikdə, deməliyəm ki, ona qədər Azərbaycan dramaturgiyası bu dərəcədə böyük filosof, mü-

¹ Qayanın başı.

² Xatirədəymə, toxunma.

təfəkkir, din xadimi... kimi bədii obraz görməmişdir. Müəllif bu cür möthəşəm xarakter yaradarkən böyük alim, müəllim və mü-təfəkkir atası Hacı Abdullanı və qardaşı Şeyx Məhəmmədi düşünməyə bilməzdi. Mən atası Hacı Molla Abdullanı demirəm hə-lə. O, təsadüfən demirdi ki, atamla mənəm aramda, aqlım kəsən-dən sonra, tarix, ədəbiyyat və sənət haqqında ciddi söhbətlər olardı. Atam bəzən bu və ya başqa tarixi hadisələr haqqında sa-atlarla söhbət edərdi. O əmmaməli mollanın ayıq başı, böyük ürəyi vardı. Bizim əmmaməli şeyxlərin içərisində alimlər, mütə-fəkkirlər olmuşlar. Belə nəcib insanları pulgirlər, bədxislət "ağ-başlı ilanlar" biabır etmişlər. O ağbaşlı ilanları mənəm əlimə ver-sələr, onlara divan tutardım. Əsərlərimdən birində ayıq başlı və böyük ürəkli atamın surətini yaradacam.

Böyük şair-dramaturq belə düşünür, tarixi şəxsiyyətlərə və ta-rixi hadisələrə qondarma rənglər vurmurdu. Nəcib, ağıllı, dü-şüncəli, müdrək şeyxlərə məxsus xarakterik xüsusiyyətləri böyük məhəbbətlə sevən və sevilən, dini fanatizmə qapılmayan, mə-həbbəti bir təriqət kimi qəbul edən Şeyx Sənan obrazı üzərində cəmləşdirmişdir.

Mirzə Fətəli Axundovdan başlanan peşəkar Azərbaycan dra-maturgiyası Cavidə qədər və sonra maraqlı və şərəfli bir yol keç-sə də, heç bir dramaturq ədəbiyyatımıza Cavid qədər yenilik və cahanşümul xarakterlər gətirməmişdir... Cavidin yaratdığı Şeyx Sənan surəti nə Şeyx Fəridəddin Əttarın, nə də qeyrilərinin ya-ratdıqları surətdir. Cavidin Sənanı mükəmməl və oricinal bir ob-razdır; kamil bir şəxs mürşid mərtəbəsində dək yülsəlmiş bir şəxs-dir. O, Allah, kainat, din, məzhəb, təriqət, eşq və məhəbbət haq-qında ümumbəşəri gözəl və dahiyənə fikirlər irəli sürür. Eşq və məhəbbətdən başqa heç bir qüvvənin qarşısında aciz və zəif qal-mır, alçalmır. Yalnız və yalnız Xumarın eşqi və məhəbbəti qarşı-sında alçalır, öz təriqətindən uzaqlaşır və özünə yeni bir təriqət - eşq və məhəbbət təriqəti kəşf edir. Sənan bu yolda daha çox Məcnunu, Xosrovu və Kərəmi xatırladır.

Sənan məhəbbətdən xoş bir təriqət yapır. Öz təriqətindən uzaqlaşır, Quranın ehkamlarını atır, dini, imanı satır. Eşq əhli için məhəbbətdən bir Kəbə yapır. Öncə qadından ürkən, qaçan Sənan, sonralar eşqin gücü və qüdrətilə qadına daha möhkəm bağlanır. Sevmədiyi Zəhradan imtina edir... Xumarla tapışdıqdan sonra eşqdən başqa nə varsa, ona "tövbə" deyir. Cismani və ruhani eşqi və məhəbbəti hər bir şeydən güclü və qüdrətli hesab edir. Ancaq muradına yetmək üçün əzablı bir yol qət etməli olur. Sevgililərin qarşısına həyatda ciddi maneələr çıxır. Onlar həmin maneələri böyük fədakarlıqla dəf edirlər.

Faciədə yaddaqalan və maraqlı səhnələr çoxdur. Sənanla Zəhranın və Sənanla Xumarın görüş səhnələri buna misal ola bilər. Zəhra çox incə bir şəkildə Sənanı sevdiyini büruzə verir. Sənan bunu nəinki anlayır, həm də gözəl dərk edir. Ancaq ürəyinə hökm edə bilmir, "şikəstə edilmiş həyatın" əzabını çəkir. Xumar, Zəhradan fərqli olaraq, ürəyini birdən-birə Sənana açmır, necə deyirlər, ona qarşı məhəbbətini bəzən gizli, bəzən açıq şəkildə nümayiş etdirir. Platon qızını Sənana verməyə söz verir. Ancaq hər dəfə Papas bu işi pozur. Onların istəklərini alt-üst edir. Bədxislət Papası nə Sənan, nə Xumar, nə də Platon sevir. Ancaq Platon din xadimi olduğu üçün onun sözündən çıxma bilmir, nazı ilə oynayır. Bu, Xumarın Papasa qarşı nifrətini birə beş artırır. "Yoxsa bir xahişinmi var, Sənan? // Hər nə qəlbində varsa, eylə bəyan." Sənan da ürəyində nə varsa açıb söyləyir: "Hər halım sənə əyandır. Uğrunda dinim və imanım, şöhrətim, şanım getdi. Unutdum hökmi-Qurani, axırda oldum donuz çobanı..."

Sənan, sədaqətli bir aşıq kimi, hər şeyi sevgilisinin yolunda qurban verir. Onun uğrunda məhv olub getməyi bir səadət sanır. Ancaq hadisələrin inkişafı onları xoşbəxtliyə doğru deyil, bədbəxtliyə doğru aparır. Hər ikisi bunu yaxşı dərk edir. Sənan cahanda Xumarsız yaşamağı təsəvvürünə belə gətirə bilmir. Xumarsız bütün dünya Sənana bir zindan kimi görünür. Təhdid və qadağalardan cana doyan aşıqlər mövcud yaşayışdan bezirlər.

Başqa bir kainata, ərşi-ələya uçmaq, İsa kimi göylərə çəkilmək istəyirlər. Yeri özləri üçün Cəhənnəm, göyü Cənnət hesab edirlər. Cismani məhəbbətdən uzaqlaşib ilahi məhəbbətə qovuşmaq uğrunda çarpışirlar və buna nail olurlar.

"Şeyx Sənan" faciəsində şairin ailə tərbiyəsindən gələn təsirlər duyulmaqdadır. Bu cəhəti vaxtilə görkəmli ədəbiyyatşünas Hənəfi Zeynallı sezmişdir. Gənc şair qəzəllərindən birində belə yazmışdı:

- Gülçini-binəva idim oldum müridi-şeyx
Yandırmışam mən atəşi-hicranə gönlümü.

Mən şairin lirikasında bir Məcnunluq, bir Sənanlıq ruhu duyuram... O, "Şeyx Sənan" üzərində işlərkən həmin Məcnunluq və Sənanlığı faciənin ruhuna hopdurmuş, sufilik nəzəriyyəsi, fəlsəfəsi, psixologiyası və dünyagörüşünü mükəmməl öyrənmişdir. Cavid, müəyyən mənada, Sənanın proobrazı hesab etmək mümkündür. Mən filosof Sənanla kəskin şüura və düşüncəyə malik olan filosof Cavid arasında bir oxşarlıq görürəm. Ancaq hesab edirəm ki, onlar böyük ağıl və zəka sahibləri olsalar da, nə Cavid Sənanlıdır, nə də Sənan Cavid! Onlar dünyagörüşləri etibarilə başqa-başqa şəxslərdir. Ağıl, zəka və düşüncədə Sənan Cavidə çata bilməz...

Sənanın mənəvi təkamülündə "Dəli Dərviş" mühüm rol oynayır. İslam aləmindən xristian mühitinə düşən Sənanında bir mənəvi-psixoloji təbəddülət - dəyişmə, şəxsiyyət və dünyabaxışı etibarilə bir dəyişmə prosesi baş verir. Sənan xalq arasında "Dəli Dərviş" kimi tanınan Dərvişdə fəvqəladə bir istedad, çöhrəsində qeyriadi əlamət görür. Hiss edir ki, o, adi adam deyil, böyük zəkaya malik insandır. Sənan onun hansı məzhəbdən olduğunu, hansı dinə qailliyini, fikrə xadimliyini soruşduqda Dərviş elə bir böyük idraki əhəmiyyətə malik olan monoloq söyləyir ki, mən Cavidəqədər heç bir dramaturqun əsərində buna bənzər monoloq təsadüf etmirəm. Həmin monoloqu burada tam şəkildə verməyi məqsədəuyğun hesab edirəm.

"Dərviş, dəsti məqamında laübalı və məcnunanə bir ahənglə fəqət zənguləsiz olaraq başlar, Şeyx Sənan heyrətlə dinlər. Digər şeyxlər və müridlər də gəlib birər-birər ətrafına toplaşırlar."

Dərviş

Saqın, hiç sorma! Bir divanəyim bən,
 Dəmadəm çırpınır pərvanəyim bən.
 Babam heyrət, anamdır şübhə... Əsla
 Bilinməz bən kimim, ey şeyxi-vala!
 Fəqət pəcmürdə bir səyyahi-zarim,
 Şəriətdən, təriqətdən kənarim,
 Həqiqət istərim, yalnız həqiqət!
 Yetər artıq şəriət, ya təriqət.
 Qulaq verməm bən əsla bir kitabə,
 Pərəstiş eyləməm hiç bir kitabə.
 Əvət, Quran,Zəbur, İncilü Tevrat
 Birər röya ki, zor təfsiri, heyhat!
 Birər röya bütün əlvahi-ələm,
 Birər əfsanə, cənnət, ya cəhənnəm.

Şair belə dərvişlərdən birini bir zamanlar Naxçıvanda görmüşdü. O Kalba Abbas idi. Kalba Abbas gözəl nağılçı, öz sənətinin ustası böyük artist idi. "Şahnamə" dastanından və xalq nağıllarından elə hərarətlə, böyük aktyorluq bacarığı ilə danışardı ki, yüzlərcə tamaşaçı və dinləyici Naxçıvanın şəhər meydanına toplaşar, onun artistliyinə tamaşa edərdilər. Ola bilsin ki, Cavidə artist olmaq həvəsi də Kalba Abbasın meydan tamaşaları ilə bağlı olmuşdur... Dramaturqun "Şeyx Sənan" faciəsində yaratdığı Dərviş obrazı bəlkə də Kalba Abbasların prototipidir...

Yerli camaat heç kimə qarışmayan, yeməyən, içməyən, yaxın-uzaq bilməyən, "mənasız sözlər" danışan, səfil və tərkidünya bir həyat yaşayan "dəli" Dərvişi qəbul etmədikləri və ona həqarətlə baxdıqları halda, Sənan onu qəbul edir. Nəinki qəbul edir, müdrik xalq filosofundan nə isə öyrənmək qərarına gəlir.Onu "pirimürşid" adlandırır. Dərviş ilk baxışda Sənanın daxili dünyasını

aynadaki kimi görür. Bu səbəbdən "uzaq bəndən, uzaq, ey mərdi-qafil" deyərək onu özündən uzaqlaşdırır. Gözlərində tərəddüd oxuyur, sözlərində sədaqət görmür.

Vəfa yoq səndə, şeyxim, tez cəyarsın,

Həmən, başqa bir xülyaya uyasın.

Dərviş bu cür şeyxləri bəyənmir. Bu səbəbdən onu rədd edir. Sənan "pakdamən pirindən" əfv etməyi dilərkən Dərviş ondan uzaqlaşmış gedir. Özü bəzən hissə qapılsa da, Dərviş hissə qapılmaqdan uzaqdır və daha çox realist düşüncəyə malikdir.

Dramaturq uzun müddət onları görüşdürür, oxucu və tamaşaçıları intizarda saxlayır. Onları son dəfə faciənin finalında görüşdürür. Sənan artıq əvvəlki Sənan deyildir, sanki bir Məcnundur. Onu məcnunluğa düçar edən Xumarın eşqidir. Saçı-saqqalı ağarmış, büsbütün dəyişmiş Sənan bir çobanı xatırladır. Dərviş bunun səbəbini həmən anlayır. - Nə qiyafət bu? Nərdə əvvəlki şeyxlər, xocalar? Ey şeyxi-dərbədən, bu nə hal? - deyən onun üzərinə suallar yağdırır. Başı daşdan-daşa dəymiş Sənan onu dərhal anlayır. Dərvişin önündə sınıdır. Özündə müsəlmanlığı və xristianlığı birləşdirən Şeyx bildirir ki, indi onu yalnız müsəlmanlar deyil, xristianlar da izləyir. Ona yalnız müsəlmanlar və xristianlar deyil, bütün cahan pərəstiş edir. Onun artıq başqa bir cəlahı var. İslama rəhbərlikdə tənha deyil, xristianlar da onun ardıcılıdır. Məzhəb və dini insanlar arasında ən böyük ixtilaf mənbəyi hesab edərkən, Dərviş dünyəvi və ümumbəşəri bir problemi önə çəkir: **"Din bir olsaydı yer üzündə əgər, // Daha məsud olurdu cinsi-bəşər."**

İki sufi mütəfəkkir filosofun gəldiyi son nəticə belədir. Bu, dramaturqun düşüncələrinə də, fəlsəfi-estetik konsepsiyasına da uyğundur.

Şeyx Sənan əsərin sonunda mürşidi Şeyx Kəbirin bir zamanlar söylədiyi "Bən qulaq vermədim dəgərli sözə, // Həp qadından gəlir nə gəlsə bizə" fikrini təsdiq edir və peşmançılıq hissi keçirir.

Söz Dərvişi duyğulandırır. Hesab edir ki, Sənan hali-pürqəmin¹ baxmayaraq, şəriət və təriqət aləmini tərk edib, həqiqət aləminə daxil olmuşdur. Fəzli-həqq onun kamalında, nuri-həqq isə cəmalında parlayır. Sənanda artıq bir əhli-hal əlaməti, Xuda qiyafəti var...

Əgər faciənin əvvəlində Dərviş Sənanı rədd edirsə, sonunda Sənan onu rədd edir. Böyük bəlaya və dərdə düçar olmasında Dərvişi suçlayır. Dərviş buna əhəmiyyət vermir. Sənana ona yaxınlaşan Xumarı təhqir edərkən Dərviş araya girir. Qadınlardakı xisləti belə səciyyələndirir: "**Dilbər qadınları təqibə başlayınca qaçar, yüz versən, həməən peşincə uçar.**" (Dramaturq bu ideyanı "Afət" mənsur faciəsində davam etdirmişdir.)

2.10. Remarkalar

Hüseyn Cavid dramalarının remarkaları ayrıca tədqiqat mövzusudur. Dramaturq bu cəhətdə xüsusi ustalığı nümayiş etdirmiş, Azərbaycan dramaturgiyasında remarka texnikasını daha da təkmilləşdirmişdir. Cavid remarkaları Azərbaycan dramaturqlarının heç birinin remarkasına bənzəmir.

Remarkalar adətən recissor və aktyorlar, oxucular üçün nəzərdə tutulur. Əsərin tamaşaya qoyulmasında, səhnə quruluşunda, surətlərin xarakterik xüsusiyyətlərinin açılmasında, hadisələrin harada və hansı şəraitdə baş verməsində və s. quruluşçu recissorlara və artistlərə yardımçı rolunu oynayır. Bu cəhətdən Cavid remarkaları diqqəti xüsusilə cəlb edir və səhnə sənətinin bir atributu kimi çıxış edir. Mən səhnə sənətinin incəliklərini Cavid qədər dərinlən bilən və bildiklərini remarkalarda təsvir edən ikinci bir dramaturq tanımıram. Başqa sözlə, dramaturq əsərlərini tam və mükəmməl şəkildə teatra təqdim edir, recissor və aktyorlardan gözəl və mükəmməl tamaşa gözləyirdi.

¹ Dərdli – qəmli halına.

Həmin mükəmməllik Cavid pyeslərinin hamısı üçün xarakterikdir. "Şeyx Sənan"ın birinci pərdəsinin birinci səhnəsinin ilk remarkasına nəzər salaq: *"Mədinəyi-Münəvvərdə Şeyx Kəbirin evində üləmayə məxsus bir qəbul odası... Odanın iki qapısı, üç-dörd pəncərəsi var. Qapının biri Şeyxin hərəmxanəsinə açılır. Pəncərələrdən ikisi xurmalıqdan ibarət gözəl bir bağça ərz edər. Pərdə açıldıqda, Şeyx Kəbir odanın bir girişində ikinci namazını bitirmiş, əlləri və yüzü göyə doğru duaya məşğul görünür."*

Remarkadan aydın olur ki, Şeyx Kəbirin - mürşidin hərəmxanəsi də olmuşdur və s. Başqa bir remarkaya diqqət edək.

- *Bu sırada səhnənin işığı çəkilir, ta ucda ikinci pərdə qalqar. Azacıq yüksəkdə, olduqca şairanə, cazibədar, behiştə bir mənzərə görünür. Altın qanatlı mələklər əl-ələ, qol-qola olaraq incə qəhqəhələrlə gülüşüb gəzinirlər. Təbii, mələk qiyaafətində olan Xumar da onların içində bulunur.*

Bu, usta recissor və teatr rəssamı üçün kifayətdir. Cavid remarkaları, irəlidə söylədiyim kimi, adi remarkalar deyil, səhnə sənətinin gözəl nümunəsidir.

Başqa bir remarka: *"Məkkəyə-müəzzəmədə böyük bir yol. Yol kənarında bir taqım evlər, uzaqda böyük camelər, bilxassə qara örtüklü Kəbə görünür. Vəqə on yıl sonra vəqə olduğu üçün birinci səhnədəki əşxas, [şəxslər] simaca gözə çarpacaq dərəcədə dəyişmişdir. Pərdə açıldıqda əlində su dəsti olduğu halda kiçik bir ərəb qızının yoldan keçdiyi görülür. Şeyx Sədra ilə Əbülülə digər tərəfdən çıxırlar."*

Cavid remarkaları həm səhnə sənətinin bir nümunəsi, həm də gözəl bədii mətnlərdir. Teatr sənətini dərindən bilən dramaturqun "məlumat kitabçasıdır". Düşünürəm ki, araşdırıcılar zaman-zaman bu məsələlərin üzərinə qayıdacaqlar.

Dramaturq yuxarıdakı remarkada, obrazlı desək, klassik dram nəzəriyyəçilərinin pyesdə hadisələrin müəyyən zaman və məkan daxilində baş verməsi və bitməsi haqda nəzəriyyəsinə alt-üst etmişdir. Bununla da Azərbaycan teatrına və dramaturgiyasına yenilik gətirmişdir. Cavid bununla demək istəyir ki, dramatik əsərlərdə mövcud zaman və məkan hüdudlarından kənara çıx-

maq olar və lazımdır; bədii yaradıcılığı hər hansı bir cərcivəyə salmaq olmaz və s. Yeri gəlmişkən deməliyəm ki, Cəfər Cabbarlı Cavidin dramaturgiyaya gətirdiyi bu yeniliyini bəyənənməmiş və onu tənqid etmişdir.

- *Qafqaziyada, şimdiki Tiflis civarında küçük bir dağ ətəyində mənzərəli bir yer... Bir tərəfdə Kür nəhri, digər tərəfdə dağa doğru ucu görünməz əyri bir cığır nəzərləri oqşar. Qarşıda iki-üç çadır görünür. Müridlərdən bir qaç kişi çadırlardan çıxaraq əllərində dəsti Kürdən su gətirir. Bahar mevsimi... Gürcü yortusu. İkinci çağı... Qürubə qarşı... Şeyx Sənan Şeyx Sədra ilə bərabər gəzinərək ötüşməkdə olan bülbülləri dinlər və şaşqın bir baqışla ətrafı tamaşa edər...*

Bu remarka dramaturqun Şeyx Sənan dağını mükəmməl müşahidəsi nəticəsində yazılmışdır. Bir neçə il Tiflisdə yaşayan şair dəfələrlə həmin dağın ətəyinə gəlmiş, Sənanın qəbrini ziyarət etmiş, həmin yerlərə uzun zaman tamaşa etmişdir. Ola bilsin ki, dağın başına da çıxmışdır.

- *Qürub zamanı, bir tərəfdə Kür nəhri, bəridə Kür boyunca yalçın bir qaya... Kənardə, qayanın ta ətəsində bir ormancıq... Görünməz tərəfdən qayanın təpəsinə yol varsa da, səhnə tərəfi fəqət bir uçurumdan ibarətdir. Pərdə açıldıqda, uzaqlarda, səhrayı və məhzunanə bir çoban düdüğü iniltisi ruhları məczub edər. Şeyx Sənan əlində dəyənək, başı açıq, saçları dağımıq, düşüncəli və yorğun bir halda qaya başında görünür. Ağır-ağır nəfəs alır, bir qaç adım ataraq dönüb geri baqar. Bir-iki dərin ah çəkib yeniyə alınının tərini silər. Bu sırada ixtiyar, nürani Dərviş ağaclıqdan çıxar. Şeyx Sənanı bu halda görüncə istehzalı bir baqışdan sonra laübalı və ağır qəhqəhələrlə gülər. Şeyx isə ürəkək bir tevr ilə Dərvişə baqmağa başlar. (bu remarka şairin Şeyx Sənan dağına qalxdığını təsdiq edə bilər.)*

Göründüyü kimi, bu adi remarka deyildir. Sanki bir libretto, kino üçün yazılmış ssenaridir. Dramaturq sanki bir rəssam kimi gözəl bir bədii tablo yaradır. Bu, Cavid sənətkatlığına, onun remarka ustası olmasına, səhnə sənətinin hikmətinə mükəmməl yiyələnməsinə dəlalət edir.

Cavid remarkaları haqqında bir neçə magistr dissertasiyası, ayrıca kitab yazmaq olar. Ancaq böyük təəssüflə qeyd etmək istəyirəm ki, müasir teatr tamaşalarında Cavid remarkaları olduğu kimi nəzərə alınmadığından, Cavid teatrına xələl gəlir, Cavid teatri cılpaqlaşdırılır. Ymumiyyətlə, müasir teatr tamaşaları getdikcə cılpaqlaşdırılır ki, bu da tamaşaların estetik əhəmiyyətini və dəyərini azaldır. Cavid teatrına gəldikdə, bu qüsur onun dram əsərlərinin tamaşalarında daha qabarıq nəzərə çarpır.

2.11. Seçmələr

- ❖ *Səndə bir öylə hüsnü cazibə var,
Ki olur, hər görən pərəstişkar.
Səni Sənan arar da kəndi bulur,
Daima eşq hüsnə mail olur.*
- ❖ *Ah, sən xaliqi-fəzilətsin.*
- ❖ *Ah, o... Cənnət pərisi, nazlı mələk!*
- ❖ *Bir bəşərdir, diyordu Peyğəmbər,
Hiç görülmüşmü çıqsın ərsə bəşər?*
- ❖ *Kim ki, Allahu istiyor görmək,
Arasın qəlbi-tabnakında, [nurunda]
Arasın kəndi ruhi-pakında,
Hər kimin qəlbi, ruhu düzgündür,
Daima hiss edir də Haqqı [Allahu] görür.*
- ❖ *Səni alçaldan ehtiras olacaq.*
- ❖ *Sorma, gönlüm yaralıdır, yaralı.*
- ❖ *Yoqdu əsla təşəbbüsümdə qüsur,
Kim ki, məyub¹ olursa, rədd olunur.*
- ❖ *İştə çirkinlik öylə bir illət
Ki, dəmadəm qazandırır nifrət.*
- ❖ *Onu son dəmdə bir də görsəydim,
Daha qalmazdı həsrətim, dərdim.*

¹ Eyibli, şikəst...

- ❖ Şeyximiz sahibi-kəramətdir,
Hər nə söylərsə eyni-hikmətdir.
- ❖ Pək təbii bu, yüklənən əzilir.
- ❖ Arqadaşlar! Şu parlayan günəşin,
Feyzi birdir cihanda hər kəs için.
Türk, hindu, ərəb, əcəm bilməz,
Nuru hər yanda artar, əksilməz.
Mənəvi bir günəş də var: nəsvər -
O islam dinidir, parlar.
- ❖ Xaliqi-kainat halbuki bir...
İştə Quran və Kəbə həp birdir.
Əhli-islama həp şu birliyi biz
Nəsrü isbata qeyrət etməliyik.
- ❖ Əyilib qalqacaq, yeyib içəcək,
Sonra qıl körpüdən qolay keçəcək!
- ❖ Əcəba!.. Həzrəti-Rəsulullah,
Cümlə əshab - Əli, Ömər həmrah,
Daima hərbgaha qoşmuşlar,
Haqqı təbliğ için vuruşmuşlar.
- ❖ Quru, boş səcdənin yoq aqibəti,
Haq sevər yalnız əhli-mərifəti.
- ❖ Gərçi görmək də başqa nemətdir,
Görməmək ən böyük səadətdir.
Nəyi görmək dilərsiniz bilməm?
Yanıyor zülm içində həp aləm!
Görməməkçin şu çirkin işləri siz,
Yalvarıb Haqqa, həmdü şükür ediniz.
- ❖ Gedəlim, haydı yolçu yolda gərək.
- ❖ Həp cinayət!.. Qadın cinayət!
Həp qadın cürmi-əhtirasatı!
Qadın insanı Haqdan ayrı salır
Həp qadınlar başa bəla sayılır.

- ❖ *Əgər fevqəlbəşər olmaq dilərsən,
Kənar ol daima cinsi-bəşərdən.*
- ❖ *Hər səfalət doğar qadınlardan,
Baş verir hər fəlakət onlardan.*
- ❖ *Öncə Həvvə, o möhtəris¹ nənəməz,
İşləyib bir cinayət, açdı bir iz.
Bizi qovdurdu bağı-cənnətdən,
Oldu məhrum qürbi-rəhmətdən.²*
- ❖ *Fəzlədir bəncə böylə bir təşviş,
Sən böyük şeyx; o sərsəri dərviş.*
- ❖ *Musiqi, nəğmə ən gözəl sənət.
Bunu hiç mən edərmi bir hikmət!?
İştə bülbüllərin təranələri,
Nəvbaharın nəsimi-nəğmələri,
İncə yapraqların öpüşmələri,
Nazılı afətlərin güllüşmələri,
Nəğməyi-şuxi həzrəti-Davud,
Yaxud ahangı-şeyr, giryeyi-ud,
Həp birər musiqi deyilmi?*

Hüseyn Cavid bu parçada sanki atasının dostu olmuş Seyid Özim Şirvanidən təsirlənərək, bu cür lirik və gözəl sözlər qollamışdır...

- ❖ *Şeyx Sənanı şimdi gəl qandır,
Sanki bunlar da bir müsəlmandır.*
- ❖ *Dəlilik başqa bir fəzilətdir,
Dinsiz olmaq da bir təriqətdir.*
- ❖ *Dəlidir, sözlərində məna var,
Sərsəridir, başında sevdə var.*
- ❖ *Qız deyil, bir bəladır iştə Xumar,
O bir atəş ki, həp cihanı yaqar.*
- ❖ *A-h, o!.. Yalnız o hüsni-müstəsna*

¹ Hər şeydən çəkinən, özünü qoruyan...

² Burada rəhmətə yaxınlıqdan.

- Qəlbimin aşınayi-giryəsidir.
Ruhi-məcruhimin nədiməsidir.*
- ❖ *O nə! Röyamı gördüyüm, eyvah!
Omudur?.. Lailahə illəllah!..*
 - ❖ *Aman Allah, nasıl da halı bozuq.*
 - ❖ *Şimdi bir başqa fikrə məftunim,
Onun eşqilə iştə məcnunim.
Vətənim, cümlə niyyətim, Kəbəm,
Şimdi yalnız odur, o, vaz keçməm.*
 - ❖ *Bircə Haq, cümlə din də bir... naçar,
Xalqı yalnız ayırmış azğınlar.*
 - ❖ *Hökmi-Quran ilələbəd ucalır,
Yaqulan həp kağız mürəkkəbdir.*
 - ❖ *Eşqdən başqa hər nə varsa, əvət,
Tövbə, bin tövbə!.. Eylədim nifrət.
İştə Kəbəm də, Cənnətim də budur. [Xumardır]*
 - ❖ *Şeyximiz atdı hökmi-Quranı,
Şeyximiz satdı dini, imanı,
Öncə islama bir mürəvvic ikən,¹
Xaç asıb çıxdı dinü məzhəbdən.*
 - ❖ *Gediniz, gərçi hiylə ya təzvir
Sizcə xoş... Bəncə eşq yüksəkdir!..*
 - ❖ *Gediyor iştə nazlı cananım,
Gediyor aşınayi-viddanım,
Gediyor iştə dinü imanım,
Gediyor səbrü taqətim, canım...*
 - ❖ *Bəncə fürsət qanatlı bir quşdur,
Kim ki, əldən uçursa, sərxoşdur.*
 - ❖ *Hanki xain bu nəv edər rəftar?
Ah, namusa küsmüş alçaqlar!*
 - ❖ *Güclü gücsüzdən intiqam almaz.*

¹ İslamı yayan ikən.

- ❖ *Hər bəla bəncə bir səadətdir,
Hər cəfa sanki bir məhəbbətdir.*
- ❖ *Kim ki, eşq atəşilə oldu hədə, Onu yandırılmaz öylə atəşlər.
Eşq için can nisar edən ərlər
Əbədi bir həyat içində gülər.*
- ❖ *Bəni öldürsələr də bən yaşarım,
Tərk edib xəlqi Xəliqə qoşarım.
Əbədiyyət bənim məzarımdır,
Çünki sultani-eşq yarımdır.*
- ❖ *Ya Rəbb!..
Gəliyor həp bu hiylələr səndən,
Bəni bilməm niçin yaratdın sən?!*
- ❖ *Nə təəssüfli bir xəbər... Eyvah!..*
- ❖ *Əvət, islam yüksəlir, enməz.*
- ❖ *Yer bəla, gök bəla, mühit bəla...*
- ❖ *Şeyxi bizdən ayırdı Gürcüstan,
Şimdi artıq o, başqa bir insan.
Şeyximiz satdı dini, imanı,
Şeyximiz atdı hökmi-Quranı,
Hökmi-Quranı atdı bir qız için,
Həm şərab içdi, həm xaç asdı, bilin!
O qadından qaçan böyük Sənan,
Domuz otlatmaq üzrə oldu çoban.*
- ❖ *Həpsi boş bir xəyalə aldanıyor,
Zülməti-küfrü nuri-həq sanıyor!..*
- ❖ *Sənin uğrunda məhv olub getmək.
Ən böyük səadət olsa gərək...*
- ❖ *Arif ol, arif!.. Atma vicdanı,
Ara qəlbində dini, imanı.*
- ❖ *Zahirin pək gözəl, fəqət nə çıxar?
Oynaşır batinində şeytanlar.*
- ❖ *İxtilaf, ixtilafi-məzhəbü din...*

- Din bir olsaydı yer üzündə əgər,
Daha məsud olurdu cinsi-bəşər.*
- ❖ *Bən qulaq vermədim dəgərli sözə,
Həp qadından gəlir nə gəlsə bizə.*
 - ❖ *Bəni xatırlayıb da gəlmişsin,
Görünür bivəfa deyilmişsin.*
 - ❖ *Yüksələn məhv olur, fəqət enməz!
Huri-Həqq daima yanar, sönməz!*
 - ❖ *Ah! O, insan qılıqlı seytandır,
Ayrılın ondan, o, xain insandır.*
 - ❖ *Bəllidir, ay günəşdən ayrılmaz,
Günəş olmazsa, ay işıq salmaz.*
 - ❖ *Hər kimin kor deyilsə vicdanı,
Görür də əlan Xumarı, Sənanı.*
 - ❖ *Hər kimin korsa qəlbi, vicdanı,
Edəməz dərk o, nuri-Yəzdanı.¹*

2.12. Dialoqlar və monoloqlar

Bir neçə kəlmə "Ana"dakı dialoq və monoloqlar barəsində.

Hüseyn Cavid dialoqlar və monoloqlar ustasıdır. Ona qədər Azərbaycan ədəbiyyatında mənzum drama olmamışdır. Cavidin Azərbaycan ədəbiyyatına gətirdiyi ən böyük yeniliklərdən biri mənzum dramalarda bədii cəhətdən mükəmməl dialoq və monoloqlar yaratmasıdır. Caviddən sonra mənzum drama canına müraciət edən şair-dramaturqlardan heç biri bu cəhətdən onun fəth etdiyi sənət zirvəsinə qalxa bilməmişdir. Onun mənzum dialoqlarında, necə deyərlər, bir Quranlıq məna, hikmət və fəlsəfə var. Bu cəhətdən "Ana"da Səlmanın, "Şeyx Sənan"da Sənan və Dərvişin, "İblis"də İblis, Arif və b. obrazların, "Peyğəmbər"də Peyğəmbər və Baş Rəisin, "Knyaz"da Knyazın... monoloqlarında

¹ Qədim zərdüştilərin Allahını, Xeyir Allahını.

bir kitablıq məna var. Cavid dialoqları və monoloqları əsl sənət örnəkləridir; son dərəcə mənalı, məzmunlu, bədii-estetik baxımdan təsirli, yığcam, canlı, dinamikdir... Əziz Şərif demişkən, "Cavid səhnə hərəkətlərini yaxşı göstərə bilir." Mənə görə, nəinki yaxşı göstərə bilir, o səhnəni mükəmməl görür və bilirdi. Hər bir obrazın səhnə hərəkəti və səhnə danışığını (nitqini, səhnə dilini) yüz dəfə ölçüb-biçirdi. Buna görə də onun yaratdığı surətlər bədii cəhətdən dolğun və mükəmməldir...

Azərbaycan mənzum dramalarında monoloqların klassik nümunələrini Hüseyn Cavid yaratmışdır. Onun ilk mənzum draması olan "Ana" Səlmanın monoloqu ilə başlanır. Şair "Ey mərhəmət kanı, ey ulu Tanrı!" misrası ilə başlanan monoloq tamaşaçını həmən tutur, diqqəti özünə cəlb edir. Hüdudsuz göylərə, ulu Tanrıya üz tutan Səlma göylərin hökmdarından və havadarından inayət istəyir. Varı-yoxu tək bir oğlu olan Ana, gözünün nürundan - Qanpoladdan üç aydır ki, məktub almır. Buna görə onun gözü yollarda, könlü intizardadır. Gecələr gördüyü qanlı yuxular Səlmanı narahat edir. O, oğlunun evə sağ və salamat qayıdıb gəlməsi üçün Tanrıya dua oxuyur...

Cəmi on altı misradan ibarət olan monoloqda nəinki ananın səsi eşidilir, onun narahat qəlbi çırpınır, ürəyinin döyüntüləri duyulur. Şair burada ana narahatlığı və intizarının sanki canlı tablosunu rəsm edir. (Monoloq irəlidə verildiyi üçün təkrarına lüzum görülmədi.)

Cavidin bəzi obrazlarında bir peyğəmbərlik qabiliyyəti - öncədəngörmə, insanın (bədii obrazın) öncədən həyat və taleyini müəyyən etmə istedadı və bacarığı var. Bu cəhət "Ana", "Şeyx Sənan", "Afət" və b. pyeslərdə diqqəti xüsusi cəlb edir, dramaturqun ədəbi üsulu kimi meydana çıxır.

Dramaturq yuxugörmə bədii üsulundan ilk öncə "Ana"da, sonra "Şeyx Sənan"da istifadə etmişdir. Səlma yuxuda "qanlı rüyalar" görür, "qorxulu xəbərlər" eşidir. Sonralar yuxusu düz çıxır. Qanpolad səfərdən geri qayıdarkən yolda ölümcül yaralanır,

evlərinə gətirilir, anası və nişanlısının gözləri qarşısında can verir.

Dramada Orxanın "Ey həşmətli, qarlı, qartallı dağlar! // Şahid olun, ruhum bu gün qan ağlar" beytilə, Səlmanın "Allah, Allah! Təhəmmül ver, səbir ver" və "Get, namərd qonaq, get! Alçaq mültəçi!" misraları ilə başlanan monoloqları bədii cəhətdən çox təsirlidir. Səlmanın monoloqları tamaşaçıları ağlatmaq, ana fəryadının atəşində qovurmaq gücünə malikdir. Orxanın monoloqu 17, Səlmanın monoloqları müvafiq olaraq 37 və 16 misradır. Səhv etmərsə, Cavidin mənzum dramaları arasında həcmcə ən böyük monoloq "Ana"da Səlmanın, "Knyaz"da Knyazın, "Şeyx Sənan"da isə Şeyx Hadinin (tamaşa zamanı üçüncü pərdənin ikinci səhnəsi atılsa da) "O civarlarda iştə bir müddət. // Göstərib himmət, eylədik dəvət" beytilə başlanan monoloqudur (17 beyt). Əgər Şeyx Hadinin 34 misralıq monoloqu nə qədər yorucudursa, Səlmanın 37 misralıq və Knyazın 56-57 misralıq monoloqu əksinədir. Hiss olunur ki, şair həmin monoloqları birnəfəsə yazmışdır...

Ulu Tanrı! Deməli, İlahi gücə və qüdrətə malik olan monoloqlar da ola bilmiş!?. Bu, Cavidin qüdrətli qələminə, böyük söz sahibi olmasına dəlalət edir.

Səlmanın fəryadı göylərə yüksəlir. O, ulu Tanrıdan ədalət umur, onu öldürüb əzabdan qurtarmağı tələb edir. Xain qonağa, oğlunun qatilinə, evində sığınacaq verdiyinə peşman olur. Öncə onu sağ buraxmayacağına söz versə də, sonra fikrindən daşınır.

- Bir də nə yapsam bu dərdi silməz,
Məhv olsa aləm, Qanpolad dirilməz.

Xayı, əfv etməli!.. Getsin də miskin
Xəcalətdən ölsün, yerlərə keçsin!

Ana qatili bağışlayır. Nəinki bağışlayır, evindən xətasız çıxıb getməsinə şərait yaradır. Arxasınca bu sözləri deyir:

- Get, namərd qonaq, get! Alçaq mültəci!

Get, miskin hərif, get! Cəllad, yırtıcı!

Səlma oğlunun cənazəsi üzərində göz yaşı tökür. Oğlunun cənazəsini qucaqlayır, şiddətli və yaxıcı hıçqırıqlar içində boğulur.

Ah, qəlbim az qalır partlasın Allah!

Eyvah!

Həsrəti könlündə can verən evlad!

Ah, qəhrəman oğul, nakam Qanpolad!

"Ana"dan bir parça dialoqa nəzər salaq.

Səlim

(Gəldiyi tərəfə baxar, birdən-birə həyəcan ilə)

Gəl, ana, oğlun gəldi iştə!

Səlma

(Yola baxaraq)

Eyvah!

Kaş ki, öləydim, görməyəydim, Allah!

(Oğlunu bağrına basıb ağlayaraq)

Oğul, Oğul!

Qanpolad

Of, ana!

Səlim

Can Qanpolad!

Ah, sana kim qıydı, kim? Hanki cəllad?

Qanpolad

...Ağlama, hiç kimsə qıymamış bana,

Düşmanım qanlı taleyimdir, ana!¹

Dialoqlar, göründüyü kimi, necə də təsirli, ürəkyaxıcıdır. Sözlər zərgər dəqiqliyi ilə ölçülüb-biçilmişdir. Yaralı oğul ilə ananın son görüşü, son dialoqu bədii cəhətdən çox təsirli təsvir edilmişdir. Dramaturq özünün dil və üslubuna məxsus söz və ifadələrdən bacarıqla istifadə etmiş, sözün mənə çalarlarına və tutumu-

¹ Hüseyin Cavid. Əsərləri, 5 cildə, II cild, Bakı, 2005, səh. 48.

na xüsusi əhəmiyyət vermişdir...

* * *

Bir neçə söz "Şeyx Sənan"dakı dialoq və monoloqlar barəsində. Dramaturq "Ana"nı drama canrında "Şeyx Sənan"ı faciə canrında yazmışdır. Buna görə də faciə canrının xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq əsərdə "faciə dil və üslubuna" böyük əhəmiyyət vermişdir.

Əsər Zəhra, Əzra və Şeyx Əbuzərin dialoqu ilə başlanır, Şeyx Sənan, Xumar, Papas, Platon və b. dialoqu ilə tamamlanır. Dramaturq "Ana"da böyük məna ifadə edən bir sözdən az, "Şeyx Sənan"da daha geniş istifadə etmişdir. Məsələn, "aman", "of", "Sənan", "səfil", "ədna", "sorma", "haşa" və s. Həmin sözlər yerinə və məqamına görə böyük və dərin məna ifadə edir. Dramaturq bütün pyeslərində bu cür söz və ifadələrə geniş yer verir. Bu, onun dil və üslubunu şərtləndirən əsas bədii xüsusiyyətlərdən biridir. Şeyx Sənanla Zəhra arasında olan bir dialoqa nəzər salaq.

Şeyx Sənan. Ah, Zəhra! Zavallı, solğun nur! Sən mələksin... Fəqət... Fəqət... Heyhat...

Zəhra. Ah, Sənan!.. Aman!.. Böyük Sənan!..

Mətdəki sözlərin kontekstdəki ağırlığına, siqlətinə, böyük və dərin məna ifadə etməsinə diqqət edin. Həmin sözlərin hər biri ayrılıqda iri həcmli əsərə bərabərdir və dram sənətinin qanunlarına, bədii-estetik tələblərinə və xüsusiyyətlərinə artıqlamasız cavab verir. Dram sənətinin nəzəriyyəsini gözəl bilən dramaturq, dramatik əsərlərində həmin bədii forma və üsullardan bacarıqla istifadə etmişdir.

Şeyx Sənanın ömürlük ayrılan Zəhranın sözlərində ifadəsini tapan həsrət, nisgil, əbədi ayrılıq çalarları oxucu və tamaşaçıni təsirləndirməyə bilməz. Böyük bir məhəbbətlə sevənin hal-əhvalını incədən-incəyə duyurmaqda, oxucu və tamaşaçıni sözün seyrinə salmaqda Cavid müstəsna bədii ustalığı nümayiş etdirir, gerçəkdən dahi bir sənətkar, söz sənətkarı olmasına şək-şübhə yeri qoymur.

Şeyx Sənan. Əlvida!.. Əlvida!.. Gözəl Zəhra!..

Dramaturq "Şeyx Sənan" mənzum faciəsində monoloqlardan daha geniş istifadə etmişdir. Bu cəhətdən Şeyx Sənanın "Ey böyük şeyx! Gördüm ətrafı", "Arqadaşlar! Şu parlayan günəşin", "İştə Qafqas!.. Səfalı bir məva!", "Şeyxi məhv oldu sanmayın zinhar!" Şeyx Hadinin "Möhtərəm arqadaşlar! On sənədir", Dərvişin "Saqın, hiç sorma! Bir divanəyim bən" misraları ilə başlanan monoloqlarını qeyd etmək olar. Monoloqlar bədii-estetik baxımdan bir-birindən gözəl, qiymətli və diqqətəlayiqdir. Lakin mən burada bəzi monoloqların üzərində dayanacam.

Faciədə monoloqların əksəriyyəti əsərin baş qəhrəmanı Şeyx Sənana məxsusdur. Onun "Arqadaşlar! Şu parlayan günəşin" misrası ilə başlanan monoloqu şeyxin islam dəyərlərinə nə dərəcədə dərinədən bağlı olduğunu göstərir. İslam təfəkkürlü şeyx monoloqda ümumbəşəri ideyalar irəli sürür. Şeyxə görə, kainata nur saçan günəşin feyzi, istər türk, istər hindu, istər ərəb, istərsə də əcməli olsun, birdir. Günəşin nuru hər yerdə parlar. Ancaq mənəvi bir günəş də var - nəvvar, o da islam dinidir parlar. Bu din afaqı nura qərq edər, həq, həqiqət nədir, söylər. Bu səbəbdən islamı bütün dünyada yaymaq bizim müqəddəs məqsədimiz olmalıdır. Ancaq bir çox alümnüma xəyanətkar islama rixnə salmışlar. "Bir yığın ictimadi-biməna, qaldırır hər tərəfdə bir dəva." Buna imkan verilməməlidir. Çünki:

- Xaliqi-kainat halbuki birdir...

İştə Quran və Kəbə həp birdir.

Əhli-islama həp şu birliyi biz

Nəşrü isbata qeyrət etməliyiz.

Monoloq 18 misradır. "İştə Qafqas!.. Səfalı bir məva!" isə 32 misradır...

Öncə bir dialoqa nəzər yetirək.

Şeyx Sədra

(yoldan keçən qıza)

Gəl, qızım, bir içim su ver bana sən.

Əbülüla

Baş-beyin çatlıyor [Mədinənin] hərahətindən.

Şeyx Sədra

(azacıq sudan içər, dəstiyi iadə ilə)

Sanma, yavrum, Xuda əcir versin.

Əbülüla

Su nasıldır? Sərinmi?

Şeyx Sədra

Sorma!

İstiyorsan al iç də baq, qandır,

Su deyil, adəta yapışqandır.

Allah-Allah! Tənəffüs etdikcə,

Ruhu təzyiq edər bir işgəncə.

Halım, eyvah, pək müşəvvəşdir,

Yudduğum həp alavdır, atəşdir.

Ərəbistanda havaların nə dərəcədə isti keçməsinə, insanların bundan əziyyət çəkməsini şair iki şeyxin dialoqunda vermişdir.

Belə bir isti ölkədən Qafqasa gələn Sənanın:

- İştə Qafqas!.. Səfalı bir məva!

Allah-Allah, nədir bu abü həva!?

Nə qadar şairanə bir xilqət!

Yerə enmişdir adəta Cənnət.

- deməsi təbiidir. "Cəhənnəm odundan" çıxan Sənan Gürcüstanda sanki bir behiştə, Cənnətə düşür. Dağlar, dərələr, təpələr, çaylar, xüsusilə Kür çayı onu heyran edir. Təbiəti seyrə daldıqca onun ruhu dincəlir. Hər tərəfdə bülbüllərin ötüşməsi, suların ninni deməsi, ormanlar, qarlı-qartallı dağlar ona tükənməz ilham və zövq verir.

Hələ Kür nəhri başqa bir aləm!

Gecə məhtabə qarşı pək həmdəm

Gah olur bir dərin sükutə varır,

Gah çağlar da bir fəğan qoparır;

Çırpınır Kür boyunca pək dilbər
Qoyu kül rəngli, gök güvərçinlər...

Bu cür gözəlliklərdən necə zevq almamaq olar?.. Şair Tiflis gözəlliklərini, Botanik bağını, Kür çayını, Xudatov meşəsini... dəfələrlə seyr etmişdi, özü bu gözəlliklərdən böyük zövq almışdı. Gördüklərini və duyduqlarını Şeyx Sənanın monoloqunda təsvir etmişdir. Monoloqun bədii cəhətdən son dərəcə dolğun, mükəmməl və təbii alınmasında bunun da az əhəmiyyəti olmamışdı...

2.13. Hüseyn Cavidin mənzum dramalarında vəzn

Cavid mənzum dramalarının poetikası xüsusi araşdırmalara ehtiyacı olan mövzulardan biridir. Azərbaycan mənzum dramalarının poetikasının nəzəri əsaslarının işlənilib hazırlanmasında Cavid mənzum dramaları zəngin material verir, müstəsna əhəmiyyətə malikdir və əsas mənbə kimi diqqəti cəlb edir.

Mövzu haqqında ilk dəfə 1920-1930-cu illər tənqidçiləri və ədəbiyyatşünasları söz açmışlar. Ədəbiyyatşünas Əli Hüseynzadə 1925-ci ildə sualı belə qoyurdu: "Əcəba, bizim ədəbiyyatımızda Cavid nə yaptı?" Suala cavab verərək yazırdı: "Cavidə qədər Azərbaycan ədəbiyyatında şair yox deyildi. Lakin bunlar Cavid kibi yeni "Cavid"in lisanındakı müvəffəqiyyəti əldə edə bilmədilər... Cavidə qədər bizə, türk lisanını əruz vəzninə layiqilə tətbiq edən yox deyilsə səzadə... Cavid incə ruhlu bir şair olmaqla bərabər, türk dilini əruz vəznə ilə qarışdıran və bir-birindən ayrılmaz hala salan sənətkardır..."¹

Hüseyn Cavid mənzum dramalarının hamısına məsnəvi formasında yazmışdır. Bu forma klassik Şərq poeziyasında çox işlək bir canr olmuşdur. Rudəki, Cəlaləddin Rumi, Xaqani, Nizami, Nəvai və b. poema, mənzum hekayə, təmsil və s. əsərlərini həmin canrda yazmışlar. Bu canr Azərbaycan şeirində də geniş yayılmışdır. Cavid də öz yaradıcılığında həmin canra üstünlük ver-

¹ Çorabatır [Əli Hüseynzadə]. Ədəbiyyatımızda Cavid, Yeni yol, 12 yanvar 1925.

mişdir.

İlk mənzum draması "Ana"nı hecada, "Şeyx Sənan"ı əruzda, "İblis"dən başlayaraq, "Xəyyam" da daxil olmaqla, yerdə qalan mənzum dramalarını həm əruz, həm də hecada yazmışdır. "Azər" dramatik poemasını isə heca və əruz vəznlərində qələmə almışdır. Sənətə bu kimi xidmətlərinə görə müasir Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə novator sənətkar kimi daxil olmuşdur.

Sovet dönəmində mövzu ilə bağlı daha geniş və dərin araşdırmaları Məmməd Cəfər Cəfərov, Əkrəm Cəfər, Zəhid Əkbərov, Əbülfəz İbadoğlu və b. aparmışlar. Mən yeri gəldikcə həmin ədəbiyyatşünasların araşdırmalarına ayrıca yer verəcəm. Öncə oxuculara Məmməd Cəfərin araşdırmalarını təqdim edirəm.

Məmməd Cəfər

Vəzn

Hüseyn Cavidin şeiri vəzn cəhətindən də zəngin, rəngarəngdir. O, Azərbaycan əruzunun və heca vəzninin bütün əsas şakillərindən istifadə etmişdir. Onun lirik şeirlərində, poema və dramalarında əruzun daha çox xəfif həzəc, rəməl, müctəz, müzare, mütəqarib və qismən rəcəz bəhri; heca vəzninin isə yeddilik, səkkizlik, onbirlik, onkilik, öndördlük, onbeşlik, onaltılıq kimi şakilləri işlənmişdir. Mövzu, hadisə və xarakterlərə uyğun olaraq şair müxtəlif əsərlərində, hətta eyni bir əsərdə də müxtəlif vəznlərə müraciət edir.

Yaradıcılığının birinci dövründə yazılmış "Keçmiş günlər" və "Bahar şəbnəmləri" məcmuələrində toplanmış lirik, liro-epik şeirlərin və poemaların əksəriyyətini şair əruz vəznində yazmışdır.

Bu məcmuələrdə toplanmış 26 əsərdən ancaq ikisi ("Çoban türküsü" və "İlk bahar" şeirləri) heca vəznində idi. Görünür, bu illərdə şair belə hesab etmişdir ki, heca vəznində ancaq mahnı və şərqiylər yaratmaq mümkündür. Lakin sonradan onun heca vəzninə münasibəti dəyişir, 1910-cu ildə ilk təcrübə olaraq Cavid birpərdəli "Ana" dramını başdan-başa heca vəznində yazmışdır.

Bu illərdə əruzdan hecaya keçmək şeirdə yeni üslub axtarıcılığından irəli gəlirdi. Əski klassik üslubu sadəcə təqlid edən şairlər heca vəzninə xor baxırdılar. Məsələn, əvvəlki fəsillərdə gördüyümüz kimi, belə şairlərdən biri - Əbdül Xaliq Cənnəti bir şeirində "qədimi üslubu" müdafiə edib, "barmaq üsulu"na (heca vəzninə) bir növ istehza edirdi.

Şeirdə əruzçularla heca vəzninə qüvvətli meyl göstərənlər arasında mübahisə yalnız vəzn məsələsi üzərində deyil, ümumiyyətlə şeirdə köhnə və yeni üslub məsələsi üzərində gedirdi. Zamanın mütərəqqi şairləri daha düzgün bir yol tutaraq, həm Azərbaycan əruzundan, həm də heca vəznindən istifadə edirdilər. Cavid də belə hərəkət edirdi. "Ana" Cavidin heca vəznində yazdığı ilk iri həcmli əsəri idi. Bu ilk təcrübədə bəzi cəhətdən müəyyən nöqsanlar da (vəzn qırıqlığı, bölgü pozuqluğu və yeknəsəqliyi) özünü göstərirdi. "Ana"dən sonra Cavid ikinci mənzum dramı, "Şeyx Sənan"ı əruz vəznində yazır və yeri gəldikcə mahnı və şərqilərdə heca vəznindən istifadə edir. Şair üçüncü mənzum dramı olan "Uçurum"u yenə başdan-başa heca vəznində yazır. "Uçurum" vəzn cəhətindən "Ana"ya nisbətən daha mükəmməl və müvəffəqiyyətli idi. "Ana"da şair yalnız on birlikdən istifadə etdiyi halda, "Uçurum"da onbirliklə bərabər, yeddilik, səkkizlik, ondördlük də işlədilmişdir. Görünür, ilk təcrübədən - "Ana"dən sonra şair belə bir düzgün nəticə çıxarmışdır ki, mənzum dramda muxtəlif səciyyələri, əhvali-ruhiyyələri vermək uçun tək onbirlik kifayət deyil. "Uçurum"da heca vəzninin müxtəlif şəkillərində bölgülər də çox müxtəlif və əlvan idi. "Uçurum"dən sonra şair dördüncü mənzum dramı olan "İblis"i yenə əsasən əruz vəznində yazır. Mahnı və şərqilərdə isə, "Şeyx Sənan"da olduğu kimi, heca vəznindən istifadə edir. Beşinci mənzum dramı olan "Peyğəmbər"də dramaturq daha yeni bir təcrübəyə əl atır. Eyni bir əsərdə həm əruz, həm də heca vəznini işlədir. Əruzun rəməl, müctəs, xəfif kimi bəhrləri ilə bərabər, heca vəznininin səkkizlik, onbirlik şəkildən də geniş istifadə edir. Bu

sınaqdan sonralar Cavid "Azər" poemasında daha səmərəli istifadə etmişdir. Poemanın müəyyən parçalarını əruz, mühüm bir hissəsini də heca vəznində yazmışdır. Bəzən eyni bir parçanın bir hissəsi heca, o biri hissəsi isə əruz vəzni ilə yazılmışdır. "Azər"də heca vəzninin yeddilik, səkkizlik şəkillərindən başqa, onbirlik, onikilik, ondördlük, onbeşlik, onaltılıq kimi murəkkəb şəkillərindən də istifadə etmişdir. 1928-1936-cı illər arasında yazdığı əsərlərində Cavid yenə hər iki vəzni işlətməmiş, "Knyaz" və "Xəyyam" dramlarını əruz vəznində, "Səyavuş" dramını isə heca vəznində yazmışdır. "Ana" və "Uçurum" dramlarına nisbətən "Səyavuş"da heca vəznindən daha məharətlə istifadə edilmişdir. Burada hecanın müxtəlif şəkilləri, bölgüləri, pauzaları daha zəngin idi. Əgər "Ana"da müəyyən vəzn yeknəsəqliyi nəzərə çarpırdısa, "Səyavuş"la Cavid sübut etmişdir ki, heca vəzni ilə ən qüvvətli mənzum dramlar yaratmaq mümkündür.

Bütün bu faktlar aydın göstərir ki, Cavid yaradıcılığının birinci dövründə də, sonrakı dövrlərdə də vəzn məsələsinə çox əhəmiyyət vermiş, inadla heca vəznində də yüksək sənət əsəri, xüsusən səhnə əsərlərini yaratmağa çalışmış və uzun təcrübədən sonra bu məqsədinə nail olmuşdur.

Cavid əruzun müxtəlif bəhrlərindən istifadə edərkən eyni bir bəhrin müxtəlif şəkillərini, növlərini işlədir. Məsələn, xəfif bəhrinin aşağıdakı növlərindən istifadə edir:

- Söylə, Sənan, nədir bu müdhiş hal?
Nə bəlalər başında, söylə nə var?
- Söylə, aç söylə.
- Etmə gəl, israr.
- Səndə var bəlli bir yığın əsrar.
- Söylə, aç söylə, bivəfa, qəddar.

Busə, həp busə iştə, şeiri xəyal,
Busə, həp busə daima bu sual.
Busədən xoşlanırmı heç canavar?
Vəhşi insan da öylə həp qəddar.

("Peyğəmbər")

Göydə bir bitməyən dərinlik var,
Ki donar hər düşuncə heyrətdən.

("Dəniz tamaşası")

Uçaraq hər tərəfdə bir kələbək
Yanaşır ən sevimli bir çiçəyə
Bana gəl, qaçma dur, gözüm kələbək
Sənə var gizli bir sözüm kələbək.

("Xəyyam")

Həzəc bəhrinin müxtəlif növlərinə misal:
Dəryalara hökm etmədə tufan
Səhraları sarsıtmada vulkan.
Sellər kimi axmaqda qızıl qan
Canlar yaxar, evlər yıxar insan.

("İblis")

Azərbaycan şeir vəzninin tədqiqatçılarından Əkrəm Cəfər həzəcın bu növünü "Cavid həzəci" adlandırır yazır ki: "Bu günə qədərki axtarışlarımızın göstərdiyinə görə, bu vəzni ilk dəfə Azərbaycan şeirinə gətirən nəfis və zərif bədii üslub sahibi şairimiz Hüseyn Cavid olmuşdur. Buna görə də həzəcın bu doqquzuncu növünü biz "Cavid həzəci" adlandırırıq". Həzəcın başqa növlərinə misal:

Həqiqət istərəm, yalnız həqiqət,
Yetər artıq şəriət, ya təriqət.

("Şeyx Sənan")

Səfalıdır, çəmən, çiçək,
Fəqət, nə çarə eyləmək
Ki, hər baxışda bir mələk
Könülləri şikar edər.

("Şeyx Sənan")

Oyan, ey piri-xoşdil, qalx, ayıl bir xabi-rahətdən,
Qiyamətdir, qiyamət, qalx, oyan, zövq al bu fürsətdən.

("Şeyx Sənan")

Azər düşünür dalğa keçirkən
Birdən-birə həp dalğalı, həp şən
Bir zəlzələ qopdu.

("Üsyan")

- Siz kimsiniz?
- İştə boş suallar!
Biz çöllərə hökm edən krallar.
Baş mərkəzimiz şu vəhşi orman.
Bac verməli kim keçərsə burdan.

("İblis")

Mənsiz də əmin ol sizə rəhbərlik edən var.
Qan püskürən, atəş sovuran, kinli krallar.
Şahlar, ulu xaqanlar, o çılğın dərəbəylər.
Altun və qadın düşgünü divanə bəbəklər.
Min hiylə quran tülki siyasilər, o hər an
Məzhəb çıxaran, yol ayıran xadimi-ədyan.

("İblis")

- Kimsən əcəba səndə ki, var böylə məharət?
- Mən heçlə doğan bir ulu qüvvət, ulu qüdrət,
Bir qüdrəti-külliyə ki, aləm mənə bədxah,
Dünyada əgər varsa rəqibim, o da allah!

("İblis")

Gəldin də neçin pənbə bulutlar kimi axdın,
Bilməm niyə getdin, niyə döndün, niyə baxdın?

("Xəyyam")

Sevda, bu nədir, Sevda,
Durmaq yaramaz burda,
Gəl, gəl, ulu xaqanın
Qalmış gözü yollarda.

("Xəyyam")

Səhər çəməndə lalələr
Sonardı al piyalələr.

("Xəyyam")

Bilməz yarının sirrini bir kimsə cahanda,
Bax zövqünə tale sənə yar olduğu anda.

("Xəyyam")

Doğduq günəşin busələrindən,
Al pənbə şəfəqlərdə yaxıldıq.

("Xəyyam")

Bir vəhşi göyərçin kimi, mən də
Şən könlümü azadə dilərdim.

("Xəyyam")

Müctəs bəhrinin müxtəlif növlərinə misal:

Könüldə nuri-məhəbbət, gözümlə pərdeyi-zülmət,
Nə nur olaydı, nə zülmət, nə böylə xilqət olaydı.

("Şeyx Sənan")

Mən istərəm ki, gözəllər, bütün gözəlliklər
Uzaq, uzaq, pək uzaq bir üfüqdə əylənsin.

("Mən istərəm ki...")

Bu yerlərin yazı şən bir mayıs qədər dilbər
Səfali mənzərələr ruhə busələr sərپər.

("Nil yavrusu")

Qadın günəş, çocuq ay, nuru ay günəşdən alır,
Qadinsız ölkə çapıq məhv olur zavallı qalır.

("Peyğəmbər")

Rəməl bəhrinin müxtəlif novlərinə misal:

Nə fəlakət, bu nə dəhşətli zaman?!
Dağılıb məhv olacaq sanki cahan.

("Peyğəmbər")

Ey fəzalarda gülümsər əbədi şeirü xəyal.
O nə qüdrət, o nə hikmət, o nə ahəngi-cəlal?!

("Xəyyam")

Hər gələn bir yeni əfsanə satar,
O qaranlıq dama hər kəs daş atar.

("Xəyyam")

Ey fələk, keçdi zaman dalğa kibi,
Elə bir dalğa ki, çöşğün, əsəbi.

("Xəyyam")

Uydunuz bunca xurafata yetər,
Bu həyat, işlə ölümdən də betər.

("Xəyyam")

Fəzlü ürfanı tanınmış neçə dahi başlar,
Yrəfa bəzminə fanus olaraq parlədılar.

("Xəyyam")

Bir böyük quş qonaraq bürcünə gördüm Tusun
Süzərək kəlləsini pəncədə Keykavusun.

("Xəyyam")

Ah, bilməm ki, bu aləm nərəsi,
Bana bir söylə cəhənnəm nərəsi?
Şu sönük qəlbimə atəş dilərəm,
Ağlamaq istər ikən həp gülərəm.

("İblis")

Çıx bulutlardan, ey əfsanəli qız,
Gəl ovut ruhumu, ey şən yıldız!
Mənə dünyada təsəlli yalnız
Gözəlim, həp sənsən.

Möhtəşəm bir salon... Ahəngi şətarətlə gülər.
Badələr, zümzümələr, şəşəələr, dəbdəbələr.

("Azad əsirlər")

Arkadaşlar, sormayın, heç sormayın,
Sızlayan bir qəlbə atəş vurmayın.

("Bir xatirə")

Bilmədim uydum bu məcnun könlümün fəryadına,
Eşqə dil verdim, bələdan başqa bir şey görmədim.

("Görmədim")

Müzare bəhrin müxtəlif növlərinə misal:

Hərdəm günəş gülümsər,
Süslər cahanı yeksər.

("Şeyx Sənan")

Yad eylədikcə vəslini, ey mahi-tələtim
Çağlar gözümdə qanə dönər əşk-həsərətim.

("Şeyda")

Verin, verin də əvət, susdurun şu fəryadı
Aman, əsirgəməyin mərhəmət və imdadı.

("Məzlumlar üçün")

Quşlar ötər, sular axıb ətrafa gül saçar

("Hər yer səfalı")

Cavidin şeirlərində səri bəhrinin aşağıdakı şəklinə təsadüf edirik:

Gəl çarıq ol, gərçi sən atdın məni,
Arif unutmaz səni, atmaz səni.

Qaçmalı, əlbəttə, uzaqlaşmalı,
Başqa cinayətlərə yaxlaşmalı.

("İblis")

Gəldi bahar, oldu çəmən laləzar,
Ovladı hər aşıqi bir işvəkar.

("Xəyyam")

Rəcəz bəhrinin şair yalnız bir şəkildən istifadə etmişdir:

Saqi, aman, mey ver bana,
Doldur, peya-pey ver bana.

("Xəyyam")

Mütəqarib bəhrinin iki şəklinə rast kəlik:

Səhər vaxtı, yarəb, nə gördüm ki, canan
Gəlir şadü xəndan xuraman-xuraman.

("Xuraman-xuraman")

Hər şey sənindir, ey qafil insan
 Gülgün şəfəqlər, rəngin çiçəklər.
 Hər şey sənindir, ey cahil insan.
 Parlaq günəşlər, dilbər mələklər.
("İblis")

Cavid əruzun müxtəlif bəhrlərinin müxtəlif şəkillərindən, növlərindən istifadə etdiyi kimi, heca vəzninin də eyni bir şəklinin müxtəlif bölgülərini işlədir. Məsələn, onun əsərlərində çox zaman eyni bir şeirdə və ya eyni bir bənddə yeddilik, səkkizlik, onbirlik, onikilik, ondördlük, onbeşlik, onalqılığın müxtəlif bölgülərini görürük ki, bu da şeirə xüsusi ritm, ahəng verir.

Aşağıdakı parçalar şairin heca vəznindən nə qədər ustalıqla istifadə etdiyini göstərə bilər:

Yeddilik:

İştə bizim əski yurd.
 Bax nə gözəl göyçiyəz.
 Hər tərəf yaşıl orman,
 İstədiyin qədər gəz.
("Uçurum")

Səkkizlik:

Dün bir quş gördüm yaralı
 Uçmuş yurdundan aralı,
 Dişlərdi köksünü çalı,
 Söylərdi sanki hər halı:
 Vəhşi qartal qıydı bana,
 Vətən, ah sevgili ana!
("Peyğəmbər")

Onbirlik:

Şən saraylar məğrur etməsin səni,

Düşün daim yoxsulların dərdini.
Uyma evlər yıxan kinli şahlara,
Acı! Göyüsləri yaxan ahlara!
Biz səni bəslədik, çalış adil ol!
Haydı yavrum şanlı yol, uğurlu yol!
("Səyavuş")

Onikilik:

İnsan ömrü dalğa kimi keçər, gedər,
Hər gələn bir sevgi yolu seçər gedər.
("Knyaz")
Biz sevdalı quşlar kimi güldən-gülə
Uçub qaçar, əylənərik sevnic ilə.
("İblisin intiqamı")

Ondördlük:

Çiçəkli bir baxçada qos-qoca bir yapının
Geniş salonlarını minlərcə erkək qadın
Qapdırmışdı sənətə bütün xəyali, hissi
Hənuz görülməmişdi böylə "rəsim sərgisi".
İncə, dilbər tablolar, parlaq, zəngin lövhələr
Maraqla seyrə dalmış nəzərləri cəlb edər.
("Rəssamın qızı")

Onbeşlik:

Konül var ki, vulkan kimi alov saçır hər yana,
Haq söyləyən ilhamları ölmüslərə can verir.
Bir gün onu söndürüb də anarlar yana-yana,
Yalnız sovunmuş gülləri məzarına şan verir.
("Gəlin köçərkən")

Onaltılıq:

Hindin əzilmiş mənlisi yapsa hər sözdə möcüzə,
 Soyuyqanlı Qərb alışmış, göz süzə, ya dodaq büzə,
 Məzlum ellər için yalnız bir yol varsa: mübarizə!
 Onsuz şübhə yox irəməz Şərq aləmi hürriyyətə.

("Qərbə siyahət")

Cavid xüsusən Azərbaycan şeirində heca vəzninin inkişafı, təkmilləşməsində çox böyük xidmət göstərmişdir. Bu xidmət ondan ibarətdir ki, Cavidə qədər şeirdə hecanın onikilik, ondörlük, onbeşlik, onaltılıq kimi şəkilləri çox az işlənmişdir. Cavid bu şəkillərdə gözəl sənət əsərləri yaratmaqla, onikilik, ondörlük, onbeşlik, onaltılıq kimi şeir şəkillərini başqa şəkillər kimi heca vəznində qanuniləşdirirdi. İkinci tərəfdən, Cavid heca vəznində yalnız aşiqanə, lirik şeirlər, mahnı və şərqlər yaratmaqla kifayətlənməyib, bu vəznin muxtəlif şəkillərində mənzum dramlar, fəlsəfi və ictimai məzmun daşıyan lirik, epik əsərlər yaratdı. Caviddən sonra Azərbaycan heca vəzninin bu şəkillərinin gənc sovet şairləri daha da təkmilləşdirib büllurlaşdırdılar. Nəhayət, xalq şairi Səməd Vurğunun yaradıcılığında olduğu kimi, şeirdə heca vəzni daha yüksək mövqe tutdu, yeni şəkillər qazandı.¹

Zahid Əkbərovun monoqrafiyasından bir parçaya nəzər salaq.

Zahid Əkbərov

Əsərin... dil və üslubu haqqında

... "Şeyx Sənan" səmimi, dərin hisslə yazılmış, öz gözəllik və incəliyi, ahəngdar şeir dili etibarilə ədəbiyyat tariximizin yüksək zirvəsində duran bir əsərdir.

Faciə əsasən, Azərbaycanın inqilabdan əvvəlki milli ədəbi di-

¹ Məmməd Cəfər. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, II cild, Bakı, Azərneşr, 1974, səh. 267-276.

lində yazılmışdır. Ədəbi-bədii dilin xüsusiyyətlərindən bacarıqla istifadə edən Cavid dil cəhətindən də şeirimizin və dramaturgiyamızın zənginləşməsində müəyyən rol oynamışdır. Görkəmli filoloqlardan professor M.Rəfilinin dediyi kimi, "Yeni Azərbaycan dili... müəyyən dəyişikliklərdən keçərək, inkişaf etmiş... XIX-XX əsrlərdə M.F.Axundov, Zakir, Məmmədquluzadə, Sabir, Cavid...in dili ilə parlamış və yüksəlmiş, dünya dilləri arasında hörmətli bir mövqə qazanmışdır".¹

"Şeyx Sənan"ın dili ədəbi süzgəcdən keçib işlənmiş yüksək bədii bir dildir. Orada frazeologiya, cümlə quruluşlarında sərrastlıq, sözə qənaət, yığcamlıq, üslubdakı qüvvə, şeirdəki musiqilik, ifadələrdəki oynaqlıq, bir sözlə, ümumi ahəng göz qarşısındadır. Əsasən klassik şeir üslubunda yazılmış bu əsərdə klassik ədəbi dil və üslub normaları müasir canlı danışiq dil normaları ilə birləşir.

Mövzunun, vəznin də dil və üsluba təsiri böyükdür. Faciə mövzunun və vəznin tələbi üzrə, həm də yüksək, ciddi, təntənəli üslubda yazılmışdır. Buna görə də bəzi surətlərin, xüsusən şeyxlərin dilində "rəhnümayi-ürfan", "rəhbəri-viddan", "eşqi-ruhəni", "zövqi-nəfsani", "Sultani-eşq", "məzhər", "həmra", "yəzdan" kimi müəyyən dərəcədə təriqət ədəbiyyatı ilə əlaqədar olan ənənəvi fars tərkibləri və sözləri işlədilmişdir. Ancaq cüzi miqdarda olan bu söz və ifadələr faciənin dili üçün səciyyəvi deyildir. Səciyyəvi cəhət onda mümkün qədər ərəb-fars tərkiblərinin az işlənməsi, Azərbaycan söz və ifadələrinə isə daha geniş yer verilməsidir. "Şeyx Sənan"da ehtiyac olmadan Azərbaycan söz və tərkibləri əvəzinə fars-ərəb söz və tərkiblərini işlətmə meylı yoxdur. Onda bir çox şeir parçalarında ərəb-fars tərkiblərinin işlənməməsi bu müddəanı doğruldu. Nina (Xumara) -

Neyləsin binəva qadın!.. Hər an
Ona dünyanı tar edərdi baban.
Baban olduqca içkidən sərsəm,

¹ M.Rəfil. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş. Bakı, 1958, səh. 56.

Kədərindən zavallı oldu vərəm...

Klassik Azərbaycan şeir dili və üslubu ənənələrini əsas götürən sənətkar bu ənənələri sadəcə təkrar və təqlid etməmiş, onu mənzum dram dilinə uyğunlaşdırmağa, mümkün qədər yeniləşdirməyə çalışmışdır.

Façənin dili ifadə rəngarəngliyi, söz ehtiyatının çoxluğu, lüğət tərkibi ilə də seçilir.

"Şeyx Sənan"da vəzn, bölgü, qafiyə və s. ondakı şeirin ahəng və musiqisini təmin edən əsas vasitələrdəndir. Əsər əsasən əruz vəznində yazılmışdır. Cavid orada əruz vəzninin olduqca sadə, qısa bəhrlərindən istifadə etmiş, ən oynaq və musiqili bəhrlər işlətməmişdir. Onun istifadə etdiyi əruz dilimizin əsas qaydalarını pozmamış, mümkün qədər milli tələblərə uyğunlaşdırılmışdır. Faciədə hələ müctəss bəhri ilə yazılmış qəzəl yazıcının əruz vəznindən nə dərəcədə bacarıqla istifadə etdiyini göstərir.

"Şeyx Sənan"da əruzun başqa bəhrlərindən istifadə etməklə yazılan şeir parçaları da qüvvətlidir.

Dərvişin dili ilə deyilmiş:

Saqın, heç sorma! Bir divanəyim mən...

misrası ilə başlanan şeir həzəc bəhrində yazılmışdır.

Cavid "Şeyx Sənan"a yazdığı nəğmə və şərqilərdə də həzəc bəhrindən istifadə edir. Qızların və uşaqların oxuduğu "edər" rədifli nəğmə buna misal göstərilə bilər. Sənanın Xumara müraciətlə dediyi:

Söylə, əmrin nədir, gözəl mələyim?

Hədər olsunmu şimdi həp əməyim? -

misralarını özündə daşıyan gözəl və ahəngdar şeir parçası rəməl bəhrindədir.

Dramaturq əruzun ayrı-ayrı bəhrlərindən istifadə edərkən, eyni bir bəhrin müxtəlif şəkillərini müvəffəqiyyətlə işlədir. Məsələn, xəfif bəhrinin müxtəlif növlərindən istifadə etməklə aşağıdakı şeiri yazır:

- Söylə, Sənan, nədir bu müdhiş hal?

Nə bəla var başında? Söylə, nə var?

Söylə, aç söylə...

- Etmə gəl israr.

- Səndə var bəlli, bir yığın əsrar.

Söylə, aç söylə, bivəfa, qəddar!

Əsərdə müzare bəhrindən istifadə etməklə yazılmış şeirlər də ahəngdar səslənir:

Hərdəm günəş gulümsər,

Süslər cahanı yeksər və i. a.

Cavid hadisə və səciyələrə uyğun olaraq müxtəlif vəznlərə müraciət edir. "Şeyx Sənan"ı əsasən əruz vəznində yazmasına baxmayaraq, yeri gəldikcə (mahnı və şərqlərdə), heca vəznindən də istifadə edir. O, heca vəzninin yeddilik, səkkizlik, onkilik, on-dördlük, onaltılıq kimi şəkillərini işlətməşdir.

Sənətkarlıq cəhətindən diqqəti cəlb edən üstünlüklərdən biri şeirlərin qafiyə quruluşudur. Onlarda oynaq qafiyələrdən bacarıqla istifadə edilir. Bu qafiyələr formal səciyə daşımayıb, şeirin məzmunu və ideya istiqamətinə uyğundur. Şeirlərin bir qismi rədiflə yazıldığından, rədifli misralarda qafiyə rədifdən əvvəl gələn sözlərlə yaradılmışdır. Yerində işlədilən rədiflər vəzn, bölgü və qafiyələrlə birlikdə əsərə ahəngdarlıq verir. Əsərin kütləvi səhnələrindəki nəğmə, mahnı, şərqi və türkülərdə "edər", "ağlarm", "yarımdan" rədifləri bacarıqla işlədilmişdir.

"Şeyx Sənan"da sözlərdən müstəqim məna ilə yanaşı başqa mənalarda da istifadə edilib, klassik məcaz nümunələri yaradılmışdır. Orada qüvvətli və təsirli epitetlər, bənzətmələr, müqayisələr, istiarələr, təzadlar, rəmzlər, mübaliğələr, bədii sual və nidalar bol-bol işlədilir. Yalnız surətlərin dilində deyil, dramaturqun remarka dilində də qüvvətli məcazlara rast gəlmək olur. Cavid məcazlardan istifadə etməklə obrazlı dil yaradır.

Əsərini şifahi xalq ədəbiyyatından, əfsanələrdən aldığı müxtəlif obrazlarla gözəlləşdirən dramaturq klassik Şərq şeirindən də istifadə edir. Onun qəhrəmanları bəzən "müqəddəs kitab-

lar"da tərif olunmuş dini-əfsanəvi, təsəvvüfdəki xariqüladə, bəzən də Nizamilərin, Füzulilərin məhəbbət poemaları vasitəsilə adı məşhur olan aşıq qəhrəmanları əsərdəki şəxsiyyətlərlə müqayisə edir, bir sıra dini-təsəvvüfi ifadələr işlədirlər. Bu ifadələr din və təsəvvüfü təbliğ deyil, tənqid etmək xatirinə qələmə alınmışdır.

"Şeyx Sənan"da sadəliyi və dəqiqliyi ilə seçilən təşbehlər oxucuya fikri, sözün mənasını tez və daha dərindən başa düşməyə kömək edir.

Şeyx Sədra - ...incə yarpaqların öpüşmələri,

Nazlı afətlərin gülüşmələri...

Yaxud ahəngi-şeyir, giryəyi-ud,

Həp birər musiqi deyilmi?

Burada müəllif şeyiri musiqiyə bənzədib gözəl təşbeh nümunəsi yaratmışdır.

İnsan, onun həyatı və mənəviyyatının təbiət hadisələri ilə müqayisələndirilməsi faciədə obrazlılığı təşkil edən əsas canlı ünsürlərdəndir. Məsələn, həqiqət axtarıcılığı ilə məşğul olan mütəfəkkir bir insan şamın ətrafında çırpınan pərvanəyə bənzədilir və s. Onda, yeri gəldikcə, istiarələrdən də geniş istifadə edilir:

Xumar - Can cəsəddən rəvamı ayrılısın!?

Şeyx Hadi - Bəllidir, Ay günəşdən ayrılmaz.

Günəş olmazsa ay işıq salmaz...¹

2.14. Cavid əruzü

Bir neçə söz Əkrəm Cəfər və Cavid əruzü barəsində.

Nəsimidən və Füzulidən tutmuş Cavid və Vahidə qədər Azərbaycan əruzunu ana türkcəmizin milli xüsusiyyətlərinə və ahənginə uyğunlaşdırmaq üçün şairlərimiz böyük iş görmüş, çox çalışmış, daima ədəbi axtarışlar aparmışlar. Azərbaycan əruzü zaman-zaman təkmilləşdirilmiş, görkəmli əruzşünas Əkrəm Cə-

¹ Zahid Əkbərov. Hüseyn Cavidin "Şeyx Sənan" faciəsi, Bakı, 1977, səh. 84-87.

fər demişkən, yabançı ünsürlərdən təmizlənmiş, nəhayət, türk şeirimizin ana vəzn olan heca ilə bərabər yaşamaq hüququ qazanmışdır. Bu cəhətdən müasir ədəbiyyatımızda Cavidin xüsusi xidməti olmuşdur.

Füzuliyə qədərki Azərbaycan əruzunu araşdıran və bu sətirlərin müəllifi ilə bir neçə dəfə söhbət edən, yeddi min Azərbaycan şairini üzə çıxaran Əkrəm Cəfər, belə bir nəticəyə gəlir ki, ədəbiyyatımızın ilk inkişaf mərhələləri və əsrlərində ana dilimiz ilə şeirimiz arasında "böyük bir uyuşmazlıq" olmuşdur. Şairlərimiz bəzən dilimizi əruz vəzninin ahəng qanunlarına tabe edirlər, bəzən isə onun ümumi fonetik çərçivələrini pozurlar. Şairlərimiz getdikcə əruzü nöqsanlardan təmizləyərək, onu sığallayaraq möhkəm şəklə salmışlar. Bu mənada Cavid az iş görməmişdir. O, Azərbaycan əruzunu sığallayaraq, bəzən onu sanki hecadan ayrılmaz bir hala salır, xələflərinin başladığı işi daha da təkmilləşdirir. Bəzən onun əruzunu hecasından ayırmaq çətin olur. Başqa sözlə, Füzulidən Cavidə qədər Azərbaycan əruzü böyük bir təkamül və inkişaf yolu keçmişdir. Orta əsrlərdə Füzuli Azərbaycan əruzü üçün nə etmişdirsə, çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında, xüsusilə mənzum drama canrında o işi Cavid görmüşdür. Bu cəhətdən Çorabatır [Əli Hüseynzadə] çox haqlı idi...

Mən kiçik bir eksperiment keçirdim. Bir neçə filoliqa və ədəbiyyat müəlliminə sual etdim: "'Ana" mənzum dramı hansı vəzndə yazılmışdır?" Onların hamısı "əruz vəznində" dedilər. Halbuki əsər hecada yazılmışdır. Şair əsərin vəzni, dil və üslubu haqda kitabın sonunda ayrıca qeyd vermişdir. Başqa sözlə, müasir ədəbiyyatımızda Azərbaycan əruzunu ana türkcəmizin milli xüsusiyyətlərinə və ahəng qanununa uyğunlaşdırmaqda Cavid müstəsna sənətkar olaraq qalır. Bu mənada Əkrəm Cəfərin elmi araşdırmaları diqqətəlayiqdir. O yazır: "qədim ərəb şairlərinin misra əvvəlində, vəznə zidd olaraq artırıqları bir və ya iki hərfə xəzm deyilir." Xəzmin nə olduğunu izah edən alim, buna aid Cavidən aşağıdakı beyti misal gətirir:

- Ey günəş, ey xilqətin gözəl gəlini,
Sən də dur, saçma bir ziyalərini.

Və yazır: "Bu beytdə heç bir məna pozğunluğu yoxdur, lakin birinci misranın başındakı "ey" xəzmdir. Şeirin vəzninə və tətqi-yə görə bu misra "Günəş, ey xilqətin gözəl gəlini" olmalıdır. Belə hal əlbəttə, şeirdə mənfi hadisədir. Azərbaycan poeziyasında biz belə hadisəyə rast gəlmirik..."

Cihan bir qətlgah olmuş, aman yoq zülmü vəhşətdən,
Bu insan məzhəbindən kimsə çıqmaz, kimsə qurtulmaz.

Cavidin "Hərb və fəlakət" şeirindən gətirdiyimiz bu beyt həzəcin birinci növü ölçüsündədir: məfAULün_ məfAULün_ məfAULün_ məfAULün.

Həmin beyti həzəcin ikinci növ ölçüsünün məfAULün, məfAULün, məfAULün qəlibinə salsaq belə olar.

Cihan bir qətlgah olmuş, aman yoq...

Bu insan məzhəbindən kimsə çıqmaz...

- Buradan görürük ki, bu iki ölçünün, yəni həzəc bəhrinin birinci növü ilə ikinci növü ölçülərinin arasındakı fərq yalnız kəmiyyətdədir. Bir təttilə (məfAULün) ilə bir dil ünsürü (lün) bura xılmış olan birinci növün vəzni ilə ikinci növün vəzni eyni ahəngdə, eyni mahiyyətdədir. Buna görə də bu növlər Azərbaycan həzəci sistemində yanaşı durur.

Böyük əruzşünas alimin uzun illər araşdırmaları, nəhayət, bəhrə verdi. Əruzşünaslıqda və cavidşünaslıqda o, bir inqilab, yeni bir elmi kəşfə nail oldu. Məlum oldu ki, Cavidə qədər həzəc bəhrinin 12-ci növündə (məfAULü, məfAULü, fəULün) heç bir Azərbaycan şairi şeir yazmamışdır. Həmin qəlibə, "ərəb və fars əruzlarında əruzun müsəddəsi (əxrəbi-məkfufi-məhzuf), Azərbaycan əruzunda üçbölümlü sınaq naqis həzəc" deyilir. Əkrəm Cəfər yazır ki, bu xeyli mürəkkəb və uzun ad olsa da, həmin qəlibin elmi adıdır. Azərbaycan əruzunda bunun qısa və məntiqli bir adı da var ki, buna "Cavid həzəci" deyilir. Çünki bu qəlibi şeirimizə Hüseyn Cavid gətirmişdir. Bu qəlib həqiqətən qəşəng və ahəngdar bir vəzndir. Yçbölümlüyü və özünəməxsus xoş bir qıv-

raqlığı etibarilə bu vəzn ana dilimizə çox uyğun gələn vəznlərdəndir. Heca sayı və söz ölçüsü cəhətindən də bu qəlib müasir şeirimizin ən aktiv qəliblərindən olan on bir hecalıya yaxın əruz qəliblərindəndir. Bu cəhətdən Azərbaycan həzəci sistemində "Leyli və Məcnun həzəci" on birinci sırada, "Cavid həzəci" on ikinci sırada durur. On ikinci növün variantları:

a) məfULü məfAULü fəULü

b) məfULü məfAULü məfAUL

ölçüsündədir. Cavid yaradıcılığında bu variantın qəliblərinə tez-tez təsadüf edilir.

Badə gözəldir, məzə, həp naz ola!

("Xəyyam")

Misrada "naz ola" bölümü fAilü təfiləsini tələb edir.

Azərbaycan əruzunda xəfif bəhrinin iki növü var.

1. fəilAtün məfAülün fəilün

2. fAilAtün məfAilün fəilAtün

Cavid yaradıcılığına müraciət edək.

Əbədiyyət bənim məzarımdır.

("Şeyx Sənan")

fəilAtün məfAilün fəilün

Yüksələn məhv olar, fəqət enməz.

("Şeyx Sənan")

failAtün məfailün fəilün

Əsmə dur, əsmə, ey nəsimi-bahar

fAilatün məfAilün fəilAn

Caviddə həzəc bəhrinin birinci növ, dördbölmümlü bütöv həzəcinə aid başqa bir misal.

Cihan bir nazənin dilbər ki, yalnız mərdə qismətdir.

məfAULün məfAULün məfAULün məfAULün

Müzare bəhri: Beşinci növ - ikibölmümlü sınaq bütöv müzare.

Açmış mənəkşə, sünbül.

məfULü fAilAtün

Müctəss bəhri. Birinci növ - uzun müctəss.

Könüldə nuri-məhəbbət, gözümdə pərdeyi-zülmət.

("Şeyx Sənan")

məfAülün fəilAtün məfAülün fəilAtün

Mütəqarib bəhri. Dördüncü növ - ikibölmümlü qapalı bütöv mütəqarib.

Hər şey sənindir.

fəlün fəUlün

Rəməl bəhrində Cavidin bir qəzəlinə nəzər salaq, bir misranı hər iki vəzndə hecalar üzrə bölümləyək.

get	gü	lüm	get	gö	zə	lim	baş	qa	bi	ra	şiq	a	ra	bul
dil	qə	ləm	di	nü	və	dil	dil	nü	və	dil	dil	nü	və	dil
fA	i	IA	tün	fə	i	IA	tün	fə	i	IA	tün	fə	i	lün

Təəssüflər olsun ki, orta və ali məktəblər üçün yazılmış dərsliklərdə, ədəbiyyatşünaslığa aid kitablarda və dərsliklərdə mənzum dramanın nəzəri əsasları, poetikası haqqında, demək olar ki, məlumat verilmir. Halbuki bu haqda bir neçə elmi tədqiqat işi yazmaq olar.

2.15. "Şeyx Sənan" faciəsində türkülər və şərqiylər

Türküləri və şərqiyləri Azərbaycan dramaturgiyasına Hüseyn Cavid gətirmişdir. Cavidə qədər bəzi dramaturqların əsərlərində şərqiylərə (nəğmələrə, bayatılara) təsadüf edilsə də, həmin canları milli dramaturgiyamızda ədəbi ənənə halına salan Cavid olmuşdur. Türkü, ümumiyyətlə, dramaturgiyamızda olmamışdır. Cavid türkülərini və şərqiylərini əsərin və bədii obrazların ruhuna uyğunlaşdırmış, surətlərin sözlə ifadə edə bilmədikləri hiss və duyğularını türkü və şərqiylərlə vermişdir. Bu, bir tərəfdən, dramaturqun əsərlərinə bir musiqilik, tərəvət, estetik gözəllik gətirirsə, digər tərəfdən, tamaşaçıların yorğunluğunun qarşısını alır, gərgin dramatik hadisələrdən bir qədər uzaqlaşdırır, sonra yəni-dən onların diqqətini gərgin dramatik hadisələrə yönəldilməsinə

xidmət edir.

"Şeyx Sənan"dakı türkü və şərqlərə nəzər salaq.

Bu sırada aşağıdakı türkü eşidilməyə başlar, hər kəs dərin bir məczubiyyətlə dinlər, durur.

Yüce dağlar aşdım, ormanlar keçdim.

Gözəllər içində bir gözəl seçdim.

Bən o gündən yaradana and içdim,

Dünya gözəl olsa, dönməm yarımdan.

Bənim yarım al yanaqlı mələkdir,

Tazə açmış sevimli bir çiçəkdir,

Qəhr olsun o qəhrəman ki, dönəkdir,

Dünya gözəl olsa, dönməm yarımdan.

Türkü söyləməkdə olan Özdəmirlə Oğuz görünməyə başlar.

Bu türkü Şeyx Sənanın "İştə Qafqas!.. Səfalı bir məva!" məşhur monoloqundan və Sənanın Gürcüstan torpağına ayaq basmasından bir qədər sonra oxunur. Türkünü milliyyətə türk olan Özdəmir və Oğuz söyləyir. Dramaturq bu türkünü həmin səhnədə təsadüfən vermir. Türklər Xumarın dalınca Tiflisə gələn Sənanı həmin mahnı ilə qarşılayırlar ki, bunun da mənası var...

Qızlar və çocuqlar

(aşağıdakı şərqiyyə çalğıya uyduraraq hər bir yerdə söylərlər)

Əsər nəsimi-dilgüşa,

Gülər bahari-nəşəza.

Çəmən, çiçək, günəş, hava,

Cihanı xüldzar edər.

Dəliqanlılar

Səfalıdır çəmən, çiçək,

Fəqət nə çarə eyləmək

Ki, hər baqışda bir mələk

Könülləri şikar edər.

Qızlar və çocuqlar

Məhəbbət əhli daima

Olur bəlayə aşına.

Cəfayə etməz etina,
Nigarə can nisar edər.

Dəliqanlılar

Gözəllərin vəfası yoq,
Cəfası var, səfası yoq,
Bu sözlərin əsası yoq,
Nə etsə yarə, yar edər.

Qızlar və çocuqların, dəliqanlıların oxuduqları bu şərqi əsərin ruhuna, Sənan və Xumarın halına və əhvalına çox uyğundur. Fəciənin mövzusu eşq və məhəbbət olduğundan, şair mahnıların mövzusuna xüsusi diqqətlə yanaşmış, sözlərin seçiminə böyük əhəmiyyət vermişdir. Mətndəki "Məhəbbət əhli daima // Olur bəlayə aşına" beyti şairin şeirlərində də işlədilmişdir. Şərqinin dördüncü bəndi tamaşaçıların diqqətini sanki gələcəkdə Sənanın başına gələcək hadisələrə cəlb edir...

Serğö

(aşağıdakı türküyü çağıraraq bağçayı sulamaqla məşğul olur)

Uzaqlaşdım gülümdən, sevgilimdən,
Ayrı düşdüm vətənimdən, elimdən.
Həp sızlarım, bir şey gəlməz əlimdən,
Yar-yar deyib gecə-gündüz ağlarım.

Çoqdan bəri nazlı yarı görmədim,
Öpmədim, gül yüzündən gül dərmədim,
Gülər yüzlə hiç bir ömür sürmədim,
Yar-yar deyib gecə-gündüz ağlarım.

Xumara aşiq olan Serğonun bu türküsi onun keçirdiyi həyəcanları, sıxıntıları, bir sözlə, mənəvi-ruhi vəziyyətini göstərir. Sevgilisindən ayrı düşən bir aşiq əlacsız qalır, hissə qapılır, gecə-gündüz "yar-yar" deyib göz yaş tökür.

Serğö əlində şərab dəstisi, taxtadan yapılmış bir qədəh və 2-3

əkmək olduğu halda türkü çağıra-çağıra yarımşərxoş və laübalı bir tevr ilə domuz damından çıxar.

Sergo

(göyə bəqaraq)

Gök yüzünü bəzər parlaq yıldızlar,

Yer yüzünü bəzər gülyüzlü qızlar,

Gözəl eşqində gönül yanar-sızlar,

İnsaf, mərhəmət yoq namərd fələkdə...

(əлиндəkiləri yerə biraqıb qapının önündə oturur, şərəbdən bir qədəh döküb içərək türkü çağırmağa başlar)

Coşqun şərəb eşq odunu söndürməz,

Yar saçından bir tel kəsib göndərməz.

Tale bana göz verir, işıq verməz,

İnsaf, mərhəmət yoq namərd fələkdə...

Sergo bu türkünü donuzlara çobanlıq edən Şeyx Sənanın yanında oxuyur. Ona şərəb içməyi təklif edir: "Bir qədəh gəl Xumarın eşqinə iç." Sənan "Şu zəhrimar əcəba içilir şeymi?" deyərək imtina edir. Onu həmən başa düşən Sergo türkü oxumaqda davam edərək, sanki həm özünün, həm də Şeyx Sənanın taleyini izhar edir.

Bu sırada öncə əlvən geyinmiş qızlar və çocuqlar, sonra dəliqanlılar, nəşəli, munis bir ahənglə şərqi çağıra-çağıra gəlib keçərlər.

Qızlar və çocuqlar

Açmış mənəkşə, sünbül,

Xəndan olur qızılgül;

Ötdükcə, sanki bülbül

Rəqs etdirir xəyalı...

Dəliqanlılar

Hərdəm günəş gülümsər,

Süslər cihanı yeksər;

Məczub edər sərəsər

Ənzari-əhli-halı...

Qızlar və çocuqlar

Dünya tərəblə dolmuş
 Bir parça cənnət olmuş,
 Hər ruhu nəşə bulmuş,
 Hər qəlb açıq, səfali...

Dəliqanlılar

Hər gözdə bir məhəbbət,
 Hər yüzdə bir səadət;
 Hər əhli-zevqü işrət
 Sərməstü laübalı...

Sənana aşiq olan Xumarın könlü açılmır, hətta gözəl və sevimli mənzərələr belə ondakı hüzn və kədəri artırır. Bu zaman qızlar, çocuqlar və dəliqanlılar həmin şərqi oxuyaraq gəlirlər. Dramaturq bilərəkdən şərqi məzmununu Xumarın hal və əhvalına uyğunlaşdırmışdır. Mahnu adi mahnu deyil, onun ömrünün şikəstə naləsidir...

2.16. Faciənin nəşri, tamaşası və fars dilinə tərcüməsi

"Şeyx Sənan" faciəsi ilk dəfə 1915-1916-cı illərdə qəzet və curnallarda, o cümlədən "Açıq söz" qəzetində tam şəkildə, "Yeni iqbal" qəzetində və "Qurtuluş" curnalında çap edilmişdir. Ayrıca kitab şəklində 1917-ci ildə Müsavat partiyasının "Açıq söz" mətbəəsində, 1926-cı ildə dövlət nəşriyyatında nəşr edilmişdir. 1935-1957-ci illərdə məlum səbəblərə görə şairin heç bir əsəri işıq üzü görməmişdir. Nəşri və tamaşaya qoyulması rəsmi şəkildə qadağan edilmişdir. Bəraət aldıqdan sonra (1956) "Şeyx Sənan" 1958-ci ildə "Seçilmiş əsərləri" kitabına daxil edilmişdir. Sovet dövründə əsər Turan Cavidin tərtib və nəşr etdirdiyi bütün kitablara daxil edilmişdir. Ancaq böyük təhriflərlə çap olunmuşdur. Təhriflər tərtibçinin günahı ucbatından deyil, sovet senzurasının və nəşriyyatların tələbindən irəli gəlmişdir. Bu da Turan xanımı çox incitmiş və narahat etmişdir. (Mən bu barədə başqa bir kitabımda geniş yazmışam.) Nəhayət, o, arzusuna Azərbaycan müstəqil-

lik qazandıqdan sonra çatdı. 2005-ci ildə beşcildliyi onun tərtibatı ilə və əslinə uyğun olaraq nəşr edildi.

Faciə ilk dəfə 1921-ci ildə Bakıda tamaşaya qoyulmuş və Bakı tamaşaları haqqında mətbuatda Xəlil İbrahim, Cəfər Cabbarlı, Əsəd Tahir, Yusif Vəzir və b. resenziyaları çap edilmişdir. Əsərin tamaşası müəyyən fəsillərdə 1937-ci ilədək davam etmişdir.¹ İlk tamaşada Sənan rolunu Abbas Mirzə Şərifzadə, sonralar Rza Dərblı, Xumar - A.Olenskaya, Divanə [Dərviş] - Kazım Ziya, Şeyx* - Bağır Cabbarzadə, Kor [ərəb] - Bülbül və b. ifa etmişlər. Qəzetlər bu barədə səhifələrində sıx-sıx xəbərlər çap etmişdir. Əsər daha çox Dövlət teatrında tamaşaya qoyulmuşdur. 1922-ci ildə "Bakinski raboçiy" qəzetində dərc edilmiş bir resenziyada oxuyuram: "Bu günlərdə Dövlət teatrında Hüseyn Cavidin "Şeyx Sənan" dramı oynandı. Bu, müəllifin qələm əsəri olan pyeslərindən bədii dəyəri və məzmunu etibarilə ən yaxşısı və qiymətlişidir... Oynayanlara gəlincə, Şeyx Sənan rolu A.Şərifzadənin simasında ən gözəl ifaçısını tapmışdır..."²

1925-ci ildə "Yeni fikir" qəzetində dərc edilmiş bir məqalədə deyilir: "Zaqafqaziya və Azərbaycan teatrlarının repertuarlarında "Şeyx Sənan" dramı başlıca yer işğal edir."

Əsər həm Azərbaycan, həm Tiflis Azərbaycan Teatrında, həm də Türkiyə teatrlarında tamaşaya qoyulmuşdur. Tiflis Azərbaycan Teatrının tamaşası haqda resenziya yazan Əziz Şərif rolların ifaçılarını belə sıralamışdır: Sənan - İsfəhanlı, Xumar - Sürrəyya, Zəhra - Tərhan, Şeyx Kəbir - İsmayıl Həqqi, Şeyx Əbuzər - Abbas Qurbanov, Şeyx Hadi - Dadaşlı, Şeyx Sədra - Naxçıvanlı, Şeyx Mərvan - Mövləvi, Yzdəmir [Özdəmir] - və kor - Şahsabahlı, Anton - Ələkbərov, Dərviş - Mirzəli Abbasov, Platon - Xəlilov, Serqo [Sergo] - Sefi və b.

¹ Ətraflı bax: Tamilla Təhmasib. "Şeyx Sənan"ın səhnə həyatı. H.Cavid və teatr kitabında, Bakı, 1988, səh. 58-68.

* Resenziyadan hansı şeyxin rolunu oynadığı məlum olmur. Ehtimal ki, Şeyx Kəbir.

² Qulam Məmmədli. Cavid – ömrü boyu..., Bakı, 1982, səh. 133-134.

1926-cı ildə Bakı artistlərinin İrəvana qastrol səfəri zamanı "Şeyx Sənan"ın tamaşası göstərilmiş, rolları Şeyx Sənan - Abbas Mirzə Şərifzadə, Xumar - Mərziyə Davudova ifa etmişlər.

Teatrşünas Tamilla Təhmasibin araşdırmalarına görə, faciə 1926-cı ildə Təbriz Teatrında da tamaşaya qoyulmuşdur. Əsəri fars dilinə şair Yusif Ziya tərcümə etmiş, tamaşaya Mirzə Bağır Hacızadə hazırlamışdır. Sənan rolunu Mirzə Bağırın özü ifa etmiş, özünə "Sənanı" təxəllüsü götürmüşdür.

"Kommunist" qəzetinin (11 yanvar 1933) verdiyi xəbərə görə, faciə Bədaye Teatrında 17, 20, 23, 28 və 30-da tamaşaya qoyulacaqdır. Və s.

Hüseyn Cavid bütün əsərlərinin tamaşaya hazırlanmasında iştirak etmiş, teatr kollektivi, ayrı-ayrı recissor və aktyorlarla sıx əlaqə saxlamışdır. Rəzi qaldığı tamaşalar da olmuş, qalmadığı da!..

Mişkinaz Cavid xatirələrində yazır: "Cavid əsərlərinin tamaşa taleyi ilə çox maraqlanardı. İstəməzdi ki, bu və ya başqa aktyor yaratdığı surətin sözünü azacıq da olsa öz zövqünə görə dəyişsin. Eləcə də obrazın bu və ya başqa sözünü onun daxili aləmi ilə səsleşməyən ahənglə, intonasiya ilə deməsini sevməzdi."¹

Cavid həmişə deyərmiş: "Teatr mədəniyyətinin inkişafında xidməti olan hər bir kəsin teatr tarixində öz yeri var."

Bir gün belə bir əhvalat baş verir. O, "Şeyx Sənan"ın məşqində olarkən bir aktrisa Sənana "Zəhra səni vidaya gəlmişdir" sözlərini surətin daxili aləmilə səsleşməyən intonasiya ilə deyir. Bu, dramaturqu çox əsəbləşdirir. O, etirazını bildirir: "Zəhra Sənanı böyük və ülvi bir məhəbbətlə sevir. Ancaq aktrisa həmin sözləri elə bir ahənglə söyləyir ki, guya yüngül əxlaqlı bir qız görüşə gəlmişdir."

1930-cu ilin əvvəllərində teatr "Şeyx Sənan"ı faciə kimi deyil, komediya kimi tamaşaya qoymaq fikrinə düşür. Müəllif buna kəs-

¹ Cavid xatırlarkən..., Bakı, Gənclik, 1982, səh. 258.

kin etirazını bildirmiş, faciənin komediya kimi səhnədə canlandırılmasına razılıq verməmişdir. Mehdi Məmmədovun yazdığına görə, otuzuncu illərin əvvəllərində Cavidin pyesləri, demək olar ki, səhnədən çıxarılmışdı. Nəzəriyyə ələmindəki hərcmərclik, sosialoci tənqid, o zaman qılıncının dalı da, qabağı da kəsən proletkultçular Cavidin əsərlərinin səhnədən sıxışdırılıb çıxarılmasında fəallıq göstərirdilər. "Şeyx Sənan" gah oynanır, gah saxlanırdı. Müəllifin istəmədiyi islahə və təshihə məruz qalırdı. Dramaturq bu cür cahil rəftarlarla, təbiidir ki, razılaşa bilməzdi və razılaşmırdı da!

1932-ci ildə faciə yeni quruluşda tamaşaya hazırlanırdı. Tamaşanı hazırlamaq Rza Təhmasibə, Rza Darabliya, İsmayıl Hidayət-zadəyə və Ələsgər Şərifova tapşırılmışdı. Tələb edilirdi ki, tamaşanın sonluğu faciə ilə bitməsin... Dramaturq isə buna razılıq vermirdi. Bir neçə gün davam edən mübahisədən o, cana doymuş və əsəbləşmişdi. "... Bir gün texnikuma [Teatr] dərsə gələndə biz onu [Cavidi] haldan-təbdən çıxmış, rəngi ağarmış, son dərəcə əsəbi vəziyyətdə gördük... Bir neçə yerdən cırılmış "Şeyx Sənan" pyesini mizin üstünə tullayıb əyləşdi, bir əlini çəliyinə, o birini geniş alnına söykəyib uzun sükuta daldı. Sonra sanki öz-özü ilə danışır kimi dodaqaltı qırıq cümlələrlə dilə gəlirdi:

- Başa sala bilmirəm... Qandıra bilmirəm ki, komediya komediya... Faciə də faciə... Başa düşməzlər ki, faciə də faciə kimi bitməlidir... Getdim, axtardım, tapdım... axırda Marksdan da misal gətirdim, amma yenə başa sala bilmədim ki, bilmədim... "Cahilləşmiş beyinlər!" deyib çıxdım."¹

Dramaturqun sovet dönəmində daha çox tamaşaya qoyulmuş pyesləri arasında "Şeyx Sənan", "İblis", "Səyavüş" və "Knyaz" tamaşalarını ayrıca qeyd etmək lazımdır. İki pyes, "Şeyx Sənan" və "İblis" isə daha çox tamaşaya qoyulmuş və tamaşaçıların böyük marağına və rəğbətində səbəb olmuşdur. Teyyub Qurbanın araş-

¹ Mehdi Məmmədov. Acı fəryadlar, şirin arzular, Gənclik, Bakı, 1983, səh. 19-20.

dırmalarına görə, Mir Cəfər Bağirovun ən çox sevdiyi əsərlərdən biri "Şeyx Sənan" idi. O, 1937-ci ildə Moskvda keçiriləcək Azərbaycan incəsənəti ongünlüyündə göstəriləcək tamaşaların proqramına "Şeyx Sənan"ı da daxil etmişdir. Lakin nədənsə Moskvada tamaşa göstərilməmişdi. Təqdimat arayışında yazılmışdır: ""Şeyx Sənan" H.Cavidin ən yaxşı əsərlərindəndir. Burada bir tərəfdən dinə qarşı mübarizə ideyası təbliğ edilir, digər tərəfdən Qafqazın, xüsusilə Tiflisin əsrarəngiz gözəlliyi vəsf olunur. Bu şəhərlə bağlı rəvayət H.Cavidin pyesində bədii əksini tapmışdır."¹

1928-ci ildə Azərbaycanda xalq maarifi adlı bir kitab buraxılmışdır. Kitabın "Teatrlar" bölməsində Dövlət Türk Dram Teatrının fəaliyyətinə, orical repertuarına ayrıca yer ayrılmışdır. 1922-1927-ci illərdə tamaşaya qoyulmuş pyeslər haqqında maraqlı məlumat verilmişdir. Tamaşalar arasında birinci yeri "Şeyx Sənan" tutur.

"Şeyx Sənan" - 37 dəfə;

"Aydın" - 33 dəfə;

"Hacı Qara" - 30 dəfə;

"İblis" - 23 dəfə tamaşaya qoyulmuşdur.²

1924-cü ildə "Şeyx Sənan"a ədəbi məhkəmə qurulur. Məhkəmənin sədri Həbib Cəbiyev, üzvləri Əskərov, Xudadadov, katib Akif, prokuror sifətilə Səfərəlibəyov və Cəfər Cabbarzadə, müdafiəçilər - Yusifov və Xəlil İbrahim, Şeyx Sənan - Hüseyn Sadiq [Seyid Hüseyn], Zəhra - Dostu xanım olur. "Yeni yol" və "Kommunist" qəzetləri bu haqda öz səhifələrində material dərc etmiş, ədəbi məhkəmənin doqquz maddədən ibarətə çıxardığı qərarı dərc etmişdir. Qərarın doqquzuncu maddəsində deyilir: "İştə məhkəmə Şeyx Sənanın hazırkı ictimai tərbiyə nöqtəyi-nəzərindən cəmiyyət içərisində yaramaz, mənfi bir tip, yalnız özünə müvafiq xəyalat uçurumlarına layiq olduğuna qərar verdi. Sədr - Həbib Cəbiyev, məhkəmə əzaları: Hənəfi Zeynallı, A.Şərif, Nəsrulla Əskərov, V.Məmmədov, katib - Akif."³

¹ Teyyub Qurban. Düşmənlərindən güclü şəxsiyyət, Bakı, 2006, səh. 555.

² Ətraflı bax: Народное образование в Азербайджане – 1920-1927, Баку, 1928, ст. 131.

³ Qulam Məmmədli. Cavid – ömrü boyu..., Bakı, Yazıçı, 1982, səh. 169.

Qulam Məmmədlinin araşdırmalarına görə, Respublika Əlyazmaları fondunda, indiki Əlyazmaları İnstitutunda Cəfər Cabbarlının arxivindəki bir dəftərçənin 22-49-cu səhifələrində "Şeyx Sənan"ın ədəbi mühakiməsi konspekti saxlanılır. Burada Cavidə aid qeydlər var.

Şair Yusif Ziya faciəni fars dilinə tərcümə etmişdir. Əsər fars dilində öncə Təbrizdə, sonra Tehrandə tamaşaya qoyulmuşdur.

2.17. "Şeyx Sənan" tamaşalarına yazılmış resenziyalardan fraqmentlər

Cavid pyeslərinin həyatı Naxçıvan Teatrından başlanır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dönəmində onun "Ana" və "Şeyx Sənan" əsərləri burada tamaşaya qoyulur... Bakı teatrlarında isə 1920-ci ildən başlanır. Öncə "İblis", sonra "Şeyx Sənan" və b. pyesləri tamaşaya qoyulur və böyük uğurlar qazanır... Mən burada dramaturqun yalnız 1920-1930-cu illərdə Bakı teatrlarında tamaşaya qoyulmuş əsərləri haqqında mətbuatda çap edilmiş resenziyalar barəsində söz açacam.

Arxiv və kitabxanalarda işləyərkən onların üzünü köçürmüşəm və hazırda şəxsi arxivimdə saxlayıram. Qəzet və məcmuələrin əksəriyyəti ərəb qrafikasında idi. Onların çoxu köhnəlmiş, saralmış, toz basmış və mətnlər solğunlaşmışdı. Bəzi mətn və cümlələri oxumaq mümkün deyildi... Bu səbəbdən nümunə gətirdiyim parçalarda qüsur, səhv ola bilər. Oxuculardan bunu nəzərə almağı xahiş edirəm.

Cim [Cəfər Cabbarlı]: - Möhtərəm müəllif [H.Cavid] guya "İblis"də buraxdığı xətəların intiqamını "Şeyx Sənan"da almış kibi əsərin hər bir cəhətinə son dərəcə diqqət yetirmişdir. Əvvəla birinci və ikinci pərdədə islamiyyətdən sonra ərəb qadınlarının kişilər arasında yüzü açıq gəzmələrinə, Mədinədən dəvə ilə təxmiyana 13-14 günlük bir məsafədə olan Məkkəyə Şeyx Sənanın ardınca durub getmələrinə möhtərəm müəllif nasil baxıyor?.. Zəhranın birinci pərdədə 18, ikinci pərdədə 28-30 yaşı olur. Şeyx Sə-

nan guya onu sevirmiş. Guya Ərəbistan mühitində qohum-əqrəba Zəhranı bu yaşa çatmasına qoymaz, onu ərə verərdilər. Halbuki əsərdə belə şeylər yoxdur... Sənanın Ərəbistanda oturub bir gürcü qızına bənd olması təbii deyil. Görünür, müəllifin Şeyx Sənan əhvalatı haqda dayaz məlumatı varmış. Əsərdə bəzi surətlərin Sen Simonun dərin fəlsəfəsini anlaya bilməzmiş. Bəzi surətlər Donkixotluq edirlər. 4-cü pərdədə Şeyx Sənanın kefli Sergodan şərab alıb içməsi, onun filosofluq etməsi yersizdir, inandırıcı deyildir. Əsərdə şeyx surətləri çoxdur. 2-3 nəfərini saxlayıb qalanlarını əsərdən çıxarmaq daha gözəl olardı. Keşiş pək sərtidir, axundlarda, axunda yaraşmayan bir davakarlıq vardır. Sənana Şeyx Sədra daha yumşaq sözlər söyləyərsə daha gözəl olur. Bu cəhətlərə möhtərəm müəllifin [Cavidin] nəzər yetirmələrini arzu edəriz...¹

Həqq: - Möhtərəm Cavid teatr aləmində yazmış olduğu "Şeyx Sənan" draması ilə bir inqilab vücuda gətirmişdir ki, onu hər kəs etiraf etməlidir. Cavid yoldaş bu qiymətli əsərində aramızda olan mövhumata, [nabacə] təəssüflə kökündən bir balta çalmışdır ki, o balta zərbəsi ilə mövhumatı yıxaraq, yerində bir həqiqət abidəsi [pərkz] etmək istəmişdir. Əlbəttə əyər bu vaxta qədər bu cür xəstə məsələlərə əl vurulub, xırda-xırda o mövhumat başımızdan çıxarılsa idi, bu gün mövhumat altında böylə zəbun olmazdıq... Oynayanlara gəldikdə demək istəyirik ki, dramanın qəhrəmanı Sənan rolunu yoldaş Abasmirzə Şərifzadə ləyaqətlə oynadığı kimi, Tamara [Xumar] rolunu oynayan xanım Olenskaya darolunu yola verə bildi. Divanə [Dərviş] rolunda yoldaş Kazım Ziya bir qədər daha kəskin surətdə oynasaydı, müvəffəqiyyəti daha ziyadə olardı. Şeyx [ehtimal ki, Şeyx Kəbir] rolunda Bağır Cabbarov çox gözəl görünürdü. Kor müsafir [ərəb] rolunda çıxan yoldaş Bülbül özünün bülbülvari səsi ilə [tamaşaçıları] xeyli fərəhnak edirdi. Qalan aktyorlar ahəngi-ümumini gözləyir-

¹ Cim. "Şeyx Sənan", "Kommunist", 15 noyabr 1921.

dilər. Ymumiyyətlə, bu pyesdən hər kəs məmnun getdiyi kimi biz də çox məmnun olduq. Teatr heyətinə bu cür pyeslər göstərməsini tövziyə edərik.¹

Tamaşaçı: - Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı müqtədir sənətkar aktyorlar hazırlanması üçün tədbir görməlidir... Tulayı [oktyabr] ayının 31-də [1922] "Şeyx Sənan" mənsur şəkildə oynandı. Sənan rolunu A.M.Şərifzadə yaxşı apardı. Xumar rolunda Yeva Olenskaya çox yaxşı idi. Yerdə qalanlar da rollarını yaxşı aparmağa nə qədər qüvvə səy ediyordular...²

Burada bir haşiyəyə çıxmaq istəyirəm. Tamaşaçı təsadüfən Azərbaycan XMK diqqətini peşəkar və savadlı aktyorlar hazırlanmasına cəlb etmirdi. O zamanlar Azərbaycanda istedadlı və həvəskar aktyorlar çox olsa da, onların teatr savadı yox idi, səhnə peşəkarlıqları çatışmırdı və s. Cavidin mənzum pyeslərini isə yüksək səviyyədə yazılmışdı. Onu səhnədə olduğu kimi canlandırmaq aktyorlardan böyük ustalığ və istedadından əlavə savad tələb edirdi. Xarici dramaturqları nəzərə almasaq, Cavidə qədər Azərbaycan səhnəsində şeirlə yazılmış milli pyes tamaşaya qoyulmamışdı. Cavid obrazlarını səhnədə yaratmaq, onun əruz vəznində yazılmış şeirlərini tamaşaçıya çatdırmaq həvəskar aktyorlar üçün çətin idi. Buna görə də dramaturqun "Şeyx Sənan" və "İblis" pyesləri mənzumdan mənsura çevrilir və tamaşaya qoyulurdu; təbiidir ki, müəllifin özünün razılığı ilə. Onun 4 mart 1923-cü ildə Əziz Şərifə yazdığı məktuba nəzər salaq. Dramaturq yazır: ""Şeyx Sənan"ın mənzum oynanmasını bən də arzu edirəm. Lakin keçən sənələrdə aktyorlar mənzum pyesdən qorxduqlarından həpsini nəsrə və yerli şivəyə çevirmişdim. Şu sonlarda ehtimal ki, onu da "İblis" kibi nəzmən islah edirəm, gələcək son bahar üçün aktyorlarımıza verərim."³

Dramaturq gələcəkdə belə də edəcək, "İblis"i islah edərək

¹ Həqq. "Şeyx Sənan", "Azərbaycan fəqərəsi", 20 noyabr 1921.

² Tamaşaçı. "Şeyx Sənan", "Kommunist", 3 noyabr 1922.

³ Əziz Şərif. Keçmiş günlərdən, Bakı, Azərnaşr, 1977, səh. 124.

nəzmdən nəsrə çevirəcək...

1924-cü ildə görkəmli aktyor və recissor Şərifzadənin şərəfinə bir neçə tamaşa göstərilir. Həmin tamaşalar barəsində Cabbarlı yazırdı: "'Otello", "Şahın bərbəri", "Şeyx Sənan", "Aydın" və "İblis" əsərlərini aktyorluq nöqtəyi-nəzərindən ən çətin və ağır olan bir neçə pərdəsi oynandı. Abbas Mirzə vəqiələri bütün həyəcanları ilə, bütün duyğuları ilə təsvir edərək, aktyorun nə qədər həssas və bir anda müxtəlif simalardakı əhval-ruhiyyəni yaşaya biliyini böyük bir məharətlə göstərirdi."¹

Bu, Şərifzadənin aktyorluq məharəti və sənətinin böyüklüyünə və qüdrətinə dəlalət edirdi. Buna görə də Cavid onun aktyorluq sənəti və istedadı barəsində yüksək fikirdə olmuşdur.

Ə.Ucarlı: - İki ildən bəri türk səhnəsinə çıxan gənc aktrisalarmızdan Bikə xanım Xubşöhr ("Gavə"), Zəhra ("Şeyx Sənan") kimi mühüm rolları müvəffəqiyyətlə oynayır. Teatrın bu ilki repertuarı: "Oqtay" ["Oqtay Eloğlu"], "Şeyx Sənan", "Qan bayramı", "Otello" və s. "Gavə", "Şeyx Sənan", "Oqtay", "Məkr və məhəbbət" pyeslərində az yenilik görülə bilmişdir...²

"Kommunist" qəzeti: - 1929-cu il oktyabrın 18-də Türk Bədaye Teatrında H.Cavidin "Şeyx Sənan" pyesi oynanacaqdır. İştirak edirlər: M.H.Atamalıbəyli, M.A.Bədirli, B.Cabbarzadə, Fazil, Əli Qurban, M.Hacızadə, Ə.Ə.Hənəfizadə, Qafqazlı, Ə.A.Kazımzadə, M.Kələntərli, Lizina xanım, Sona xanım, X.İsmayılova, A.Rzayev, Sidqi Ruhulla, D.Şaraplı, Z.Şahbazov, M.Şamxalov, Hüseyn Rafi, Tamara xanım, M.Ə.Vəlixanlı, B.K.Zeynallı.³

"Kommunist" qəzeti: - Türk Bədaye Teatrosunda mədəncilər ittifaqı üçün "Şeyx Sənan" pyesi göstəriləcəkdir. Recissor: Ə.H.Rzayev, bədii hissə müdiri əməkdar artist A.A.Tuqanov. Tamaşanı idarə edirlər: Əkbər Şəfi, A.Rzayev, M.Əlili.⁴

¹ Cəfər Cabbarlı. Dövlət teatrında, "Kommunist", 1 may 1924.

² Ə.Ucarlı. Tiflis Azərbaycan Dövlət Dram Teatrı, "Dan yıldızı", №6 1928, səh. 38-40.

³ 18 oktyabr 1929.

⁴ 26 noyabr 1929.

A.İsmayıl: - Bu mövsümdə [1929/30-cu il teatr mövsümündə] oynanan "Şeyx Sənan" pyesinin quruluşu ilə keçən ilki quruluşlar arasında heç bir fərq yox idi. Halbuki recissorun [Ə.H.Rzayev] bu kibi oricinal pyesaların quruluşunu gözəlləşdirmək üçün daha geniş imkanlardan istifadə edə bilərdi. Bu mövsümdə Teatro Texnikumunu qurtarmış yeni qüvvələr (Məcid Şamxalov və Hüseyn Rəfi) irəli getdiyi qeyd edilməlidir. Bunlar əvvəlləri sözsüz oynadıqları halda, imdi öhdələrinə aldıkları sözlü rolları çox yaxşı oynayırlar...¹

İ.Cahangirov: - "Şeyx Sənan"ın tamaşaçılarına paylanan anketlərə alınan cavablar arasında bəziləri əsərin yararlı olması iddiasında bulduqları halda, bir çoxları onun səhnədən götürülməsi təklifini irəli sürürlər. "Şeyx Sənan" geridə qalmış tamaşaçılarda dinə qarşı rəğbət hissi oyadırsa, gənclərdə də əlavə olaraq bədbinlik və erotizm hiss və duyğularının artıb dərinləşməsinə yardım edir... Kor Ərəbin oxuduğu qəzəldə dərin bədbinlik var. Teatr birinci mövsümü "Hacı Qara" ilə başladı. Sonralar Şəmsəddin Saminin "Gavə"si, Şeksprin "Otello"su, Cavidin "İblis"i, "Şeyx Sənan"ı, Cəfər Cabbarlının "Oqtay"ı, "Aydın"ı... 1928/1929-cu il və 1929/30-cu illərə qədər teatr repertuarının əsas hissəsini təşkil edirdi. Bu dövr - teatrın yetişməsi, dirçəlməsi və ayağa qalxması dövrü sayılmalıdır.²

A.İsmayıl: - "Şeyx Sənan" Azərbaycan DDT-nin repertuarına hər il daxil edilməkdədir. Əsərə verilən quruluşda bədiilik adında heç bir şey olmadığını və böylə bir bədii əsərin tam mənasilə sxematik və dar bir çərçivədə oynanması yol verilməzdir. Əsərin orkestrin müşayiəti altında oynanılması bir tərəfdən müvəffəqiyyətli, ikinci tərəfdən operaçılığa yol verilməsi yolverilməzdir. Pyes oynanılarkən orkestro yüksək tonda çalır, bununla da aktyorların səsi tamaşaçılara çatmır. Bəzi aktyorlar tamaşada ciddi iştirak etmirlər. Xüsusən pyesdə Serqo rolunu ən yaxşı oynayan

¹ A.İsmayıl. Türk Bədii Teatrosunda, "Yeni yol", 30 oktyabr 1929.

² İ.Cahangirov. Azərbaycan Dövlət Dram Teatrosu, Bakı, 1932, səh. 81-82, 92.

M.Sənani kimi müqtədir bir aktyorun öz roluna bir sıra lüzumsuz və Tiflis Şeytanbazarında oxunan mənasız "nəğmələri" əlavə etməsi çox acınacaqlıdır. Bu qiymət aktyor Vəlixanlıdan dəxi öz roluna ciddi yanaşmasını və keşiş tipini "pəhləvanlıq" çıxarmaq zəruriyyətini onun qarşısında qoyur. Kütləvi səhnədə iştirak edən yardım heyətinə dəxi ciddi fikir vermək lazımdır...¹

Hacıbaba Nəzərli: - "Nadir şah" islamı təlqin edir, "Pəri Cadu", "Eşq və intiqam" mistika ilə qarışıq mülkədar həyatını idealizə edir... "İblis" və "Aydın" xırda burcua fəlakətinə can yandıran əsərlərdir. Teatro bir çox tamaşalarda eklektika - müttəhid recissorluğun işi və rəssam [Rüstəm] Mustafayevin tərtibatı ilə 1933 və 1934-cü il mövsümündə gedən "Şeyx Sənan" pyesi, təbir cayızsə, realistik konstruktivizm adlandırılı bilər. Azərbaycan DDT müqtədir sənətkarlarımız H.Cavid və C.Cabbarlının yetişməsinə, püxtələşməsinə, öz növbəsində isə teatr yaradıcılığına, sənətinə çox köməkləri dəymişdir. H.Cavidin "Şeyx Sənan", "İblis" və "Səyavuş" tamaşaçılarımızın sevdiyi talantlı Abbas Mirzə və Ylvi Rəcəbin aktyorluq sənətinin inkişafına çox yardım etmişdir...²

* * *

Hüseyn Cavid bəraət aldıqdan sonra onun tamaşaya qoyulan ilk pyeslərindən biri "Şeyx Sənan" faciəsi olur. Mən şagird ikən həmin tamaşaya ilk dəfə Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında baxdım. Səhv etmərsə, Zərəş Həməzəyeva Xumar rolunda çıxış edirdi.

Əsər 1957-1958-ci illərdə Bakıda Azərbaycan Dövlət Akademik Dram Teatrında görkəmli recissor və aktyor Adil İsgəndərovun rəhbərliyi altında tamaşaya qoyulmuşdur. 1977-ci ildə vaxtilə Teatr Texnikumunda oxumuş və Caviddən dərs almış Adil İsgəndərovdan xatirələrini almaq istərkən, o, məni mənzilinə dəvət etdi. Söhbət zamanı həmin illəri xatırladı və qeyd etdi ki, Cavid bəraət

¹ A.İsmayıl. "Şeyx Sənan", "Kommunist", 6 dekabr 1934.

² H.Nəzərli. Azərbaycan Dövlət Dram Teatrosu, "İnqilab və mədəniyyət", №10-12 1935, səh. 44-45.

aldıqdan sonra "Şeyx Sənan"ı ilk dəfə mən tamaşaya qoydum. Ancaq tamaşa istədiyim kimi alınmadı, ürəyimcə olmadı...

Uzun fasilədən sonra faciə səhnəyə böyük şair-dramaturqun anadan olmasının 100 illiyi ərəfəsində gətirildi. Əsəri Bakıda Rus Dram Teatrında Cənnət Səlimova tamaşaya hazırladı. Yegizarov Şeyx Sənan rolunda, Xələfova Xumar rolunda çıxış etdilər. Həmin tamaşaya mən Turan Cavidlə bir yerdə bir dəfə, özüm ayrılıqda bir neçə dəfə baxdım. Turan xanımla teatrda Qulam Məmmədini gördük. O, sevinc və üzügülər halda dedi:

- Onuncu dəfədir ki, baxıram.

Turan xanım da eyni tərzdə dedi:

- Afərin!..

Əsər 2010-2011-ci il mövsümündə Cənnət Səlimovun quruluşunda Gənc Tamaşaçılar Teatrında tamaşaya qoyulmuşdur.

2.18. "Şeyx Sənan" və ədəbi tənqid

Mən bu hissədə heç bir şərh və izahat vermədən, münasibət bildirmədən tənqidçilərin "Şeyx Sənan" faciəsi haqqında söylədikləri fikir və mülahizələri sevgili oxucularımızın diqqətinə çatdırıram. Qoy onların özləri söylənilən fikirlər və irəli sürülən mülahizələr haqda mühakimə yürütsünlər... Ancaq bir-iki cümlə ilə qeyd etmək istəyirəm ki, "Şeyx Sənan" müəllifin nəinki Azərbaycan, həmçinin Şərqi və dünya ədəbiyyatına bəxş etdiyi qiymətli əsərlərdən biridir. Faciədə mənəvi və bəşəri eşqin və məhəbbətin hər şeydən, hətta dindən, imandan və təriqətdən yüksək tutulması, məhəbbətin dinə qalib gəlməsi parlaq və canlı bədii boyalarla təsvir edilir... Mən ümumbəşəri və cahanşümul ideyalar carçısı olan şairin əsəri barəsində bir-birini təkzib və təsdiq edən, bir-birindən qiymətli və səviyyəsiz mülahizələr irəli sürülməsini, dövrə görə kəskin tənqidi fikirlərin meydana çıxmasını təbii hesab edirəm.

Həqq: - Biz Hüseyn Cavidin pyesini ["Şeyx Sənan"ı] tənqidə cəsarət edə bilmərik. Çünki Cavid tənqid üçün ikinci bir Cavid la-

zımdır ki, o da zənnimizcə bizdə yox kimidir...¹

Xəlil İbrahim: - "Şeyx Sənan" əsərinə əsas etibarilə fəlsəfə nöqteyi-nəzərindən baxılmalıdır. Fəlsəfəsi isə iki mühüm nöqtədən ibarətdir. Ymumiyyata qarşı inqilab və təcəddüd! Əsərdə mühüm fikir əsrlərdən bəri kök salmış, fəqət çürük əfsanə və mövhumatın kökünü qazmaq, onların nə qədər puç və bihudə olduğunu üzə çıxarmaq, xəlqi böylə mənasız, zərərli, əfsanə və mövhumatlardan daşındırmaq, uzaqlaşdırmaqdır. "Şeyx Sənan" ədəbiyyat aləmində böyük bir iqdamdır. Bu əsər köhnə imarətlərin köhnəsini uçuran, köhnə dünyaları təməlindən qoparan və onun yerində sağlam bir fəlsəfə, möhkəm bir nəzəriyyə yaradan yeni bir əsərdir; qiyməti də həmin bu inqilab və təcəddüddədir...²

Hənəfi Zeynallı: - ...Digər Azərbaycan pyeslərindəki yapma məzmun "Şeyx Sənan"da yoxdur. əsər ümumi xəlqin, bəlkə də ümumi Şərqi dilində dastan olaraq anlatılmaqda idi. Hətta Şeyxin Tiflis ətrafında gömüldüyü mövzuu bir az da elimizə yaxınlaşdırmaqda idi. Əsrin hər kəs tərəfindən sevilməsi üslubunda sadəlikdə və narınlıqda, şeirindəki musiqidə, musiqidə şeiriyyətində, hər ikisində oynaqlığındadır. "Şeyx Sənan" əsərində birdən-birə axirət, cənnət, cəhənnəm, huri-qılman hamısı tarmar olur. Cavidin içində şübhələr oynamağa başlayır. Rövzəxan və şeyxlər aləmində böyümüş, fars və ərəb dillərinə aşına olmuş, sufilik ilə qarışıq bir idealist fəlsəfə ruhu almış, daima şübhələr və müəmmalar ilə bərabər tamamilə dindən ayrılmış bir adam [Cavid] Tiflisə gəlir, "Şeyx Sənan" şeirini yazmışdır. Hər ikisində [Sənan və Caviddə] əvvəlcə dindarlıq, sonra şübhələr fırtınası və nəhayət məhəbbət, eşq yolunda "dini-imanı satmaq" kimi bir fədakarlığa cəsəret etməkdir. Cavidin yaratdığı Şeyx Sənan ilə Əttarın yaratdığı arasında dağlar qədər fərq vardır. Şeyx Əttarın Sənanı açıq-açıqına uydurma, cansız bir simadır. Cavidin qəhrəmanı dinə, keçmiş adət və ənənələrə meydan oxuyur, həqiqi dini, məzhəbi sevgidə, həyatda tapır. Ətrafını almış

¹ Həqq. "Şeyx Sənan", "Azərbaycan fəqərəsi", 20 noyabr 1921.

² Xəlil İbrahim. "Şeyx Sənan", "Kommunist", 21 və 22 noyabr 1921.

Şeyx Mərvan, Şeyx Nəimlər arasında "dinsizlik də bir təriqətdir" demək, bir musiqini həp Kəbə, imandan yüksək tutmaq, bir an içində olsa, yenə də üsyandır. Və bu nöqtədə Cavidin Sənanı üsyançıdır. İştə bütün dini-imanı təbii duyğular yolunda fəda edən Sənan yetişməkdə olan Azərbaycan ziyalılarına xoş gəlməkdə idi. Burada əski dindarlığa qarşı olan nifrətlər Şeyx Sənan dililə, Cavid qələmilə vətəndaşlıq hüququ almaqda idi. Müəllif ruhanilik içində olan çürüntü və yaprantıları tamamilə meydana atmaqla və ümumiyyətlə dinə olan ikraha bir az da qüvvət vermiş və bir az da daha irəli gedərək kütlə üzərində hakimiyyətini itirmiş "əlmayi-din" arasındakı "şübhə" ilə "vəsvəə" meydana gəldiyini və bütün bunların sağlam və təbii həyat qarşısında nə qədər sönük, nə qədər gücsüz olduğunu göstərmiş oldu. Əsərin bir yerində Sənan bayılır, ikinci səhnədə Sənanın ardınca gələn Zəhra Sənan ilə keşişin [Papasın] çəkişməsi başlayır, Sənan üzərinə sui-qəsdlər hazırlanarkən onun xilas olması və yaxud yurdu [donuz damı] yanarkən özünün barı salamat qalması və bu kimi nöqtələr... əsərin quruluşu baxımından diqqəti cəlb edir. Hər bir monoloq, təbii olaraq, müəyyən emosiya, zövq, həyəcan nəticəsində meydana gəlir. Əsərdə din, yoxsa məhəbbət son dərcə qüvvətli və emosional verilir. İştə bu qüvvətin [din və məhəbbətin] döyüşməsi şairin qələmində şimşək kimi bədai ixtiyar oynayır və buna görə də "İblis" istisna olmaq şərtilə ["Şeyx Sənan"] bütün digər əsərlərini kölgədə buraxmış olur. Məzmunun inkişaf - personacların münasibətindən, onların qonuşmasından, hərəkətlərindən, fəaliyyətindən ibarət olmaqla - mövzunun əsası və xarakterlərin inkişafı ilə onların yaşayış və psixoloji məqamlara tabe olaraq düzəlmiş olduqlarını göstərməlidir. Buna görə də "Şeyx Sənan" pyesinə potensiya halında bulunan bir bədii dram demək olar. Gürcüstandakı səhnələr ən realistik səhnələrdir. Burada şair bütün-bütünə bir an için şeyxləri buraxıb təbii hissiyyatına yol açır və qayət şən-şatər bir üsluba keçir...¹ (Mən burada Zeynallının məqaləsindən

¹ Ətraflı bax: Hənəfi Zeynallı. "Şeyx Sənan" haqqında mülahizələrim. "Maarif və mədəniyyət", №12 1926, №1-2, 3, 4-5 1927.

bir parça verdim. Məqaləni tam şəkildə "Cavid xatırlarkən" və "Hüseyn Cavidin mənzum dramaları" kitabında vermişəm.)

Cabbar Əfəndizadə: - Şairlər arasında birinci mövqeyi şübhəsiz Hüseyn Cavid tutur.¹

Bəkir Çobanzadə: - Cavid bugünkü həyatın fərqlində deyil kibidir. Cavid ədəbiyyatının dərin burcu ruhu, məfhumu onun Azərbaycandan uzaq mühit və mövzular ətrafında dolaşmasındadır...²

Ə.Hüseyn: - Əcəba Cavid yaradıcılığında burcu ruhu və məfhumunun səbəbi [Çobanzadəyə işarə ilə] budurmu? Əcəba Cavid Azərbaycan həyatından yazsaydı, o, burcu şairi olmaqdan xilas olurdumu?.. Bircə, "Cavid yaradıcılığının burcu ruhu və məfhumu" onu uzaq mühit və mövzular ətrafında dolaşmasında deyil, biləks onun burcu ruhu və məfhumundan, dolayısıyla romantizmindən, dünya görüşündən, nəhayət, sənət və ədəbiyyat haqqındakı qənaətlərindən, "sənət sənət üçündür" yapıldığındandır...³

İsrafil Cahangirov: - Hüseyn Cavid teatr füyuzatçıların təsiri altına almağa və onun məqsədlərini təbliğ etməyə üz qoyur. Cavid "Şeyx Sənan" əsərində islam və türkçülük məqsədləri güdmüş, islam dinində reforma yapması məsələsini irəli sürmüşdür. Cavid bütün dünyanı yalnız bir sevgiyə qurban edir. Bununla Cavid asketizmə qarşı çıxaraq, dində yaptığı islahatla islam aləmində lüter rolunu oynamaq istəyir. "Şeyx Sənan" bədbinlik dəhşətində boğulan islamçılığın bir bayrağıdır. Şeyx Sənan Gürcüstana yalnız cənnət pərisi Xumarı görməyə deyil, islam dinini xalqlar arasında yaymağa gedirmiş... Bir sözlə, Şeyx Sənan bütün dünyada islam dinini nəşr edərək, onu yeganə və yüksək bir hala gətirmək yolunda çarpışır. Cavid "Şeyx Sənan"da bütün bəbləri qadınların boynuna yıxmışdır. Ymumiyyətlə, Cavidin əsərlərində qadın yalnız gözəllik simvoludur. Qadın eşq və məhəbbət

¹ C.Əfəndizadə. Aprel və ədəbiyyat, "İnqilab və mədəniyyət", №4 1930, səh. 38.

² Çobanzadə. Azəri ədəbiyyatının yeni devri, Bakı, 1930, səh. 34.

³ Ə.Hüseyn. İki kitab, "İnqilab və mədəniyyət", №11-12 1930, səh. 62

pərvanəsidir. Qadın kukladan başqa bir şey deyildir. Lakin lazım gəldiyi vaxt Cavid qadını aktivləşdirib, mübariz və qəhrəman bir şəkildə göstərir...¹

Cəfər Cabbarlı: - Hüseyn Cavidin yaradıcılıq metodu düzgün deyildir. Onun "Şeyx Sənan"ı dini müdafiə edir...²

Məmməd Kazım Ələkbərli: - Hadi və Cavid, hər ikisi Azərbaycan xalqı üçün anlaşılmayan dildə yazmışdır. Hadi proletariati tapa bilmədi və söz yox ki, sosialist inqilabını da anlaya bilməzdi. Cavid iki əsərində guya ki, bu məsələ ilə uğraşmışdır. Aprel inqilabından* əvvəl yazmış "Şeyda", son zamanlar yazmış olduğu "Səyavuş" - hər iki əsər göstərir ki, inqilab məfhumu hələ termin olaraq da Cavid üçün müəmma halında qalmışdır. Cavid din məsələsinə "Şeyx Sənan" ilə toxundu. Bir də "Xəyyam" ilə bu məsələyə döndü. Unutmamaq lazımdır ki, bu hər iki əsərdə qəhrəmanların özləri Cavidin imdadına qoşulmuşlardır. Cavid bunların ardınca gedərək müəyyən dərəcə müvəffəqiyyət qazanmışdır...³

Əli Sultanlı: - Hüseyn Cavid, burcuca məfkurəsi daşıyan "Fyuzat" curnalında çalışmağa başlayır, və onun ideyalarını davam etdirir.* 1905-ci il inqilabı Cavidə, ciddi mübarizələrə ata bilmir. Cavid o hərəkata qarşı laqeyd qalır. "Gözəllik" nəğmələri tərənnüm edir...⁴

Məmməd Cəfər: - "Şeyx Sənan", eyni zamanda, çox incə tellərlə ümumiyyətlə Şərq, xüsusən Azərbaycan ictimai fikrinə və klassik ədəbiyyatda dini təəssübkeşliyə qarşı çevrilmiş tarixi mübarizə ənənələri ilə də sıx bağlı olan bir əsər idi. Əsərdəki ideyanın müasirliyini, eləcə də onun milli ədəbi və fəlsəfi irsin mütərəqqi cəhətləri ilə məzmunca əlaqədar olduğunu aydınlaşdırmaq üçün Şeyx Sənan surətini ətraflı öyrənmək kifayət edər... "Şeyx

¹ İ.Cahagirov. Azərbaycan Dövlət Bədaye Teatrosu, Bakı, 1932, səh. 68-80.

² C.Cabbarlı. Böyük vəzifələr uğrunda, "İnqilab və mədəniyyət", №8 1934, səh. 32.

* Azərbaycanda belə bir inqilab olmamışdır.

³ M.K.Ələkbərli. Aprel ədəbiyyatı, "İnqilab və mədəniyyət", №10-12 1935, səh. 4.

* Cavid həmin curnalda çalışmamışdır.

⁴ Əli Sultanlı. Ədəbiyyat müntəxəbatı, Bakı, Azərnəşr, 1936, səh. 75.

Sənan" əfsanəsi mövzusunda keçmişdə iri həcmli əsərlər yazan sufi şairlər də olmuşdur. Sufilərin bu əfsanə əsasında yazdıqları əsərlərin çoxu Şeyx Əttarın "Məntiqüt-teyr" əsərində "Hekayəti Şeyx Sənan" bəhsində olduğu kimi, mistik, dini ruhda olub, əsasən sufi ideyaların, həm də sufizmin qatı idealist cəhətlərinin təbliğinə xidmət etmişdir... Cavid sufi şairlərində olan zaman və məkan ənənəsini də atmış, xalq arasındakı Sənan haqqında rəvayətlərə uyğun olaraq onu Qafqaza, Gürcüstana gətirmişdir. Şeyx Sənan əfsanəsinə H.Cavid tamamilə yeni bir məzmun və məhz dini təəssübkeşlik, ruhanilik, fanatizm əleyhinə mübarizə ideyası, yüksək insanpərvərlik məzmunu vermişdir...¹

Əli Sultanlı: - 1920-ci ilə qədər yaratdığı surətlər içərisində H.Cavidin humanist ideallarına ən yaxın Şeyx Sənan ilə gürcü qızı Xumardır. Bu surətlərə dramaturq həyatda hakim olan mövhumata, cəhalətə, insanları bir-birindən ayrı salan dinə, məzhəbə, irqi fərquə, rəzalət dünyasına üsyan edir... Şeyx Sənan H.Cavidin ruhunda doğan intibah hislərini daha da aydınlaşdırır... "Şeyx Sənan" mənzum bir faciə kimi, poetik əsərdir. Surətlər canlıdır, müasir dövrlə səsləşir. Xumarın kölgəsi əfsanə ilə bağlı olduğu üçün, əsərin bu cəhətini süsləşdirmir. Hadisələr dramatik cəhətdən düzgün qurulmuşdur. Şeyx Sənanın səhnəyə çıxmasına qədər olan hissəsi ekspozisiyasıdır. Şeyx Sənan səhnəyə çıxır, Xumarın kölgəsi görünür. Faciənin konflikti başlayır. Əsərdə daimi bir dəyişmə, canlılıq, rəngarənglik diqqəti cəlb edir. Azərbaycanca yaradılmış tragik surətlər içərisində Şeyx Sənan ən qüvvətli, mənəvi cəhətdən ən zəkali bir mütəfəkkir obrazıdır ki, dönüklük, əzmində tərəddüd ona yaraşmır...²

Məsud Əlioğlu: - ...Sənan, qəlbinin dərinliklərindən baş qaldıran, oyadıcı hissiyyatını və təfəkkürünü dilləndirən həqiqətlərin məhdud sxiemlərə sığmadığını, ehkama tabe olmadığını yəqin edir, bununla da onun faciəsi başlanır. Doqmalarla canlı həyat,

¹ Məmməd Cəfər. Hüseyin Cavid, Bakı, 1960, səh. 79, 97, 98.

² Əli Sultanlı. Məqalələr, Azərənəsr, Bakı, 1971, səh. 128-129, 130.

ehtiqadla hissiyyat arasında toqquşma bu faciəni şərtləndirir... Şeyx Sənanın mənəvi təkamülü də o vaxtdan başlayır ki, "sufilik" üçün yasaq edilmiş dərin bir qəbahətə yol verir; könündə ucaldığı ruhani eşqə torpaqdan - varlıqdan gələn təbii hisləri qələbə çalır. Danteist, sufi-məslək Sənan, sürətli bir istihalə dövrü keçirir və dönüb Sənan olur...¹

Yaşar Qarayev: - "Şeyx Sənan" (1914) - aşiqanə-fəlsəfi faciədir, Hüseyn Cavid yaradıcılığının "Leyli və Məcnun"udur. Azərbaycan səhnəsinin bir çox ustaları öz sənət hünərini uzun müddət bu əsərdə sınamışdır. Məhz "Şeyx Sənan" Cavid faciələri içərisində ən böyük səhnə tarixinə və səhnə şöhrətinə malik olmuşdur... Əsərin süceti boyu iki obraz bütün hadisələrin mərkəzində qoyulur: Sənan və Xumar. Onlar adət və ənənələr, dinlər və təriqətlər fəvqünə qalxır, getdikcə eybəcər bir ictimai mühitdən daha çox uzaqlaşır. Təmiz insan sevgisinin, ülvyyə və gözəlliyin şairanə zirvəsinə ucalan Sənan və Xumar kor şeyxlər, kinli papaslar mühitini aşağıda buraxır və mənəvi bir yüksəklikdən Kürün müqəddəs dalğaları qucağına atılırlar...²

2.19. "Şeyx Sənan" operası

"Şeyx Sənan" dastanı və mövzusu Yaxın və Orta Şərqdə, o cümlədən Qafqaz və Azərbaycanda daha geniş yayılmış dastanlardan və mövzulardan biri olmuşdur. Caviddən öncə həmin mövzu Üzeyir bəy Hacıbəyli (Hacıbəyov) maraqlandırmışdır. O zaman Cavid də, Yzeyir bəy də Tiflisdə yaşayıb yaradırdılar. Yzeyir bəy "Şeyx Sənan" operası, Cavid "Şeyx Sənan" faciəsi üzərində işləyirdi. Bir gün Yzeyir bəy ona deyir:

- Cavid əfəndi, "Şeyx Sənan" operasını bitirmişəm. Gəl libretosunu oxuyum qulaq as, gör bəyənersənmi?

Cavid cavab verir:

¹ Məsud Əlioğlu. Hüseyn Cavidin romantizmi, Bakı, Azərnaşr, 1975, səh. 103, 106.

² Yaşar Qarayev. Faciə və qəhrəman, Bakı, 1965, səh. 100, 105-106.

- Yzeyir bəy, sən allah incimə, mən sənin bu istəyinə əməl edə bilməyəcəyəm. Özün bilirsən ki, mən də "Şeyx Sənan" faciəsi üzərində çalışıram. Əgər sənin librettona qulaq assam, qorxuram xəta edib təsir altına düşəm. Yaxşısı budur qoy hələ mən onun intizarında qalım...

Bu məsələ uzun müddət beləcə də qalır. Nəhayət, 1936-cı ildə bir məclisdə məsələ yenidən gündəmə gəlir. Söhbət zamanı Yzeyir bəy üzünü Cavidə tutaraq deyir:

- Cavid əfəndi, bilirsən, "Koroğlu" operası üzərində işləyirəm. Yaman vuruşmadayam. Bu yaxınlarda qurtaracam. İnşallah, "Koroğlu"nu qurtarandan sonra ürəyimdə tutmuşam ki, sənin "Şeyx Sənan"ına opera yazım.

- Yzeyir bəy, - deyə Cavid dillənir, - mən sənin qulluğunda həmişə hazırım. Nə vaxt istəsən "Şeyx Sənan"a libretto yazaram.

- Özün bilirsən, - deyə Yzeyir bəy kədərlə bildirir, - mənim "Şeyx Sənan" operamın librettosu o qədər də xoşuma gəlmir. Sən "Şeyx Sənan"ın mənim ürəyimcədir. Allah sənə də, mənə də can sağlığı versin ki, yaxşı bir əsər yaradaq.

"Şeyx Sənan" operası yaratmaq hər iki böyük sənətkarın ürəyində qalır. Məlum 37-ci il hadisələri hər şeyi alt-üst edir.

Təbiidir ki, bütün bunları Cavidin oğlu, gənc bəstəkar Ərtoğ-rol bilirdi. Baş tutmayan işi özü həyata keçirmək istəyirdi. Lakin onun da arzusu gözündə qalır. 1941-ci ildə sovet ordusunda xidmətə çağrılır. Əcgərlikdə vərəm xəstəliyinə tutulur. Tiflisdə hərbi qospitalda yatarkən tez-tez müəalicə etdiyi əsərlərdən biri "Şeyx Sənan" faciəsi olur. Söhbət zamanı anasına deyir: "Canım sağ olsaydı "Şeyx Sənan" operası bir neçə günə hazır idi."

Görkəmli bəstəkarımız Fikrət Əmirov Cavidin "Şeyx Sənan" faciəsinə yazdığı opera yarımçıq qalmışdır. Nəriman Məmmədov da "Şeyx Sənan" operası yazmışdır. Ancaq kimin əsəri əsasında? Bu mənə məlum deyildir.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

"Uçurum" mənzum faciəsi

"Uçurum" faciəsi Hüseyn Cavidin türk dünyasına yeni baxışının, türkçülük və turançılıq görüşlərinin bədii ifadəsidir. Say etibarilə dramaturqun üçüncü mənzum draması olan bu faciə nə mövzu, nə də ideya istiqaməti baxımından "Ana" və "Şeyx Sənan" əsərlərinə bənzəmir. Həmin əsərlərdə qoyulan problemlə "Uçurum"da qoyulan problem arasında ciddi fərq var. Cavid bu əsərlə mənzum dramanın gözəl və klassik yaradıcısı olduğunu bir daha təsdiq edir. Pyes, "Şeyx Sənan" faciəsi kimi, mürəkkəb quruluşa malik olmasa da, şair "Ana"da tətbiq etdiyi heca vəznini burada da tətbiq edir, həmin vəznin müxtəlif bədii formalarından, şəkillərindən ustalıqla istifadə edir.

3.1. Faciənin yaranmasına təsir edən amillər

1

Dörd-beş illik İstanbul həyatı şairin yaradıcılığına və dünya-görüşünə təsirsiz qalmaya bilməzdi. O, burada təhsil ala-ala, həm də İstanbulun bəzi görməli yerlərini qarış-qarış gəzir, müxtəlif zümrələrə məxsus olan istanbulluların həyat və məişətini öyrənir, bəyəndiyi yerlər, tanış olduğu adamlar haqqında Qurbanəli Şərifzadəyə məktubunda təfsilatı ilə məlumat verirdi. Şairin məktubundan bir parçaya nəzər salaq:

- ...İstanbulda mütəəddid və gunagun teatrolar var; əliəlxüsus ramazanda büsbütün kəsəbə və çox əsnafın dükənləri gecələr açıq olub, məfhum olduğuna görə, teatrolar daha ziyadələşir və türklər də o gecələrdə teatroya getməyə artıcaq talib və rağib oluyorlar. Qarşıda kı, köprünün o biri tərəfidir və səkənəsinin də çəşqusu əcnəbi olduğundan içkiyə əcnəbilərə mümaniət yoq, ama müsəlmanlara həp yasaqdır, kimsə ələzzahir içki içməz. Amma İstanbulun bu biri nisfində ki, peyğəmbərin əbası, əmma-

məsi və sancağı-şərif və sair mütəbərrikə şeylər oluyor, hiç bir tanə dükanda açıq içki satılamaz və bu biri tərəfdə o şeylər səbəbi-lə qarşidan devlet və camaat indində möhtərəm və əzəmətli məhsuh olunur, böylə ki, kərrat sürəfa və konsullardan bu səmt-də sakin olmağa talib olubdursa da, devlet kimsəyə izn verməmiş. Kart vərəq bilümunun yasaqdır... Ynas firqəsi, büsbütün xanımlar üzuaçıq və hürdürlər, amma namünasib bir şey yamazlar. Xilafişər, bir iş nəşət ediyorsa, devlet çoq sıqı tutuyor. Amma bəzilərinin də müxtəsər bir yüz örtüyü vardır. Türkiyədə muzey sənətinə tərəqqi verməyə çox təlaş və səy olunur. Keçən günlərdə bir teatroya getmişdik. İran hürriyyətxahlarının fransızca şəbehini çıxarırlardı. İstanbulda dəbistani-iraniyan olduğu ki-bi, Trabzonda da olub, İzmirdə də yeni bu günlərdə müşiri-hüzur təvəssütü ilə təsis olundu...¹

Bu parçadan şairin İstanbulun mədəni həyatına nə dərəcədə böyük maraq göstərdiyini aydın görmək olur. O, İstanbullu və istanbulluların həyatını və məişətini elə-belə yox, incədən-incəyə öyrənir, dərin müşahidələr aparırdı. Çünki bu, gələcəkdə böyük qələm sahibi olacaq Cavidə lazım idi.

2

Cavid İstanbulda yaşarkən bir neçə tarixi hadisənin, o cümlədən Əbdülhəmid reciminin, 1908-ci il gənc türklər inqilabının, Osmanlı imperiyasının getdikcə tənəzzülə uğramasının, Türkiyədəki böyük bayramın - Məclisi-məbusanın² açılışının... şahidi olur. Siyasətə qarışmayan şair, həmin hadisələri kənardan izləməklə kifayətlənir. Cavid nə ittihadçı, nə tərəqqiçi, nə də inqilabçı olur, o, təkamülçü olaraq qalır.

3

XIX əsrin 30-70-ci illəri Türkiyənin tarixinə yenidənqurma epoxası və islahatlar mərhələsi kimi - tənziMAT dövrü kimi daxil

¹ Hüseyn Cavid. Əsərləri, 5 cildə, V cild, Bakı, 2005, səh. 256. Qeyd. Mətnin farscadan türkcəyə tərcüməsində Cavid dil və üslubu təhrif edilmişdir.

² Deputatlar, xalq elçiləri məclisininin.

olur. Tənzimat Osmanlı imperiyası və dövlətinin iqtisadi, siyasi və idarəçilik sisteminə, təhsil, mədəniyyət və ideologiyasına təsirsiz qalmır. Türkiyədə "Osmanlı maarifçilik cəmiyyəti", "Yeni Osmanlılar cəmiyyəti" və s. cəmiyyət və təşkilatlar yaranır. Tənzimat dövrü Türkiyə ədəbiyyatına da təsirsiz ötüşmür. Həmin dövrün tədqiqarçısı Xaybula Kamilyev bu haqda yazır:

- V period tanzimata tureükaə literatura znaçitelğno oboqahaetsə kak perevodnımi, tak i oriçinalğnımi proizvedeniəmi. Kritičeski pererabatıvaetsə nasledie klassičeskoy literaturı, osvıvaetsə vse luçşee, çto bıla nakopleno narodnoy literaturoy, tvorçiski vosprini-maötsə dosticeniə Zapada. O literature gtoqo vremeni izvestnyı tu-reükiy filoloğ İsmail Xabib pısal: "Literatura perioda tanzimata, esli upotrebitğ slova Petra Velikoqo, əvləetsə oknom, prorublennıı v Evropu... Literatura period tanzimata obcəvila voynu propıtannoy vsəkoy sxolastikoy staroy literature».¹

Tənzimat Avropa ədəbiyyatı və mədəniyyətinə bir pəncərə açır. Türkiyədə, xüsusilə İstanbulda Avropa mədəniyyəti və ədəbiyyatına bir pərəstiş prosesi başlanır. Avropa mədəniyyətinə in-teqrasiyada Fransa mədəniyyəti və ədəbiyyatı xüsusi yer tutur. Bir zamanlar Rusiyada baş vermiş mədəni proses - fransızlaşma İstanbulda baş verir. Fransa mədəniyyəti və ədəbiyyatı təqlid edilir... Cavid bunun həm canlı şahidi olur, həm də bunu mətbuat və kitablardan oxuyub öyrənir.

Müasir Türkiyədə gedən ictimai-siyasi və mədəni proseslər türkçü şairi düşündürür, "Uçurum" faciəsini yazmağa zəmin hazırlayır. İstanbulun fransızlaşması şairi narahat edir.

- O gün ki, İstanbulda
Gənlik fransızlaşdı,
Getdikə türk evladı
Uçuruma yaqlaşdı...
Bu, adi bir gerçəklik idi!..

¹ X.Кямилев. Общественные мотивы в турецкой поэзии (конец XIX - середина XX века), Москва, 1969, с. 7-8.

Mən "Uçurum"dan əvvəl yazılmış "Şeyx Sənan" faciəsini nəzərdən keçirərkən orada aşağıdakı misralara təsadüf etdim.

Xumar: - Ərə getmək həyat üçün uçurum.

Sənan: - Uçurum, iş tə hər tərəf uçurum.

Sənanın sözləri "Uçurum"da Cəlalin dilində olduğu kimi işlənilir. Düşünürəm ki, həmin mövzu şairi çoxdan maraqlandırmış və o, er-gec həmin mövzuya müraciət edəcəkdilər...

Rəssam Oqtay Sadıqzadənin «Uçurum» mənzum faciəsinə çəkdiyi illüstrasiya

Hüseyn Cavidin türkçülük görüşlərinin formalaşmasında İstanbul Darülfünunda aldığı təhsil, İstanbul ədəbi mühiti, Əli bəy Hüseynzadənin və Ziya Gökalpın ədəbi və nəzəri irsi... mühüm rol oynamışdır. Şair 1910-cu ildə İstanbuldan vətənə sözüün həqiqi və yaxşı mənasında bir millətçi, bir türkçü kimi qayıtmışdır. Türkçülük görüşlərini bir çox şeir və dram əsərlərində, o cümlədən "Dəniz tamaşası" şeirində, "Maral", "Uçurum", "İblis", "Topal Teymur", "Siyavüş" pyeslərində müxtəlif surətlər vasitəsilə ifadə etmişdir.

"İttihad və tərəqqi" firqəsinin əsasını qoyan Əli bəy Hüseynzadə əvvəl ittihad, yəni birlik, ittifaq (türk birliyi, türk ittifaqı mənasında), sonra tərəqqi firqəsi yaratdı. Həmin ittihad və tərəqqinin məramında "Turan" sözünü yazdı. Hüseynzadəyə, Ziya Gökalp və Cavidə görə, Turan dünya türklərinin iqtisadi, siyasi, mədəni ərazi, dil birliyinin ifadəsidir.

Azərbaycanda avropaçılıq ideyası və konsepsiyasının banisi Mirzə Fətəli Axundzadədir. Həmin ideya və konsepsiya Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu və b. nəzəriyyəçilərin əsərlərində davam və inkişaf etdirilir. Hüseyn Cavid yaradıcılığında isə özünün ədəbi-bədii ifadəsini tapır. Türkçülük və turançılıq ideyası XX əsr Azərbaycan şairlərindən heç birinin yaradıcılığında Cavid yaradıcılığındakı qədər ardıcıl izlənilmir. "Uçurum" faciəsi bu cəhətdən ilk və ən böyük ədəbi nüsxə kimi qiymətli və diqqətəlayiqdir.

Hüseynzadədə Şərq və Qərb, Avropa və avropaçılıq tam bir konsepsiya təşkil edir. "Türkləşmək, islamaşmaq və avropalaşmaq" konsepsiyası (düsturu) da ona aiddir. Böyük ideoloq və nəzəriyyəçi türklərin doğrudanmı tam avropalaşmasını istəyirdi? Bu suala onun özü cavab verir. "...Biz avropalıların ədəbiyyatlarına, sənayələrinə, ülum və maariflərinə, kəşfiyyat və ixtiralarına müraciət etmək istiyoruz, özlərinə deyil! Biz istəyirik ki, islam ölkəsinə onların beyinləri, dimaqları girsin, boğazları, mədələri

girməsin! Biz istəriz ki, ölkəmiz onların beynlərini həzm etsin, yoxsa mədələrində həzm olunmasın".¹

Həmin problem Cavidin "Uçurum" mənzum faciəsində qoyulur. Və böyük millətçi və türkçü Uluğ bəy kor-koranə avropalaşmanın, fransızlaşmanın əleyhinə çıxır, buna qarşı kəskin etirazını bildirir...

5

XX əsrin əvvəllərində Türkiyədə, xüsusilə İstanbulda müxtəlif əqidə, məslək və məfkurələrə xidmət edən firqələr, zümərələr, ziyalılar... meydana gəlir. Ziyalılar arasında bir neçə cərəyan müşahidə edilir. (Bu hal Azərbaycanda da özünü göstərir.) Birincilər Qərbi ideallaşdırıb, Şərqdən üz çevirirlər. Hər şeyi Avropada axtarırlar. Qərb mədəniyyətini təqlid edirlər, ona kor-koranə pərəstiş edirlər; ikincilər birincilərin tam əksi olaraq, hər şeyi Şərqdə görürlər; üçüncülər türk mədəniyyətini, türk adət və ənənələrini üstün tutaraq, Avropa mədəniyyətini qiymətləndirirlər, Şərqi və Qərbin bütün maddi, mədəni və mənəvi sərvətlərindən və nailiyyətlərindən faydalanmaq istəyirlər...

Şərqiçilik və qərbçilik, avropaçılıq və türkçülük ideyası və problemi "Uçurum" faciəsində qoyulur, müxtəlif surətlərin, o cümlədən Uluğ bəyin, Cəlal, Əkrəm və b. obrazların təmsalində bədii ifadəsini və həllini tapır.

6

Faciə neçənci ildə yazılmışdır?

Əsər 1926-cı ildə nəşr edildikdən sonra bu suala tənqidçi Mustafa Quliyev cavab verməyə çalışmışdır. O, bir məqaləsində qeyd etmişdir ki, "Uçurum" 1905-1906-cı illərdə Cavid Türkiyədə olduğu zaman yazılmışdır.²

Məmməd Cəfət həmin fikri qəbul etməmişdir. Hesab etmişdir ki, "Uçurum" dil, üslub və sənətkarlıq baxımından dramaturqun Türkiyədə yazdığı əsərlərdən tamamilə fərqlənir. "...Buna görə

¹ Yaşar Qarayev. Tarix: yaxından və uzaqdan, Bakı, 1995, səh. 284.

² Ətraflı bax: Mustafa Quliyev. Hüseyn Cavidin "Uçurum"u, "Maarif və mədəniyyət", №12 1926, səh. 21-24.

də "Uçurum"u 1905-1906-cı illərdə və məhz bizə məlum olan şəkildə yazılmış bir əsər hesab etmək mümkün deyildir. Bütün bunlardan bu nəticəni çıxarmaq olar ki, "Uçurum"un ilk variantı, bəlkə də eskizi, planı, xarakterlərin səciyyəsi həqiqətən Cavidin Türkiyədə oxuduğu illərdə qaralanmış, lakin şair 1917-ci ildə mövzu üzərində əsaslı surətdə işləyib, əsəri tamamlamışdır."¹

Dramaturqun 1925-ci ildə çap olunmuş "Şeyda" kitabının sonunda "Uçurum"un 1917-ci ildə yazıldığı və nəşr edilməmiş (basılmamış) əsərləri sırasında göstərilmişdir. Başqa sözlə, "Uçurum"un 1917-ci ildə yazılması birmənalı şəkildə qəbul edilməlidir. Çünki müəllif sağlığında nəşr etdirdiyi kitablarda həmin tarixi qeyd etmişdir. Sonralar Turan Cavidin tərtib etdiyi bütün kitablarda həmin tarix əsas götürülmüşdür. Mən birmənalı şəkildə bildirirəm ki, Hüseyn Cavid İstanbulda təhsil alarkən heç bir dram əsəri yazmamışdır. Yazsaydı məktubunda Qurbanəli bəy Şərifova mütləq məlumat verərdi. Onun İstanbulda bir neçə şeir yazması və mətbuatda çap etdirməsi məlumdur.

Cavidin yaradıcılıq metoduna və mövzu ilə bağlı axtarışlarına yaxşı bələd olan araşdırıcı bilir ki, şair, necə deyərlər, bişirmədən düşürməzdi; "gözlərinin önündə uçuşan" onlarca yox, yüzlərcə mövzudan birini olar, mövzu barəsində uzun zaman düşünər, daşınar, beynində yaşadar, öz malı etdikdən sonra qələmə alardı; "Uçurum" faciəsi də beləcə. Ola bilər ki, o, həmin mövzu üzərində İstanbulda düşünmüşdür. Ancaq əsər şair oradan qayıtdıqdan 7 il sonra yazılmışdır. Yeddi ildə çox şey dəyişilə bilərdi və dəyişmişdi. Dramaturq "Uçurum"adək 4 pyes yazmışdı. Əsərin yazılışı ilə bağlı düşüncələrinə aydınlıq gətirmişdi. Mövzu ilə ilgilə tarixi ədəbiyyatı və b. mənbələri diqqətlə və məsuliyyətlə öyrənmişdi. Faciəni bir ilin ərzində yazıb qurtarmışdı. İlk dəfə 1926-cı ildə kitab halında nəşr etdirmişdi. Əsəri nəşr etdirərkən üzərində əl gəzdirməsi istisna deyildir...

¹ Məmməd Cəfər. Hüseyn Cavid, Bakı, 1960, səh. 110.

3.2. Öksüz qəlbin çırpıntıları

1

"Uçurum" mənzum faciəsi Hüseyn Cavidin heca vəznində, məsnəvi formasında yazdığı sayca ikinci əsəridir. Öz məzmununa, ideyasına, bədii quruluşuna və xüsusiyyətlərinə görə "Ana" və "Şeyx Sənan" mənzum dramalarından fərqlənir. Əgər "Ana" bir pərdədirsə, "Şeyx Sənan" 4 pərdə 8 səhnədirsə, "Uçurum" 4 pərdə 2 səhnədən ibarətdir. Həcm etibarilə 77-78 kitab səhifəsidir. Əsərdə iştirak edən surətlər sayca səkkizdir. Bu, Cavid mənzum dramaları arasında qismən az surətə malik olan əsərlərdən biridir. Faciənin bədii gözəlliyini və estetik dəyərini artıran cəhətlərdən biri şairin əsərdə heca vəzninin müxtəlif ölçü və şakillərindən ustalıqla istifadə etməsidir. Hecanın müxtəlif formalarında istifadə surətlərin duyğu və düşüncələrinin, daxili aləmi, dünyagörüşü və xarakterlərinin açılmasına xidmət edir. Görkəmli ədəbiyyatşünas Məmməd Cəfər yazır: "'Uçurum" da romantik üslubda yazılmış ailə faciəsi idi. Burada kor-koranə Fransız aristokrat məişətini və əxlaqını təqlid etmək nəticəsi olaraq gözəl, səmimi bir ailə alt-üst olur, arada çox qiymətli bir istedad korlanır, eyşü iştərə, əxlaqsızlığa, sərxoşluğa uyub, çıxılmaz uçuruma yuvarlanır. Bu gənc istambullu bir zadəgan ailəsinə mənsub olan rəssam Cəlaldir..."¹

2

Faciənin birinci pərdəsində hadisələr İstanbulda baş verir. Bu pərdədə Gövərçin, Cəlal, Yıldırım (Gövərçinin qardaşı), Aydəmir, Əkrəm və Uluğ bəy (Gövərçinin babası), bir sözlə, demək olar ki, əsərdə olan surətlərin əksəriyyəti iştirak edir. Birinci pərdədən surətlərin xarakterik xüsusiyyətləri, amal və əqidələri, məsləkləri, əxlaqları, məişətləri, hansı cərəyanı təmsil etdikləri məlum olur. Məlum olur ki, gözəl və füsunkar qadın Gövərçin öz əslinə, nəslinə, ailəsinə sadıq ləyaqətli bir qadındır. O, əri Cə-

¹ Məmməd Cəfər. Hüseyn Cavid, Bakı, 1960, səh. 110.

lalı dərin bir məhəbbətlə sevir. Uluğ bəy isə əsl türkçüdür. O, əcdadının qoyduğu yolla gedir; soykökünə sadıq bir ağsaqqaldır. Cəlal Avropa mədəniyyətinə, daha dəqiq desəm, Fransa aristokrat həyatına pərəstiş edir. Gənc tələbə Yıldırım həm Şərqə, həm də Qərbə maraqlı göstərən tərəddüdcü bir uşaq kimi diqqəti cəlb edir. Əkrəm, bir mütəfəkkir gənc olaraq, Uluğ bəy kimi, türk adət və ənənələrinə, öz soyuna bağlı bir obraz təsiri bağışlayır...

3

Eşq atəşi can yaqıyor,
Yürəkdən qanlar aqıyor,
Tale bana yan baqıyor,
Həm gülümsər, həm ağlarım.¹

Dənizi tamşaya dalan, həzin və titrək ahənglə şərq oxuyan füsunkar qadın ana Gövərçinin nələr çəkdiyini onun mahnısından anlamaq o qədər də çətin deyil. Kənd mühitindən şəhər mühitinə düşən Gövərçin böyük sıxıntılara məruz qalır. Rəssam Cəlali böyük məhəbbətlə sevən qadın onun uğrunda ölümə getməyə belə hazırdır. Ta ki, ailəsi dağılmasın, əri onu tərk edib xaricə getməsin.

Öfsuslar olsun ki, belə olmayacaq. Avropaçı Cəlal onu tərk edib Fransaya gedəcək. Ayrılıq gözəl Gövərçini üzüm-üzüm üzəcək. Küskün baxışlar onun gül üzünü qara buludlar kimi örtəcək. Pənbə yanaqlar solacaq, gül dodaqlar gülməz olacaq. Gövərçinin daxili özünü, xarici özgüləri yandıracaq. Yalançı Cəlal isə şirin sözlərlə onu aldadacaq...

Cəlal

Söylə, nədən solmuş pənbə yanaqlar?

Gövərçin

Cəlal! Heç sorma, uf, məhv oldum artıq,
Xayır, xayır, çəkilməz bu ayrılıq.

¹ Hüseyn Cavid. Əsərləri, 5 cildə, II cild, Bakı, 2005, səh. 273.

Cəlal

Bütün bənliyimin fevqində yalnız
 Parlar, durar al qanatlı bir yıldız;
 İştə o yıldız, sevgilim, həp sənsin,
 Sənin eşqindir, nazənənin Gövərçin!

Cəlal gözünün içinə qədər yalan danışır. Həssas Gövərçin bunu duyur və duyduqca pərişan hallar keçirir. Türk ailəsinə, adət və ənənəsinə, soyuna bağlı olan qadın, ərinin Fransaya səyahətinin son nəticədə fəlakət doğurduğunu öncədən duyur. Buna görə də ona kəskin etirazını bildirir. Əvəzində yalançı Cəlalın təmtəraqlı sözlər və vədlər eşidir:

- Əsla tapındığım Mələkdən dönməm,
 Səndən başqa bir kimsəyi düşünməm.

4

Gövərçinin halı qardaşı Yıldırımı düşündürür. Dalgın sözlər, üzgün baxışlar, Gövərçinə yaraşmayam hallar onu narahat edir; təkcə narahat etmir:

- Cəlal kimi rəssam olsaydım həməni,
 Şu levhəyi təsvir edərdim də bən,
 Hər kəs baqıb-baqıb heyran qalırdı,
 Məhzun gözəllikdən bir zevq alırdı.

5

Faciənin ən maraqlı və yaddaqalan surətlərindən biri mütəfəkkir Əkrəmdir. O, kənddə Gövərçingillə köy qonşusu və onun ev müəllimi olmuşdur. O zamandan ona vurulmuşdu. Ancaq sevdası baş tutmamışdı. Gövərçin istanbullu Cəlalı bəyənmiş, ona ərə getmiş və ondan bir qızı olmuşdu...

Əkrəmin İstanbula gəlişi Uluğ bəy ailəsi üçün bir toy-bayrama çevrilir. Bundan daha çox Yıldırım sevinir.

Yıldırım

Əkrəm! Ah, sevimli Əkrəm!

Sənmisin, röyamı gördüyüm bilməm?

- deyə onu böyük həyəcanla sorğu-suala tutur. Qiyafətini də-

yişmiş, bütün Turan ellərini dolaşmış, nəhayət, son səyahətini Dağıstanda keçirmiş Əkrəm, böyük bir təəssüratla geri qayıtmışdı. Yıldırım Əkrəmə təzə xəbər verir: "Sən İstanbulla varakən, biz də ölkədən çıxmaq istəriz. Bizimlə arqadaş olsan Fransada bir qədər əylənərik."

- Nə üçün məhz Firəngistan? - Bu sual Əkrəmi maraqlandırır. Bu ölkəyə böyük maraq göstərən gənc avropaçı Yıldırımın dili ağzına sığışmır:

- Bən Firəngistanın şux həyatinə
Yaxından aşına olmaq istərim.
Bir qadar Parisdə qalmaq istərim.

Yıldırım Cəlalın da məram və niyyətini açıb ona söyləyir. Turançı Əkrəm onların fikrinə qarşı öz fikrini bildirir:

- Əvət, bu pək gözəl düşüncə, lakin
Səyahətdən zevq alan bir türk için
Kırım yalıları, İdil boyları,
Qafqz dağları, şanlı türk soyları,
Birər sərgidir - seyrinə doyulmaz,
Gənc bir rəssam için dəyərsiz olmaz...

6

Dramaturq faciədə özünün türkçülük və turançılıq görüşlərini daha çox Əkrəm bəy və Uluğ bəy surətlərində vermişdir. Əkrəm XX əsrin əvvəllərində həm Azərbaycanda, həm də Türkiyədə yetişən gənc türkçü və turançı gənclərin ümumiləşdirilmiş tipi kimi diqqəti cəlb edir. O, bir ucu Çin və Hindistandan tutmuş ta Anadoluya qədər olan yerlərdə, daha doğrusu üç qitədə (Asiya, Avropa və Afrikada) yurd salan türk ellərini, türk soylarını özünə bir yurddaş, soydaş, könüldaş bilir. Türk ellərini gəzib-dolaşmaqdan doymur və böyük zövq qalır. Onun əksinə olaraq, Cəlal və Yıldırım həmin hiss və düşüncədən uzaqdırlar. Onları açıq-saçıq fransız həyatı, Parisin şux və gözəl qızları, Paris və İtalyanın möhtəşəm sənət abidələri maraqlandırır...

7

Cəlal adi rəssam deyildir. O, böyük və görkəmli sənətkardır. İstanbulda onu hamı tanıyır, barmaqla göstərilir. Onun rəsm əsərləri insanlara zövq verir, tamaşaçıları valeh edir, düşündürür. İstanbul xanımları rəssamın qibtəediləcək əsərlərinə baxarkən sanki bayılırlar... Ancaq Yıldırıma görə, onun böyük bir qüsuru var: "Həqiqətdən ziyadə xəyal düşkünüdür."

Xəyaldən doğarmış bütün böyüklük,
Həqiqi levhələr onca [Cəlalca] pək sönük.

Rəssamın əsərlərində xəyal şəhpəri çırpınır. Onun son parlaq və şah əsərlərindən biri olan "Bir Mələk rüyada gülümsəyir" əsəri buna nümunədir.

Cəlal gerçəkdən dəyərli sənətkardır. Bu dəyərli sənətkarın əsas qüsurlarından biri onun səbirsiz olmasıdır. Rəssam səbirli olsaydı daha çapıq parlar, daha böyük uğurlar qazanardı.

Rəssam nədən məhrum olsa da, gözəllik hissindən məhrum deyildir. Gözəllik Pərisi onun daima nədimi-hissidir.

Bir ay əvvəl...

Onun bir tablosiçin erkək, qadın,
Bütün İstanbul alqışlarla doldu,
Ondakı qüdrətə hər kəs vuruldu.
Baq, şu güllər həp əsiri-pərəstis,
Hər birini bir gözəl qız göndərmiş.

Qüdrətli sənətkar haqqında bu gözəl sözləri gənc Yıldırım söyləyir. Cəlalin gerçəkdən böyük rəssam olmasına Əkrəmdə inam yaratmağa çalışır. Əkrəm Cəlalin dəyərli sənətkar olduğunu qəbul edir, amma onda "böyük bir qüsurlu" görür. Cəlal Şərqi deyil, Qərbə maraqlı göstərir. O, Hicaz ölkəsinə səfər etmir. Əgər o Şərqi, islamın mərkəzinə səyahət etsəydi, orada da qiymətli şeylər görərdi, gözəl rəsm əsərləri yarada bilərdi.

- Bən öylə [Cəlal kimi] bir rəssam olsaydım əgər

Hicaz ölkəsinə eylərdim səfər.

Uğraşmış dururdum bir xeyli müddət,

Bir çox düşüncədən sonra nihayət.

Təsvir eylər idim gənclik çağında

Böyük Məhəmmədi Hira dağında...

Türkçü və islamçı Əkrəm Cəlali belə görmək istəyir. O istəyir ki, rəssam Hicaz ölkəsinə varsın, Hira dağında bir zamanlar düşüncəyə dalan Məhəmməd peyğəmbərin surətini yaratsın; elə bir halda ki, göydən enən Mələk onun qarşısında gülümsəsin, nur sərpərək vəhy təbliğ etsin.

8

Salonda müztərib və yaralı bir ahənglə piano çalınır. Ortalığa dərin bir sükut çökür. Əkrəm dərhal dillənir: "Şu həssas parmaqlar kimin?" Cəlal həmə dillənir: "Seyr et də gör." Cəlal baxır, fəqət kimi görsə yaxşıdır? Gözəl Gövərçini! Könlü daima inildəyən Gövərçini; Cəlaldan vəfa və mərhəmət görməyən Gövərçini. Uzun zaman ondan uzaq düşən, ancaq könlündə ona qarşı dərin məhəbbət bəsləyən Gövərçini!.. Əkrəm onu görüncə, ah, nələr düşünür?.. "Gövərçin, ah, Gövərçin" deməklə içindən acı bir fəryad qopur. Əkrəmin nisgilli sözlərindən nələr, ah, nələr duyulmur?.. Onu daha dərindən Gövərçin və Uluğ bəyin köy işlərinə baxan Aydəmir duyur.

Aydəmir

Ah, zavallı Əkrəm!..

Yıldırım

(*heyratla*)

Nə var, nə olmuş?

Aydəmir

O, [Əkrəm] vaxtilə Gövərçinə vurulmuş,

Həm də bir çox ümidlər bəsləmişdi...

Yç yıl əvvəl köydə ikən Gövərçin

Bilirsin ya, dərs oqurdu Əkrəmdən!

İştə bu sirri o zaman duydu bən.

Məlum olur ki, Əkrəm ev müəllimi kimi, Gövərçinə dərs deyərək onə aşıq olmuş, illərlə onun həsrəti və xəyalı ilə yaşamışdır.

Yıldırım Aydəmirin sözlərinə inanmır, Əkrəmi "kitab düşgü-

nü" deyə suçlayır:

- ...O [Əkrəm] İsa ruhlu dərbədən, qələndər;
Böylə təsadüflərdən etməz kədər.

9

Gövrəçinin halını daha çox babası Uluğ bəy və Əkrəm duyurlar. Babası qızını küskün çöhrəsindən nələr, ah, nələr oxumur? Səbəbini soruşduqda "Səbəb kəndim, kəndi talesizliyim..." deyə ah-fəryad qoparır.

Uluğ bəy

Yavrum, sənin kibi xudkam olanlar,
Hər qısqanc, inadlı, xırçın qadınlar,
Bulunmuş olurlar işin sonunda
Dəhşətli bir fəlakət qarşısında...

Həssas və müdrək ata başlanan uğursuz işin sonunun nə ilə bitəcəyini öncədən duyursa da, qızına qarşı diqqətli və qayğılı olmağa çalışırsa da, fəqət onun dərini yüngülləşdirməkdə acizdir.

10

Cəlalı Parisə getmək fikrindən döndərmək mümkün olmur. Uzun illər arzuladığı fikri həyata keçirmək, sənətini təkmilləşdirmək, müşahidələrini dərinləşdirmək və zənginləşdirmək üçün o, Firəngistana getməyi qərara alır.

Gövrəçin

(*Cəlal*)

Ah, gediyorsun, öyləmi?

Cəlal

Gövrəçin!

Bu üzgün baqışlar niçin, ah niçin?

Həssas Gövrəçin hiss edir ki, bu gedişlə onların ailə həyatı pozulacaq, ailə faciələri başlanacaq. Buna görə də ərinin Paris səfərinə qarşı çıxır və deyir: "Dinlə bir şu çırpınan öksüz qəlbimi, // Çırpınır, baq, yaralı bir quş kibi." deyə onu fikrindən döndərməyə çalışır. Cəlal söz verir ki, dağlar-dənizlər aşsa da, dünyanı başdan-başa dolaşsa da, Gövrəçini unutmayacaq.

11

Uluğ bəy Cəlalla yola düşən Yıldırıma bərk-bərk tapşır ki, tez-tez məktub yazsın, Gövərçini və gül yavrusunu unutmasın.

Uluğ bəy

Haydı, yavrum, gedin, uğurlar olsun!

Gedin, böyük Tanrı sizə yar olsun!

Fəqət bulməli ki, bir çoq yigitlər,

Şu yaldızlı yolda olmuşlar hədə.

Əvət, bilməli ki, Firəng elləri

Həm bəslər, həm soldurur əməlləri;

Avropada işıq da var, zülmət də,

Orda səfahət də var, fəzilət də.

O bir əngin dəniz ki, pək qorquncdur.

İnsan gah inci bulur, gah boğulur;

Ayıq davranmalı, mətin olmalı,

Nəp nurə qoşmalı, haqqı bulmalı.

İslamçı və türkcü Uluğ bəy uşaqların diqqətini orada ehtiyatlı və uslu davranmalarına yönəldir; onları ayıq-sayıq olmağa çağırır. Cəlal və Yıldırımın zülmətə doğru deyil, işığa doğru qoşmağı, haqqı bulmağı tövsiyə edir.

12

Faciədə diqqəti çəkən məsələlərdən biri, şəhər mühiti ilə kənd mühiti arasında olan əksliklərdir. Uluğ bəy kənddən çıxsa da, qızının ərə getməsi onu şəhər həyatına bağlayır. İstanbul mühiti Cəlal üçün nə qədər dəyərli və xoşdursa, Uluğ bəy və Əkrəm bəy üçün bir o qədər naqisdir.

Köy mühitinə bağlananların şəhərdə yaşamaları və əksinə, şəhər mühitində doğulub, boya-başa çatanların köydə yaşamaları zor işdir. Faciədə qoyulan problemlərin biri bununla ilgilidir. Gövərçin bunu öz üzərində daha yaxşı duyduqca və hiss etdikcə əzab çəkir.

Yç il məcburən İstanbulda yaşayan Uluğ bəy şəhər mühitindən yorulur. Şəhər həyatı çox gözəl olsa da, onun ruhunu oxşaya bilmir. Bosfor mühiti ona təsəlli vermir. O, fikrini kəndə dönmək

istəyən Əkrəmlə bölüşdürür.

Bəni dinlə,
 Bən də köyə dönməliyim səninlə.
 İstanbuldan yoruldu, bıqdım artıq!
 Gözəl şəhər, fəqət yazıq, pək yazıq!
 Bir taqım duyğusuz, sönük qüvvətlər
 Şu ölkəyi bir hiçliyə sürüklər.
 Uzaq qaldıqca Bosfor mühitinə,
 İnsan az-çox təsəlli bulur yenə.
 Yaqlaşınca könül həməən diksinir,
 Həp nəzər dəyişir də ruh incinir.
 (Qafasını mənidar bir tevr ilə sallar.)
 Görməkdən daha datlıdır eşitmək.

Uluğ bəy şəhərdə nə dinclik, nə də rahatlıq tapa bilir. Kənd mühiti, kənd havası üçün onun burnunun ucu göynəyir.

13

Monoloqun 5-6-cı misralarına nəzər yetirək. O hansı duyğusuz və sönük qüvvətlər idi ki, Türkiyəni bir heçliyə sürükləyirdi? Yeni osmanlılarmı? Gənc türklərmi? Əbdülhəmidlərimi?.. Yox, bunların heç biri! İstanbulda günü-gündən artan və genişlənən fransızlaşma cərəyanı; Fransız dilinə, ədəbiyyatına və mədəniyyətinə pərəstiş. Uluğ bəy bunu nə qəbul edə bilir, nə həzm. O, türk gənclərinin sağlam milli ruhda böyümələrini və tərbiyə almalarını istəyir.

14

Cavid türk zadəgan həyatı, 1908-1909-cu illərdə İstanbulda baş verən hadisələr və çağdaş Türkiyə ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə yaxşı tanış idi. Cavid də istərmirdi ki, yabançı ədəbiyyat və mədəniyyət türklərinin sağlam və sarsılmaz ruqlarını pozsun. Türklər iranlılar - bilxassə farslar kimi, əfsunçuluq, şüribilik, səf-səfə və laübalilik içində çabalasınlar. Qeyrətli və təəssübkeş şair bir məqaləsində təsadüfəm yazmırdı:

- Firdevsi,Sədi, Nizami, Hafiz, Xəyyam kibi nadireyi-fitrətlər

müstəsna; onlardan sonra gəlib də dünyayı beş quruşa almayan zahidməslək ədiblər, laübalı və məsxərəçi şairlər, əxlaqsız və yaltaq məddahlar, əcəba hankı rəzalət qaldı ki, yapmadılar? Nə saçmalar, nə əfsanələr uydurmadılar?!

Bu hal Türkiyədə də əskik olmamış... Bir kərə tarixi-ədəbiyyat gözdən keçirilsə, Ruhi kibi laübalı məşrəblər, Nəfi kibi yayraqçılar, Nabi kibi ölgün bir fikir daşıyan fəlsəfəçilər, Nədim kibi səfahətpərvər xərabatilər kəndi yazıları ilə türklərin sağlam və sarsılmaz ruhlarını pozub gevşətdilər. Şinasi devrinə gəlincəyə qadar, bəlkə ondan da sonra hər bir diziyə əcəm ruhu, əcəm fəlsəfəsini izlədilər.

Avropa yolunu tanıır-tanımaz, bir də fransız müqəllidliyi meydan aldı. Həm də fransızların az-çoq ciddi və məharətli ədəbiyyatı deyil, hoppa, dəgərsiz və çürük əsərləri təqib olundu, tərcümə edildi və kəndiligindən xüsusi əsər yazanlar belə, bir dür-lü təqliddən yaqayı sıyıramadılar. Həm də əskilik ilə yeniliyi, əcəmilik ilə fransızlığı qarışdıraraq iki çürük, iki əxlaqsız uçurum arasında qaldılar. Yalnız Rza Tevfiq, Əbdülhəq Hamid, Tevfiq Fikrət kibi məşahir, bir də milli ənənələri, milli duyğuları dinləyən bəzi gənc ruhlar, gənc qələmlər köhnəlikdən, müqəllidlikdən sıyrılmağa başladılar. Namiq Kəmal kibi özünü hər kəsə sevdirə bilən böyük bir hünərvəri belə pək küçük, pək darruhlu buldular və haqları da var...¹

15

Cavid bu sözləri 1915-ci ildə yazır. 1917-ci ildə isə "Uçurum" faciəsini qələmə alır. Məqaləsində irəli sürdüyü bəzi fikirləri faciədə təsvir edir. Türklərin sağlam və sarsılmaz ruhlarını pozub gevşətən, Avropa yolu tutar-tutmaz fransız müqəllidliyinə (təqlidliyini, saxtakarlığını) meydan açan yazıçıların hoppa, dəyərsiz və çürük əsərləri tənqid edir. Əskilik ilə yeniliyi, əcəmilik ilə fransızlığı qarışdıraraq, iki çürük və iki əxlaqsız uçurum qarşısında qalan Cəllalların taleyini və faciəsini səhnəyə gətirir.

¹ Hüseyin Cavid. Mühəribə və ədəbiyyat, Açıq söz", 25 oktyabr 1915.

3.3. Şeytan ruhlu mələk

Cəlal Parisdə

Cəlal Parisdə fəvqəladə gözəl və işvəkar Ancel ilə tanış olur. Malikanəsində özünə iş odası düzəldir. Orada bir neçə rəsm əsəri asır. Hərdən yaradıcılıqla məşğul olur. Ancaq o, öz sənətindən çox fransız gözəli ilə məşğul olur. Ancelin süzgün baxışları, gözəlliyi onun ürəyinə od salır. Nazlı Gövərçini və gözəl-göyçək balasını unudur. Rəsam Ancelsiz yaşaya bilmir. Çılğın və sıcaq öpüşlərdən bayılır.

Ancel

Of, şu çılğın öpüşlər
Həyatımı yıldızlar,
Sərsəm könül fərəhdən
Həm rəqs edər, həm sızlar.

Cəlal

Sən gözəllər içində
Bir afətsin, mələksin,
Ömrümün baharında
Gülümsər bir çiçəksin.

Cəlal Parisdə keyf, Gövərçin İstanbulda dərd çəkir. Bəzən arvadını və uşağını xəyalında canlandırır və qərribə hallar keçirir...

Əkrəm və Cəlal

Əkrəm Cəlalın tam əksi olan bir surətdir. Cəlalın daha istiqanlıdır. Əxlaqca və düşüncə etibarilə əsl türkdür. Milli adət və ənənələrə sadıq olan Əkrəm, ətrafında baş verən hadisələrə ayıq və sayıq nəzərlə baxır. Türk əxlaqına yabançı olan fransız əxlaqsızlığını pisləyir. O, həppa fransız müqəllidliyindən uzaqdır. Yaxşı bir yoldaş, dost kimi həmişə Cəlalı düzgün yola dəvət edir. Səhvlərini və qüsurlarını üzünə deyir:

- Kimsədə bir qüsurluq yox,
Yalnız qəbahət səndə;
Əyləniyorsun qorqunc
Uçurumlar önündə.

Halbuki, pək uzaqda
Yurdum, yuvan, eşin var.
Gövərçin yavrusilə
Yola göz dikmiş, ağlar...¹

Cəlal onun dəyərli sözlərini bu qulağından alıb digər qulağına ötürür. "Nazlı bir mələk, gözəllər sərgisində bir çiçək" olan Anceldən əl çəkə bilmir.

Əkrəm Ancelin içini oxuyur. Ancel bunu duyur. Duyduqca ona nifrət edir. Əkrəmin sərt baxışları qarşısında duruş gətirə bilmir. O, Ancelin şeytan ruhlu bir mələk və zəhərli bir çiçək olduğunu arqadaşının nəzərinə çatdırmağı özünə borc bilir:

- Şu əfsunçu qadından
Uzaqlaşmasan əgər,
Öyündüyün istedad,
Sənət, dəha həp sönər.
- Məhv olsam belə heyhat!
Bən Anceldən ayrılmam.

Cəlal istedadlı və dahi bir rəssamdır. Əkrəm belə bir istedadlı, dahi rəssamın Ancelin toruna düşüb məhv olmasını istəmir. Cəlal Parisdə bir neçə gözəl rəsm əsəri yaradır. Şöhrətli fransız rəsamları onun əsərlərinə yüksək qiymət verirlər, ondakı istedadı alqışlayırlar. Lakin bu şöhrət və alqışlar onu sənətdə daha yüksək zirvələrə fəth etməyə deyil, uçuruma, faciəyə doğru aparır.

Ancel və Edmon

Ancel kimdir? Parisin ən pozğun və əxlaqsız qadınlarından biri! Fahişəlikdə ad çıxarmış Anceli burada, demək olar ki, tanımayan yoxdur:

- Bilməm ki,
Əkrəm nə sanmış bəni?
Halbuki Anceldəki
Gözəlliyə bir yığın

¹ Hüseyin Cavid. Əsərləri, 5 cildə, II cild, Bakı, 2005, səh. 291-292.

Cəlallar qurban olmuş.
Gənc qraflar, prenslər
Əlimdən güc qurtulmuş...

Ancelin toruna düşən oradan güclə ya qurtula, ya qurtulma-ya; rəssam Cəlal da, müsyö Edmon da beləcə. Edmon onun əski, Cəlal yeni pərəstişkarıdır. Rəssam bunu duyunca, Ancelə qısqa-nır, ona daha yaxından bağlanır. Ancelin fəvqəladə gözəlliyi hər iki erkəyin aqlını başından alır. Təzə şəhvət obyektini tapan Ancel əski şəhvət obyektini Edmondan uzaqlaşır. Başını hərdən bir öpüş-lə aldadır. Bəzən isə onu adi bir öpüşə həsrət qoyur. Edmonun ona bağışladığı üzükləri, sırqaları, boynundakı inciləri satır. Cəlal isə ona təzə incilər hədiyyə edir. Onun pərəstişkarları yalnız fransızlar və türklər deyil, həm də Moskva qraflarıdır. Edmon demişkən, onun hər yerdə bir müştərisi var.

Qısqanclıq

Ancel Cəlalı da, Edmonu da aldadır. Gizlicə həm onunla, həm də bununla görüşür. Hər ikisinin təbii ehtiyaclarını ödəyir. Cəlal bunu duyunca sinirləri tarıma çəkilir:

- Ancel! Bu kimdir yenə?
Söylə, kimdir bu müsyö?
- Bənim əski bildiyim,
Əski sevgilimdir o.

Cəlal qısqanclıq alovlarında alışıb yanır: "Düşün, bu hallarınla bəni məhv ediyorsun." Ancel onu daha da qıcıqlandırır: "Çünki vurğunum ona... Əski eşqi anıb da bəni təhdid eyliyor." Cəlal Edmonla ülfəti kəsməyi əmr edir. Ancel:

- Ah, o kinli bir hərif,
Var cinayət niyyəti.
- Hiç bir təlaş istəməz,
Nə olsa rədd etməli...

Edmondan xilas olmaq üçün Ancel Parisdən köçüb getməyi təklif edir.

- Bana cihanda yalnız
Sənsin yeganə həmdəm,
Səndən, sənin eşqindən
Başqa bir şey istəməm.

Cəlal və Yıldırım

Yıldırım Parisdə babasına verdiyi sözə əməl edir. Müntəzəm olaraq evə məktub yazır, hal-əhval tutur. Cəlal isə ailəsini, demək olar ki, tamamilə unudur. Gövərçinin məktublarına cavab vermir. "Gövərçindən məktub yoqmudur bana?" sualına Yıldırım belə cavab verir:

- Pəki nə yazsın, sən ki,
Cavab verməzsən ona.

Gövərçinin dənizdəki pək sinirli, pək çılgın və ümitsiz bir heykəli xatırladan fotosunu Cəlala verir. O, fotoya baxıb təəccübünü gizlədə bilmir:

- Ah, şu şafəq levhəsi,
Aman, ya Rəb, nə müdhiş!

Arvadının bu hala düşməsində günahkar olduğunu etiraf edir. Fəqət farslar demişkən, çi fayda?.. Cəlal Yıldırımın İstanbulla birgə qayıtmaq təklifini rədd edir:

- Xayır, bən əhd etmişim:
İtalyayı görmədən
İstanbula dönməyim.

Yıldırımla arvadına məktub göndərməklə kifayətlənir. Ailəsinə xatırlayır. Haldan-hala düşür. Fırtınalı xəyallar rəssamın çöhrəsini sarır və o, acı bir fəryad qoparır:

- Çünki yaqar beynimi
Bir çox zəhərli duyğu.
Neyləyim, taleyim bu,
Ah, bənim xilqətim bu!..

Taleyindən şikayətlənən Gövərçin nə qədər haqlıdırsa, Cəlal bir o qədər haqsızdır...

O, Anceli qolları arasına alıb öpmək istərkən Gövərçin quca-

ğında lətif bir çocuqla xəyalında canlanır. Arvadının həsrətli və məhzun baxışları onu sanki dəli edir. Gövərçin qucağındakı uşağı ona uzadır: "Cəlal, al Mənəkşəyi" deyir. O, Anceli geri itələyə-rək, "Eyvah!.. Gövərçin, ah, Gövərçin" deyərək bayılır.

3.4. Gövərçinin faciəsi Eşindən ayrılan bülbül

Taleyindən gileyli Gövərçinin faciəsi kənd mühitindən şəhər mühitinə düşdüyü, sümüyünü Cəlalin sümüyünə caladığı gündən başlanır. Eşindən ayrılan bülbül fəğan qoparır:

- Eşindən ayrılan bir bülbül kibi
Könül fəryadını dinlər, ağlarım.
Xəzanə uğramış bir sünbül kibi
Yar intizarında inlər, ağlarım.

Gövərçinin gözləri deyil, bütün vücudu ağlayır. Cəlala ərə getməsi ona xoşbəxtlik yox, bədbəxtlik və ailə faciəsi gətirir. Kimdir günahkar? Özü, yoxsa babası Uluğ bəy?.. Ata və bala suala cavab axtarır. Baba qızını suçlayır. Qızını Əkrəmə vermək fikrində olmuş ata bəlkə də haqlıdır...

Uluğ bəy

- Öncə bəni dinləmədin, hər saçmaya inəndin,
İstanbulun süslü-püslü həyatına aldandın.
Bilmədin ki, pək sislidir, zəhərlidir havası,
Bilmədin ki, bu torpağın təməlsizdir vəfası.
Nə yapmalı, keçmiş artıq, unut, həpsini unut!
Şimdi, yavrum, ancaq sənin borcun təhəmmül, sükut...

Ata qızını gerçəkliklə hesablaşmağa, dözümə və səbrə dəvət edir. Ancaq qız düşdüyü vəziyyətlə hesablaşmaq istəmir. Vəfalı qadın, gözəl ana hər əzaba dözür, Cəlalin yolunu səbirsizliklə gözləyir. Parisdə Ancellə xoş günlər keçirən Cəlal isə onu qoltuğuna vurub Romaya yola düşür. Dünya Cəlala Gövərçinlə deyil, Ancel ilə xoş görünür. Ömrünün gözəlliyini onsuz təsəvvür etmit.

...Həp diriliyim, bənliyim,
Yalnız bağlıdır sana.
Ömrün hər gözəlliyi
Sənsiz çirkindir bana.

Əyyaş - içki düşkünü

Cəlal İstanbula Paris və İtalyadan bir əyyaş və içki düşkünü kimi qayıdır. Arvadına yaxınlıq etməməsi, yad bir qadın münasibəti göstərməsi Gövərçində başqa bir dürlü dərdə çevrilir. Onun gündüzlər dincliyi, gecələr yuxusu ərsə çəkilir:

- Bənim həp diriliyim bu, taleyim bu,
Gördüyüm yoq bir gecə rahat uyqu...
Daima həmdəməyim qayğı, iztirab,
Dəniz sandığım ümidlər həp şərəb...

Şübhə

Sərxoş və hiyləgər Cəlal arvadına iftira atır: "Kim bilir, bəlkə başqa bir müştərisi var?.." Yaxıcı söz Gövərçinin içini qovurur, ürəyinin başına sanki köz qoyur. Azğınlaşan Cəlal fikrini eyhamla və daha açıq bildirir: "Kim bilir, bəlkə sənin qəlbin şimdi başqa bir eşq için çırpınır." İftiradan Gövərçin sarsılır:

- Nasıl eşq, o nasıl eşq imiş, Cəlal!?

Cəlal! Bu iftira pək müdhiş... Cəlal!

Düşün, bir düşün, gör nə söylüyorsun?

Bu sualları arvadından çoxdan gözləyən sayğısız Cəlal:

- Dəmin əlin Əkrəm bəyin əlində

Söylə hanki aləmlərə dalmışdın?

Söylə, niçin susdun? Sayğısız qadın!

- Sus, yetər, sus, artıq, ah, məhv oldum bən,

Nə günah işləsəm inan səbəb sən...

Ərlə arvad arasında çoxdan davam edən konflikt həmin söhbətdən sonra daha da dərinləşir və kəskinləşir. Qarşıda dərin bir uçurum açılır. Gövərçin:

- İstəsəydim qanla kirlənsin şu əl,

İnan, nə sən sağ qalırdın, nə Ancel.

Ancel İstanbulda

Şəhvətpərəst Cəlalın İstanbulda Ancellə qayıtması şəhərdə böyük dedi-qoduya səbəb olur və ailədəki mövcud gərginlik və ziddiyyəti daha da dərinləşdirir. İstanbulda qonaq kimi gətirilən Ancel Cəlalın evində əsl göz dağına çevrilir. Gövərçin bunu nə şəxsiyyətinə, nə də ailə ləyaqətinə sığışdırır...

Daima yeni şəhvət obyektini axtaran Ancel Parisdə gənc və gümrah Yıldırımın eşq macərası yaşaya bilmir. Ancaq çox cəhd edir ki, Yıldırım ona yaxınlıq etsin. Yıldırımın məğrurluğu, istiqnalı halları buna mane olur. Ancel bu soyuqqanlılıqdan az qalır ki, çıldırsın. O, bir çocuq kimi ona sarılmaq, gözünün qurduunu öldürmək istəyir. Lakin fransız gözəli ona yaxınlaşdıqca, o, ondan uzaqlaşır. Rola girən Yıldırım söz verir ki, Parisdə etdiyi səhvi İstanbulda düzəldəcək.

- Anceli avlamaq rolu qalır bənim boynumda.

Öylə bir oyun oynarım, Cəlal şaşırıb donar;

Ancel onu sevmək deyil, bir də pək çətin anlar.

Belə də olur. Ancelin işvələri, naz və ədaları onu (Cəlal kimi) zəhərləyib yaxmur. Məğrur və təsir altına düşməyən Yıldırım "bacısının qisasını" həm Cəlalın, həm də Anceldən alır. Ancellə İstanbulda qarşılaşan Yıldırımın sevinci aşır-daşır. Sanki arslan ceyrana tuş gəlir. Daima eşqə gülən Yıldırım birdən-birə dəyişir. Rolunu daha bacarıqla oynayır...

Ancel

Sən Parisdə etməsəydin çocuqluq,

İnan, şimdi daha məsud olurduq.

Yıldırım

Əfv et, qüsurluyum, əfv et, sevgilim!

Zatən bu bir təbii haldır, gülüm!

Qara bulut sarmadıqca səmayı,

İnsan duymaz günəşdəki səfayı.

Parisdə çocuqluq edən Yıldırım İstanbulda kişilik edir... Bilərkəndən Ancelin hər bir əmrinə müntəzir dayanır.

Ancel, nəhayət, fahişəlik həyatından cana doyur. Artıq tabü təvanı bitir. Hiss edir ki, yaşadığı həyat onu uçuruma doğru aparır. Edmonun İstanbulla peyda olması onun üçün əsl baş ağrısına çevrilir.

- Ah, bu gəlişdən məqsədin nə, söylə?

- Bir az əylənmək istərim səninlə.

- Bəni məhv etmək istiyorsun əgər,

Al da vur, iştə köksüm! İştə xəncər!

- Xayı, o nərmin, o lətif sinəyi

İsırmaqçın dodaq xəncərdən eyi...

Gövərçin və Əkrəm

Əkrəm bütün əsərdə Gövərçinin halına yanan, onu sevən və müdafiə edən bir ər kimi təsvir edilmişdir. Gövərçini təqdis edir, dərin məhəbbətlə sevir. Onun uğursuz həyatına və taleyinə laqeyd qala bilmir. Dramaturq bu iki şəxsin timsalında səmimi məhəbbətin nə olduğunu anlatmaq istəyir.

Onlar kənddə doğulmuş, burada boya-başa çatmış, acı və şirin günlər yaşamışlar. Əkrəm Gövərçinə:

- Bən köy həyatını təqdis eylərim;

Çünki bütün səadətli günlərim,

Bütün eşqim, bütün hissım, xəyalım...

- sözlərini elə-belə demir. Fərəhli dəmlərini, hüznünü və məlalını onunla bölüşür. Gövərçinin əllərini götürür, öpmək istərkən o, sarsılmış halda geri çəkilir; "Xayı, kimsədən pərəstiş istəməm, // Yetər erkəklərdən gördüyüm sitəm".

Gövərçin Cəlal kimi yaramaz kişilərdən gördüyünü görmüş, çəkdiyini çəkmişdi; həyatdan büsbütün küsmüşdü. Əkrəm onu yeni həyata qaytarmaq, könlnü almaq istəyir; müqəddəs varlıq kibi qəlbində yaşadır. Bəxti dönmüş Gövərçini özünü Bosfora atıb biryolluq məhv olmaq fikrindən döndərir.

3.5. Sənətkarın faciəsi

Sənətə xəyanət və sənətkarın böyük faciəsi problemini Azərbaycan dramaturgiyasına Hüseyn Cavid gətirmişdir. Bu problem əsər-

də ciddi qoyulmuş və bədii cəhətdən uğurlu həll edilmişdir.

Cəlalın getdikcə türk adət və ənənələrindən uzaqlaşması, Avropa mədəniyyətinə pərəstişi, Paris və Romaya yaradıcılıq səfərləri, Ancelə uyması və öz ailəsini unutması... Gövərçindən çox Əkrəmi düşündürür:

- Cəlal, Cəlal! Yetər əyləncə artıq,
Düşün, artıq əlverir sayğısızlıq.
Şu xain Anceli həməən dəf eylə
Yoqsa məhv olur bütün bir ailə.

Cəlalın Əkrəmə qısqanması Cəlalla Gövərçin, Ərkəmlə Cəlal arasındakı konflikti dərinləşir. Paris həyatı onu əxlaq və mənəviyyatını tamamilə korlayır; ailəsi və dostları qarşısında alçaldır. Bu, onun həm ailə faciəsinə, həm də sənətə xəyanətə gətirib çıxarır:

- Hiç şübhə yoq "sapqın!" deyə həp darıldınız bana;
Səfər etdim Rafaelin, MikelAncel yurduna,
Nələr gördüm, ah, bilsəniz, nələr, nələr, ah, nələr!?
Nə heykəllər, madonnalar!.. Nə parlaq nümunələr!..

Rafaelin və MikelAncelin ölkəsindən geri dönən rəssam artıq o rəssam deyil. O, büsbütün dəyişmiş, "yeniləşmişdi". Nəinki İstanbul, hətta Türkiyə sərxoş Cəlala dar gəlir. Artıq dahi rəssamın böyük sənətindən əsər-əlamət qalmamışdı. Çəkdiyi rəsmləri se-vən və bəyənen yoxdur. Qərb rəssamlığının müxtəlif cərəyanlarına aludə olan sənətçi öz sənətini nəinki unudur, həm də ona xəyanət edir. Eys-ışrətə, içkiyə qurşanmış Cəlal indi qorxunc uçurumlar qarşısında dayanmışdır. Onun yar-yoldaşı Gövərçin, Əkrəm və Yıldırım yox, konyakdır. Əkrəm onu içkidən və ölüm təhlükəsindən xilas etməyə, doğru yola çəkməyə çalışsa da, buna nail ola bilmir.

Əkrəm

Sana yalnız müqəddəs Altaylardan,
Şanlı əcdadından yadigar qalan,
Ağ köpüklü kımızdır ki, içdikcə,

Həm ruh, həm bədən bulur zəvq, nəşə...¹

Cəlali şanlı əcdadından qalan kımız deyil, yaprımış süni yunan konyakı maraqlandırır.

- Sənin kibi zahid ruhlu qələndər,

Bundakı* zəvqi çox zor idrak edər.

Düşün, bir düşün, bən şimdi nerdəyim?

Olimp dağlarında seyr etməkdəyim...

İçki sənətkar Cəlala nəinki ətrafını, özünü-sözünü də unutdurmuşdu. O, özünü sanki bir Axilles hesab edir. Əski yunan Tanrıları və əski pərilər onun qarşısında səfərbər olub rəqs edirlər. Bosfor onun aşığından, Qara dəniz topuğundandır.

Qatil!..

Gövərçinin əlini Əkrəmin əlində görməsi Cəlali cin atına mindirir; "tutarlı" bir dəlilə səbəb və bəhanə olur. Qısqanlıq hisləri və şübhələr onu içindən didib parçalayır. Ərlə arvad arasındakı soyuq müharibə Mənəksənin ölümü ilə sona çatır. Ana "fəqət düşün, çocuğun bir günahı yox" deyərkən, Cəlal hiddətlənir, ona kəskin cavab verir:

- Nasıl!.. Günahsızımı o mənhus çocuq?

O pək çirkin, pək acı bir vasitə,

Ortamızda qırılmaz bir rabitə...

Qızmış Cəlal balkondan aşağı baxarkən Anceli görür. Ağı başından çıxır... Gövərçin tiftlə mərhəmət diləyir. Mənəksəsini ona uzadır. Ancelin yanına getməsinə mane olmaq istərkən o, arvadını itələyir, uşaq balkondan düşüb ölür. Ana məyus və çilgin bir fəryad ilə "Yavrum!.." deyərək özünü balkından aşağı atmaq istərkən "Ah, qatil!.." deyib bayılır...

Soqaq süpürgəsi

Yıldırım nəzakət naminə soqaq süpürgəsi Anceli İstanbuldan doğulduğu kəndə aparır, onu "əski yurdu" ilə tanış edir.

- ...Burda son bahar bəncə,

¹ Hüseyin Cavid. Əsərləri, 5 cildə, II cild, Bakı, 2005, səh. 316.

* Konyakdakı.

İlk bahardan daha dilbər...

Qışı qismət olursa

İstanbula dönər də

Həp yaşarız qayğısız,

Gürültüsüz bir yerdə.

Yıldırımın məcnunluğu çox sürmür. Düşdüyü mühit, baba tənəsi getdikcə onu Anceldən soyudur. Fikrini Paris töhfəsinə açıq bildirir: "Bənim əski məcnunluğum söndü bütün. Öncə biz necə yaqlaşib qavuşduqsa öyləcə də ayrılmalıyız..." Ancel bu qərardan pərişan olur:

- Ah, yoqsa,

Yoqsa atmaq istiyorsun bəni...

- Cəlal, Edmon, bütün cihan müştəri...

Kim rədd edər sənin kibi dilbəri?

Ancel onun sözlərini özünə qarşı çirkin bir təhqir hesab edir. Özünə yeni şəhvət obyektini axtaran Paris töhfəsi qoxulanmış və solmuş bir çiçək kibi ayaqlar altına atılır. Cəlal ona nifrətlə deyir:

- Yetər dağıtdın yurdumu, yuvamı,

Əlimdən aldın zevqimi, səfamı,

Qaplan kibi parçalatdın yavrumu.

Bən alçalmazdım, sən bəni alçaltdın,

Sən bəni məhv etdin, ah, rəzil qadın!..

Cəlal özünü sudan duru çıxarmağa çalışsa da, artıq gecdir. O, ailə və sənətkar məsuliyyətindən qaça bilmir. Başına gələnlərdə Anceli suçlasa da, rəzil, alçaq və sapqın olaraq qalır...

İntiqam

Edmon Sanki göydən nazil olur. Anceli sapqınlıqda və azgınlıqda suçlayır. Ancel fəlakət içində çabaladığını etiraf edir və göz yaşları tökür. Lakin acı göz yaşları ondan sayğısızlıq və xəyanət görmüş Edmonun ürəyini yumuşaltmır. Əksinə, ona qarşı nifrət və qəzəbini artırır, intiqam hissini alovlandırır.

- Öylə isə gəl, gəl də, məhv et bəni,

Gəl intiqam al da, avut könlümü...

- Xayır, bəni pək zənn etmə sərsəm!

...Sana bir cəza vermək istərim ki,

Ömrün olduqca həp gəmirsin səni,

Hər görən səndən ibrət alsın, ancaq...

Haydı gəl, durma gəl, şərəfsiz, alçaq!..

Yıldırım bərk ayaqda Ancelə əl tutur. Düşünür ki, Ancel səfil olsa da, qadıdır. Onu köydən İstanbula yola salmaq istərkən Ökrəm dözmür: "Bıraq, canım, o, şeytandan çox bilir."

- Çox bilsə də qəribdirdir, kimsəsizdir...

Fəlakət bayquşu

Fəlakət bayquşu Ancelin İstanbula qonaq gətirilməsi və onun əxlaqsız hərəkətləri Uluğ bəyin heysiyyətinə toxunur. "Paris töhfəsinin" Yıldırımın sevgi macəraları atanı daha da hiddətləndirir. Uşaqılıqdan öz ruhu ilə böyüdən babaya oğlunun yolundan sapması, pis yola düşməsi çox ağır gəlir. Uluğ bəy Cəlalın yaramaz hərəkətlərinə "göz yumsa" da, oğlununkuna yummaq istəmir:

- Söylə sevgilin [Ancel] nerdə?

Nerdə Paris töhfəsi?

O fəlakət bayquşu,

O soqaq süpürgəsi.

Yıldırım qəbahətini anlayır, babasından üzr istəyir. Cəlalın fərqli olaraq, niyyətinin başqa olduğunu söyləyir: "İstədim ki, bir ailə işgəncədən qurtulsun, Gövərçin məsud olsun..."

- Yoqsa bənim Ancelə...

Əsla toqunduqum yoq,

Əmin ol sənin oğlun

Deyil azğın bir çocuq...

Övladını itirən ana

Gövərçinim, Gövərçin,

Ağlarım için-için.

Bən bu qara bəxt ilə

Niçin doğdum, ah, niçin?

Balasını itirmiş ananın dərđini, fəryadını yalnız balasız qalmış analar duya bilər. Qarabəxtli Gövərçin gözəl Mənəkşəsini itirdikdən sonra baba yurduna dönür. Qızının dərđini duyan və onu öz dərđi kimi qəbul edən Uluğ bəy olur. Ata qızını keçmiş günləri, "hiyləgər Bosforu", "yapırmış Bizansı" unutmamağa, Tanrıya tapınmağa çağırır. Gövərçin hər acıyı unuda bilər, fəqət balasını, balasının qatilini unuda bilmir. Onda nə təhəmmül, nə səbr qalmışdı. İstanbul xatirəti bir ox olub onun ürəyinə sancılmışdı. Babası ah-vay ilə çırpınan qızının ruhuna təsəlliverici sözlərindən məlhəm qoymağa çalışır.

- Qızım, baq, şu bulutlar,

Nasıl gəlib keçirsə,

Həyatdakı dəhşətlər,

Qayğılar da öyləcə

Keçib gedən şeylərdir...

Heyhat!.. Ata qızının ürəyinin sarı tellərinə toxunur:

- Söndü parlaq əməllər,

Bən ağlarım, el gülər;

Yaralı, məhzun könül,

Hər çırpınır, həm inlər.

Uluğ bəy və Əkrəm

Dramaturq "Uçurum" faciəsində iki böyük mütəfəkkir filosof surəti yaratmışdır. Cavidə qədər Azərbaycan milli dramaturgiyası Uluğ bəy kimi bir tip, xarakter görməmişdi. Zadəgan nəslindən olan Uluğ bəy fəlsəfəyə maraq göstərmiş, qədim yunan filosoflarının əsərlərilə tanış olmuşdur. Əkrəm isə kitab həvəskarıdır. O, fəlsəfəyə və başqa elmlərə aid kitablar oxuyur, biliyini zənginləşdirir. Cəlal onu "zahid ruhlu qələndər",* Yıldırım isə "kitab düşgünü", "İsa ruhlu dərbədər" adlandırır. Dramaturq əsərdə öz fikir və ideyalarını, fəlsəfi düşüncələrini, dünyagörüşünü daha çox bu iki surət vasitəsilə vermişdir...

* Dünyadan əl çəkən, sərsəri həyat keçirən adam, dərbədər; həqiqət axtaran adam, filosof.

Uluğ bəy mütəfəkkir Əkrəmə xüsusi hörmət, səmimiyyət və məhəbbət bəsləyir. Onun sözü-söhbəti daha çox Əkrəmlə tutur ki, bu da təsadüfi deyildir. Çünki onlar oxumuş və zəngin biliyə malik olan insanlardır.

- Gəl, baqalım, əzizim!

İnsanlardan qaçıb da

Nə kəşf etdin, nə buldun?

Uluğ bəyin sualına filosof Əkrəm belə cavab verir:

- Kəşf etdiyim bir şey yox,

Hər nə qadar uğraşsa

İnsan çocuqdur, çocuq.

Öncə sandım gülümsər

Bana bir ləmə, ** bir nur,

Nihayət duydum ancaq

Cəhalətim artıyor.

Dramaturqun, Əkrəm və Uluğ bəyin ruhuna çox uyğun olan bu fəlsəfi düşüncələr, səhv etmirəmsə, qədim yunan filosoflarından Platona məxsusdur.

Öncə hər şeyi bilmək iddiasına düşən Əkrəm, elmin dərinliklərinə baş vurduqca cəhaləti artır. Uluğ bəy:

- Əvət, bir çox bilgilər,

Feyləsuflar, ədiblər,

Sənin kibi bu yolda

Həp ictihad etmişlər.

Uluğ bəyin və Əkrəmin fikirləri Cavidin fəlsəfi fikirlərilə səs-ləşir və əsərin şairin İstanbulda fəlsəfəyə dair aldığı biliklərin təsiri altında yazıldığına şübhə yeri qoymur. Fəciə 1917-ci ildə qələmə alınsa da, şairin uzun müddət həmin mövzunun təsiri altında olmasını sübut edir.

Cavid əsərlərində filosofların "Müəmmalı xilqəti", "Dərk olunmaz Tanrını" dərk etmələri sahəsində qarşılaşdırları çətinliklərə

** Parılı.

sıx-sıx təsadüf edilir. Böyük filosoflar o sarsılmaz qüvvəti dərk etmək üçün elmin qanadlarında göylərə uçduqca uçur, yüksəldikcə yüksəlir, çırpınıb vəcdə gəlir, ancaq yolda qanadları sınır, şaşqın bir qartal kibi yerə gəlirlər.

- Sarmaq [filosofları] istərkən bütün

Kainatı bir anda,

Donub qalmış ən kiçik

Bir zərrə [atom] qarşısında.

Əkrəm Uluğ bəyin fikrini təsdiq və qəbul edir:

- Bu çırpıntılar bəncə:

Pək datlı bir əyləncə.

Maraqlı bir əyləncə

- Böyük İbn Sinalar

Sokratlar, Əflatunlar

Dahi bir ustad ikən

Əcəb, nəbuldu onlar!?

Fəlsəfə bir çıqılmaz

Yol ki, yormuş hər kəsi,

Çoqlarını boğmuş da,

Duyulmaz olmuş səsi.

Dramaturq "Uçurum" mənzum faciəsini, şübhəsiz ki, İstanbulda təhsil aldığı zaman gördüyü, oxuduğu və müşahidə etdiyi hadisələrin təsiri altında yazmışdır. Sokrat və Əflatunun (Aristotel və Platonun) adlarını ilk dəfə həmin əsərdə çəkmişdir. Onların fəlsəfəsi fikirlərini ayrı-ayrı surətlətin diliylə vermişdir.

Fransızlaşmış gənclik

İstanbulda gənclik getdikcə fransızlaşır. Bu, şairi də, öz əslinə-nəslinə, türk adət və ənənələrinə sadıq olan Uluğ bəyi də narahat edir. Ata yolundan sapan oğlunu danlayır. Qonşusu və həmfikri Əkrəmin fransız təsiri altına düşməməsinə, soyunun adətlərinə sadıq qalmasına və avropaçılıq düşüncəsindən uzaqda bulunmasına görə sevir, mütəfəkkir, ağıllı-kamallı türk gəncinə xüsusi bir

hötmət bəsləyir. Gövərçinin ona ərə getməməsinə təəssüflənir. Qızına qarşı Əkrəmin gizli sevgisini duyur və duyduqca pərişan olur. Əkrəm ona bir ata gözüylə baxır. Qarabəxtli Gövərçini düşünür, yeri düşəndə Cəlala kəskin etirazını bildirir. Kitab, elm və bilik pərəstişkarı olan Əkrəm, bəzən bunlardan əl çəkib, "sevgilisinin" və arqadaşının taleyini fikirləşir:

- ...Gövərçindən, Cəaldan

Başqa bir şey düşünməm.

Cəaladakı quduzluq,

Azğınlıq, sayğısızlıq,

Alt-üst edib fikrimi,

Bəni çıldırmış artıq.¹

Cəalın şəhvətpərəstliyi, avroplaşması, ailəsindən soyuması və fransız fahişəsi Ancellə əylənməsi Uluğ bəydən çox Əkrəmi düşündürür. O, bir insan, bir arqadaş və türk oğlu türk kimi, Cəlalı doğru yola çəkir. Ancaq buna nail ola bilmir. Cəalın alçalmış ömrünə, sayğısızlıq və yaramazlığına həm təəssüf edir, həm də nifrət.

Böyük milli düşüncə və amal sahibləri Uluğ bəy də, Əkrəm bəy də yabançı mədəniyyətə qarşı çıxırlar. Mətin məslək və əqidə sahibləri kimi diqqəti çəkirlər.

Uluğ bəy

(qafasını sallayaraq son dərəcə sinirli və qızgın)

O gün ki, İstanbulda

Gənclik fransızlaşdı,

Getdikcə türk evladı

Uçuruma yaqlaşdı.

Yurdumuzu sardıqca

Düşkün Paris modası,

Hər kəscə örnək oldu

Sərsəm firəng ədası.

Sərxoşluq, iffətsizlik

¹ Hüseyin Cavid. Əsərləri, 5 cildə, II cild, Bakı, 2005, səh. 339.

Sardı bütün gəncləri,
 Zəhərləndi getdikcə
 Məmləkətin hər yeri.
 Qəhrəman Oğuzların,
 Böyük Ərtoğrulların
 Sarsılmaz xələfləri
 Şimdi hər sapqın, azğın...
 Avropadan fəzilət,
 Himmət, ciddiyyət, vüqar
 Dururkən yalnız çürük
 Bir züppəlik* aldılar.

Bu, bədii cəhətdən son dərəcə təsirli və dolğun monoloqdan XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərindəki İstanbulda fransızlaşmanın nə dərəcədə geniş yayılmasını və milli bir bəlaya çevrilməsini duymaq üçün kifayətdir.

Uçurum - çıxılmaz yolum

Hadisələrin inkişafı - Cəlalın öz ailəsinə, soyuna, türk adət və ənənəsinə, sənətinə dönük çıxması və xəyanət etməsi onu təbii olaraq uçuruma - ölümə doğru aparır. Cəlal öz əməllərinin əzabını, Gövərçin Mənəkşəsinin əzabını çəkir.

- Mənəkşəm, ah, nur yavrum!

Səni aldımı Tanrım;

Gəl bana, uf, nerdəsin?

Sənsiz qan oldu bağrım.

Ağlı başına gələn Cəlal ondan mərhəmət diləyir. Gövərçin onu rədd edir. Onların bir yerdə yaşaması artıq mümkün deyildir. Bunu Cəlal da, Gövərçin də dərk edir. Cəlal səhvini və suçuunu boynuna alır. Özünü "divanə" adlandırır. "Divanəyə isə qələm yox!.."

- Əfv et, cürmüm, qəbahətim çoqsa da,

Əfv et, gərçi ləyaqətim yoqsa da...

* Modabazlıq.

Ləyaqəti tapdanmış Gövərçin ləyaqətsiz Cəlalı bağışlaya bilirmi?.. Mərhəmətli qadın, incə xilqət "Əfv edərəm, fəqət bir şərtlə: Cəlal, sən bəni şu haldan qurtar. Gəl, yaqın gəl, köksümü yar, parçala, bəlkə ruhum işgəncədən qurtula. Mənim balamı, gözəl Mənəksəmi qaytar" söyləyir.

- Yavrum!.. Nerdə yavrum!?

- Əfv et!

- Ah, çəkil!

Çəkil get, səfil!..

- Gövərçin, Gövərçin, mələk Gövərçin!

Bu nifrətlər niçin? Söylə, ah, niçin?

Cəlal ona yaxınlaşdıqca, Gövərçin ondan uzaqlaşır. Qırılmış bir könülü sağaltmaq müşkül!..

- Artıq unut, hər şey məhv olub getdi,

Əvət Cəlal! Get! Bitdi... hər şey bitdi...

- Son görüşdür, əfv et, xəyal olsa da,

Son nəfəsdir, əfv et, məhal olsa da...

Cəlal əllərini çarpaz edərək uçurum önündə dayanır. Əkrəm onu ölümdən xilas etməyə çalışır. Cəlal ölümdən başqa dərdinə çarə bulmur. Əkrəm onu dilə tutur:

- Gəl, səni bəklilər parlaq əməllər.

Əvət, sənət, dəha, alqış, pərəstiş...

Cəlal onu rədd edir. Ölümü ilə Gövərçinin qəlbindən silinməz ləkəni silmək istəyir. Qorxunc və acı qəhqəhələrlə Gövərçinə və Əkrəmə baxır. Sinirli və həyəcanlı bir fəryad ilə son monoloqunu söyləyir:

- Uçurum: qaranlıq, çiqılmaz yolum,

Uçurum: uçurum həp sağım, solum.

Uçurum: duyduğum həqiqət, xəyal.

Uçurum: uçurum yıldızlı amal.

Uçurum: çağlayanlar, kəhkəşanlar,

Uçurum: dənizlər, dağlar, ormanlar.

Uçurum: üfüqlər, əngin fəzalar.

Uçurum: uçurum çılğın dəhalar,
 Uçurum: sürəkli, coşqun alqışlar,
 Uçurum: uçurum süzgün baqışlar,
 Uçurum: şu çirkin, şu alçaq həyat,
 Uçurum: uçurum bütün kainat!..
 (Uçuruma yaqlaşır.)

Əkrəm

Cəlal, bir düşün, ah, nə dəhşətli hal!..

Cəlal

Uçurum!.. Uçurum!..

(*uçuruma atılır.*)

Gövrəçin

(*Qollarını Cəlala doğru açaraq, son dərəcə mütəəssir*)

Cəlal, ah, Cəlal!..

(*Bayılıb Əkrəmin qolları arasına düşüverir.*)

3.6. Əsrin vəznı

"Uçurum" Hüseyn Cavidin "Ana"dən sonra heca vəznində yazdığı ikinci mənzum faciədir. Şair burada dramatik hadisələrə, obrazların fərdi xüsusiyyətlərinə və xarakterlərinə uyğun olaraq hecanın müxtəlif şəkillərindən, daha çox yeddilik, onbirlik, onbeşlik və s. ölçülərdən istifadə etmişdir. Cəlalin on altı misradan ibarət olan:

Ancel, sevimli Ancel!

Sənsiz ruhumi qaplar

Yığın-yığın qayğılar...

monoloqu yeddilik şəklində yazılmışdır. Yıldırımın "O qumral saçlar, o çatılmış qaşlar" misrası ilə başlayan monoloqu onbirlikdir.

O qumral saçlar, o çatılmış qaşlar,

O dalğın gözlər, o süzgün baqışlar,

Sana pək başqa bir lətafət vermiş,

İnan, kim görsə eylər pərəstiş.
 Gövərçinin oxuduğu şərqi (onbirlik).
 Bən ağlamazdım bəni ağlatdılar,
 Qayğı bilməz könlümü qanatdılar,
 Beş günlük ömrümə ağu qatdılar,
 Yar intizarında inlər, ağlarım.
 Birinci, ikinci və üçüncü misralar öz aralarında qafiyələnir, (a,
 a, a, b) dördüncü misra sərbəst buraxılır.

Onbeşlik.

Yıldırım

Yazıq sana, hala bütün çocuqluğun üstündə...
 Niçin üzərsin kəndini? Təhəmmül et beş gün də,
 Ayrılıqdan sonra qavuşmanın başqa zevqi var;
 Cəlal nerdə olsa inan, çəq sürməz, gəlir çıqar.

3.7. Şərqiələr və monoloqlar

Şərqiələr

Faciədə bir neçə şərqiədən, bir türkiüdən və bir bayatıdan istifadə edilmişdir. Şərqiələri və türkiüleri Gövərçin oxuyur. Gövərçinin yaşadığı həyat, keçirdiyi sarsıntılar və iztirablar şərqiələrdə özünün gözəl bədii ifadəsini tapmışdır. Gövərçinin daxili aləmi sanki bir kino lenti kimi oxucuların və tamaşaçıların gözləri önündən ötüb keçir... O, vəfalı bir qadın olaraq sevir. Məhəbbət atəşi onun canın yaxır. Eyni sevgini ərindən gözləyir. Heyhat!.. Tale ona yan baxır. O, həm gülür, həm də ağlayır. Cəlalin hərəkətləri könlünü sızladır, inlədir, ürəyindən qara qanlar axıdır.

Hər səfadə cəfa buldum,

Açmadan sarardım, soldum,

Sərbəst ikən əsir oldum,

Həm gülümsər, həm ağlarım.

Başqa bir şərqiədə o, eşindən ayrılan bir bülbül kibi ah-fəğan qoparır. Onun məhzun könlü xəzanə uğramış bir sünbülə bənzəyir...

Bən ağlamazdım bəni ağlatdılar,

Qayğı bilməz könlümü qanatdılar,
 Beş günlük ömrümə ağu qatdılar,
 Yar intizarında inlər, ağlarım.

Mənəqşəsi öldükdən sonra ananın ah-fəryadı göylərə qalxır. Qarabəxtli qadın gecə-gündüz yavrusunu axtarır. Onu sararmış güllərdən, çiçəklərdən sorur.

Ey sararmış çiçəklər!
 Ey susmuş kələbəklər!
 Gözü yollarda qalmış
 Mənəqşəm sizi bəklər.

Gövrəçinin yaralı və məhzun könlü daima çırpınır, daima inləyir. Bütün əməlləri sönüb gedir. Bayatı çəkir: "Mənəqşəm, ah, nur yavrum! // Səni aldımı Tanrım?.." Bağrı qana dönmüş ana yavrusunu gecəbəgündüz axtarır, yavrusunun xəyalı ilə yaşayır...

Monoloqlar

Hüseyn Cavid hər bir mənzum dramasında təkrarsız monoloqlar yaradır. Azərbaycan dramaturgiyasında Cavid monoloqlarının tayı-bərabəri yoxdur. Cavid monoloqları dərin məzmunla, fikir zənginliyinə və bitkinliyinə, lakonikliyinə görə seçilir və diqqəti cəlb edir. Cavid monoloqlarının dərin fəlsəfi məzmunla malik olması onların səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biridir.

"Uçurum" faciəsində iki monoloq diqqəti xüsusilə cəlb edir. Onlardan biri Uluğ bəyin "O gün ki, İstanbulda // Gənclik fransızlaşdı" beytilə başlanan monoloq, ikincisi, Cəlalin "Uçurum: qaranlıq, çıqılmaz yolum" misrası ilə başlanan monoloqudur. Uluğ bəyin monoloqu milli xüsusiyyətlərinə görə seçilir. Türk gənclərinin fransızlaşması bu qeyrətli türk bəyini həddindən ziyadə narahat edir. O, həmin gəncləri qınaq hədəfinə çevirir. Sual edir: "Avropadan nə almaq lazım idi, ancaq gənclər nə aldılar?" Suala konkret cavab verir. "Almalı idilər: Fəzilət, himmət, ciddiyyət, vüqar. Ancaq nə aldılar? Çürük bir züppəlik!"

Cəlalin monoloqunda onun bütün həyatı boyu keçirdiyi sarsıntılar, aldanış və səhvləri ümumiləşdirilmişdir. O, əsərin fina-

İndə həyatda məntiqi cəhətdən yaşamağa haqqı olmadığını dərk edir. Bütün dünya və kainat onun gözündə bir uçuruma çevrilir və o, özünü həmin uçuruma atmaqla çirkin və alçaq həyatdan xilas olur...

Mən həmin monoloqları bu bölmədə verdiyim üçün təkrar verməyə lüzum görmədim.

* * *

Amerika curnalistinin 100 yaşlı Doreteya Larusoya sualı:

- Sizin gümrahlığınızın və şəhərlilərə xas olmayan uzun ömürlüynüzün sirri nədədir?

Doreteya:

- Burada təəccüb ediləsi bir şey yoxdur. Mən 20 yaşından karam. Yaşımın əsri ötüb keçməsində başlıca şərt odur ki, 80 ildir şəhər səs-küyünü və gurultusunu eşitmirəm.

* * *

İngiltərədə elan edilmiş rəsmi məlumatda deyilir: "Böyük Britaniyada hər 4 kişidən və hər 3 qadıncıdan biri səs-küydən nevroza tutulmuşdur."

* * *

Fransız həkimlərinin fikrincə, psixi xəstəliyə tutulanların hər 5 nəfərdən biri ağılını yalnız səs-küydən itirir.

Ehtimal ki, belə bir vəziyyət Bakını da gözləyir.

* * *

3.8. Əsərdə şəhər və kənd problemi

"Uçurum" faciəsində qoyulan ailə və məişət, əxlaq, milli məsələ, avropalaşmaq və türkləşmək, sənətə və ailəyə xəyanət və bunun acı nəticələrindən başqa bir də şəhər və kənd (köy) problemi qoyulmuşdur. Türkləşmək və avropalaşmaq, türk milli adət və ənənəsinə xor baxmaq, şəhər və kənd arasındakı əksikliklər mövzusu və problemini Azərbaycan dramaturgiyasına Cavid gətirmişdir...

Yeri gəlmişkən deyim ki, şəhərlə kənd arasında əksikliklər və onun aradan qaldırılması Sovet İttifaqında sovet hökumətinin bir siyasətinə çevrildi. Marksizm-leninizm əsaslarına aid yazılmış kitab və dərsliklərdə bu məsələyə geniş yer verildi. Belə bir şüar irəli sürüldü: "ABŞ-a çatmaq və onu ötüb keçmək!" ("Doq-natğ i pereqnatğ SŞA!")

Faciədə şəhər və köy arasında əksilik və ziddiyyətlər məsələsinə daha çox Uluğ bəy, Gövərçin və Əkrəmin dialoqlarında təsadüf edilir. İstanbul mühitində boya-başa çatmış Cəlal nə qədər şəhərə bağlıdırsa, Uluğ bəy, Gövərçin, Əkrəm və Yıldırım bir o qədər kəndə bağlıdırlar. Bu, təbiidir, çünki onlar həmin mühitdə yaşamış, böyümüş və tərbiyə almışlar... Bir dialoqa nəzər salaq.

Uluğ bəy

(*Yıldırıma*)

Oğlum! Əkrəm yoqmu?

Yıldırım

Xayır.

Uluğ bəy

Gəlməliydi o şimdi,

Köydən bərabər çıqmı siz...

(*Gövərçinə*)

Öncə bəni dinləmədin, hər saçmaya inandın,

İstanbulun süslü-püslü həyatına aldandın.

Bilmədin ki, pək sislidir, zəhərlidir havası... ¹

O zaman da, bugün də, kənddə yaşayan bəzi qızlar elə bilirlər ki, şəhərdə yel əsib qoz tökülüb; şəhər cənnət, kənd cəhənnəmdir. Gövərçin də beləcə. O, Cəlal ölüncə səhvinin əzabını çəkir.

Dramaturq şəhər və kəndi ideallaşdırmır, onların hər birinə məxsus olan səciyyəvi xüsusiyyətləri müxtəlif obrazların dilində verir. Şəhər və kənd həyatının özünəməxsus müsbət və mənfi cəhətlərini nəzərə çatdırır.

¹ Hüseyin Cavid. Əsərləri, 5 cildə, II cild, Bakı, 2005, səh. 309.

Əkrəm

Gəzməkdən yoruldu, çəkilib köyə,
 Bir qadar düşünüb dalmaq istərim.
 Səhrayilikdən zevq almaq istərim.

Cəlal

Hiç bu olur şeymi, nə tez usandın?
 Şəhər köydən fənamı?

Əkrəm

Sən nə sandın?
 Köy həyatı güürültüsüz bir həyat;
 ...Köydə insan daha qayğısız yaşar.
 Lakin sizin İstanbulda nə varmış!?
 Hər işi, hər zevqi bütün aldanış...

Əkrəm kənddən, Cəlal şəhərdən zevq alır. Əkrəm şəhər həyatından, Cəlal kənd həyatından usanır. Kənddə gözəl təbiət, sakitlik, insanlar arasında ülfət, səmimiyyət var. Şəhər belə şeylərdən uzaqdır. Bir binada qalan qapıbir qonşular bir-birini tanımır... Əkrəmə görə, şəhərdə hər çöhrədə bir dəsisə, bir hiylə, hər addımda bir xəyanət, bir fəsad var. Kənd belə şeylərdən uzaqdır. Təmizlik, saflıq kənddə, riyakarlıq, hiylə, fəsad, fəryad şəhərdədir. Şəhərin kirli havasından insan boğulur. Kəndin gözəl və təmiz havasından insan zövq alır...

3.9. Ay

Cavid yaradıcılığında Ay surəti ayrıca bir yer tutur. O, 1910-cu ildə yazdığı "Qoca bir türkün vəsiyyəti" şeirində onu belə mənalandırmışdır.

Baq! Şu yanda gülümsəyən yeni doğmuş Ay nədir?
 Şəfəqlərin doğurduğu bir qızıdır ki, hər yerdə
 Türk adını elan için bir səmavi aynədir,
 İştə! Bizim tariximiz... həm yerdə, həm göylərdə.

Şifahi xalq ədəbiyyatında və türk mifologiyasında Ay həm qızdır, həm də türk adını elan edən səma aynasıdır, simvoldur. Azərbaycanın və Türkiyənin bayraqlarında Ay təsadüfən təsvir edilməmişdir. Türkün tarixi həm yerdə, həm göylərdədir...

Cavid "Peyğəmbər" tarixi dramında qadını Günəşə, Ayı çocuga bənzədir.

Qadın - günəş, çocuq - ay... nuri ay günəşdən alır,

Qadınsız ölkə çabuq məhv olur, zavallı qalır.

Dramaturq "Uçurum" faciəsində də Ay haqqında gözəl sözlər söyləmiş, fikrini müxtəlif surətlər vasitəsilə ifadə etmişdir. Bu cəhətdən Cəlal, Əkrəm və Yıldırımın dialoqlarına diqqət edək. Əkrəm rəssam Cəlalin parlaq sənətinə işarə vuraraq deyir:

Sən də günəşdən nur alan ay kibi

Parlar da, təsxir¹ edərsin hər qəlbi.

Ay haqda söhbəti eşidən Yıldırım sanki bayılır. Onu pəncərədən göstərərək:

- Seyr edin, ah, seyr edin, sanki ayda

Xasta bir qadın çöhrəsi hüveyda...

Cəlal

Bəncə o, solmuş, ixtiyar bir səbi...²

Yürür uyquda seyr edənlər kibi.

Əkrəm Ayın görünüşündən vəcdə gəlir, əski tarixləri xatırlayaraq, onu şəxsləndirir.

- Xayır, o bir möcüzə³ levhə ki,

Əks etdirir bizə həp tarixləri.

Bən onu seyrə daldığım zamanlar,

Birər-birər həp əski qəhrəmanlar,

Həp əski vəqiələr dönər qarşımda,

Həp əski tufanlar qopar başımda.

Ah, o məhzun çöhrə nələr görməmiş!

Nə əsrarlı səatlər keçirməmiş!

¹ İstila, zəbt edərsin hər qəlbi.

² Həddi-bülüğa çatmamış oğlan; gənc, cavan, uşaq.

³ Möcüzəgöstərən.

O, şahiddir bütün səadətlərə,
 O, vaqifdir bütün fəlakətlərə.
 O, görmüş hər zülmü, hər cinayəti,
 O, duymuş hər eşqi, hər məhəbbəti.
 O, məhrəmdir hər sirrə, hər duyğuya,
 O, munisdir hər sevdalı uyquya.

Ay haqqında istər ağız ədəbiyyatında, istərsə də yazılı ədəbiyyatda kifayət qədər rəvayət və əfsanələr mövcuddur... Şair faciədə Ay haqqında öz düşüncələrini Əkrəmin dililə söyləmişdir. Həmin parçada Ay həm tarixlərin şahidi kimi mənalandırılmış, həm də şəxsləndirilmişdir. Ay yalnız türk tarixinin rəmzi deyil, o, həm də canlı bir varlıqdır ki, həyatda baş vermiş hadisələrin, səadət və fəlakətlərin, cinayət, eşq və məhəbbətlərin şahididir. Ola bilsin ki, Ay Əkrəm və Gövərçinin sevgisinə, sirrinə, hər duyğusuna, sevdalı uyqusuna məhrəm və munis olmuşdur...

3.10. Seçmələr

Dramaturq "Uçurum" mənzum faciəsində şifahi xalq ədəbiyyatından, el sözləri və el ifadələrindən, atalar sözü və zərb məsəllərdən istifadə etmişdir. Bu, Cavidin dil və üslubunun səciyyəvi xüsusiyyətidir. O, əsərdə ərəb və fars tərkibli elə sözlərdən istifadə etmişdir ki, XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasında mənə həmin sözlərə və tərkiblərə, demək olar ki, təsadüf etməirəm...

- ❖ *Yürəkdən qanlar aqıyor
Tale bana yan baqıyor.*
- ❖ *Əsla tapındığım mələkdən dönməm,
Səndən başqa bir kimsəyi düşünməm.*
- ❖ *Bütün bənliyimin fevqində yalnız
Parlar, durur al qanatlı bir yıldız;*
- ❖ *O qumral saçlar, o çatılmış qaşlar,
O dolğun gözlər, o üzgün baqışlar,
Sana pək başqa bir lətafət vermiş,
İnan, kim görürsə eylər pərəstiş.*

- ❖ *Xəyaldan doğarmış bütün böyüklük.*
- ❖ *Ah, şu uzunsaçlı xırçın çocuqlar,
Hər biri gündə bir xəyal sayıqlar.*
- ❖ *Darlıqdan insana kiçiklik gəlir.*
- ❖ *Əvət, yolçu yolda gərək, getməli,
Gözəl İstanbulu vida etməli.*
- ❖ *Səndə bir insaf, mərhəmət yoqmu?..*
- ❖ *Dinlə bir şu çırpıman öksüz qəlbimi,
Çırpınır, baq, yaralı bir quş kibi.*
- ❖ *Bir taqım duyğusuz, sönik qüvvətlər,
Şu ölkəyi* bir heçliyə sürüklər.*
- ❖ *Gözəllik sərgisində
O bir lətif çiçəkdir.*
- ❖ *Yzrün suçundan betər.*
- ❖ *Uf şu gözlər, şu gözlər
Yaqar çılğın ruhumu.*
- ❖ *Bu dadlı qəhqəhənlə
Var-yoqumu tükətdin.*
- ❖ *Ömrün hər gözəlliyi
Sənsiz çirkindir bana.*
- ❖ *Beş günlük ömrümə ağu qatdılar.*
- ❖ *Ayrılıqdan sonra qavuşmanın başqa zevqi var.*
- ❖ *Hiç sığılma, hər gecənin sonu gündüzdür, quzum!*
- ❖ *"Sənətkarlar həp mərizdir."*
- ❖ *...Kədərli günlər
Qara bulut kibi tez gəlib keçər.*
- ❖ *Xayı, kimsədən pərəstiş istəməm,
Yetər erkəklərdən gördüyüm sitəm.*
- ❖ *Bənim kibi bəxti dönmüş məzlumlar.*
- ❖ *Dünyada yoq fəlakətsiz səadət.*
- ❖ *Əvət, hər kömürdən parlar bir atəş.*

* Türkiyəni.

- ❖ *Qara bulut sarmadıqca səmayı,
İnsan duymaz günəşdəki səfayı.*
- ❖ *Cəlalin Tanrı versin bəlasını.*
- ❖ *Sənin gah dağ kibi mətanətin çoq,
Gah xırçın bir çocuq qadar səbrin yoq.*
- ❖ *Xayıv, bən nə qadarolsam da sərsəm,
Kimsəyə əyləncə olmaq istəməm.*
- ❖ *Bənim idrakımı kor etdi Tanrı.*
- ❖ *İnsan qadın qəlbini pək güc anlar.*
- ❖ *Yalnız xəstə ruhlar
Çırpır eyvah ilə.*
- ❖ *Böyük İbn Sinalar
Sokratlar, Əflatunlar
Dahi bir ustad ikən
Əcəb, nə buldu onlar?..*
- ❖ *Nerdə Paris töhfəsi?
O fəlakət bayquşu
O soqaq süpürgəsi.*
- ❖ *Gəl, yaqın gəl, köksümü, gəl parçala,
Bəlkə ruhum işgəncədən qurtula.*
- ❖ *Çəkdiyim əzablar ölümdən betər.*
- ❖ *İtaət eylərim, başım da getsə.*
- ❖ *Sən bəni məhv etdin, ah, rəzil qadın!*
- ❖ *Cəlal, Edmon, bütün cihan müştəri...
Kim rədd edər sənin kibi dilbəri?*
- ❖ *Bütün cihan alt-üst olub dağılsa,
Dağlar, ormanlar kül olub səvrulsa,
Dənizlər qan püskürsə də, doğrusu,
Sönməz bəndəki intiqam duyğusu.*
- ❖ *Ömrün olduqca həp gəmirsin səni.*
- ❖ *- Bıraq, canım, o Şeytandan çox bilir.
- Çoq bilsədə qərirdir, kimsəsizdir.*
- ❖ *Yayından qurtulan oq dönməz geri.*

- ❖ *Qırılmış bir könül sağalmaz...*
- ❖ *Ər kişiyyə ümidsizlik yaraşmaz.*
Hər dərd için, şübhəsiz bir çarə var.
Bəsbəlli, hər qışı izlər bir bahar.
- ❖ *Cəlal! Bu çılğın hal ilə əmin ol,*
Falakət doğurur həp tutduğun yol.

3.11. Söz və ifadələr

Hüseyn Cavidin əsərlərində elə sözlər və ifadələr var ki, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında həmin söz və ifadələrdən, demək olar ki, yalnız o istifadə etmişdir. Bu cəhətdən "Uçurum" faciəsi də istisna deyildir. Həmin faciədən remarkalardakı bəzi söz və ifadələrə nəzər salaq.

1. (Bir cığara yaqıb voltə vurur.)
2. (Aydəmirlə bərabər sofu qapısından daxil olaraq.)
3. (Aşağıdakı şərqiyyə billurun bir səslə tərənnüm edərək salona keçər.)
4. (Kəndi odasına keçər, Cəlal iş kömləyini çıxarıb bir tərəfə atı verir...)
5. (Allaha ismarladıq...)
6. (Ya?.. Soğudunmu bəndən!?)
7. (İsırmaqcın dodaq xəncərdən eyi...)
8. (Sərt baqışlarla içəri girər, Ancel ilə böht [heyərət, təccüb, çaşqınlıq] və heyərət içində dona qalır.)
9. (...Ta ucda bir tərpyə çıxmaq üzrə - hər iki tərəfi uçurumlarla muhat...)

"Muhat" ərəb və fars sözləri lüğətində yoxdur. Şair mətnə sözün mənasını vermişdir: "...giritili, çıxıntılı." Bu kimi nümunələr Cavidin ərəb və fars dillərinin incəliklərinə nə dərəcədə bilməsinə parlaq bir sübutdur. Ymumiyyətlə, Cavid yaradıcılığında söz sənəti və söz yaradıcılığı ayrıca bir tədqiqat sahəsidir.

3.12. Faciədə yer, şəhər və ölkə adları

Cavid dramalarında, əsərin mövzusunə uyğun olaraq, bir çox coğrafi adlardan, yer adlarından, şəhər və ölkə adlarından istifadə edilmişdir. Bəzi əsərlərində onların yalnız adları çəkilmiş, bəzilərində isə haqqında qısa məlumat verilmişdir. "Uçurum" mənzum faciəsində daha çox Turanın, Dağıstanın, Fransanın, Firəngistanın, Parisin, İtaliyanın, Hira dağının, Berlinin, Moskvanın, Romanın, Altayın, Krımın, İdilın, Olimpın, Bosfor və İstanbulun adları çəkilmişdir.

Əski və müasir ədəbiyyatda Turan qədim türklərin yaşadığı ərazi hesab olunur. Tarixdə İran və Turan müharibələri mövcuddur. Firdovsi "Şahnamə" epopeyasında, Cavid "Səyavuş" faciəsində həmin müharibələrə geniş yer vermişlər. "Uçurum" faciəsində türkcü Əkrəm Turan ellərini gəzir və bundan böyük zövq alır. Dağıstana səyahət edir, ləzgi qiyafətində İstanbula qayıdır.

Əkrəm

Əvət, bir qaç dağlar, dənizlər aşdım,
Bütün Turan ellərini dolaşdım,
Dağıstanda keçdi son səyahətim,
Onunçün dəyişmiş həp qiyafətim

Yıldırım

Pək tuhaf, sən İstanbula varakən,
Biz çıxmaq istəriz bu şux ölkədən.
Bizimlə arqadaş olsaydın əgər,
Fransada əylənirdin bir qadar.
Bən Firəngistanın şux həyatınə
Yaxından aşına olmaq istərim.
Bir qadar Parisdə qalmaq istərim.*

Əkrəm

...Yetər, artıq yetər təhəssür, məlal,
Gəl, gözəl Bosforu tamaşayə dal.

* Kursivlər mənimdir.

Cavid 1905-1909-cu illərdə İstanbulda təhsil alarkən Bosforu və şəhərin görməli yerlərini dəfələrlə səhayətə çıxmış, Bosforun yaxınlığındakı bir köydə İran inqilabçıları və Azərbaycan ziyalı və alimlərilə, o cümlədən Məhəmməd Əli Xan Tərbiyətilə görüşüb söhbət etmişdir...

1926-cı ildə xaricə yaradıcılıq ezamiyyətinə və müalicəyə göndərilərkən Parisə getməsi nəzərdə tutulsa da, bu, nədənsə baş verməmişdir.

Yıldırım

Görüb bilmək, [Cəlal] bir şey sezmək istiyor,
Sonra İtalyanı gəzmək istiyor.

Cəlal

Xayı, bən əhd etmişim:
İtalyayı görmədən
İstanbula dönməyim.

Əkrəm

Bən öylə bir rəssam olsaydım əgər
Hicaz ölkəsinə eylərdim səfər...
Təsvir eylər idim gənclik çağında
Böyük Məhəmmədi Hira dağında.
Cavid 1926-cı ildə Berlində olmuş, Boden-Bodendə istirahət etmiş və müalicə almışdır.

Ancel

Elmas deyil bunlar da,
Pırlantadır, əzizim
Bunu Moskvadan gələn
Bir qraf etmiş təqdim.
Cavid Moskvanın adını "Topal Teymur" tarixi dramsında da çəkmişdir. Sovet dövründə Moskvada olmuşdur.

Cəlal

Əvət, gülüm, Parisdən
Çıqıb getmək istərim.

Yarın erkən Romaya
Səfər etmək istərim.

Roma - dünyanın qədim mədəniyyət məskənlərindən biridir. Hazırda İtalyanın paytaxtıdır. Tarixdə Roma imperatorluğu olmuşdur. Atilla Roma imperatorluğunu süquta uğratmışdır. Cavid Roma və Roma ədəbiyyatı haqqında "Müharibə və ədəbiyyat" məqaləsində söz açmışdır.

Əkrəm

Sana [Cəlala] yalnız müqəddəs Altaylardan,
Şanlı əcdadından yadigar qalan,
Ağ köpüklü kımızdır...

Bir neçə söz Altay haqqında. Əski və müasir ədəbiyyatın çoxunda Altay türklərinə ana vətəni hesab olunur. Cavid də buranı türklərin ana vətəni kimi qəbul etmiş, "Uçurum" faciəsində buna yer vermiş, "Səyavüş" faciəsində Altay surəti yaratmışdır. Müasir elmdə bir altayşünaslıq nəzəriyyəsi mövcuddur. Görkəmli türkoloq Murad Adci bu haqda yazır:

- Altay v I veke bıl dlə predkov üelım mirom. Gto i Rodina, i qon Öcnoy Sibirii, i Baykal (Bay-kilğ). Deystvitelğno, üelıy mir, qde qlavenstvovali törkskaə kulğtura! Altay qde nazıvali "Tenqri - tau" (po törkski - "Bocestvennaə qora") ili Gdem ("Zemlə prootüa"). Otsöda törki sdelali pervie şaqı v mir, otsöda naçalasğ toçka otsçeta naşey qe-oqrafii.¹

Tərcüməsi: "Altay I əsrdə türklərin ulu babaları üçün bütöv bir dünya idi. O həm Vətən, həm Cənubi Sibirin dağları, həm də Baykal (Bay-kil) idi. Gerçəkdən bütöv bir dünya idi ki, burada türk mədəniyyəti hakim idi! Altayı həmçinin "Tenqri-tau" (türkcə "Tanrı dağı"), yaxud Edem ("Əcdadların torpağı") adlandırır. Türklər buradan dünyaya ilk addımlar atmış, bizim tariximizin istinad nöqtəsi buradan başlanmışdır."

Müasir türkologiyada iki versiya, iki elmi konsepsiya mövcuddur: a) Altay türklərinə ana vətənidir; b) Türklərin ana vətəni

¹ Мурад Аджи. Европа, тюрки, Великая Стерь, Москва, "Мысль", 1988, стр. 19.

Ön Asiyadır. (Təxminən indiki İraq ərazisi...) XIX əsrin ikinci yarısında bəzi alman türkoloqları ikinci versiyanı qəbul etmişlər. Qədim türk mənbələrindən birində deyilir: "Biz Günbatanın qəlbindən çıxdıq." Mən bu cəhətdən Murad Adcinin fikrinə bəzi düzəlişlər vermək istəyirəm: "Türklər Günbatanın qəlbindən dünyaya ilk addımlar atmış, Altaya qədər gedib çıxmış, Altaydan tutmuş indiki Türkiyə ərazisinə qədər böyük ərazilərdə məskunlaşmışlar..."

Dramaturq əsərdə qədim türk torpaqlarını, adət və ənənələrini bilavasitə Əkrəmin dililə vəsf etmişdir. Əgər Cəlallar, Yıldırımlar Qərbin gözəlliklərindən zövq alırlarsa, Əkrəmlər əski Türküstanın gözəlliklərindən, Kırım yaylarından, İdil boylarından zövq alır. O, Yıldırımın "Sonra İtalyayı gəzmək [Cəlal] istiyor" sözlərinə qarşı deyir:

- Əvət, bu pək gözəl düşüncə, lakin
Səyahətdən zövq alan bir türk için
Kırım yalıları, İdil boyları,
Qafqaz dağları, şanlı türk soyları,
Birər sərgidir - seyrinə doyulmaz...

Dünyada məşhur dağlardan biri Olimpiadır. Məşhur Olimpiya oyunlarının meydana gəlməsi bu dağla bağlıdır... İçib sərxoş olan Cəlal həmin dağı belə "seyr edir":

[Əkrəm] Düşün, bir düşün, bən şimdi nerdəyim?
Olimp dağlarında seyr etməkdəyim.

3.13. Remarkalar

Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, Cavid remarkaları xüsusi araşdırmalara möhtacdır, dramaturqun nəsr dil və üslubunu öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir. Onun hər bir dramatik əsərinin remarkalarının özünəməxsus xüsusiyyətləri var və Cavid ədəbi dilinin ayrılmaz tərkib hissəsidir... Mən burada "Uçurum" faciəsindən bir neçə remarkanın mətnini verməklə kifayətlənəcəm.

- *Beş ay sonra. Parisdə son dərəcə süslü, çiçəkli bir salon... Salonun*

sağ tərəfində iki qapı: onlardan biri Ancelin tualet odasına, digəri Cəlalın iş odasına, soldakı üçüncü qapı isə sofaya açılır. Qarşıdakı böyük pəncərədən günəşin batmaqda olduğu görülür. Pəncərə önündə Cəlal ağ və uzun kömləyində əlində tutmuş olduğu böyük bir rəsimə diqqətlə bəqib düşüür. Divara asılı iki böyük rəsim də nəzərləri oqşar.

Dramaturq burada əsərin ikinci pərdəsini nə qədər dəqiq və düşünölmüş təsvir edir?.. Həmin təsviri səhnədə yaratmaq teatr rəssamından böyük bacarıq və ustalıq tələb edir...

- Köydə sadə bir qonaq, baqçaya enmək üzrə zərif bir balkon, ətrafda, son bahara məxsus çiçəklər və ağaclar... Ta ucda bir təpəyə çıxmaq üzrə - hər iki tərəfi uçurumlarla muhat - girintili, çıqıntılı bir cığır... Baqçadan cığıra kiçik və darcıq bir körpü ilə keçilir. İkinci çağı, bulutlu hava...

Bir daha qeyd edirəm ki, Cavid qədər heç bir dramaturq öz əsərində səhnəni bu qədər dəqiq görmür, mükəmməl və dəqiq təsvir etmir. Recissora və rəssama remarkadakı təsviri səhnədə olduğu kimi vermək qalır.

- Onlar çəkildiyi kibi Gövərçin çıxar, dalğın adımlarla körpüyə doğru yaqlaşır. Bu sırada Yıldırım dəxi təkrar Anceli izləmək üzrə Əkrəmlə bərabər çıxar. Uluq bəy də eyni zamanda ağaclar arasında görünərək onları dinlər.

3.14. "Uçurum" ədəbi tənqiddə

Hüseyn Cavidin dram əsərlərinə ədəbi-tənqidi məqalələr daha çox həmin pyeslər tamaşaya qoyularkən yazılmışdır. "Uçurum" faciəsinə də beləcə. Faciə ilk dəfə 1922-ci il iyunun 2-də Bakıda Hökumət Teatrında tamaşaya qoyulmuşdur. Əsər haqqında Cim (Cəfər Cabbarlı), Kazım oğlu (Seyid Hüseyn), Əziz Şərif, Tamaşaçı, Mustafa Quliyev, İsrafil Cahangirov, Hüseyn Mehdi, Məmməd Kazım Ələkbərli və b. resenziya yazmış, dövrü mətbuatda çap etdirmişlər. "Uçurum" dramaturqun pyesləri arasında ədəbi mübahisələrə daha çox səbəb olmuşdur. İlk ədəbi mübahisə Cabbarlı ilə Seyid Hüseyn arasında olmuşdur. Tənqidçilərin fikirlərini oxucuların nəzərinə çatdırıram.

Kazım oğlu: - Vaxtilə dövrü mətbuatda H.Cavidin əsərləri xü-

susunda çox yazıldı. Fəqət bu yazılarda onun əsərlərinin hamısı lazımınca işıqlandırılmadı. Nə "İblis", nə "Şeyx Sənan", nə də "Afət" barəsində əsaslı bir şey yazılmadı. Məni "Uçurum" haqqında söz deməyə məcbur edən C.Cabbarlının "Zəhmət"* qəzetində dərc etdirdiyi "Sənət və ədəbiyyat" adlı yazısı olmuşdur... Cabbarlının H.Cavidin "Sənət sənət üçündür" nəzəriyyəsinin tərəfdarı hesab etməsi, əsərin həyati olmaması... və s. Kazım oğlunun narazılığına səbəb olmuşdur. Bu cəhətdən o, məqalələrində¹ həyat, ədəbiyyat və sənət məsələləri üzərində ayrıca dayanmış, "Uçurum"da həmin problemin bədii həllinə xüsusi diqqət yetirmişdir. O, ədəbiyyatı "ali" və "adi" deyə iki qismə ayıranlarla razılaşmamış, ədəbiyyat "Cəmiyyətin ifadəyi-halıdır" fikrini təqdir, "Sənət sənət üçündür" nəzəriyyəsinə rədd etmişdir: "Fəqət "Sənət sənət üçündür" nəzəriyyəsi qarşısında bu gün daima qüvvətli, daima əsaslı bir həqiqət vardır. O da hər şey həyat üçün olduğu kibi, sənət də həyat üçün olmalıdır. Əvət "Sənət həyat üçündür.""

O, Cabbarlının "Nədən isə benam şairimiz Hüseyn Cavidin yazdığı əsərlər get-gedə həyatdan uzaq olmağa başlamışdır. Zata Hüseyn Cavidin Qafqaziyada sevimli və hörmətli şair olduğunu inkar idəmiriz. Fəqət bunu da gizlətməliyəm ki, Hüseyn Cavidin "İblis"i, "Afət"i və yaxud "Uçurum"u, "Şeyx Sənan" xilafına yaraşar bir əsər olmayırlar. Bu əsərlərin böylə zəif və səhnə üçün natamam olmaları Hüseyn Cavidin yalnız şair qalmasına tövsiyə etməzmi?" sualına qarşı çıxmış, Cavidin dramaturq olmasını şübhə altına alan Cabbarlı ilə razılaşmamışdır. "Uçurum"u "Şeyx Sənan"la müqayisə etmiş, hər iki əsəri "həyati əsər" adlandırmış və yazmışdır: "Fəqət "Şeyx Sənan"ın quruluşu realizmdən artıq romantizmə yaxındır. Bəlkə mühərrir "Şeyx Sənan"da tamamilə romantikdir... Bəncə "Uçurum"un əsas fikr ilə "Şeyx Sənan"ın əsas fikrini yekdigərilə müqayisə etdikdə demək

* Ətraflı bax: "Zəhmət", 19-20, 23, 24, 25, 27 və 28 iyun 1922.

¹ Ətraflı bax: "Uçurum", "Kommunist", 6 iyun 1922, №122; "Kommunist", 11 iyun 1922 №125.

olmaz ki, birinci həyatı deyil və ya həyatdan uzaqlaşmışdır... Hamını, ən dahi şəxsiyyəti də tənqid etmək olar. Lakin tənqidçi, kimi nə üçün tənqid etdiyini, ona hansı mövqedən yanaşdığını, fikri hansı səmtə yozduğunu yaxşı bilməlidir." ¹

Kazım oğlunun fikrincə, mühərrirlər və ədiblər yalnız hiss etdiklərini yazma bilməklə ədəbiyyat yaratmayırlar. Onlar hiss etdiklərini hərtərəfli düşünür, mühakimə edir, həyatdan aldığı təcrübələri əsərlərinə uyduraraq yazırlar. Bu baxımdan ədib və mühərrirlər bir qədər moralist, yaxud idealist olurlar. "Şimdi görə biləriz ki, fikir və qayı etibarilə "Şeyx Sənan" ilə "Uçurum" arasında kontrast vardır. "Şeyx Sənan"da anarxizm bir ruh vardır. "Uçurum"da milli və xəlqi ruh yaşayor... "Uçurum" "Şeyx Sənan"dan daha həyatidir, yalnız fikir etibarilə deyil, məslək etibarilə də həyatidir... "Şeyx Sənan" romantik bir əsərdir, "Uçurum" isə tamamilə realist bir əsərdir..."

Seyid Hüseyin Cabbarlının ""Uçurum" zəif və səhnə üçün natamamdır", "Cəlal həyatı və canlı bir tip deyildir. İstanbul Türkiyəsi ilə Paris həyatı nəticəsində bir mücəssəm səfalət olan Cəlalin birdən-birə kəndisini uçuruma atması, arvadının onu rədd etməsi təbii deyildir" və s. fikirlərini qəbul etməmişdir. Düşünmüşdür ki, Cabbarlının mülahizələrindən Cəlal surətini necə görməsi, hansı tiplərin canlı olması məlum olmur. O, bu kimi məsələləri özünə aydınlaşdırmaq üçün faciənin sücətinə müraciət etməli, dolaşiq və anlaşılmaz cəhətləri özü üçün aydınlaşdırmalıdır: "Bir sənətkarın [Cəlalin] kəndi qadını [Gövərçini] tərək edib başqa bir gözəli [Anceli] sevməsi olduqca təbii bir şeydir. Rəssam və sənətkarların həyatlarında bir çoxlarını sevib sonra tərək etmələri qeyri-təbii bir hal deyildir."

Kazım oğlu Paris və İtalyaya səyahət edən rəssam Cəlalin Gövərçindən soyumasını, Ancel ilə seviməsini, axırda özünü uçuruma atmasını tamamilə təbii hesab etmiş, burada qeyri-inandı-

¹ Kazım oğlu. "Uçurum", "Kommunist", 6 iyun 1922.

rıçı və qeyri-təbii bir şey görməmişdir. Tənqidçiyə görə, Cəlal özünü uçuruma öz xoşu ilə atmır. Həyat və düşdüyü vəziyyət onu uçuruma yuvarladır. O, ətrafına baxır, tən-tənha qaldığını hiss edir. Göydən asılı vəziyyətdə qalır. Hara baxırsa uçurum görür. Deməli, mühit və düşdüyü vəziyyət onu istər-istəməz ölümə sürükləyir. Cəlal da ona doğru gedib məhv olur.

Cabbarlı yazırdı: "Gövərçində olan tərəddüd onun vəfalı bir qadın olduğunu göstərmir." Kazım oğlu ondakı tərəddüdü inkar etmir. Yazır ki, həqiqətən Gövərçin od ilə su arasında qalır. Cəlal onu tərک edib uzun səyahətə çıxır. Onun önündə ikinci bir sima vardır: Bu, Əkrəmdir. Əkrəm vaxtilə həqiqətən Gövərçini sevmişdi. Fəqət ona elani-eşq etməmişdi. Çünki, o da Şərqə səyahətə çıxmışdı. Əkrəm Gövərçinin nəzərində olduqca mehriban və munis şəxsdi. Ancaq Cəlal onun ləyaqətini tapdalanmış və təhqir etmişdi. "Sevməməkdə mütərəddid olmaq bir gənc qadın için mənfi bir hal deyildir. Dotalım ki, mənfi bir hal olsun, hər halda həyatda böylə qızlar vardır."

Cabbarlının "Balasını itirmiş və Cəlala bir kin bəsləyən Gövərçinin eyni zamanda yeni eşq için qəlbi çabalayır" mülahizələrilə razılaşmayan Kazım oğlu, onun irad və tənqidini əsassız saymışdır. Hesab etmişdir ki, hər kəsi həyata müxtəlif səbəblər, o cümlədən ümidlər, qayələr, əyləncələr, məşğələlər, bəzən aldanışlar bağlayır. Gövərçin də beləcə. Onun həyatda iki əyləncəsi var: Biri Cəlala məhəbbət, o birisi sevimli yavrusudur. Lakin bunların ikisini də itirir. Bu halda ya intihar etməli, ya da özünü yeni və başqa bir şeylə aldadaraq, həyata bağlanmalıdır. Gövərçin belə də edir.

Kazım oğlu Cabbarlının "Gövərçinin yeni bir eşq üçün qəlbi çırpınıyor" mülahizəsinə qarşı yazırdı: "Halbuki yeni bir eşq üçün qəlbi çırpındığı xüsusda əsərdə bir şey də yoxdur. Olsa belə əsər üçün qüsurlmaz. Demək Gövərçinin halları şəxsi Gövərçin için mənfi olsa belə yenə həyatdır, əsərin vəsf əsasiyyəsinə xələl etmiyir."

Tənqidçi Cabbarlının Əkrəm haqqında mülahizələrini də qəbul etməmiş və göstərmişdir ki, "söylənilən şeyləri Əkrəmə tən-

qid tutmaq olmaz. O, əsərdə mühüm simalardan biridir. Ona görə də haqqında geniş yazılmalıdır." O, Əkrəmin Cəlalı Hıra dağına səyahətə dəvət etməsinə tutulan iradı da düzgün saymamışdır. Cabbarlının "Uçurum"u tənqidinə dair mülahizələrini bu sözlərlə yekunlaşdırmışdır: "Edilən tənqidlərin əsassız olduğu nəzərə alınarsa, demək lazımdır ki, "Uçurum" nə zəifdir, nə də səhnə üçün natamamdır... Böyləliklə, bən "Uçurum"un "Şeyx Sənan"dan daha həyati olduğunu iddia ediyoram... Lakin "Uçurum"un tənqidinə gəldikdə, onda tənqid ediləcək cəhətlər vardır. Bunlar gələcək yazıda göstəriləcəkdir." ¹

Mən mətbuatda Kazım oğlunun başqa tənqidi yazısına təsədüf etmədim. Tənqidçi Xəlil İbrahimin Kazım oğlu və Cabbarlının məqalələrinə münasibətini bildirən məqalələrini isə əldə edə bilmədim.*

Cəfər Cabbarlı

Ədəbi mübahisələr

6 haziran tarixli "Kommunist"də möhtərəm Kazımoğlu deyir ki, "Vaxtilə məhəlli mətbuatda yazılan bir çox yazılar istər Cavidin, istərsə əsərlərinin mahiyyətini meydana qoymamadırlar". Bu fikir doğrudur. Səbəbi də Cavidin əsərləri səhnəyə çıxalı mətbuatın, siyasi məsələlər ilə məşğul olub ictimai və ədəbi mübahisələrin mətbuatda yer bulmamasıdır. Yalnız Azərbaycanda deyil, bəlkə bütün Zaqafqaziya ölkələri arasında ilk olaraq tənqidlər yazmış, tənqidçiliyi ilə məruf olmuş, möhtərəm münəqqidimiz Kazımoğlunun da bu vaxta qədər susduqları bunun nəticəsi olsa gərəkdir. Həm də bizdə bir hal vardır, adətən türklük heyəti-ümumiyyəsilə tənqiddə dayanmıyor ki, burası, bizdə milli bir xüsusiyyət halına gəlmişdir. Ən doğru və səmimi, bitərəfanə tənqid çox vaxt çəkilmədiyindən qərəz kimi tələqqi edilərək haqsız etirazlara səbəb olur ki, bu da tənqid həvəskarlarımızın bir dürlü ciddiyyətini qırır. Halbuki, həyatın hər qismində sənət və ədə-

¹ Kazım oğlu. "Uçurum", "Kommunist", 11 iyun 1922.

* Xəlil İbrahim. "Uçurum", "Zəhmət", 6 iyun 1922; 30 iyun 1922.

biyyatda da "tənqid təkamülün babasıdır" deyilsə yanlış olmaz. Bu hər yerdə belə düşünülür, bizdə isə ədəbiyyat "ədəbiyyatımız var" deyiləcək qədər təkamül etmədiyi kimi, yazıçılarımız da tənqidin əhəmiyyətini bir dürlü təfriq edəmirlər, hər halda bizdə tənqidçilik xüsusundakı bir qaç kəlmədən sonra möhtərəm Kazımoğlu tərəfindən açılmış mübahisədə ötədənbəri mətbuat mübahisəçilərindən biri olub bu xüsusdakı yazılarda iştirak etdiyimiz üçün bu dəfə də irəlidə təsadüf edəcəyimiz istər şəxslərinə, istərsə də qələmlərinə böyük hörmət və ehtiram bəslədiyimiz qələm arkadaşlarımızın əvlərinə məqdurən, ümumən ədəbiyyat və sənət, xüsusən bizdə Cavid və onun əsərləri xüsusində bir qaç kəlmə yazmaq istəriz.

Möhtərəm Kazımoğlu, ədəbiyyat tarixində ötədənbəri böyük filosofların mövzu bəhsi olub bu vaxta qədər aydınlaşmayan, "Sənət sənət üçündür", "Sənət həyat üçündür" prinsiplərini meydana sürür və ikincisinin daha doğru olduğunu təsdiqlə bu nöqtəyi-nəzərdən "Uçurum"un "Sənan"dan* daha həyati, binaənəleyh, daha dəyərlı olduğunu iddia edir. Əvvəla, biz möhtərəm Kazımoğlunun bu iki prinsipini nasıl izah etdiyini bir dürlü kəsdirə bilmirik. Ehtimal ki, möhtərəm Kazımoğlu "Sənət həyat üçündür" - şüarında "sənət", "həyat" sözlərinin bir araya toplanması ilə onu "sənət həyatdan olmalıdır" kimi tələqqi etmişdir ki, bunun üzərinə ən gözəl əsər, "sənət həyatdan götürülmüşlər" "həyata yaxın olanlardır" kimi bir məna çıxarır və "realist Uçurum"un romantik "Sənan"dan daha həyati olması hesabılə daha dəyərlıdir" deyir. Bizcə, burada bir yanlışlıq vardır. "Sənət həyat üçündür" prinsipi qətiyyəən göstərilən mənanı ifadə etmir. Həm də, belə olsaydı, ikinci prinsip nə demək olurdu, əcəba? Biz şəxsən bu iki prinsipi belə anlayırıq.

"Sənət həyat üçündür" - sənət həyatı tərbiyə etmək məqsədini təqib etməli, sənət həyata yol göstərməlidir. Mövzular bir fikrin

* "Şeyx Sənan" faciəsi nəzərdə tutulur. İ.A.

təbliği üçün intixab olunmalı və ən böyük diqqət də təbliğat cəhətinə verilməlidir və ən gözəl əsər sənətdə böyük fikirlər ifadə edənlər, insanlığı tərbiyə məqsədilə yazılanlardır. Binaənəleyh oxuculara, seyrçilərə, dinləyənlərə bir dərsi-ibrət verməyən əsərlər əsəri-sənət olmazlar. Beləliklə, "sənət həyat üçündür" prinsipi tərəfdarı olan Kazımoğlunun şüarın belə bir məna ifadə etməsi üzərinə nasıl olur da "Uçurun"u "Sənən"dan dəyərli gördüyünü anlamayırıq.

"Sənən" yeni də olmasa, hər halda ötədənberi söylənmiş bir çox əhəmiyyətli, əsaslı fikirləri toplayıb yeni kimi meydana çıxarır. O dinlərin bir ixtilaf qaynağı, mənbəyi olduğunu iddia edir. Allah da, Kəbə də, hər gözəllik, eşq və sevgi olduğunu anladır, əlavə islam ruhanilərinin və xristian papalarının fəsadlarını və bunların nəticələrini meydana çıxarır və yeri gəldikcə, daha bir taqım ibrətamiz fıkirlər ifadə edir. "Uçurun"da nə var, əcəba? Hər halda bunların heç birisi bəlkə də bir taqım şeylər söylənmək istənilmiş də məəttəəssüf ifadə edilmişdir ki, bu xüsusda irəlidə söyləyəcəyik. Deməli, Kazımoğlunun tərəfdar bulunduğu şüar nöqtəyi-nəzərilə "Uçurum" "Sənən"dan dəyərli olmayır.

İndi keçəlim ikinci "sənət sənət üçündür" prinsipinə. Burası gələcək yazımızla əlaqədar olduğu üçün üzərinə bir qədər durmaq istərdim. Bizcə, bu şüar belə izah edilməlidir. Sənət ibrət və dərs vermək, yol göstərmək və ümümən bir şey öyrətmək vəzifəsini daşıyarsa, sənət dərsi ibrətverici, öyrədici əsərlər o zaman fəna bir nətiqin mitinqlərdə söylədiyi ibrətamiz və doğru sözlər, o zaman bir müəllimin sinifdə verdiyi riyaziyyat dərsi ən böyük bir əsəri-sənət olmasın, halbuki, onlar fəhvasız və müəmmasız açıq-açığına öyrədirlər. Digər tərəfdən, bir Rafaelin, ya başqa bir rəssamın Cakondaları, madonnaları, bir Bethovenin musiqiləri kimsəyə bir şey öyrətmirlər. Eyni halda kimsə onların bir əsəri sənət olduqlarını inkara cəsərət edəməz, bu vaxtadək etməmiş də. Bunun üzərinə yerli olaraq iddia edirlər ki, bir əsər bir fikir ifadəsi üçün yazılırsa o artıq sənət və ədəbiyyat deyil, bəlkə də fəlsəfədir.

II

Əcəba Cavidin hankı bir əsəri yaşadığı mühitin, içində dolandığı xalqın, cəmiyyətin, xüsusilə Azərbaycan türk xalqının ifadəyi-hal və keyfiyyətidir. Qoy bir nəfər çıxsın və barmağını uzadaraq tərəddüdsüz, Cavidin filan yazısı cəmiyyətimizin ifadə, hal və keyfiyyətidir, söyləsin. Bunu kimsə deyə bilməz. Biz "Zəhmət"dəki tənqidin bir çox yerləri ilə şərik deyiliksə də, "Cavidin yazdığı əsərlər get-gedə həyatdan uzaq olmağa başlamışdır" deməsini də bu nöqtəyi-nəzərlə olduğunu etimal ilə səbit edirik.

Yaşadığımız aləm həyatın ən parlaq bir məkəsidir.

Belə olunca ən yaxın aləm, həyati-xaricdən alınacaq təəssürat qaynağına ən yaxın ətrafındakı mühit deyilmidir?

İştə bu nöqtəyi-nəzərlə Cavidə yanaşınca elə təsir bağışlayır ki, guya Cavid heç bir vaxt içində yaşadığı mühitdən maraqlanmamış, ölkəmizin, xalqımızın rəngarəng həyat və məişəti onu heç bir vaxt mütəəssir etməmişdir. Biz onun heç bir vaxt xalqımızın fəryadları ilə inlədiyini, xalqımızın sevinclən ilə guldüyünü görə bilmirik.

Zatən bir şair də xarici təəssüratı yaşadığı mühitdən deyilsə, nəradən ala bilər, əcəba?

Gözünün önündə xalqımız bir çox mübarizə dövrləri keçirmiş, məhkumluqda xırpalandığı, hüququ tapdandığı vaxtlar olmuş, fəqət buna qarşı Cavidin "burak məni hayqırayım" - deyə coşduğunu, sızladığını, ağladığını görə bilmirik. Xalqımızın bir çox mətəmləri, bir çox bayramları olmuş və olurkən Cavid bunların həpsinə soyuqqanlıqla baxır, heç qımıldanmır da. Yalnız harada isə xəyali bir afət bulur, onu bulvarlarda öpüsdürür. İştə bu qəddər...

O zaman nəyə lazım bir şairin atəşlər yağdırmağa müqtədir qələmi? Bizcə, xalqımız sənətxanələrdə, dəzgahlar önündə çalışarkən, ocaqlar qabağında ağır çəkiçlərin zindanlara çırparkən Cavidin yanında görməli və "Yan ocağım, can göstər" deməsilə şirin-şirin oxşayışlarından qüvvət almalıdır. Xalqımız qanlı cəbhələrdə haqq, hüquq mübarizəsi apararkən Cavidin yanında görməli və dadlı oxşa-

yıqlandıqan qüvvət və cəsərət almalıdır. Xalqımız yas günlərində əsirliyə, əzilməyə məhkum qalır. Səssiz-sözsüz ağlayırkən və ümumi fəlakət və haqsızlıq sükutu içindən Cavidin "Bir vulkan kimi partlayıb", "burax məni haykırayım" - deyə qopardığı fəryadları ilə öz kədərini əks etdirməli, hal və keyfiyyətini anlatmalıdır.

Halbuki, bunlar Caviddə yox. Əcəba, bütün dühasının əsası həssaslıq olan bir şair duyğusu yox - söylənilməz, nə olur əcəba? Nə olursa-olsun, hər halda Cavid burada, Azərbaycanda yoxdur.

Türkiyənin ziyalı olaraq, daha doğrusu, planetlərin birindən əsərləri üçün mövzu arayır. Ona Azərbaycan mövzuları əl vermir. Halbuki, söylədiyimiz kimi ən gözəl əsər mühitin, cəmiyyətin hal və keyfiyyətini bəyan edənlərdir.

III

Burada deyə bilərlər və deyirlər də ki, pəki Cavid Azərbaycan məişətini yazmayı, İstanbul həyatını təsvir edir. "Uçurum" və sairədəki vəqələr də İstanbulda cərəyan edir. Bəlkə də oranın bəyani-hali keyfiyyətidir.

İştə ən mühüm məsələ də burasıdır. Cavid kəndisi azərbaycanlı ikən, Azərbaycanda yaşayırkən, burada təsvir üçün bir həyat, ya bir tip bulmayırmı? Azərbaycan həyatından bir mövzu götürə bilmirmi? Nəhayət, Azərbaycanda həyat yoxmudur? Bizcə, bunların heç birisi deyildir. Cavidin Azərbaycanda oturub İstanbuldan yazıyoram deməsinə iki səbəb ola bilər. Ya Cavid həyatı olduğu kimi götürəmiyor və ya da bütün əsərlərini bir fikir, bir fəlsəfə xətirəsi üçün quraşdırıyor ki, yaradacağı süni həyat üzərinə "azərbaycanlılar Türkiyəni bilmiyorlar, bəlkə də orada həyat belədir" - deyə susacaqları fikrilə mən Türkiyədən yazıram deyə, bizdə belə həyat yoxdur, deyən xalqdan yaxa qurtarmaq istəyir və yaxud İstanbulda oturub da dövrəsindəki həyata göz yumub düxtəri-hindu,* Atilla** və sairə əsərləri ilə Hindistanı, Avstriyanı daha bilməm nərələri təsvir edən yazıçılara təqlid etmək is-

* Hamidin "Duxtəri-hindu" ("Hind qızı") pyesi. İ.A.

** Görünür, Cabbarlıya Cavidin "Atilla" əsəri yazması məlum imiş. İ.A.

təyir və hələ də onların təsirindən yaxa qurtara bilməmişdir.

Göz önündə hər gün gördüyü tatyaları buraxıb da, Fransadan, bilməm İtaliyadan bir taqım şeylər yazan yazıçılar rus ədəbiyyatında da, ümumən hər millətin ədəbiyyat tarixində də yox deyildir. Fəqət bu yazılar bir Tatyana, bir Onegin qədər yaşayamayırlar. Biz Lermontovu götürsək ki, hər yerə getmişə bulunduğu mühiti təsvir etmişdir, ona görə də çox zaman Qafqaziyada bulunduğu üçün oradan aldığı təəssürat üzərinə yazdığı əsərləri oxuyanlar Qafqaziya xalqı, onun həyat və məişətini, adət və ənənələri xüsusində Cavid oxucularından daha çox və daha doğru məlumat və təəssürat ala bilərlər.

Burada başqa bir etiraz da ola bilər. Deyərlər ki, neçün sən bu qədər dar bir Azərbaycan çərçivəsinə soxulmuş da, kənara çıxmaq istəməyir və Cavidə də kəndin ilə bərabər o çərçivə arasında boğmaq istəyirsən. Cavid 70-80 milyonluq türk dünyasını təsvir etmək və ya bəşəri simaları yaratmağa çalışır. Ona görə də onun yazıları da Azərbaycan həyatını təsvir etməyə bilər, bu bir nöqsan da olmaz. Belə olsaydı, biz bu fikir ilə şərik olardıq. Xüsusən nə Türkiyəyi, nə Türküstanı və başqa türk ölkələrini şəxsən görmədiyimiz və ancaq uzaqdan-uzağa xüsuslarında məlumat aldığımız üçün "Əvət, ola bilər Cavidin təsvir etdiyi həyat Türkiyədə, ya Qırğızıstanda vardır, ola bilər. Cavid bəşəri əsərlər yazmaq istəyir də, ona görə də Azərbaycan çərçivəsində yaşaya bilmir. Onun fikir dühası daha geniş fəzaları qucmaq, əhatə etmək istiyor" deyə susardıq. Fəqət müttəəssifənə bunu da qəbul etməyəcəyik. Çünki Cavidin əsərlərində adətən həyat olmadığı kimi, elə nöqtələri də vardır ki, bizi belə düşünmək imkanından məhrum buraxır. Biz Cavidin mümkün olursa bütün əsərlərini məhdud qüvvəmiz daxilində ayrı-ayrı təhlil etmək istəyirik. Fəqət burada yeri gəlmişkən yuxarıda söylədiyimiz məsələ ətrafında Cavidin bütün əsərlərində mövcud və hamısı üçün ümumi olan bir neçə nöqtə göstərəcəyik ki, bu nöqsanların olması ilə Cavid həyatın, ya tiplərinin heç bir yerdə, xüsusilə, nə Türkiyədə, nə də

başqa bir türk ölkəsində mövcud olduğunu qəbul etmək olmaz.

Cavid türklük əhvali-ruhiyyəsini, onun xüsusiyyətlərini adət və ənənətini olduğu kimi təsvir etmir. Hətta çox vaxt bu həqiqətlərin xilafına yazır ki, bunun üzərinə bəzən türkliyə həddindən ziyadə yaxşılıq, bəzən də bir türkün qətiyyəni yapamacağı hərəkətlər vücuda gətirir ki, bir çoxları türkiyədə belə şey olmaz - deyə haqlı olaraq etirazdan kəndilərini alamıyorlar. Bunu isbat üçün biz Cavidin əsərlərindən bir qaç timsal göstərmək istəyirik. Fəqət bundan əvvəl məram aydın olmaq üçün ufaq bir timsalla məsələyi izah edəlim.

Başqa daha yaxın bir timsal: [Hər] kəsə bəllidir ki, türk xilqətən, ruhən igid, alıcı bir əsgərdirlər. Fransadamı, Tiirkiyədəmi, Türküstandamı bir kəlmə, nərədə olursa olsun, igid bir əsgərdir. Bəlkə də türk ordusunda bir-iki, beş-on qorxaq bulunur. Fəqət türk ordusu təsvir edilərkən bunlar nümunə götürülməzlər. İstisnalar bir tip olmaz, tiplər heyəti-ümumiyyənin nümayəndəsi olmalıdırlar. İndi bir yazıçı türk ordusundan təsvir etdiyi bir əsgəri qorxaq yaradırsa və Türküstanda türk əsgəri belədir - deyirsə, mən Türküstanı görmədiyim halda onun dediklərini qəbul etməm və kəmal-i-cəsarət və qeyrətlə: "sən tiirklüyü anlamayırsan" - söyləyəyəm. Çünki igidlik, igid və fədakər bir əsgər olmaq türkün əsas sifəti, xüsusiyyətidir. Sənin yaratdığı hər halda türk deyildir. Burada daha aydınlıq üçün Şekspirdən ufaq bir timsal ilə Cavidin əsərlərinə keçəlim. Hər şeydən əvvəl söyləyəlim ki, bir rəssam, bir yazıçı təsvir etdiyi bir şeyin əvvəlcə əsas sifətlərini, xütuti-əsasiiyyəni götürməli və onun ətrafında ufaq xətlərini çəkməlidir. Möhtərəm Kazımoğlunun xüsusi mübahisəmiz zamanı söylədikləri bir şir çəkmək istəyəni bir rəssam ilk əvvəl onun xütuti-əsasiiyyəni bulmalı, məsələn, əli, qüvvətli bir köks, qalın biləklər, iti xonxar dişlər, müdhiş və yırtıcı caynağını, əzici, mühib gözlərini xütuti-əsasiiyyə olmaq üzrə qeyd edər və bunun ilə də əsasən rəsmi mühüm qismi bitmiş olur. Sonradan bunun ətrafında ufaq xətlərini çəker. Ədəbiyyatda da belə olmalıdır.

IV

...Şimdi bu nöqtəyi-nəzərlə Cavidin tiplərinə yanaşalım. İlk əvvəl onun türklərini götürəlim. Cəlalı timsali-intixab edək. Zə-tən bu adam keçmiş dumanlı, qırıq, yarımcan bir simadır. Fəqət buralarını o cür ruha və onun tiplərinə yanaşacağımız zamana buraxıb indilik, onun xasiyyətindən ayrı-ayrı timsallar götürürük. Cəlal Anceli sevir, onu evində saxlayır. Heç bir vəchlə ondan ayrılmayacağını bildirir. Fəqət bu qədər sevdiyi aciz bir qızı, gücsüz bir mələyi bir fransız təhdid edirkən və himayəsinə tapındığı dilbərin qorxduğunu görürkən, Cəlal buna qarşı "tədbir etmək lazımdır" - deyir və susur. Bu hal bir türkə yaraşır mı? Nə-rədədir ümumən Şərfin, xüsusilə türklüyün coşğun qanı, nə-rədədir namus və silahından başqa bir şey görməyən türklük?! Bir türk, xüsusən Cəlal kimi əsəbi bir türk sevdiyini təhdid edən bir fransıza qarşı tədbir üçün heç düşünə bilər mi? Düşünməyə vaxt bulur mu? Həmin ardınca fırlayıb yaxalamaz, yaxasını əzməz mi? Heç olmasa bir ziyalı qovqasına da olsa, duələ də olsa dəvət etməz mi? Belə bir yerdə fransız bəlkə də tədbir arar, bir ingilis bəlkə də hiylələrə çalışar. Fəqət bir türk düşünə bilməz. Bu hələ azdır. Cəlalın şəri hərəminə, öz gözü önündə izhar təəşşüq edilir, hətta hərəmi də başqalarla sevişir. Cəlal bunu görür. Fəqət bir neçə saçma sapandan başqa bir şey yapmıyor. Bu nə deməkdir? İnsanın çıldıracağı gəlir, bir fransız hərcayısının müəşiqəsinə qızan Cəlal öz şəri hərəminin xəyalına qarşı susur. Halbuki, bir filosof da deyildir. Qısqancdır. Qadınların ümumiləşməsi tərəfdarı da deyildir. Acığı gəlir, amma susur. Tühaf deyilmi? Bu hal, qısqanc, coşğun bu kimi ittifaqlarda adətən bir yırtıcı kəsilən türklüyün xüsusiyyətlərinə zidd deyil midir? İldırımı götürək. O, öz namusunu belə özünə tapşıran Cəlalın evində onun namusuna toxunur. Hərəmi kimi satılan Anceli sevir və əvvəldən tanıdığı xeyirxahlıq bəhanəsilə alır, qaçır, türklər daha fəna işlər görə bilirlər. Fəqət yoldaşa xəyanət etməzlər...

V

Göyercinə gələlim. Birinci pərdədə ərinin xəyanətini görməmişkən belə, ərinin ardınca tökdüyü göz yaşları qurumamışkən, əri küçə qarısından hələ çıxmamış başqaları ilə sevişməyə başlayır.

Birinci pərdədə bunu sözlə deməsə də bir kəlmə Əkrəm deməsi izhari-təəşşüq olub, çocuğu qoynunda olmazsa, Əkrəmin ağışına atılacağını bildirir. Belə bir vəziyyət alır. Həm də bu bir həqiqətdir ki, gələcəkdə də isbat olunur. Ərli bir qadınkən əri üçün ağlayaraq sevişir. Yavrusu üçün ağlayaraq sevişir. Möhtərəm Kazımoğlu bunu bir ümid, həyat tələqqi etsələr də, biz yavrusu üçün çıldırmış, məngənələrdən yavrusunu istəyən bir qadının ümid, həyat olaraq yeni bir eşq intixab edilə biləcəyini, yeni bir ər aranılacağını heç bir vəchlə qəbul etmək istəmərik. Göyərçin sevişir, Afət də elə görəni sevər, tində öpüşər, bulvarda öpüşər.

Nəhayət, türklükdə saf əxlaqlı bir qadın yoxmu? Halbuki türk qadını dağlarda qoyun otarar, təkbaşına evdə qonaq qəbul edər, əsgərlər arasında çalışar... fəqət uyuyurkən namusu qoynunda olur. Bəlkə bir fəlsəfə ilə bunun bir namus olmaması iddia olunur. Bəlkə Cəlal üçün iddia etdiyimiz qısqanclıq mənfi bir sifət ədd edilər? Fəqət bu türklükdə bir etiqad, bir xüsusiyyətdir ki, onun ilə hesablaşmalıdır.

Cavidin Edmon adlı bir fransızı vardır. Təbiətinin, mühitinin, tərbiyəsinin xilafıha olaraq ona verilmiş sərtlik, cəngavərlik, qısqanclıq kəndisini aldadan, kəndisini sevməyən bir qadını öldürməklə də iktifa etməyib, canavar kimi bir dəqiqədə bir öldürməyə hazır olmaq xassəsi Cəlala (bu türkə) daha uyğun, bir fransıza heç də yakışmaz bir şey olduğu etiraf olunmazmı? Bu nöqtələr həm bir türkün, həm də bir fransızın əsas sifətlərinə təzad, onların xüsusiyyətlərini düz təsvir etməmək deyilmidir?

"Afət"dən Ərtoğrulu götürəlim. "Afət" Cavidin son əsəridir. Ona görə timsallarımızın çoxusunu oradan alırıq. Bunun ilə bərabər bizcə "Afət" bir əsər, sənət olmaqdan daha ziyadə bir şaşqanlıqdır.

Mövzu aranmış, bulunmamış da, bir "Afət" ixtira edilmişdir ki, bu xüsusdan ayrıca söyləməyi daha müvafiq buluyoruz. Ərtoğrul kəndisindən xoşlanmadığı Qaratayı öz evində təhqir edir. Nerədə qaldı, əcəba türklüyün bütün dünyada şöhrət qazanmış qonaqsevərliyi? Bir türk adam öldürər, cinayət yapar, nə söyləsəniz edə bilər. Fəqət öz evindəki qonağı təhqir etməz.

Ərtoğrul, Qaratayı, Afət, Altunsaç bəlkə də başqa qadınları da aldadıb namuslarını çeynədiyi üçün, söyə də bilər, döyə də bilər, öldürədə bilər. Fəqət hər halda sakın, bunu öz evində icra edə bilməz. Bu türklüyün ənənəsinə, xilqətinə ziddir ki! Bunun üzərinə hər bir türkün öz izzət-nəfsini təhqir edilmiş sanıb: - Xeyr bu yalandır, türk öz evində qardaşının qatilini belə görürsə, evində olmaq hissilə, ona əl açmaz onu təhqir etməz - deməyə haqqı vardır. Haqqı vardır iddia etsək ki, bir türk anası kəndisinə pənah gətirmiş oğlunun qatilini onu təqib edən düşməyə təslim etməz. Binaənəleyh, kəndisi ilə çəkişənlərdən intiqam almağa, kəndisinə tanınanları əfv etməyə müstəidçilik, iradəli, xəfif, incə hisli, geniş, bağışlayıcı ürəyə malik türk qadınları, Cavidin uçurumuna yuvarlansa da, kəndisinə tapınan Cəlalı bağışlamaya bilməz. Çünki bu onun təbiəti, bu onun xüsusiyyəti, bu onun əsas sifətidir. Bəlkə də bu xassəyə malik adamlardan türklük də buluna bilər, fəqət bunlar tip götürülə bilməzlər.

Azərbaycanda hər gün, hər ay yüzlərcə adamlar öldürülür və həpsi unudulurkən bilməm qaç illər bundan əvvəl bir novxanılığın öz evində belə deyil, təkcə kəndlərində qonaq olan bir nəfərə təcavüz etməsi heç bir dürlü unudulmur. İndi də hərdəm "qonaq kəsən novxanlılar" - deyə xalq həm istehza, həm nifrət edir. Xalqımızın bu əhvali-ruhiyyəsi, hər kəsdən əvvəl bir psixoloq olması icab edən Cavid tərəfindən nədənsə heç görülməyir, hiss edilmir.

Beləliklə, şimdiki bizdə Afət həyatı yoxsa da, get-gedə həyat tərəqqi edib qadınlarımız açılınca 50 ildən sonra Afət həyatı vücudunda gələ bilər. Cəlal bizdə yoxsa da, bəlkə Türkiyədə buluna bilər deyənlərə də cavab verilmiş olur və yuxarıda bəzi timsallarını göstərdiyimiz səbəblərə görə də biz deyirik ki, qırx il də, əlli il də

bundan sonra Azərbaycan, ya türklüyün başqa bir ölkəsi, həmçinin Türkiyə, Afət həyatı ilə yaşaya bilməyəcəkdir, çünki tip əsasən xüsusiyyətlərinə adi bir surətdə təsvir edilmişdir.

Cavidin əsərləri oxuculara, xüsusən tamaşaçılara lazımı təsir bağışlaya bilmirlər.

Görürsən, Arif çoxdan bir axtardığı qardaşını qətl edir, ötdə də bir qaç cənazələr yıkılmışdır. Olülər rəqs edir. Mənzərə o qədər də müdhiş təsvir olunmuş ki, Arifin gözündə hətta ölülər belə rəqs edir. Burada bizcə tamaşaçıların də ruhu, hissiyyatı Vasifin cənazəsi ilə bərabər rəqs etməliydi. Halbuki, həqiqət belə deyildir. Burada ancaq əvvəli Vasif başını qaldırır, rəqs edir, tamaşaçılar isə lazımı qədər mütəəssir edilmədiklərindən, ruhları rəqsə hazırlanmadığından bir dürlü rəqs edə bilmir, hətta Vasifin də rəqsinə gülmələri gəlir. Halbuki əsil məqsəd də tamaşaçıların ruhunu həmin rəqsə iştirak etdirməkdir. Sənət də, sənətkarlıq da həp burasıdır. Məharətli bir yazıçı bu mənzərəyə tamaşaçıları iştirak etdirə bilərdi. "İblis"də isə bu yoxdur.

VI

"Uçurum"da Göyərçin pək sevdiyi əri tərəfindən rədd edilir, yeganə mədər təəllisi olan mənəqəşəsinə* Bosfora düşürür, tamaşaçıların ruhu qımıldanmır. Göyərçin solğun çiçəkləri bağına basıb da münəqqişəsinə oxşayır. Seyrçi laqeyddir. Halbuki, burada Göyərçinlə bərabər seyrçilər də çıldırmalıdırlar. Bu yoxdur. Bu mənzərə ancaq Cəlala təsir ilə uçuruma sövq edir. Seyrçilər isə burasında belə bitərəfdirlər. Balasın itirmiş bir ananın məlalını xəyallarında bir dürlü təsəvvür edirlər. Amma əsərdən belə təəssürat almadıqları üçün xəyalları, təsəvvürləri də belə xəyal olaraq qalır. Onlar Cəlalı uçuruma sövq edən həyəcanı ala bilməyirlər. Halbuki, əsil məqsəd burası, sənətkarlığı, məharəti də həp elə burası olurdu.

Afət Özdəmiri zəhərləyir, maraqlanan yox. Ərtoğrul rədd edilir, əsəbiləşir, çıldırır, mütəəssir olan yox, Afət Qaratay tərəfindən rədd edilir, anlayan yox. Qaratay öldürülür, sevinən yox.

* Əslində Mənəqəşəsinə. İ.A.

Afət intihar edir, mütəəssir olan yox. Bir kəlmə, Cavidin yazılarında tamaşaçılar səhnədəki həyatla yaşamayırlar. Onlarda Cavidin təsəvvür etdiyi əhvali-ruhiyyə, lazımi həyəcani-bədii vücuda gəlməyir. Lazımi həzzi-mənəvi təmin edilməyir ki, əsərin əsil qiyməti də burasındadır.

Belə hallarda tamaşaçıların əhvali-ruhiyyəsini təhsil edə biləcək bir psixoloq olursa, bəlkə də bunun səbəbini anlaya bilər. Biz şəxsən hissiyyatımızı təhlil edərkən belə bir nəticəyə gəlirik. Tamaşaçının bir ya digər hiss ilə məhsus olması, bu ya digər hala girməsi üçün Arif ağlayan yerdə ağlamaq, Göyərcin çıldıran yerdə onun ilə iştirak etməsi üçün lazımi şərait vücuda gətirilməyir. Tamaşaçıların ruhu bu ya digər vəqədən lazımi dərəcədə mütəəssir ola biləcək qədər hazırlaşdırılmayı.

Biz Cavidin yaratdığı həyat təbii olmayıb, süni olduğunu və şəxsiyyətlərin əhvali-ruhiyyəsindəki incəliklərin və mühüm nöqtələrin meydana gəlməsi üçün lazımi şərait vücuda gətirilmədiyini bir yana buraxıb da ümumən söyləmək istərik. Həyatı olduğu kimi təsvir etmək istəyənlər heç bir vaxt fotoqraf olmaq istəməzlər.

Tamaşaçılar bu yardıma, daha doğrusu bu vüzulluğa ehtiyac görmədən özlərini həmin əsas nöqtələr, həmin təsir üzrə mühakimə edər, bu ya digərini müqəssir tapar, bu ya digərinə acıyar. Bu, ya digər halda ya ağlar, ya gülər. Bu, ya digər fikri çıxarır. Cavid də isə belə deyildir. O heç bir vaxt canalıcı, psixoloci halları lazımi qədər təhlil edib tamaşaçıların ürəklərini acılayır. Tamaşaçının hissi, qəlbi susur. Ancaq yeni paltara geyindirilmiş əsgü fikirləri əzbərləyərək evlərinə gedir. Qəlb susur, fikir çapalayır. Halbuki, belə birtərəfli əsərlərə əsər, sənət deyilməz. Keçək üçüncü cəhətə: Cavidin əsərlərinin quruluşu pək pozğundur. Məsələn, baxınca ya oxuyunca insan bir çox neçinlər arasında boğulub qalır.

VII

Şəxslərin keçmişləri, kim və nəçi olduqları, ümumən mahiyyətləri bəlli olmadığı üçün, tiplər bir qaç əsas təriflə də olsa təkmil edilməyib, qırıq və natamam qaldıqlarını və hər kəs əsərdə

bir (?) təşkil etdiyi kimi hərəkətlərinin də səbəbləri birər müəmmadan ibarət olub qalır ki, nəticə etibarı ilə tamaşaçı bir çox neçinlər arasında boğulub qalır. Bütün odalar, adətən, otel şəklini daşıyır. Bir taqım adamlar gəlirlər, gedirlər. Neçin? Bilinmir. Bir taqım adamlar qonuşuyor, çox vaxt kimlikləri də anlaşılmayır. Gecikmiş Qaratayı maarif müdiri buraxıb içməyə gedir. Afət ilə söhbət bitincə gəlib qonağı evə dəvət edir?!

Yıldırım, Əkrəm hər daim birər məhrəm kimi Cəlalın evində fırlanırlar. Bunları məhrəm edən nədir, bilinmir. Ancel Fransadan gəlib qəbul otağında ufaq bir sevimdən sonra atasının evidirmiş kimi, ötəki otağa keçir. Ora getmək lazım olduğunu nerədən bilirmiş əcəba? İnsanlar hərə birini sevir, başqasını alırlar. (Ərtoğrul-Alagöz). Birini sevirken başqasına gedirlər (Göyərçin-Cəlal). Bir yığın adam həpsi Fransaya göndərilir. Oradan geri həpsi İstanbulda bir saatda xəbərləşmişlər kimi bir otağa doldurulur. Burada da həpsi sürü ilə çıldırıb bir köyə toplanırlar. Hətta Yıldırım da Anceli qaçırtıb ora gəlir. Bunlar (zakaznoy) kimi təsir bağışlayır. Adamlar, təbiilik istədiyi kimi deyil, Cavidin arzu etdiyi yerdə bu ya digər hərəkəti icra edirlər. Səbəbləri isə bəlli deyildir.

Neçin? Neçin? Neçin? Səbəb yox. Cavab yox. Halbuki, təbii əsərlərdə hər hərəkət bir səbəb arxasında olmalıdır. Cavid isə adətən bu cəhətləri unudur. Çox vaxt "İblis"də olduğu kimi, bir yığın əlaqəsiz vəqələr və ümumən olduğu kimi bir yığın keçmiş, kimliyi mübhəm adamların bir araya toplanmasından bütün dünyanı, həyatı və təbiiliyi unudaraq əsər vücudə gətirir ki, bu da arzu edilməyən bir haldır.

Deyə bilərlər ki, bir realizm arşını alıb da romantizmdən yaxa qurtarmamış Cavidə ölçmək doğru olmaz. Müəyyən məktəb, ədiblər vardır ki, hər millətin tarix, ədəbiyyatında olduğu kimi, bizimkindən də təkrar edilməlidir.

Əvvəla, Cavid sırf romantik bir yazıçı deyildir. O gah romantik, gah idealist, gah realist kimi sentimentalistdir. Fəqət Cavid kim olursa, hankı məktəbə mənsub bulunarsa həmin məktəblər

üsulu ilə yazdıqlarına müvəffəq olmuşsa-olmamışsa fərq etməz. Şimdi Cavid var. Yazıyor. Ən doğru məktəbi-ədəbi indilik realizmdir və biz də hər kəsi bu arşınla ölçər və yazıçılarımızın da bu münval ilə yazmalarını arzu edərək. Keçmiş şairlərimiz başqa! "Məktəblər bizdə təkrar etməlidir" nəzəriyyəsini də qəbul etmirik. Çünkü bunsuz da mümkündür. Bizdə locno klassisizm dövrü gedirkən Sabir birdən-birə realizmə atıla bilmiş, Nərimanov öz "Pir"ini realizm ilə yazmış, müvəffəq də olmuşdur. Bu nəzəriyyə millətlər arasında əlaqə, güc olduğu zamanlar doğru olsa da, indiki əlaqə ilə başqa millətlərin ədəbiyyatından təcrübə almaq mümkün olduğu bir zamanda onu iddia etmək yersiz, bəlkə də gülüncdür.

Cavidin təqdir ediləcək müsbət cəhətləri də yox deyildir ki, bunları qeyd etməməklə həm yazdıqlarımız birtərəfli olur, həm də Cavidin haqqını inkar etmiş olurduq.

1. Caviddə su kimi duru, almas kimi saf, parlaq və oynaq bir lisan vardır ki, bu, islahına çalışan lisanımızın təkamül özülü ola biləcəkdir zənnindəyik. Zatən, bir millət üçün lisanı onun şairləri, ədibləri yaradırlar ki, Cavid də bu cəhətdən qiymətlidir. Bizcə, Cavidin orta bir yol götürmüş lisanı Azərbaycanda tətbiq ediləcəyi kimi, ərəbləşmiş Fikrət və Hamid lisanlarını da meydana çıxaracaqdır.

2. Caviddə hər kəsi məftun və əsir edəcək bir qüvvəyi-şeyriyyə vardır. Zatən, əsərlərinin ən böyük gözəlliyi və qüvvəti də burasındadır. Bizcə, "Afət" in bu qədər zəifliyi nəsr olmasındadır. Tamaşaçılar adətən səhnəyi unudur, Cavidin şeirlərindəki gözəlliklə əylənirlər. Biz bu şeir və lisanı ümumtürk aləmi-ədəbiyyat səhnəsinə xüsusi malımız kimi çıxara bilərik.

3. Caviddə bir də bir fəlsəfə vardır ki, bu, ədəbiyyatda bir əsas olmasa da, hər halda bir məziyyət kimi götürülərsə, əsərlərinin qüvvətlənməsinə yardım edir. Bu fəlsəfələrin həpsi yeni olmasa da, hər halda yeni və gözəl bir şəkildə meydana çıxarılır ki, bu da bir fəzilət və məziyyətdir.

4. Hər halda bu fəlsəfələr müxtəlif əsərlərdə bir-birinə təzad

təşkil etsələr də, Cavidin əsərləri fikir və fəlsəfə cəhətincə bir-birinin mütəmmimi olsalar da, olmasalar da, bircə, Cavid üçün bir nöqsan olmazlar.

Nə isə, bu qədər yazdığımız müsbət və mənfi cəhətləri belə bir cümlə ilə nəticələndirmək istəyirik. Ymumiyyətlə, Cavidin şeirləri, lisanı və fəlsəfəsi, səhnə əsərlərində yarpaqdan məhrum bir ağaca sancılmış allı-yaşılı çiçəklərə bənzəyirlər, bu ağacın yarpaqlanmasını və təbii bir hal, gözəl bir görünüş almasını arzu və ümidlə bərabər, məqaləmizin ümumi qismini bitirirkən, istər ümumən sənət və ədəbiyyat, istərsə Cavid və onun əsərləri xüsusunda yeri gəldikcə, parça-parça, dağınıq bir halda fikirləri aşağıdakı bir qaç sətirdə toplayır və xulasə edirik.

1. Sənət oxuculara, seyrçilərə və dinləyicilərə həzzi-mənəvi, həyəcani-bədii təmin etməkdir.

2. "Sənət sənət üçündür" mücərrəd deyil, eyni halda həyat üçün də olursa, həyatda xidmət elə bilərsə, daha gözəl və mükəmməl olmuş olur.

3. Şair yaşadığımız aləmi-həyatın parlaq bir mükkisidir. Xüsusilə Cavidə gəlincə.

4. Bir şair kimi Cavid daxili, mənəvi həyatı ilə məşğul olub, xarici həyatımızla, mühitimizlə və xüsusən xalqımız ilə yaşama-yır ki, bu birtərəflilik və nöqsandır.

5. Cavidin əsərləri mühit və cəmiyyətimizin ifadəyi-hal və keyfiyyəti deyildir.

6. Cavidin tipləri mənsub bulduqları cəmiyyət və millətlərin vəsafi-əsasınə, xüsusiyyətlərinə zidd nöqtələri havidirlər ki, bu xüsusiyyətlər mənfi də, müsbət də olsa, onlarla hesablaşmalıdır.

Cavid hal-hazırda ədəbiyyatımızın yoxsulluğu içində böyük bir mövqe tutur. Onun "Sənan", "Uçurum", "İblis" və "Afət" olmaq üzrə əsərlərində görünən eniş pilləsi "Sənan"dan sonra son əsəri olan "Afət"ədək varmış süqutu H.H. kimi bir çoxlarını da görülmə təşvişə hələlik ehtiyac hiss etdirmiyor.

Bir yazıcının həyatında belə hallar ola bilər. Biz burasını bir ziqzaq enişi kimi görmək istərik. Biz burasını daha müdhiş, daha

qüvvətli yeni hücum üçün sahildən uzaqlaşan dalğaların ricətinə bənzətmək istərdik. Biz Cavidin kəndisində bulunduğuna şübhə etmədiyimiz istedad dənizlərinin dərinliklərindən yeni qüvvət alıb hücum edəcək və xalqımıza mühit və həyatımızın qoynundan doğmuş bir dilbəri-ədəbi təqdim edəcəyini ümid və arzu edərik.*

CİM [Cəfər Cabbarlı]

* * *

Mən 90 il bundan qabaq yazılmış məqaləni bir də, iki də oxudum və iki böyük qələm sahibindən birinin digərini anlamamasına, ittiham etməsinə təəssüfləndim. Düşündüm: "Məqaləni sanki naşı bir tənqidçi yazmışdı." Fikrimdən dərhal vaz keçirəm. Cabbarlı bugün qəbirdən baş qaldırıb həmin əsərləri bir də diqqətlə oxusaydı, yəqin ki, başqa cür düşünər, başqa cür yazardı... Görünür, tənqidçi həmin əsərləri ya diqqətlə oxumamış, ya da məqalə üzərində işlərkən özünü pis hiss etmişdi. (Məqalənin zəif alınmasında başqa səbəblər də ola bilərdi?..)

Cabbarlı məqalədə türkləri həddindən ziyadə ideallaşdırır. Halbuki Cavid yazdıqlarını ondan pis bilmirdi... Tənqidçi Cavidin həmin əsərlərdə qarşısına qoyduğu məqsədə uzlaşmayan mülahizələr söyləyir, bir sıra hallarda "Uçurum", "İblis" və "Afət" faciələrinin məzmununu və bədii mahiyyətini təhrif edir. Bir neçə arqument gətirmək istəyirəm.

Cəfər Cabbarlı: "...Cəlalin şəri hərəminə, [Gövərçinə] öz gözü önündə izhar təəşşüq edlir, hətta hərəmi də başqalarla sevişir. Cəlal bunu görür..."

Tənqidçi buna irad tutur. Halbuki əsərdə bu başqa cürdür, çox təbii və inandırıcı verilmişdir. Gövərçinin ev müəllimi olmuş Əkrəm gerçəkdən onu sevir. Səyahətə çıxır. Qayıtdıqdan sonra Gövərçini ərə getmiş görür. Əsərdə bir-iki yerdə Əkrəm Gövərçinin əlini əlinə almaq istərkən, Cəlal bunu görür və s. Burada bir

* Məqalə Cəfər Cabbarlının "Mənim Tanrım – gözəllik!" kitabından (Bakı, 2000, səh. 203-218) götürülmüşdür. Burada bəzi ixtisarla verilmişdir.

qəbahət, bir sünilik, yaxud qeyritəbiilik yoxdur. Məncə, hər şey çox təbii və inandırıcıdır...

Cəfər Cabbarlı: "...İldırım [Yıldırım] götürək. O, öz namusunu belə özünə tapşırıran [Anceli] Cəlalın evində onun namusuna toxunur..."

Əsərdə belə bir şey yoxdur! Yıldırım Ancelə, ümumiyyətlə, toxunmur. Bu cəhətdən atası Uluğ bəylə onun dialoquna nəzər salmaq kifayətdir...

Cəfər Cabbarlı: "...bizcə, "Afət" bir əsər, sənət olmaqdan daha ziyadə bir şaşqınlıqdır."

Bu, qələm yoldaşına hörmətsizlik deyilmi?.. Cavidin görərkən onun böyük sənətkarlığının zəhmindən qaçıb gizlənən bir adamın bu cür fikirlər söyləməsi yalnız və yalnız təəssüf doğurur.

Cəfər Cabbarlı: "...Ərtoğrul ["Afət"də] kəndisindən xoşlanmadığı Qaratayı öz evində təhqir edir. Nərdə qaldı, əcəba türklüyün bütün dünyada şöhrət qazanmış qonaqsevərliyi?.."

Tamamilə yersiz və əsassız bir irad və ittihamdır; hissə qapılmaq, türkləri ifrat dərəcə ideallaşdırmaqdır. Möhtərəm yazıçı məndən də yaxşı bilirdi ki, Cavid tarix yazmırdı, Cavid bədii əsər yaradırdı...

Məqalənin ruhunu Cavidin, demək olar ki, bir sənətkar kimi, inkarı təşkil edir. Hissi düşüncənin rəşional düşüncəni üstələməsi göz önündədir.

* * *

Əziz Şərif

"Uçurum"

O zaman "Uçurum" haqqında, mənim məqalələrim həm rusca "Zarya Vostoka"da, həm də azərbaycanca "Yeni fikir"də çap edilmişdi. Hüseyin Cavidin "Yeni fikir"də oxuduğu və "pək nakafi" bulduğu məqalə ilə oxucuları tanış etmək üçün onun mütabiq sətirlərini buraya köçürürəm:

"...Müqtədir şairimiz Hüseyin Cavidin səhnədə, gördüyümüz və əlyazısını oxuduğumuz "Uçurum" dramı nöqsanlı və islahə

ehtiyacı bir pyesdir. Hüseyn Cavid şairdən başqa, filosof və ədibdir. Bu pyesdə şair Hüseyn Cavid nə qədər qüvvəli isə, ədib filosof Cavid o qədər zəif və naqisdir.

Hüseyn Cavidin yazdığı tiplər solğun rəngli, həqiqətdən uzaq birər əkslərdir. Bunlar hərtərəfli, dolu və kəskin tiplər deyil. Hər bir tipi ayrılıqda götürərsək, görərik ki, bu tiplər məişətdən çıxarılmış deyil, ağıldan və təbdan yaradılmış birər surətlərdir..."

Qəzet səhifəsi üçün teatr tamaşası haqqında yazılmış resenziyada əsərə həsr edilmiş bu müxtəsər tənqid şair dostumu qane etməmişdi. O, məndən müfəssəl və konkret təhlil tələb edirdi. Bəlkə də o, haqlı idi, lakin onun gözlədiyi və tələb elədiyi müfəssəl təhlil və tənqid curnal üçün yazılmış daha geniş həcmli məqalədə, ya xüsusi əsərdə mümkün olardı. Yəqin ki, şair dostum mənim vaxtı ilə Tiflisdə "Maral" pyesi haqqında onunla elədiyim söhbətləri xatırlayıb. "Uçurum" haqqında da eləcə söhbətləri arzu edirmiş ki, istifadə etmək üçün məndən "uç-beş muhum nöqtəsinə işarət" edilməsini tələb edirmiş.

Eyni əsər haqqında "Zarə Vostoka"da dərc edilmiş bir neçə sətrini də tərcümə edilib buraya köçürülməsi, mənəcə, yersiz olmazdı.

Məqalədə yazırdım:

"Hüseyn Cavidin əsərlərindən ikinci tamaşa üçün türk truppası onun "Uçurum" adlı müasir pyesini seçmişdir.

Pyes gözəl şeirlə yazılmışsa da, məzmunca "Şeyx Sənan"dan çox zəifdir.

Pyesdəki tiplər olduqca solğundur. Pyes bütünlükdə genişləndirilməmiş, bəzən tamamlanmamış sücetin protokolu kimidir. Pyesin bu günə kimi nəşr edilmədiyindən və səhnə üçün əlyazmasından istifadə edildiyindən, görünür ki, müəllif onu yenidən işləmək niyyətindədir. Başqa cür ola da bilməzdi. Hüseyn Cavid o qədər ehtiyatlı şairdir ki, tamamlanmamış əsərini nəşrdən buraxmaz..."

"Uçurum" dramı ancaq üç il sonra, 1926-cı ildə ("Peyğəmbər",

"İblis", "Şeyda"dan sonra) Bakıda Azərnəşr tərəfindən nəşr edilmişdi. Görünür, bu üç ilin müddətində müəllif öz əsəri üzərində yenidən işləməyi lazım bilmişdir.

Lakin bu əsərin üzərində işləmiş olsa da, ondakı qüsurları dəf edə bilməmişdir. Məncə, indiki halında da bu əsər şair dostumun o biri əsərlərinə nisbətən xeyli zəifdir.¹

* * *

Həmin üç ilin müddətində dramaturqun əsər üzərində yenidən işləyib-ışləməməsi dəqiq məlum deyildir. Müəllifin 1926-cı il nəşrində "qüsurlarını dəf edə bilməməsi" onu göstərir ki, o, əsər üzərində yenidən işləməmişdir. O ki qaldı əsərin "zəif" olmasına, məncə, əsər zəif deyil, Azərbaycan ədəbiyyatında həmin "mövzuda yazılmış əsərlərin" (əslində həmin mövzuda elə bir əsər yazılmamışdır) bədii və dramaturci cəhətdən ən məzmunlusu və mükəmməlidir.

1920-ci illərdə "Uçurum"a geniş tənqidi məqalə yazanlardan biri Mustafa Quliyev olmuşdur. O, məqaləsini bu başlıqlar altında qələmə almış və çap etdirmişdir: "Dramın məzmunu", "Müəllifin xətaları", "Qayəsizlik", "Bədbinlik", "Nəticə". İddia etmişdir ki, faciə 1905-1906-cı illərdə yazılmışdır. Nə üçün?..

Cavid onu, o da Cavidi yaxşı tanıyırdı. Hər ikisi Pedaqoci İnstitutda dərs deyirdilər və s. Görünür, Quliyev məqaləni yazarkən dramaturqdan məlumat almamış, əsərdə təsvir edilən hadisələrdən çıxış edərək həmin iddianı irəli sürmüşdür. Əslində Cavid dramaturci yaradıcılığa 1910-cu ildə başlamışdır. 1905-1906-cı illərdə İstanbula təzəcə ayaq basan şair "Uçurum" faciəsini necə yazabilirdi?.. Bu, absurddur! Müəllif sağlığında nəşr etdirdiyi kitabların sonunda faciənin 1916-cı ildə yazdığını göstəmişdir...

"Uçurum"da cərəyan edən hadisələrlə ilgəli tənqidçi XX əsrin ilk onilliyində Türkiyənin ictimai-siyasi və mədəni həyatında baş vermiş hadisələrə nəzər salmış, diqqəti Sultan Əbdül Həmid

¹ Əziz Şərif. Keçmiş günlərdən, Bakı, 1977, səh. 131-132.

dövründə ölkədə irtıcanın daha da kəskinləşməsinə, zülmün ərsə qalxmasına və s. yönəlmişdir. Dramaturq pyesdə bir yerdə, üstüörtülü şəkildə, Uluğ bəyin dili ilə həmin hadisələrə münasibət bildirmişdir:

- Bəni dinlə,
 Bən də köyə dönməliyim səninlə.
 İstanbuldan yoruldum, bıqdım artıq!
 Gözəl şəhər, fəqət yazıq, pək yazıq!
 Bir taqım duyğusuz, sönük qüvvətlər
 Şu ölkəyi [Türkiyəni] bir heçliyə sürüklər.
 Uzaq qaldıqca Bosfor mühitinə,
 İnsan az-çoq təsəlli bulur yenə.
 Yaqlaşınca könül həmənin diskindir,
 Həp nəzər dəyişir də ruh incinir. ¹

Şair XX əsrin əvvəllərində Türkiyədə və İstanbulda baş vermiş ictimai-siyasi hadisələri bədii cəhətdən çox incə və yığcam formada belə vermişdir. 1905-1909-cu illərdə İstanbulda baş vermiş hadisələrin, o cümlədən gənc türklər inqilabının və Sultan Əbdül Həmid reciminin canlı şahidi olmuşdur. Şairin 5-6-cı və sonrakı misralarında Uluğ bəy həmin sözləri təsadüfən söyləmiş...

Quliyev fikrini əsaslandırmaq üçün ədəbiyyat tarixçisi və tədqiqatçı İsmayıl Hikmətin "Türk ədəbiyyatı tarix" kitabından bəzi sitatlar gətirmiş, türk burcuaziyası ilə mütərəqqi ziyalılar arasında gedən mübarizənin mahiyyətini qiymətləndirməyə çalışmış və yazmışdır: "O zamankı Türkiyə ya gərək qəti olaraq Əbdül Həmid üsulu ilə əlaqəyi kəsib islami tendensiyaları məhv edib Türkiyə həyatının avropalaşmasına... başlaya idi və yaxud da Avropa dövlətlərindən birisinə müstəmləkə olaraq qalardı... Hüseyin Cavidin "Uçurum"unda o zamankı Türkiyənin hankı halları əks etdirilmişdir?" ²

¹ Hüseyin Cavid. Əsərləri, 5 cildə, II cild, Bakı, 2005, səh. 287.

² Mustafa Quliyev. Hüseyin Cavidin "Uçurum"u, "Maarif və mədəniyyət", №12 1926, səh. 21.

Tənqidçi suala cavab verməyə və faciənin əsas surətləri haqqında oxucularda dolğun təsəvvür yaratmağa çalışmışdır. Quliyevə görə, Cəlal və Gövərçinin ailə həyatının pozulmasında Cəlalin Avropa mədəniyyətinə birləşməsi, "Ancel kimi sadəlövhtə, ağılsız bir qıza" iltifat bağlaması olmuşdur. Avropa burcuca mədəniyyətinin ailə həyatına təsirini əsərdə qeyd etmiş müəllif, Əkrəmi bu mənfi təsirə müqavimət göstərəcək bir tip kimi yaratmışdır. Heç şübhəsiz ki, müəllif bu qəhrəman vasitəsilə o zamankı Türkiyənin ictimai hallarına olan əlaqəsini təyin edir. O qeyd edir ki, Avropa mədəniyyətinə birləşmək, dolayısı ilə bir ailənin dağılmasına səbəb olur. Türkiyədəki Qərb cərəyanı Əbdül Həmid üsulu ilə panislamizm tendensiyasının irəliləməsinə səbəb olmuşdur. Panislamizm cərəyanının irəliləməsinə çalışanlar Əbdül Həmid və ruhanilər olmuşlar.

Cavidin "Uçurum"unda panislamizm məsələsi yoxdur, türkləşmək məsələsi var; Qərb cərəyanı və avropalaşma problemi var. Dramaturq əsərdə, ümumiyyətlə, Avropa mədəniyyətinə qarşı çıxmır. O istəyir ki, müasir türk gəncləri Avropadan çürük bir züppəlik (modabazlıq) və əxlaqsızlıq deyil, fəzilət, himmət, ciddiyyət və vüqar alsınlar.

Quliyevin fikrincə, Cəlal romantik bir surətdir. O, xəyala və utopiyaya qapılır. "Sənət sənət üçündür" nəzəriyyəsinin tərəfdarıdır. Əkrəm Cəlali "bir propoqandaçı rəssam" kimi görmək istəyir. Tənqidçi fikrini əsaslandırmaq üçün Əkrəmin "Bən böylə bir rəssam olsaydım əgər" və Cəlalin "Əvət, bu pək gözəl düşüncə, lakin" misraları ilə başlanan monoloqlarını misal çəkir. Hesab edir ki, Əkrəmin Cəlali Hicaz ölkələrinə səfər etmək, Məhəmməd peyğəmbərin cavan vaxtında Hira dağında təsvirini vermək, şanlı türk ölkələrini gəzmək və s. təklifləri əsərdə dramaturq tərəfindən bədii cəhətdən düzgün həll edilməmişdir. Əkrəmdə müəyyən dərəcədə panislamizm (məncə, türkçülük), Cəlalda pantürkizm (mənzə, avropaçılıq, qərbçilik) meyli vardır. Bu dəvət kimə xeyirlidir? "Əlbəttə, Sultana və onun əyanlarına. Pa-

nislamizm və pantürkizm məsələlərinin həlli üçün edilən bu dəvət gənclərin diqqətini inqilabi məsələlərin həllindən uzaqlaşdırmaq üçün edilən dövətdən başqa bir şey deyildir."

Məncə, "Uçurum" faciəsində nə o cür, nə də bu cür dəvət vardır. Əsərə ideoloji və dövrün yazıçılar qarşısında qoyduğu tələblər baxımından yanaşan Quliyev, orada bir qayəsizlik görürdü. Hesab edirdi ki, "Dramada təsvir edilmiş qəhrəmanlar şəxsi səadət və rahatlıqlarından başqa bir şey düşünməyirlər."

Mustafa Quliyev əsərdə kənd həyatının şəhər həyatına qarşı qoyulması tendensiyasından yaranan vəziyyəti "bədbinlik əlaməti" kimi qiymətləndirmişdir. Məncə, burada elə bir bədbinlik əlaməti yoxdur. Əksinə, kəndlə şəhər arasındakı əksiliklər və bunun ailə münasibətlərinə təsiri əsərdə təbii verilmişdir.

Tənqidçi Cəlali "meşşan", Əkrəmi "meşşan filosof mütəfəkkir" hesab etmişdir. Belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, dramaturq faciədə yalnız o zamankı Türkiyənin panislamizmi və irtica hallarını qeyd edə bilmişdir. Şairə "Bəs qəzetlər nəşr edən, firqələr təşkil edən, həyatı yenidən qurmağa çalışan gənclər neredədir?.." sual verən tənqidçi bu nəticəyə gəlmişdir: "Meşşan həyatın təsvirinə qapılmış müəllif, kəndisi ilə insan həyatının mənasını düşünməyən bir bədbin olmuşdur." ¹

Bu cür mülahizələr yürütmək o dövrün tənqidçiləri üçün səciyyəvi idi. Tənqidçilər, o cümlədən Mustafa Quliyev Caviddən əsərlərində olmayan, fəqət arzu etdikləri və fikirlərində tutduqları məsələləri tələb edirdilər. Nəticədə əsərin kontekstindən uzaqlaşır, kommunist partiyasının yazıçıdan və ədəbiyyatdan tələb etdiklərini qabardır və önə çəkirdilər. Quliyev də beləcə... O, "Uçurum" faciəsində olmayan, təsvir edilməyən, bəlkə də dramaturqu heç düşündürməyən və ağına gəlməyən məsələlərin təsvirini tələb edirdi və yazırdı: "Avropa burcua mədəniyyətinin Türkiyə gəncliyinə olan mənfi təsirlərini irəli sürərək, müəllif özü

¹ Mustafa Quliyev. Hüseyin Cavidin "Uçurum"u, "Maarif və mədəniyyət", №12 1926, səh. 24.

belə sezmədən [?!] panislamizmi tendensiyasını və feodal əhvalını inkişaf vətəqdir etmişdir."

Bu, absurddur!.. Müəllif fikrini təhrif etməkdən başqa bir şey deyildir.

İsrafil Cahagirov* "Uçurum" mənzum faciəsinin romantizmin estetikası və "Sənət sənət üçündür" nəzəriyyəsinin təsiri altında yazıldığını iddia etmiş və demişdir: "Azərbaycana Türkiyədən romantizm toxumunu gətirən Hüseyn Cavidin 1906-cı ildə [?!] yazılmış "Uçurum" dramasında Türkiyənin o zamankı vəziyyətini təsvir etmək təşəbbüsünü hiss edirik. Hüseyn Cavid aristokrat Türkiyənin avropalaşma arzusu ilə, yaşadığı mühitə yanaşmış, bu xüsusda öz təəssüratlarını bildirmişdir."

Cahangirovun bəzi mülahizələri Cabbarlının, Quliyevin və b. mülahizələri ilə səsləşir. O hesab etmişdir ki, Cavidin qəhrəmanı türk-tatar ölkələrindən ilham alırlar, romantikdirlər. Türk gəncliyi öz vətəninə vurulmağı Avropaya vurulmaqdan əhəmiyyətli bilir. Onları Avropadan yalnız "həqqi bulmağı" məsləhət görür... Cahangirovun fikrincə, "Cavid bütün varlığı ilə o zamanın avropalaşmasına qarşı çıxır." "Cavid özünü tamamilə Şərqi fanatiki və Avropa mədəniyyətinin tam düşməni göstərmək üçün o, bütün əsər boyu bir-iki cümlə ilə yaxasını çəkmək istəyir. Cavid aristokrat gəncliyə müraciət edərək, onları "doğru yola" təşəbbüsündə bulur. Cavid bununla ac qurda ət yemək əvəzinə saqqız çeynəmək məsləhətində bulunur." Tənqidçi bu cəhətdən Uluğ bəyin "O gün ki, İstanbulda" misrası ilə başlayan monoloqunu misal gətirir. Köy və şəhər həyatından danışarkən yazır: "Cavid bütün əsər boyu başqa pyesalarında olduğu kimi, feodal və dədə-baba halında donub qalmış olan kənddə davranmaq və "Həp yaşayır qayğısız, gurlusuz bir yerdə" deyərək, sakit yaşayış arzusundə bulunur." ¹

O, "Uçurum"u dramaturqun "xəstə dövrü"nin məhsulu hesab

* Bəzi mənbələrdə İsrail, bəzilərində İbrahim Cahangirov. Qulam Məmmədliyə adını soruşdum, o, "İstafildir" dedi.

¹ İ.Cahangirov. Azərbaycan Dövlət Bədayi Teatrosu, Bakı, Azərneşr, 1932, səh. 72.

etmiş, göstərmişdir ki, həmin xəstəliklər "Şeyx Sənan" və "Topal Teymur" dramalarında təkrar olunmuşdur. O, "xəstə dövr" deyərkən dramaturqun Əbdül Həmidlərin təsirindən, Tələt və Ənvərlərin türkçülük ideyalarından tamamilə azad olmadığını nəzərdə tuturdu. İddia edirdi ki, müəllif "Uçurum"da paxriarxal iqtisadi münasibətə və köhnə Türkiyəyə qarşı çıxmaq əvəzinə, onu idealizə edir. "Şeyx Sənan"la "Uçurum"u müqayisə edərək, yazırdı ki, hər iki əsər "mistisizm və bədbinliklə doludur." "Uçurum" kimi müəllifin başqa dram əsərləri də bədbinlik və göz yaşları ilə yögrulmuşdur.

Onun mülahizələri əsərin təhrif edilməsinə nümunə ola bilər.

- ...Hüseyn Cavid və Cəfər Cabbarlı kibi romantizmə qapılan və milli burcuaziya məfkurəsi daşıyan dramaturqlar, Şura hökumətini... tanımaq istəmədilər. Bunlar keçmiş dövrlərdə başlamış əski məqsədləri təbliğ etməkdə davam etdilər. Buna misal olaraq "Topal Teymur"u və "Oqtay Eloğlu" əsərlərini göstərmək olar.

Hüseyn Mehdi: - "Uçurum" və onun müəllifi Sultan Həmid Türkiyəsinə qarşı amansız mübarizə edən inqilabçıları göstərməkdən boyun qaçıraraq patriarxal-feodal kəndlini bu ağır vəziyyətdən qurtarmağın yeganə yolu saymışdı...

Məmməd Kazım Ələkbərli: - Bəzi yazıçılarımız və tənqidçilərimizdə görüldüyü kibi, inqilabi romantizmin məzmununu inkar etmək, yaxud buna burcuaziya və xırda burcuaziya reaksiyon romantizminə baxan bir nəzər ilə baxmaq doğru deyildir. Belə hərəkətlər inqilabi romantizmi həqiqiylə anlamamaqdan irəli gəlir... Misal üçün indi bütün varlığı ilə Şura platformasında durmuşlardan sevimli yazıçılarımız Cəfər Cabbarlının ilk əsərləri sırasından "Aydın" və "Oqtay"yını ["Oqtay Eloğlu"] və Cavidin "Uçurum"unu göstərə bilərik. Bu əsərlərdə mübarizənin həqiqi mənası kölgədə qalmışdır. İrəli çəkilən qeyri həyatiləşmiş romantik tiplərdir... ¹

¹ M.K.Ələkbərli. Ədəbiyyat və tənqidimiz haqqında ümumi qeydlər, "İnqilab və mədəniyyət", №6-7 1934, səh. 39-40.

Hüseyn Cavid bəraət aldıqdan sonra "Uçurum" faciəsi barəsində elə bir ciddi araşdırmalar aparılmamışdır. 1960-cı ildə görkəmli ədəbiyyatşünas Məmməd Cəfər monoqrafiyasında əsərə bir neçə səhifəlik yer vermişdir. Həmin hissədən bir parçanı oxuculara təqdim edirəm.

Məmməd Cəfər

"Uçurum"

... "Uçurum"la Cavid təsirli, sarsıdıcı bir ailə faciəsi yararmışdır...

"Uçurum"da şairin görüşlərində olan ziddiyyətləri, müəyyən mənfi cəhətləri əks etdirən səhnələr də yox deyildi. Məsələn, onun bu əsərdə yaratdığı müsbət surətlərdən biri, Göyərçinin atası qoca Uluğ bəydə müəyyən dərəcədə köhnəliyi idealizə etmək, patriarxal adət-ənənələri üstün tutmaq meyli vardır. Gənc fəlsəfə maraqlısı Əkrəm də kənd həyatını şəhər həyatına qarşı qoyan, cəmiyyətdən mümkün qədər uzaq gəzməyə çalışan, çox sevdiyi fəlsəfənin də boş, gərəksiz olduğu nəticəsinə gələn bir skeptik idi. Əkrəm ümumiyyətlə Qərb mədəniyyətinə xor baxır, müsəlman Şərfinin patriarxal həyatını, adət-ənənələrini idealizə edir.

Cavidin Türkiyədə belə tiplərə də rast gəldiyini qətiyyənlə şübhə altına almaq olmaz. Onun əsərinin zəif cəhəti bu surətlərdə deyil, bəlkə şairin onlara, xüsusən Uluğ bəy və Əkrəmə müəyyən dərəcə rəğbət bəsləməsində idi. Cavid bu əsərində türk zadəgan gənclərinin təqlidçiliyinin, modaçılığının çox mənfi bir görüş, mənfi bir əxlaqi keyfiyyət olduğunu düzgün dərk etdiyi halda, bundan daha mənfi bir keyfiyyət olan türkçülüyn, köhnə adət-ənənələri inadla müdafiə etmək və onu yeniliyə qarşı qoymaq xəstəliyinin Türkiyə ictimai mühitində çox mürtəcə bir görüş olduğunu dərk etməmiş, hətta Əkrəm surətində özü də bu mürtəcə görüşlərə müəyyən dərəcədə rəğbət bəslədiyini göstərmişdir. Doğrudur, "Uçurum"da türkçülükdən siyasi bir məfkurə kimi bəhs edilməmişdi. Əsərdə qədim türk adət-ənənələrini müdafiə edən surətlər də sadəcə modaçılığı, Qərbin çürük burcuca mədəniyyətini, təqlidçiliyi pisləməklə kifayətlənirdilər. Gənc İldırım Əkrəmin təbliğ etdiyi köhnə fikirlərə qarşı: "Hirra, mələk hər birər əfsanədir, şimdi artıq həqiqət dövründəyiz biz" deyir-

di. Bünunla belə, hər necə olsa da, müəllifin Uluğ bəy və Əkrəm kimi geridə qalmış zümrələrə, köhnəpərəstlərə muəyyən rəğbət bəsləməsi onun görüşlərində ən zəif cəhətlərdən biri idi.¹

3.15. "Uçurum"un teatr tamaşası və tənqidi

Faciənin tamaşasına ilk resenziya yazanlardan biri Tamaşaçıdır. O, Azərbaycan ictimai-siyasi həyatında və ziyalıları arasında üç cərəyanın nümayəndələrini görür:

1. Qərbə uyub Şərqi dananlar; hər şeyi Qərbdə arayanlar; Qərb yaşayışını kor-koranə təqlid edənlər.

2. Birincilərin tam əksinə gedənlər; hər şeyi Şərqdə arayanlar; ifrat şərqiçiliyə qapılanlar.

3. Türk adət və ənənələrini üstün tutmaqla bərabər, Qərb mədəniyyətini də qiymətləndirənlər; Şərq və Qərbin bütün fyuzatlarından istifadə etməyə çalışənlər.

"Uçurum"a bu baxımdan yanaşan Tamaşaçı, Kazım oğlu istisna olmaqla, dövrün bir sıra tənqidçilərindən fərqli olaraq, əsərin bədii mahiyyətini daha yaxşı duymuşdur. Qeyd etmişdir ki, Türk Səhnəsində mövqə tamaşaya qoyulmuş yeni pyesalardan Cavidin "Uçurum" nam əsərində məxzur üç cərəyan gözəlcəsinə inikas ediyor. Cəlal birinci, Əkrəm ikinci, Uluğ bəy üçüncü cərəyanın nümayəndəsi olmaq üzrə "səhnə tamaşada həyat milliyəmizi öylə gözəl təsvir ediyor." Pyesin tamaşası barəsində yazır: "Türk Teatrosu oktyabrın 18-də [1922-ci ildə] məxzur "Uçurum" ilə başladı. Baş rollardan Cəlali A.M.Şərifzadə, Əkrəmi Kazım Ziya, Uluğ bəyi Atamalıbəyov, Gövərçini Məxfurə xanım, Anceli Mərziyə xanım oynadı." ²

Tamaşaçı yazırdı ki, Cəlal rolunu ifa edən aktyor tamaşanın əvvəlindən axırnadək özünü elə hazırlamışdı ki, tamaşaçı son pərdədə bütün kainatın Cəlal üçün uçurum təşkil etməsini yalnız Gövərçinin rədd etməsindən doğan şəxsi bir faciə kimi deyil, mənliliyini unutmş, təqlidçiliyə uyan bir kütlənin axırının uçurum olduğunu anlatsın. (Görünür, burada dramaturqun aktyor

¹ Məmməd Cəfər. Hüseyn Cavid, Bakı, 1960, səh. 112-113.

² Tamaşaçı. "Uçurum", "Kommunist", 20 oktyabr 1922, №233.

dostuna məsləti də az rol oynamamışdır.)

Bununla belə, o, aktyorun oyununda qüsur və çatışmazlıqlar da görürdü. Hesab edirdi ki, artistin rola girə bilməməsi, daha aydın söyləyim, artistin öz rolunun ruhunu öyrənməyərək ona səthi nəzərlə baxması, danışiq ilə hərəkətlərinin uyğun olmaması bunu [obrazın səhnə həllini və şərhini] bir daha dərinləşdirirdi. Cəlal rolunda həddindən ziyadə sünirlik və çılgınlıq rolun ruhuna müvafiq deyildir."

Tamaşaçı Əkrəm rolunun ifaçısı Kazım Ziyanın oyununu bəyənir, Gövərçini ifa edən aktyor barəsində yazırdı: "Məxfurə xanımın rolu öz təbiətinə o qədər müvafiq idi ki: bəncə yaxşı oynamaq əlindən gəlməzdi. Gövərçin rolunu Məxfurə xanım pək gözəl ifa etdi."

- Mərziyə xanım bir fransız səfil qadınının rolunu yaxşı yaratdı. Edmon - Gəraybəyov özünün gələcəkdə yaxşı bir aşiq olacağını isbat etdi. Ona tez-tez aşiq rolları verilməlidir ki, bu rolda mahirləşsin.

Tamaşaçı Yıldırım rolunun ifaçısı Möhsün Sənaninin oyunundan, bütövlükdə aktyor ansamblının tamaşanın ümumi ahəngini gözləməsindən razı qalmışdır. Aktyorların dram təliminə və səhnə mədəniyyətinə yiyələnmələrinə ciddi ehtiyacı olduğunu xüsusi qeyd etmişdir. Bu məqsədlə ayrıca teatr məktəbinin açılması fikrini irəli sürmüşdür. Diqqəti aktyorların səhnə savadsızlığına, səhnə nitqlərinin qüsurlu olmasına cəlb etmişdir. Əsərdə təsvir edilən surətlərin geyimləri ilə aktyorların geyimləri arasında bir uyğunsuzluq olduğunu nəzərdən qaçırmamış, "orman" sözünü üç aktyorun üç cür tələffüz etməsini bir qüsur kimi diqqətə çatdırmışdır. Gövərçinin - Məxfurə xanımın ucadan yarıhıcaz, yarışərqi səpgisində türkü oxumasını tənqid etmişdir.

Cavid teatrı tarixində "Uçurum" 1922/23-cü il teatr mövsümündə Bakıda Hökumət teatrında tamaşaya qoyulmuşdur. Biliyimə görə, bugünə qədər həmin əsər Bakı teatrlarında tamaşaya qoyulmamışdır. Teatr ictimaiyyəti 2022-ci ildə "Uçurum"un ilk tamaşasının 100 illiyini qeyd etməyi unutmasa yaxşıdır...

Qurani-Şərifdən "Əl-hicr" ("Daşlı sahə") surəsi

26. Biz insanı quru [toxunduqda saxsı kimi səs çıxaran] və qoxumuş [və ya torpaqdan təcridlə dəyişib başqa şəkllə düşmüş] qara palçıqdan yaratdıq!

27. [Ya Rəsulum!] Xatırla ki, bir zaman Rəbbin mələklərə belə demişdi: "Mən quru və qoxumuş [dəyişib başqa şəkllə düşmüş] qara palçıqdan insan yaradacağam!"

29. Mən ona surət verib ruhumdan üfürdüyüm zaman siz ona [ibadət yox, təzim məqsədilə] səcdə edin!"

30. Bundan sonra mələklərin hamısı ona [təzim məqsədilə] səcdə etdilər.

31. Təkcə İblisdən başqa! O, səcdə edənlərlə birlikdə olmaqdan imtina etdi.

32. [Allah buyurdu:] "Ey İblis! Sənə nə olub ki, səcdə edənlərlə birlikdə səcdə etmirsən?"

33. Şeytan dedi: "Sənin quru və qoxumuş qara palçıqdan yaratdığın insana səcdə etmək mənə yaraşmaz!" [Adəmə səcdə etmək mənim üçün düz olmaz, çünki mən oddan yaranmışam. Od isə torpağı yandırdığına görə ondan üstündür!]

34. Allah buyurdu: "Cənnətdən [və ya səmələrdən] çıx. Sən məlunsan! [Dərgahından qovulmuş və rəhmətindən kənar edilmişsən!]

35. Sən qiyamət günüünə qədər lənətlənmişsən!"

36. İblis dedi: "Ey Rəbbim! İnsanların [qəbirlərindən qalxıb] diriləcəkləri günə [qiyamətə] qədər mənə möhlət ver!"

37. Allah buyurdu: "Sən möhlət verilənlərdənsən"

38. Ancaq məlum vaxta [İsrafil surunu birinci dəfə çalana və bütün məx-luqat məhv olana] qədər!

39. İblis dedi: "Ey Rəbbim! Məni azdırmağına [rəhmətindən kənar etməyinə] and içirəm ki, mən də insanlara [pis əməllərini, günahlarını] yer üzün-də yaxşı göstərib onların hamısını yoldan çıxaracağam!"

40. Yalnız Sənin sadıq bəndələrindən başqa!"

41. Allah buyurdu: "Bu [əmrinə itaət etmək] Mənim düz yolumdur!"

42. Sənə uyan azğınlar istisna olmaqla, bəndələrim üzərində [onları yoldan çıxarıb günaha vadar etməyə] sənin heç bir hökmün olmaz! ¹

¹ Qurani-Kərim (ərəb dilindən tərcümə edənlər Vasim Məmmədliyəv və Ziya Bünyadov), Bakı, Azərənəşr, 1922, səh. 229-230.

* * *

Dünyada olan bütün varlıq öz təbiəti etibarilə mükəmməlləşməyə cəhd edir. Mükəmməlliyə cəhd öz mahiyyəti etibarilə xeyirdir. Şər dünyanın nizamına ziddir, onun əslı yoxdur. Allah şər yaratmır. Şər insanların özlərinin törəməsidir. Şər əməlləri törədənlər kainatın nizamına, təbiətin qanunauyğunluğuna qarşı çıxırlar. Təbiət gərəksiz, lazımsız heç nə yaratmır, şərin isə heç bir lüzumu yoxdur.

Əbu Əli İbn Sina

"İblis" əsəri birinci növbədə imperialist müharibəsi əleyhinə yazılmış faciədir.

Əli Sultanlı

Hər bir məsələyə müdaxiləsi faciəni fəlsəfiləşdirir. Faciədə İblis obrazı həm əsas obraz, həm də süceti hərəkətə gətirən bir vasitədir.

Əli Sultanlı

Cavidin bütün əsərləri içində "İblis" qədər həyati və realist bir əsər yoxdur zənn edirəm.

Abdulla Şaiq

Hüseyn Cavid "İblis"də dünya müharibəsinin dəhşətli səhnələrini insanın qorxunc təbiətində mücərrədləşdirərək, romantik yolla həll edir.

Əli Sultanlı

İblis kəskin ağla və sarsılmaz iradəyə malikdir. Dodaqlarından uçan hər söz məntiqli, hər bir hərəkət və fəaliyyət ağıl və mühakiməyə uyğundur.

Abdulla Şaiq

"İblis" bir dram əsəri olmaqla bərabər, gözəl bir poeziya nümunəsidir.

Əli Sultanlı

Təbii kompozisiyanı mövzunun tərkibi doğrurmalıdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən "İblis" faciəsinin kompozisiyası mövzu ilə həmahəng səslənir.

Əli Sultanlı

Dram hərəkət və əks hərəkətdən, iki qüvvənin bir-birilə çarpışmasından ibarətdir. İblisin səhnədə görünərək fəaliyyətə başlaması ilə rəbt (zavəzka) başlar və bir-birinə zidd olan bu iki qüvvənin çarpışması və nəticədə hankı birinin qalib gələcəyi hər kəsi maraqlandırır.

Abdulla Şaiq

Arif russoçudur. Russoizm bütün Türkiyədə yayılmışdı. Cavid bu dünyagörüşünü Türkiyədən gətirərək, onu tolstoyçuluqla birləşdirmiş və bir neçə əsərində vermişdir.

Əli Sultanlı

Arif o zamankı Türkiyə üçün konkret və tipik obraz idi.

Əli Sultanlı

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

"İblis" mənzum faciəsi

*Birinci dünya müharibəsində
toplar və tüfənglər deyil, hər
ölkənin ədəbiyyat və fəlsəfəsi ilə
bəslənən beyinlər də ayrıca
əhəmiyyətə malikdir.*

H.Cavid

4.1. Sənətkar və zaman

Ön söz

Hüseyn Cavid bir şeirində demişdi:

Əsr, yirimininci əsrdir!

Vəzifəsi pək ağır...

Ulu şair vəzifəsi pək ağır olan XX əsrdən, qüdrətli və uzaqgörən bir sənətkar olaraq, üzü ağ və alnı açıq çıxdı. Öz zamanının və əsrinin yavrusu olaraq qaldı və qalacaq. Əsrlər boyu yaşayacaq, seviləcək, oxunacaq, əsərləri oxucu və tamaşaçılara böyük zövq verəcək. Qeyriadi bədii əsər olan "İblis" də beləcə!.. "İblis" təsadüfən yazılmadı. Onu zaman yaratdı, zaman yazdırdıtdı!..

Bu dahiyənə əsər nəinki Hüseyn Cavid yaradıcılığında və Azərbaycan türk ədəbiyyatında, həmçinin dünya ədəbiyyatında xüsusi yer tutur; dünya ədəbiyyatında İblis mövzusunda yazılmış ən gözəl və dəyərli əsərlərdən biridir. Öz ümumbəşəri mahiyyətinə, məzmun və ideyasına görə özündən əvvəl və sonra yazılmış əsərlərdən seçilir. Dramaturq dərin fəlsəfi məzmunla malik olan bu əsəri böyük ilhamla və elə bil ki, birnəfəsə yazmışdır. Onun parlaq istedadı və dahiyənəliyi həmin əsərdə daha qabarıq nəzərə çarpır. Faciənin kamil sənət əsəri olmasında şairin bədii qüdrəti və sənətkarlığı, bilik, bacarıq və zəkası müstəsna rol oynamışdı. Şair faciədə fəvqəladə bədii ustalıq nümayiş etdirmişdir. Cavidə qədər Azərbaycan türk ədəbiyyatı və teatrı bu cür möhtəşəm səhnə əsəri görməmişdir. "İblis" Cavid yaradıcılığının apogeyi, Azərbaycan ədəbiyyatının şedevridir!..

Faciənin meydana gəlməsinə təsir edən amillər

- İblis (Şeytan) mövzusu şairi nə zamandan düşündürməyə başlamışdır?

Şair bu barədə heç bir yerdə heç bir söz deməmişdir. Suala cavabda mənə kömək onun həyatı ola bilər. Ruhani ailəsində böyüyən, ağıl kəsəndən atası Molla Abdulla ilə tarix, ədəbiyyat, sənət, dini mövhumat... haqqında ciddi söhbətlər edən Hüseynin diqqətini Qurani-Kərimdə Allah ilə İblisin münasibəti, Xeyirlə Şərin əbədi mübarizəsi cəlb etməyə bilməzdi. Ymumiyyətlə, Cavid yaradıcılığında İblis mövzusu ayrıca yer tutur. O, bu mövzuda üç dramatik əsər - "İblis", "İblisin intiqamı" və "İblisin ilhamı" pyeslərini yazmışdır. (Sonuncu əsər hazırda əldə yoxdur.) "İblis" birinci dünya müharibəsinə, "İblisin intiqamı" faşizmə həsr edilmişdir. Kimdir həmin İblislər? Daha doğrusu, şair həmin əsərləri yazarkən kimləri nəzərdə tutmuşdu? Bu suallar Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında açıq qalır. Ancaq ara söhbətlərində Lenin... adı çəkilir. Mən bir gün məsələni dəqiqləşdirmək üçün Turan Caviddən soruşdum: "Deyilənlər doğrudurmu?" O, çiyinlərini çəkdi, şayiələrə böyük şübhə ilə yanaşdı. Mən onda inamdan çox, böyük inamsızlıq gördüm.

Hər halda mən hesab edirəm ki, Cavid, həmin əsər üzərində uzun zaman, bəlkə də 10-15 il düşünmüşdür. Faciənin meydana gəlməsində el ədəbiyyatından, Qurani-Kərimdən və ailə tərbiyəsindən gələn təsirlər az rol oynamamışdır...

1918-ci il mart hadisələri

1917-1918-ci illərdə şair Bakıda "Təbriz" mehmanxanasında 21-ci otaqda yaşayırdı. Həmin illərdə Rusiyada oktyabr çevrilişi baş vermişdi, Sentrokaspi erməni hökuməti Bakıda hakimiyyəti ələ almışdı. Şaumyanın başçılığı ilə Bakıda Azərbaycan türklərinə qarşı böyük qırğın hazırlanırdı. Qırğın 1918-ci ilin martında həyata keçirildi. Həmin gün Cavid mehmanxananın 21-ci otağında Hüseyn Sadiq (Seyid Hüseyn) ilə söhbət edirdi. Bu zaman bir dəstə erməni əsgəri "Təbriz" otelinin qapısını sındırıb içəri girdi-

lər. 60-70 nəfərdən çox qonağı əsir aldılar. Cavid vəziyyətin nə yerdə olduğunu dərhal anladı və həyəcanla dedi:

- Nə edəcəksiniz burada edin?!

Ancaq ermənilər buna məhəl qoymadılar. Zabit "Hazırlaşın!.." əmrini verdi. Cavid dəftərini, paltosunu və bir düzüm bublikü götürdü. Yolda əsir götürülənlərdən biri ondan soruşdu:

- Şair, sağ qalmağımıza ümid varmı?

Şair dedi:

- Çıxmayan cana ümid çoxdu.

Ermənilər əsirlərin hamısını oteldən məcburən çıxarıb apardılar. Yolda hər tin başında onlara yaylım atəşi açdılar. Atəş açılarkən əsirlər yerə sərilir, bir-birinə qısılırdılar. "Qalxın!" əmri verilərkən kimi qalxır, kiminin meyiti yerdə qalırdı. Əsirləri apararlardan biri hər dəfə güllə açılarkən Cavidi qabağa itələyirdi. Növbəti dəfə itələyərkən güllə onun özünə dəydi. Hər dəfə güllə açılarkən bir neçə nəfər yerə sərilirdi. Quldur erməni silahlıları onları Mayılov teatrına* gətirdilər. 60-70 nəfərdən 10 nəfər qalmışdı. Əsirlər bir müddət orada saxlandı. Baş vermiş hadisə Cavidi olduqca sarsıtmış və mütəəssir etmişdi. O, özü ilə götürdü-yü bir düzüm bublikü Seyid Hüseynlə qənaət edə-edə bir neçə gün yedilər. Cavid hərdən dostuna deyirdi: "Elə et ki, bir neçə günə çatsın..."

Bir həftədən sonra onları buraxdılar. Cavid Seyidə dedi: "Burada qalmaq çox təhlükəlidir." Buna görə də onlar Ənzəliyə qaçmağa qərar verdilər. Ancaq necə?.. Qalmağa yerləri, cibdə pul yox idi. Cavid qol saatını çıxarıb bir nəfərə verdi və dedi: "Əgər pulunu qaytarsam verərsən, qaytara bilməsəm saat sənin olsun." Həmin adam şərti qəbul etdi. Şair saati verib pulu aldı. Dəniz yolu ilə Seyid Hüseynlə Ənzəliyə getdilər... Cavid oradan Təbrizə getdi və bir neçə gün Təbrizdə atasının dostugildə qaldı. Sonra Naxçıvana getdi...

* İndiki Milli Opera və Balet Teatrına.

Azərbaycan dramaturgiyasının və səhnəsinin şah əsəri olan "İblis" faciəsi bax, həm də belə bir acı təəssüratın təsiri altında qələmə alınmışdır. Mir Mehdi Seyidzadənin təsdiqinə görə, şair əsəri 1918-ci ildə Novxanıda yazmışdır. Cavidlə Seyidzadə arasındakı dialoqlara nəzər salaq.

M.Seyidzadə: - Söhbət zamanı Cavidə məni maraqlandıran suallar verdim. Bir gün ondan xəbər aldım ki, əsərlərinin içəri-sində ən çox sevdiyiniz hansıdır?

Cavid: - "Şeyx Sənan".

M.Seyidzadə: - Cavidin "İblis" əsərini səhnədə Abbas Mirzə Şərifzadənin ifasında gördüyüm üçün çox sevinirdim. Ona görə də Caviddən soruşdum. "İblis"i neçənci ildə yazmışsan?"

Cavid: - 1918-ci ildə, Novxanıda, bağda yazmışam.

M.Seyidzadə: - Sən şairliyə başlamazdan əvvəl hansı sənətə meyl göstərirdin?

Cavid: - Mən dramaturq olmasaydım, artist olmaq istərdim...¹

Cavid mart hadisələri haqda ilk dəfə Əziz Şərifə danışmışdır... O ki qaldı Seyidzadənin iddiasına, dramaturqun ən çox sevdiyi əsər "Şeyx Sənan" deyil, "İblis" olmuşdur. Mən bir dəfə Seyidzadənin fikrini Turan Cavidə söylərkən, o, çox təəccübləndi və qəti şəkildə bildirdi:

- Mir Mehdi səhv edir, babamın ən çox sevdiyi əsər "İblis" faciəsi idi!

Birinci dünya müharibəsi və Cavid

Birinci cahan hərbi vicdan sahiblərini həyəcanlandırdığı və sarsıtdığı kimi, Cavid də həyəcanlandırır və sarsıdırdı. O, bu münasibətlə bir məqalə, bir neçə şeir yazır. "İblis" faciəsində hadisələr, cahan müharibəsi fonunda savaşa iştirak edən bəzi ölkələrdə cərəyan edir...

Cavid "Müharibə və ədəbiyyat" məqaləsində yazır: "Kürreyi-ərzin, şu canavar yatağının bir bucağı, bir nöqtəsi yox ki, duydu-

¹ Cavidə xatırlarkən..., Bakı, Gənclik, 1982, səh. 232.

ğumuz saldıırışlardan, eşitdiyimiz gurultulardan mütəəssir olmasın!.. Dünyamız, şimdiyə qadar hənuz böylə qorqunc bir bəlaya rast gəlməmiş, böylə müdhiş bir inqilab görməmiş. İskəndər, Napoleon kimi cihangirlər, Çingiz, Teymur kimi bahadırlar məzarlarından baş qaldırıb da şu müharibəyi seyr etsələr, şübhəsiz ki, heyrət və təəssürdən kəndilərini alamazlar. Zətən bu müharibə, bir müharibə deyil də, misri bir bəladır, bir taundur, aləmşumul bir fəlakətdir..."¹

Şair məqaləsində olduğu kimi, şeirlərində də cahan hərbinə kəskin etirazını və münasibətini bildirmişdir. Bu cəhətdən onun "Hərb və fəlakət", "Kars və Oltu ətrafında səbəbsiz (!?) olaraq alçaqcasına qətl və yəğma edilən məzlumlar için" (qısa "Məzumlər için..."), "Hərb ilahi qarşısında" şeirlərini xatırlatmaq kifayətdir. Həmin şeirlər arasında "Hərb və fəlakət" şeiri öz üsyankar ruhu ilə seçilir:

- Yığın-yığın bəşəriyyət ölümə pəncələşir,
Fə dai nəfs edərək haq için qoşar, güləşir.

O top, o tüfək, o qılıclar, zəhərli qumbaralar
Nə istər, ah, niçin böylə gürləyib parlar!?

Türkiyənin müharibədə basılması şairi narahat edir, düşündürür, həyəcanlandırır. Şair türkün qədim tarixinə nəzər salır, onun qəhrəmanlıq tarixini vərəqləyir və yazır...

- ...Nə zaman kişnəsəydi türkün atı,
Qırılırdı bir ölkənin qanadı.

Ancaq Metələrin, Atlı Xanların, Çingizlərin oğulları indi hər b meydanında qəhr olurdular; fəlakət pəncəsində titrəyir, ölüm qarşısında və zillətdə idilər. "Şimdi topraq yiyor da, fəryadı, // Çıqmış əflaka həp yanar, sızlar" deyən şair fəryad edirdi. Cahan müharibəsinin faciələrindən dəhşətə gələrək, əzilən, məhv olan türkü birliyə çağırırdı:

¹ Hüseyin Cavid. Əsərləri, 5 cildə, V cild, Bakı, 2005, səh. 233.

- Çoq əzildin, yetər, ər oğlu ər ol!
 Çırpınıb çareyi-xilas ara, bul!
 Səni qurtarsa, qurtarar birlik,
 Çünki birlikdədir fəqət dirilik!..

Bakı qırğını, yoxsa cahan hərbi?..

Mən sualı belə qoyuram və iddia edirəm ki, dramaturqun məşhur "İblis" mənzum faciəsinin meydana gəlməsinə səbəb Bakıda ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərdən daha çox, birinci cahan müharibəsi olmuşdur. Faciənin yazılmasına təsir edən amilləri aşağıdakı kimi görürəm:

1. Hüseyn Cavidin ailə tərbiyəsi.
2. İblis haqqında ağız ədəbiyyatından gələn təsirlər.
3. Qurani-Kərim.
4. Birinci cahan hərbi.
5. Bakı mart hadisələri...

Bir daha qeyd etməyi lazım bilirəm ki, Allah və İblis haqqında mifoloci görüşlər şairi uzun zaman düşündürmüşdür. Ancaq əsəri yazmaq üçün real zəmin birinci cahan hərbi zamanı yaranmışdır. Öncə şair dünyanı silkələyən müharibəyə münasibətini şeirlərində bildirmiş, sonra bununla kifayətlənməmiş, nəhayət, düşüncələrini 1918-ci ildə gerçəkləşdirmişdir. İblis və mələk mifoloci obrazlarını, İbn Yəmin, zənci çavuş surətlərini nəzərə almasaq, əsərdə iştirak edən şəxslərin hamısı milliyyətcə türkdür.

Birinci cahan hərbi və Türkiyə

Osmanlı imperatorluğu həm iqtisadi, həm hərbi, həm də siyasi cəhətdən getdikcə zəifləyirdi... Belə bir vəziyyətdə o Almaniya tərəfində, onun müttəfiqi olaraq, birinci dünya müharibəsinə qoşuldu. İmperiyanın başında duranlar bunun nə ilə nəticələnəcəyini, görünür, lazımınca dərk etmirdilər... Ancaq müharibə Türkiyə və türk xalqı üçün böyük fəlakətlərə səbəb olsa da, türk millətinin iradəsini qıra bilmədi. Bu yerdə 1914-cü ilin payısında Əziz Şərifin Cavidə dediyi sözləri xatırlatmaq mümkünsüzdü: "Sabah nə olacaq, məlum deyil. Türkiyə bizimlə [Rusiya ilə] müharibəyə baş-

larsa, ara qarışacaq, bilmirəm, nə olacaq?.. Türkiyə müharibəyə hazırlaşır. Amma səfeh iş görür. O, müharibəyə qarışsa, özü də bədbəxt olar, bizim də vəziyyətimizi ağırlaşdırar..."

Hüseyn Cavid və Əziz Şərif kimi siyasətlə məşğul olmayanlar bunu dərk edirdilər. Amma Sultan V Mehmet dərk edirdimi?.. O zaman onun "Panorama" curnalında bir karikaturası dərc edilmiş, altında Hamletin "Olum ya ölüm!.." sözləri yazılmışdı. Əziz Cavidlə karikaturaya baxıb gülürdülər. Həssas şair böyük bir təhlükənin anbaan yaxınlaşdığını hiss edirdi. Buna görə də Tiflisdən uzaqlaşdı.

Artıq Türkiyə ilə Rusiya arasında müharibə başlanmışdı. Erməni silahlı dəstələri rus ordusuna qoşulmuşdu. Ruslar I Pyotrun vəsiyyətlərini həyata keçirmək istəyirdilər. Dünya, xüsusilə xristian dünyası nəinki Osmanlı imperatorluğunu, habelə Türkiyəni dünya xəritəsindən silməyə çalışırdı. Cənubi Qafqazın şəhərlərində, xüsusilə Tiflisdə böyük həyəcanlar və təşvişlər yarırdı. Cavid Tiflisdən uzaqlaşmağa qərar vermişdi. Əziz Şərifdən xəbərsiz buradan köçüb getmişdi. İndi o, Türkiyədə nələr baş verdiyini qəzetlərdən, oradan Azərbaycana gələn qaçqınlardan öyrənirdi. Şair Türkiyədə yaşayarkən yazmışdı:

Bu gün öldür düşməni, bacarığın əgər var,

Qıvılcım alov olsa bir dünya onda yanar.

İndi Türkiyə odda yanırdı. Bu, təəssübkeş şairi düşündürür və narahat edirdi. Şair hiss və həyəcanlarını kağız üzərinə köçürürdü...

Türkiyə "kibrit yangısına səbəb oldu, fəqət hər şeydən öncə özü yandı". "İttihad və tərəqqi" rəhbərləri, hərbi-feodal diktatorluğunun siyasəti ölkəni uçuruma sürüklədi... Cavid bunu uzaqdan-uzağa görür və duydu. "İblis" faciəsində bu sözləri təsadüfən yazmırdı:

İdrakı sönük başçıların qəfləti ancaq,

Etmiş, edəcək milləti həp əldə oyuncaq...

Tələt Paşa: - Müharibənin üçüncü və dördüncü illərində ordu-

larımızın Fələstin, Ərzurum və Bağdaddan geri çəkilməsi, həmin yerlərdəki əhalinin Anadoluya qaçması, kənd təsərrüfatında işçi qüvvəsinin çatışmazlığı üzündən ərzaq qıtlığının başlanması və nəhayət, ordu hissələrində və cəbhə arxasındakı bəzi zabitlər tərəfindən olunan sui-istimallar xalq arasında getdikcə daha çox məyusluq doğururdu.¹

1914-cü ildə məclisdə orduya müraciətnamə qəbul edildi. Müraciətnamədə deyilirdi: "Qəhrəman ordu və donanmamız! Millətin qocasından tutmuş gənclərinə, şəhidlərindən dirilərinə qədər, əsrlərdən bəri gözlədikləri intiqam günü gəlib çatdı. Osmanlılığın və müsəlmanlığın ən böyük düşməni olan Rusiya və onun ingilis-fransız müttəfiqlərilə üz-üzə durursunuz. Onları əzişdirin və indiyə kimi söndürdükləri ocaqların, vurduqları yaraların, ayaqlar altında buraxdıqları şəhidlərin intiqamını alın. Belinizi iki qat əymiş məğlubiyyət ləkələri alınınızdan silinsin və Allah da, peyğəmbər də bizdən razı qalsın... Bütün Osmanlı milləti ilə bərabər bütün müsəlman dünyası gözünü məhz sizə dikmişdir".

Artıq 1918-ci ilin sentyabrında Türkiyənin hərbi məğlubiyyətə uğramasına heç kimdə şübhə qalmırdı. Ənvər Paşa, Tələt Paşa və Camal Paşa Hüsameddin Ərtürkü yanlarına çağırıdılar, ölkədən qaçacaqlarını bildirdilər. Ona belə bir təlimat verdilər: "'Xüsusi təşkilatı [bu təşkilata Asiya və Afrikanın bir neçə ölkəsində fəaliyyət göstərən gizli qüvvələrinə Ənvər Paşanın qardaşı Nuru Paşa başçılıq edirdi.] Türkiyə təslim olduqdan sonra "Umum Alemi İslam İhtilal Cəmiyyəti" adı altında saxlasın."

Dünya tarixinə hiyləgərliyin, alçaqlığın, satqınlığın və xəyanətin simvolu kimi daxil olan ermənilər və onların siyasi təşkilatları Türkiyənin diz çökməsi üçün əllərindən nə gərlirdisə yapır-dılar. Türklərin düşmənləri Antanta dövlətlərindən yardım alır, Türkiyəni daxildən partlatmağa ciddi cəhd göstərirdilər. (Cavid faciədə onların xəyanət və satqınlığını bir erməni keşişinin tim-

¹ Həmid Əliyev. Türkiyə birinci dünya müharibəsi dövründə. Bakı, 1965, səh. 68.

salında vermişdir.) Onlar dinc və silahsız türklərə zülm edir, onları amansızcasına qətlə yetirir, Van, Bitlis, Muş, Zeytun və b. bölgələrdə üsyanlar təşkil edirdilər. Xarici düşmənlərə dəstək verir, "azadlıq hərəkatı" pərdəsi altında Türkiyə hökumətinə arxadan zərbə vurur, dinc sakinlərə divan tuturdular. Qəhrəman türklər xain ermənilərə belə cavab verirdilər: "Külək əkən ermənilər tufan biçəcəklər!.."

Dünya müharibəsində Türkiyə ordusu dörd cəbhədə vuruşurdu. Qafqaz, Mesopotomiya, Sinay (Süveyş) və Balkan. Ən böyük hərbi əməliyyat Dardanel - Canakkale boğazı rayonunda gedirdi. Əməliyyatın təşəbbüsçüsü, dəniz naziri U.Çörçüll idi...

Türkiyənin paytaxtı İstanbul təhlükə qarşısında idi. Rusiya boğazları və İstanbulu tutmaq istəyirdi... Ancaq cəhdlər boşa çıxırdı. Türk xalqı "İstanbulun ürəyi" olan Canakkələdə yenilməz iradə nümayiş etdirərək, düşmən üzərində tarixi qələbə çaldı. Yeni Türkiyə, yeni dünyaya doğru uğurlu və inamlı addımlar atdı...

* * *

1921-1922-ci illərdə Mustafa Kamal Paşanın rəhbərliyi altında Türkiyə Cümhuriyyəti yeni dövrünü yaşayırdı. Türkiyə və onun xalqı artıq quduzlaşmış düşmənlərin caynaqlarından xilas olmuşdu. Ankarada müharibə yetimlərinin xeyrinə müsəmirə düzenlənmişdi. Müsəmirədə Mustafa Kamal Paşa, Azərbaycanın Türkiyədəki səfiri İbrahim Əbilov və Cavidin dostu Rza Təhməsin də iştirak edirdi. Həmin müsəmirədə Cavidin "İblis"i və Hötenin "Faust"u ilə ilgəli maraqlı söhbətlər gedirdi. Rza Təhməsin xatirələrindən bir parçaya diqqət yetirək: "Ankarada müharibə yetimlərinin xeyrinə verilən müsəmirədə mən İblisin son monoloquunu qrimdə və kostyumda söylədim. Ani sükutdan sonra alqış səsləri salonu titrətdi... Bir neçə gün sonra mən Mustafa Kamal Paşanın məclisinə dəvət etdilər. Məclisdə Türkiyənin o zamankı ədib və şairləri də iştirak edirdilər. Atatürk məndən həmin monoloqu söyləməyi rica etdi... Cavid şeiriyyəti Mustafa Kamalı hər dəfə valeh edirdi. Belə axşamlar tez-tez təkrar olu-

nardı. Məclisin "İblis"ə olan marağı getdikcə artırdı. Əsərin məzmununu dönə-dönə söyləyə, çox vaxt bütün pyesi əzbərdən dedizdirərdi. Həmin məclislərdə mən "İblis"in "Fauts"la müqayisəsinin dəfələrlə şahidi olmuşam. Bəziləri hətta "İblis"ə üstünlük verərdilər".

Qurani-Kərimdə İblis surəti

Hüseyn Cavid Qurani-Kərimi dərinədən öyrənmişdi. Şəxsi arxivində müxtəlif nəşriyyatlara aid üç Quran saxlayırdı. Mən Cavidin Bakıdakı ev muzeyində işlərkən Turan Cavid onları muzeyə bağışladı. Mən ondan soruşdum: "Cavid "Peyğəmbər" pyesini yazarkən bu kitablardan hansından istifadə etmişdi?" O, suala cavab verməkdə çətinlik çəkdi.

Dramaturq "Şeyx Sənan", "İblis" və "Peyğəmbər" pyesləri üzərində işlərkən, təbiidir ki, Qurani-Kərimdən istifadə etmişdir. Qurani-Kərimdən "Əl-əraf" ("Sədd") surəsindəki bəzi ayələrə nəzər salaq.

11. Sizi [babanız Adəmi] yaratdım, sonra sizə surət verdik və mələklərə: "Adəmə səcdə edin!" - dedik. İblisdən başqa hamısı səcdə etdi. O, səcdə edənlərdən olmadı.

12. Allah İblisə: "Mən sənə əmr edəndə sənə səcdə etməyə nə mane oldu?" - deyər buyurdu. İblis: "Mən ondan daha yaxşıyam [üstünəm], çünki Sən məni oddan, onu isə palçıqdan yaratdın!" - dedi.

13. Allah buyurdu: "Oradan [Cənnətdən] aşağı en. Orada sənə [Allahın əmrinə] təkbəbir göstərmək yaraşmaz. Oradan çıx, çünki sən alçağın birisən!"

14. İblis dedi: "Mənə qiyamətə qədər möhlət ver!"

15. Allah buyurdu: "Sən möhlət verilənlərdənsən!"

16. İblis dedi: "Sən məni [Adəmə səcdə etmədiyimə görə] azdırıb yoldan çıxartdığın üçün mən də Sənin düz yolunun üstündə oturub insanlara [Sənə ibadət və itaət etməyə] mane olacağam!"

17. Sonra onların qarşılarından və arxalarından, sağlarından və sollarından gələcəyəm və Sən onların əksəriyyətini şükür edən görməyəcəksən!"

18. Allah buyurdu: "Oradan [Cənnətdən] rüsvay olmuş və [mərhəmətimdən] kənar edilmiş [qovulmuş] halda çıx. Onlardan [insanlardan] hər kim sənə uysa, [cəzasını alacaq]. Əlbəttə, Cəhənnəmi sizin hamınızla dolduracağam!"

19. Ey Adəm! Sən zövcənlə birlikdə Cənnətdə sakin ol. Hər ikiniz istədiyiniz yerdən [cənnət meyvələrini dərib] yeyin, ancaq bu ağaca [buğdaya və ya üzüm tənəyinə] yaxınlaşmayın, yoxsa özünü zülm edənlərdən olarsınız!"

Dramaturq "İblis" mənzum faciəsində bu cəhətləri nəzərə almışdır. Əsərdə İblis həmin təhqirlərinin "hayfını" alır. Yeri gəldikcə Onunla "dör-dör döyüşür". Allahın ən böyük rəqibi olduğunu elan edir...

Allahla İblis arasındakı konfliktin əsası belə qoyulur. İblis Allahın əmrindən çıxır, Adəmə səcdə etməkdən boyun qaçırır. Ondan yaradılmış bir varlıq üfunətli palçıqdan yaradılmış bir məxluqa səcdə etmir. Faciənin ilk pərdəsindəki remarkaya diqqət edək: "... İblis sürəkli və istehzal qəhqəhələrlə yerdən - alevlər içindən çıxar. Yaldızlı və əflatuni ridasının ətkləri hərəkət etdikcə atəsrəng sima və əlbisələr parlar, durur." ¹

Allahın qəzəbinə tuş gələn "alçağın birisi" Cənnətdən aşağı düşürülür və qovulur. İblis Allahdan möhlət istəyir. Qiyamət gününədək ona möhlət verilir. Nə üçün? Bu haqda sonra. Beləliklə, İblislə Allah və Adəm arasındakı ziddiyyətlər getdikcə dərinləşir. İblis Allaha bildirir: Adəmə səcdə etmədiyimə görə, Sən məni azdırıb yoldan çıxardığına görə Mən də Sənin düz yolunun üstündə durub, Sənə ibadət edən insanlara mane olacam, onları yoldan çıxaracam. Sən onların əksəriyyətini Sənə şükür edən görməyəcəksən...

Həmin sualın üzərinə qayıdıram. Allah nə üçün qiyamət gününədək İblisə möhlət verir? Mənə görə, bunun həm sadə, həm də ciddi bir səbəbi var. Bu, kainatın da, yerin də, göyün də, həya-

¹ Hüseyin Cavid. Əsərləri, 5 cildə, III cild, Bakı, 2005, səh. 9.

tın da ziddiyyətlər üzərində bərqərar olması demək deyilmi?.. Başqa sözlə, demək istənilir ki, ziddiyyətsiz həyat, yerlə göy arasında baş verən hadisə yoxdur. Və həmin ziddiyyətlər arasıkəsilməz dialektik bir prosesdir. Bu proses dünya və Adəm övladları durduqca davam etmiş, edir və edəcək. Ziddiyyətlərin mənbəyi və törədicisi əsatiri İblis və Adəm övladlarıdır. Təhqir edilmiş və alçaldılmış İblis həyat durduqca Adəm övladlarından qisas almış, alır və alacaq...

Hüseyn Cavid, bir alim kimi, bu incə, dərin və ciddi məsələləri dərinədən öyrənmiş, bədii yaradıcılığında gerçəkləşdirmişdir. "İblis" in mükəmməl bir bədii əsər kimi meydana gəlməsinə təsir edən amillər sırasında bunu ayrıca qeyd etmək lazımdır.

İblis

(məğrur qəhqəhələrə)

Bən şimdi bir atəş, fəqət əvvəlcə mələkdim,
 Həp Xaliqə təsbih idi, təhlil idi virdim,
 İlk öncə mələklər bəni təqdis ediyordu,
 Adəm kibi bir sayğısız axır ki, ləkə vurdu.
 Alçalmadı, yüksəli fəqət şöhrəti şanıım,
 Allah ilə bir zikr edilir namü nişanıım.¹

Qurani mükəmməl bilməyən sənətkar bu cür mükəmməl monoloq yarada bilməzdi, İblisi bu cür poetik şəkildə səciyyələndirə bilməzdi... Ymumiyyətlə, Cavid istər tarixi, istər dini və ədəbi mənbələrdən istifadə edərkən onlardakı mətnləri bədiiləşdirməkdə və obrazlı şəkildə ifadə etməkdə müstəsna sənətkarlıq nümunəsi nümayiş etdirir.

Faciədə Elxanın "Bir xəyal işte - mühal olsa da - bən" misrası ilə başlanan dərin məzmunlu bir monoloqu var. Həmin monoloqda bütün insanların yalnız bir sifətdə olması təbliğ edilərkən İblis dərhal məsələyə münasibətini bildirir:

¹ Hüseyn Cavid. Əsərləri, 5 cildə, III cild, Bakı, 2005, səh. 12.

- Səni pək aldadıyor hissiyyat,
Öylə yekrəng olaraq keçsə həyat,
Bıqar insan, yaşamaqdam yorulur,
Yaşayış bəlkə də mənasız olur.

Bu, mənim yuxarıda söylədiklərimə uyğundur. Həyat bir-rəngli, birmənəli, sabit deyil və olmamalıdır. Belə olarsa, insan həyatdan bezər, həyatının mənası olmaz. Həyat ziddiyyətlidir, ziddiyyətlərlə doludur və ziddiyyətli olaraq qalmalıdır...

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Cavid

1914-cü ildə birinci dünya müharibəsi başlarkən Cavid Tiflisdə Şeytanbazar məhəlləsində kirayəçi yaşayırdı. Payız fəslı idi. Qafqaz islam ordusu qafqazlıların imdadına gəlmişdi. Vəziyyətin qarışdığını görən şair Tiflisi tərək etməyə məcbur qalır. Həmin günlərdə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Türkiyədən vətənə qayıdır. Cavid onunla tanış olur. Müsavat partiyasının rəsmi qəzeti və mətbəəsi olan "Açıq söz" qəzeti və mətbəəsilə əlaqələr yaradır. Bəzi əsərlərini həmin qəzet və mətbəədə çap etdirir. 1918-ci il mart hadisələri zamanı erməni silahlıları mətbəəyə od vururlar. Şairin "Ana" və "Şeyda" pyesləri, "Bahar şəbnəmləri" şeirlər kitabı yandırılır. "İblis" faciəsi həm dəbelə bir təəssüratın altında qələmə alınır.

1918-ci ildə Rəsulzadənin rəhbərliyi altında Azərbaycan öz müstəqilliyini elan edir. Ancaq Cavid siyasətə qarışmır, məsləkinə sadıq qalır, Əhməd Cavad, Cəfər Cabbarlı, Abdulla Şaiq kimi fəallıq göstərmir. Lakin bu, Cavidin AXC-dən üz döndərməsi demək deyildi. "Bizim siyasətlə nə işimiz, öz sənətimizlə məşğul olalım?" prinsipinə əməl edən şairin tarixi hadisəyə münasibət bildirməməsi zahi bir görüntü idi. Əslində şair sevinir, ilhamla çalışır, daha böyük sənət əsərləri yaratmağa çalışırdı. Başqa sözlə, Cavid yaradıcılığı, onun ayrı-ayrı əsərləri bizim üçrəngli milli bayrağımızı xatırladır. Orada türklüyün rəmzi olan göy, islamlığın rəmzi olan yaşıl və çağdaşlığın (avropaçılığın) rəmzi olan qırmızı rəngə sıx-sıx təsadüf etmək olar:

1. "Uçurum" və "Topal Teymur" - türkçülüyün;
2. "Şeyx Sənan" və "Peyğəmbər" - islamçılığın;
3. "Uçurum" - çağdaşlıq, müasirliyin ədəbi simvollarıdır.

Başqa sözlə, Rəsulzadə başda olmaqla, istiqlalçıların siyasətdə və ictimai həyatda gördükləri işi Cavid ədəbiyyatda görürdü...

Şair sovet hakimiyyəti illərində də bu üçlüyə sədaqət nümayiş etdirmiş, əsərlərinə və adına təsadüfən "pantürkist" (əslində türkçü), "panislamist" (əslində islamçı) damğası vurulmamışdır. Zindanda "Cavid Ermənistandakı, Gürcüstandakı və Dağıstandakı Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilib müstəqil Azərbaycan dövləti yaratmaq istəyirdi" sözləri ona qarşı bir ittiham kimi irəli sürülmüşdü.

Şair "İblis" mənzum faciəsi kimi möhtəşəm və dahiyənə əsərini Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dönməndə yazdı. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzəbaba Məhəmmədzadə həmin əsəri yüksək qiymətləndirdilər.

Xalq Cümhuriyyəti, müstəqillik və azadlıq dramaturqa sanki qol-qanad verirdi, onu yeni əsərlər yaratmağa ruhlandırır. Zaman keçəcək, xaricdə mühacirətdə yaşayan Rəsulzadə Sibirin vəhşi çöllərində həlak olmuş dostu və məsləkdaşı Cavidə tez-tez xatırlayacaq, əsərlərini dönə-dönə oxuyacaq, ona "Dahi şair" titulu verəcək və yazacaq: "...Bu əsərində ["İblis"də] şair əsasən hüriyyət və insani fikirlərin bir romantiki olaraq meydana çıxır. İnsanların lənətlərinə qarşı özünü müdafiə edən İblisin dili ilə insanlar arasındakı təzadı təsvir edir və adəm övladının düşgünlüyünü və öz cinsinə qarşı canavar kəsildiyini göstərir... Ən qatı bir inqilabçı ədasıyla yazılan bu əsərində dahi şair onu tərkməyən ana düşüncəsinə - milliyyət və türkçülük fikrinə xüsusi bir yer ayırır..."¹

¹ M.Ə.Rəsulzadə. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1991, səh. 66-67.

Hötenin "Faust"u və Cavidin "İblis"i

Alman və Azərbaycan şair-filosof və mütəfəkkirlərinin hər birinin əsəri müstəqil ədəbi düşüncənin məhsuludur. "Faust" alman bədii təfəkkürünün, "İblis" Azərbaycan türk bədii təfəkkürünün dahiyənə əsərləri, möhtəşəm ədəbi abidələridir. Sual olunur: "Cavid "İblis" faciəsini yazana qədər və yaxud yazarkən "Faust"u oxumuşdurmu?" Suala tam və qəti cavab vermək üçün əlimdə əsaslı dəlil yoxdur. Məlum olanı budur ki, o, 1913-1914-cü illərdə Tiflisdə yaşayarkən bir gün Əziz Şərifdən soruşur: "Nə oxuyursan?" O, "Faust"u deyər cavab verir. "Həmin illərdə Azərbaycan türkcəsinə tərcümə edilməyən "Faust" dramatik poemasını Cavid oxumuşdurmu, yaxud rus dili vasitəsilə məzmunu ilə tanış ola bilərdimi?" Bu suala az-çox cavabı yenə Əziz Şərif verir. O, xatirələrində qeyd edir ki, 1914-cü ildə Cavid Leonid Andreyevin dramaları, xüsusilə "Anatema", Lermantovun "Demon" poeması və Hötenin "Faust"u ilə çox maraqlanırdı. "Faust"u onunla bir yerdə oxuduğum yadıma gəlmir. Lakin "Demon" poemasını başdan axıra qədər birlikdə oxuduq və təhlil etdik. Əsər Cavidə yamanca tutmuşdu. Mən ehtimal edirəm ki, bəlkə İblis surəti Cavidə hələ o zamandan maraqlandırmışdır.

Mən iddia edirəm ki, Cavidə Cin, Şəyətin (Şeytan, İblis) surətləri uşaqlıqdan maraqlandırmış, buna bəzi əsərlərində işarələr vurmuşdur. Gənclik illərində, 20-25 yaşında ağız ədəbiyyatı və Qurani-Kərim vasitəsilə İblis surəti haqda dolğun məlumat və təsəvvürə malik olmuşdur.

Sovet dövründə o, Bakı Tear Texnikumunda dərs deyərək tez-tez alman ədəbiyyatının görkəmli simalarından Hötenin, Şillərin və b. adını hörmətlə çəkər, onların yaradıcılığından mühaizələr oxuyardı. Bunu görkəmli aktyor və recissorlar Adil İsgəndərov və Mehdi Məmmədov birmənalı şəkildə təsdiq etmişlər. İsgəndərov xatirələrində qeyd edir ki, Cavid Höte və Şilləri çox xoşlardı, Hötenin Şillər üzərində təsirindən danışardı. Onların yaradıcılığında coşqun ehtirası, dərin fəlsəfi mühakimələri və

romantikanı xüsusi qeyd edərdi. Məmmədov yazır ki, Cavid "Faust"u dünya ədəbiyyatının nəhəng əsərlərindən, ən qiymətli incilərindən biri hesab edir, Azərbaycan türkcəsinə tərcümə olunmasına heyflənərdi. Əli bəy Hüseynzadə və Mikayıl Rəfilinin "İthaf" hissəsinin tərcüməsinə münasibətini bildirərək aşağıdakı beytləri misal çəkərdi:

- Ənzari-şəbabimdə pədidar olan ey zil!

Ey zil, tuluat olursan yenə peyda.

(*Hüseynzadə*)

- Gəncliyimdə gördüyüm ey dumanlı kölgələr!

Yenə peyda oldunuz bu tutqun nəzərimdə.

(*Rəfili*)

Və deyərdi: "Birinci beyt musiqisinə, misra vəzninə görə yaxşıdır, amma gəlizdir. Dili çətindir. İkincisi isə sadə və aydın dildə tərcümə olunub, amma təfəkkür tərzü Höte və "Faust"a o qədər də müvafiq deyil."

Cavid sinifdə Höteni tələbələrə sevdilərəkən "İblis"i çoxdan yazmış və dəfələrlə onun tamaşasına baxmışdı.

Onun "İblis"i "Faust" ilə 1920-ci illərdə əsər tamaşaya qoyulduqdan və nəşr edildikdən sonra ədəbi müqayisə predmetinə çevrilir. Bu ciddi məsələyə ilk öncə M.S.Kirmanşahlı təşəbbüs göstərmişdir. Diqqəti Mələk - İblis haqqında mifoloci təsəvvürlərin yaranmasına, İblisin Allah dərgahından qovulmasına cəlb edən Kirmanşahlıya görə, o, yalnız bundan sonra İblis olur. Tənqidçi antik İblislə "darvinizm cərəyanında vücuda gələn İblis" arasında bir uyğunsuzluq görürdü və yazırdı: "Buna görədir ki, Göte özünün "Faust" əsərində əslən İblis surəti yaratsa da, ona Mefistofel, "ışığı düşməni, atəş allahı" adı vermişdir. Cavidin yaratdığı İblis antik dövrə məxsusdur..."¹

Kirmanşahlı dramaturqa bəzi "məsləhət və tövsiyələr" də vermişdir: "...Arıflə İblisin görüşü mövhumi İblisi məxluqla görüş-

¹ M.S.Kirmanşahlı. "İblis", "Kommunist", 9 aprel 1925.

dürmək onun varlığını isbat etməkdir. Bu isə cəmətin beynində olan qara fikirləri qüvvələndirməkdir. Bu kibi nöqtələri nəzərə alaraq Göte İblis surətində yaratdığı tipi Mefistofel adlandırdığı kibi, Cavid dəxi İblisə başqa bir ad qoymalı idi."

Sovet dönəmində dünya ədəbiyyatında demonizm mövzusu və Cavidin "İblis" faciəsi üzrə daha geniş araşdırmaları Əbülfəz İbadoğlu, Əcdər İsmayılov və Yaşar Qarayev aparmışlar. ¹ İbadoğlu faciəni Belmontun "Təbliğçi İblis", Ben Consonun "Şeytan", Marlonun "Doktor Faust", Hötenin "Faust", Bayronun "Qabil", Lermantovun "Demon" və s. əsərlərlə müqayisə edərək, belə bir qənaətə gəlmişdir ki, sənətkarlıq və bədii təsir qüvvəsi etibarilə həmin obrazlar Cavidin İblisi ilə müqayisə edilə bilməz. Mefistofelin müsbət görüşləri yoxdur. Onun vəzifəsi bəşəriyyəti səhvlərə doğru sürükləməkdir. Həm İblis, həm də Mefistofel öz işini yaxşı bilir. Hərgah Mefistofel Faustu öz yolundan yayındırmaq üçün yollar arayırsa, mürəkkəb planlar hazırlayıb onu cinayətə sürükləyirsə, İblis də Arifə öz fikrini sübut etdirmək üçün yollar axtarır. Cavidin İblisi özündən əvvəlki surətlərdən: Mefistofeldən, Lüssiferdən və Demondan kəskin surətdə fərqlənir. Cavidin İblisi oricinaldır. "O insanları heç bir cinayətə sürükləmir. [?!] Əksinə, ictimai quruluşun təbiətindən doğan fəlakətləri əyani olaraq sübut edir. Məhz buna görə də H.Cavid faciədə iki İblisi - mifoloci İblislə həyati iblisləri fərqləndirmişdir..." ²

Əcdər İsmayılov qiymətli monoqrafiyasında dünya ədəbiyyatında demonizm problemilə bağlı daha dərin məsələlərə əl atır. Demonizmi problemi ilə əlaqədar yeni fikirlər və konsepsiyalar irəli sürür. Cavid demonizminin tarixi qaynaqlarını, Cavid poeziyasında "İblis" faciəsinə qədər mifoloci və demonik motivləri araşdırır və maraqlı nəticələrə gəlir. Tədqiqatçı Cavidin "İblis"ini

¹ Ətraflı bax: Ə.İbadoğlu. Hüseyin Cavidin "İblis" faciəsi, Bakı, 1969; Ə.İsmayılov. Hüseyin Cavid yaradıcılığı və dünya ədəbiyyatında demonizm ənənəsi, Bakı, 1991; Y.Qarayev. Faciə və qəhrəman, Bakı, 1965.

² Əbülfəz İbadoğlu. Hüseyin Cavidin "İblis" faciəsi, Bakı, 1969, səh. 40.

demonik poeziyanın inkişafında yeni mərhələ hesab edir. Cavid poeziyasında demonizm motivləri və yeni İblis obrazı mövzusunda ayrıca yer verir. Cavidşünaslığa yeni nəzəri fikir və konsepsiyalar gətirir. Hesab edir ki, "Faust" ilə "İblis" mövzu və problem baxımından tam fərqlənir. Ancaq faciələr arasında bəşəriyyət baxımından qohumluq və doğmalılıq var. "Faust" xeyirlə şər arasında qalmış insanın psixoloji anlarını göstərərək, onun müqəddəsliyə daha artıq meylini sübut etmək məqsədi güdürsə, "İblis" faciəsində bütövlükdə "şərə uyğun bəşəriyyət" nişan verilir. Deməli, "İblis" faciəsi uğurlu bir əsnənin davamı kimi, "Faust"dan fərqli olaraq, "şərə uyğun" insan xislətində şəri məhv etmək ideyası izləyir.¹

Yaşar Qarayev "Faust"u "Şeyx Sənan"la, konkret olaraq Faustu Sənanlar müqayisə edir, diqqəti çəkən paralellər aparır. Yazır ki, Faust axtardığı böyük həqiqət, həyatın mənasını, dünyada ən "bəxtiyar anı" Mefistofelin köməyi ilə tapır. Filosof Faust dünyəvi elmin və biliklərin zirvəsinə qalxır, Mefistofelin köməyi ilə ilahiyyəti, göyləri və əbədiyyəti dərk edir. Şeyx Sənan min dürlü və pərdəli hikmətlərə nüfuz edir, din və islam rəhbəri olur. Nəhayət, təmiz, təbii və dünyəvi bir hissənin naminə iki il donuzlara çobanlıq edir. "Aradım nuri-Həqqi ta buldum" dediyi zaman həqiqi müdrik, əsl bəxtiyar insan olur.²

Dünya poeziyasında İblis probleminə toxunan Qarayev düşünür ki, İblis son metamorfozasını Cavid yaradıcılığında keçirir. "Caviddə İblisi idealizə yoxdur, əksinə İblis poeziyasında realizm yeni bir səviyyəyə çatır. Cavidin İblisi [Lütfərdən, Demondan...fərqli olaraq] ilahi, əfsanəvi mələkləri rədd edir. O, İblis-allahı, İblis-mələyi deyil, İblis-insanı yaradır. Hər yerdə mələyin, ilahinin İblisləşməsi, Caviddə isə İblisin insanlaşması baş verir. Bütövlükdə və qətilikdə poeziyada demonizmə "İblis" yekun olur..."

¹ Əcdər İsmayılov. Hüseyn Cavid yaradıcılığı və dünya ədəbiyyatında demonizm əsnəsi, Bakı, 1991, səh. 117.

² Yaşar Qarayev. Faciə və qəhrəman, Bakı, 1965, səh. 118.

Dünya ədəbiyyatında İblis obrazı, xüsusilə Hötenin "Faust"u haqqında kifayət qədər yazılmışdır. Bir neçə maraqlı fakta nəzər salaq. 2 oktyabr 1808-ci ildə Höte Napoleonla görüşür. İmperatora nəzər salaraq qışqırır: ""Vous etes un homme!""* Zatem şel ocivlenıny razqovor o proizvedeniəx Qëte i voobhe o literature. İmperator otnesə k Qëte s bolğšim vnimanıem..." N.A.Xolodkovski sözü-nə davam edərək yazır ki, 1808-ci ildə Hötenin 12 cilldən ibarət seçilmiş əsərləri nəşr edilir. 8-ci cilldə "Faust" dramatik poemasının birinci hissəsi çap olunur. "Gto velikolepnoe proizvedenie ne sdelalo na sovremennuö publiku toqo vpeçatlenıə, kakoqo mocno bilo ocıdatğ. No malo po malu ono bilo oüeneno po dostointsvu, priznano za vıšşee proizvedenie Qëte, komu net ravnoqo v odney literature. "Faust" po spravedlivosti zakrepil za Qëte slavu üarə pogtov."¹

Xolodkovski bu sözləri deyərkən Cavidin 9-10 yaşı var idi. "Faust"a bərabər, sənətkarlıq baxımından ondan fərqlənən, ümumbəşəri və dünyəvi problemləri özündə cəmləşdirən bir əsər 37 ildən sonra Azərbaycanda yaranacaq. Onun müəllifi böyük şair-filosof və dramaturq Hüseyn Cavid olacaq. Xolodkovskilər, təbiidir ki, bunu bilə bilməzdilər. Bilsəydilər, yaqın Höteyə aid etdiyi sözləri ("Heç bir ədəbiyyatda Höteyə bərabər əsər yoxdur. Ədələt namınə deməliyəm ki, "Faust" Höteyə şairlərin hökmdarı şöhrətini möhkəmləndirmiş oldu.") Cavidə də aid etmiş olardılar.

Bugün demək olar: Dünya ədəbiyyatında və demonizm poeziyasında "Faust" və "İblis"ə görə şairlərin iki hökmdarı var: Höte və Cavid! Cavidü dünyada tanıtmaqda günah bizdədir...

Hötenin "Faust"unun hansı canrda yazılması mübahisə predmeti olmuşdur. Bəzi ədəbiyyatşünaslar onu dramatik poema, bəziləri faciə adlandırmışdır. Mən birinci fikrin tərəfdarıyam. Çün-

* Siz kişisiniz!..

¹ Холодковский Н.А. Вольфгангъ Гёте (биографический очерк), С.-Петербург, 1891, стр. 64.

ki "Faust" faciə canrının nə nəzəri, nə də estetik prinsip və tələblərinə cavab verir. Cavidin "İblis"i isə faciədir. Bu, birmənalıdır!

Höte də, Cavid də böyük ağıl və zəkaya, qeyriadi talanta malik dahi sənətkar idilər. Bu, heç kimdə şübhə doğura bilməz. Ancaq onlardan hansı daha xeyirxah, daha yaxşı adam olmuşdu? Avropa hötəşünasları buna müxtəlif cavablar vermişlər. Xolodkovskinin yazdığına görə, Höte haqqında geniş yayılmış fikir budur ki, o, eqoist olmuşdur. Cavidin insanpərəstliyi və xeyirxahlığı haqqında isə yalnız xoş sözlər demək olar ki, bu da sənətkar üçün mühüm şərtidir. Rza Təhmasib demişkən, Cavid peyğəmbər kimi adam idi, ətəyində namaz qılmaq olardı...

Höte, bir şair kimi, daha çox lirik idi. Bu, onun dramatik əsərləri üçün xarakterikdir. Cavid isə həm lirik, həm dramatik, həm də faciə şairi idi. Çox nadir sənətkarlar bu üç cəhəti özündə birləşdirə bilirlər.

Başqa maraqlı bir fakt. Höte "Faust"u, demək olar ki, 60 ilə, ömrünün sonunadək yazmışdır. Cavid "İblis" kimi dahiyənə əsəri bir ilə!..

Puşkin 1827-ci ildə yazmışdır: ""Faust" estğ veličayşee sozidanie pogtiçeskoqo duxa, on slucit predstavitelem noveşey pogzii, toçno kak İliada slucit pamətnikom klassiçeskoj drevnosti."

Belinski isə 1834-cü ildə "Faust"u "İliada" ilə müqayisə edərək yazmışdı: "Qəte - vot Qomer, vot prototip pogta nıneşnoqo vremeni!.."

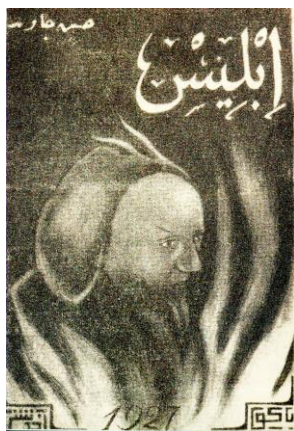
Dərindən düşünən insan yerin, göyün, kainatın iki şey üzərində bərqərar olmasını, bütün həyat və ziddiyyətlərin iki şey üzərində qurulduğunu görər: Xeyir və Şər, mənfi və müsbət, yaxşı və pis, işıq və zülmət, xeyirxahlıq və bədxahlıq və s. Bu iki qüvvət arasında milyon illərdir ki, mübarizə gedir və gedəcək. Hötenin "Faust"u və Cavidin "İblis"ində də mübarizə məhz iki əsətin məfhum - Xeyir və Şər, Hörmüzd və Əhrimən arasında gedir. Hər iki sənətkar bunu həm mifoloci obrazlarda, həm də insan obrazlarında təcəssüm etdirir. Ancaq Hötenin əsərində ruhani

problemlər, Cavidin faciəsində ümumbəşəri və dünyəvi problemlər daha çox qabardılır. Hötenin Mefistofeli Avropa zehniyyətinin məhsuludur. Cavidin İblisi şəqrli və qərblilərin zehniyyətinə mövcud olan mifik obrazın məcmusudur. Və bu mənada dünyəvi xarakter və məzmun daşıyır. Cavid şəqrli və qərblinin təsəvvüründə təsəvvür olunan İblisə dünyəvi və ümumbəşəri məzmun verir. İblis faciədə təsadüfən demir:

- Röya kibi hər an olaraq zahiri-qaib,
 Bən Şərqdə abid olurum, Qərbdə rahib.
 Bir qazi olub, gah edərim, fitnələr icad,
 Bir mürşid olub, gah edərim aləmi bərbad;
 Bəzən olurum bir papa! Cənnət satarım bən,
 İsa dirilib gəlsə də qorqar qəzəbimdən...

Hüseyn Cavidin "İblis" faciəsində bura qədər bəhs etdiyim cəhətlərə bu və ya digər şəkildə, az və çox dərəcədə təsadüf etmək olar...

4.2. Mifdən gerçəkliyə doğru, yaxud əsətiri İblisin İnsan – İblis surətində təzahürü

«Иблис» китабынын
 1927-жи ил няшринин

Cavid əsərlərində mifoloci mövzular və surətlər

Hüseyn Cavid dünyagörüşündə və yaradıcılığında mifoloci mövzular və obrazlar xüsusi yer tutur. Bu, bir tərəfdən, onun ailə tərbiyəsilə bağlıdırsa, digər tərəfdən, dini kitablardan gəlir. Uşaqlıqdan atası Hacı Molla Abdulladan tarix və din dərsləri alan, Allah, İblis, Şeytan, Mələk, Adəm, Həvva haqqında çoxlu əfsanə və rəvayətlər eşidən Cavidə yaşa dolduqca mifoloci surətlərə marağı artır. Dini kitabları mütaliə edən, onlara yazılmış təfsirləri, elmi-tənqidi şərhləri oxuyan şair, zaman ötdükcə həmin obrazlar haqqında

söz deməyə təbii mənəvi bir ehtiyac duyacaq və fikrini bədii yaradıcılığında gerçəkləşdirəcək; "İblis", "İblisin ilhamı", "İblisin intiqamı" əsərlərini təsadüfən yazmayacaq.

Şair ilk şeirlərindən birini Adəm və Həvvaya həsr edir, "Hübuti-Adəm" (Adəmin göydən enməsi) şeirini yazır. Şeirə bu misralarla başlayır:

- Diyorlar bir zaman Adəmlə Həvva

Yaşarmış rövzeyi-cənnətdə tənha...

Bu beytlə bitirir:

- Kimin ülvviysə ruhu, söz onundur,

Əsiri-nəfs olan daim zəbundur.

Sonralar yazdığı əsərlərdə, o cümlədən "Uçurum" mənzum faciəsində həmin mövzunun üzərinə yenidən qayıdır və Yıldırımın diliylə söyləyir:

- İlk atamız Adəm kibi öncə sapdım, aldandım;

Sonra "Mələk, cənnət!" deyə ah çəkməkdən usandım...

Cavid dramaturgiyasında mifoloci mövzu və obrazlardan daha geniş istifadə edilmişdir. "Şeyx Sənan" faciəsindən bir remarkaya nəzər salaq: "...Azacıq yüksəklikdə, olduqca şairanə, cazibədar, behiştə bir mənərə görünür. Altın qanatlı Mələklər əl-ələ, qol-qola olaraq incə qəhqəhələrlə gülüşüb gəzinirlər. Təbii mələk qiyafətində olan Xumar da onların içində bulunur."

Onun dram əsərlərində ilk öncə Xumar Mələk surətində "Şeyx Sənan"da təcəssüm edir: "Gəl-gəl, o yer sana layiq deyil, yüksəl!" "Ah, o... Cənnət pərisi, nazlı Mələk!" Əsərin başqa bir yerində Sənan Şeyx Hadini "kor şeytan", Papas Sənanı "İnsan, qılıqlı şeytan" adlandırır. Faciənin "əlavə"sində Sənan və Xumar İsa peyğəmbər kibi ərşə çəkilirlər.

- Yüksəldilər İsa kibi,

İşgəncədən qurtuldular...

Dramaturqun mifoloci mövzuda yazdığı dram əsərləri içərisində "İblis" faciəsi müstəsna yer tutur. "İblis" Azərbaycan ədəbiyyatının şedevridir; türk, Şərqi və dünya ədəbiyyatının şah

əsərlərindən biridir. Dramaturq "İblis"dən sonra "İblisin ilhamı" və "İblisin intiqamı" əsərlərini qələmə almışdır. Birinci pyes əldə yoxdur, ikinci pyes nəsr şəklində yazılmışdır və məzmunca "İblis"lə müqayisə edilə bilməz. Dramaturq həmin əsərdə 5 Şeytan obrazı yaratmışdır (həmin obrazlar müxtəlif ictimai və siyasi qüvvələri, diplomatları təmsil edirlər...). Birinci Şeytanın bir monoloquna nəsr salaq.

Birinci Şeytan. *Nə etməli. Bizdə günah yox, bugünkü diplomatlar hiç də köhnələrə bənzəmir. Keçmişdə ufaq bir qvılcım, kiçik bir cinayət bütün cihanı bir-birinə qatardı, indi isə əksinədir. Hökumətlər hər söz ilə yerindən oynamaz. Hər kəs boş tüfəng daşıyan adamlar kibi həm özündən, həm özgəsindən qorqar. Diplomatlar bazar dəllalları kibi söz güləşdirməkdən züvq alırlar. Hər ölkə öz başını qorumaq istər, hər devlet öz gələcəyindən şübhə edər.*¹

Cavid əsərlərində simvollardan geniş istifadə edilmişdir. Misl gətirdiyim parça buna bir nümunədir.

Onun "Peyğəmbər" mənzum tarixi dramı da simvollarla zəngindir. Əsərdə mifoloci obrazlardan Mələk (Cəbrail - Cəbrayıl) və tarixin rəmzi olan İskelet surətlərindən istifadə edilmişdir. Mələk romantik bir tip kimi, İskelet realist bir tip kimi diqqəti cəlb edir...

Bağdad civarında

Faciənin ilk pərdəsində hadisələr Bağdad civarından Osmanlı imperatorluğunun torpağında baş verir. Burada Osmanlı əskərləri düşməne qarşı vuruşur. Bir neçə zabit əlində durbin müharibə komandası ilə məşğul ikən, ikigözlü pəncərənin birində İblis, o birisində Mələk görünür. İblis Adəm övladlarının törətdikləri vəhşiliklərdən məmnun qalaraq, elə ilk səhnədə Adəmdən törəmiş insanın əməllərini ifşa edir. Allahın əmrindən çıxan İblis sanki acığını Adəmdən alır və mifoloci bir varlıq olaraq səhnədə görünür. Dünya dağılır, qan sel tək axır, insanlar ölür, öldürülür, canlar alır, evlər yıxılır... Kimdir günahkar?.. İblismi?.. İnsanmı?..

¹ Hüseyin Cavid. Əsərləri, 5 cildə, V cild, Bakı, 2005, səh. 147.

Həmin dəhşət və vəhşətlərdən şərrin simvolu İblis razı qalır, xeyirin simvolu Mələk dəhşətə gəlir:

- Ya Rəb, bu nə dəhşət, nə fəlakət?

İblisəmi uymuş bəşəriyyət!?

Ya Rəb, azacaq lütfü inayət!

Qəhr olmada artıq bəşəriyyət.

İblis ilə həmrəngi-siyasət.

Pəncərənin gözləri qapanır. İblis və Mələk yox olar-olmaz müharibənin dəhşət və faciələrini öz gözlərilə görə Arif peyda olur. İlahi! O, necə də çılgındır, üsyankardır!?. Müharibə onu haldan çıxarmış, daha qəzəbli və nifrətçi etmişdir...

İblislə Mələyin dialoqundan faciənin razvyazkası başlanır. Dramaturq müharibəni arxa plana keçirir. Daha onu "dünya hərbi maraqlandırır". Onu maraqlandıran müharibənin bəşəriyyətdə vurduğu yaralar, gətirdiyi dəhşət və fəlakətlərdir; insanların taleyi və göz yaşlarıdır; hər b və cinayətdir... Müharibə insanların ürəyində dərin yaralar açır, bəşəriyyəti nəhayətsiz bir uçurum qarşısında qoyur. Həmin insanlardan biri Arifdir! Ədalət, həqiqət, məhəbbət axtaran zavallı Arif! O, səhnəyə gələn kimi öz üsyankar monoloqu ilə tamaşaçıların diqqətini cəlb edir.

- Dünyaları yoqdan yaradan, ey ulu Tanrı!

Ey xaliqu-hikmət!

misrası ilə başlanan monoloq tamaşaçıların hissənə, qəlbinə və ruhuna hakim kəsilir, vicdanları titrədir. Nə istəyir müharibədən yorulmuş, əldən düşmüş, qardaşını itirmiş zavallı Arif? Təbiidir ki, haq, ədalət, düşüdüklərinə cavab. Filosof Arif bin şübhəli, müəmmalı həqiqətləri dərk etməyə çalışır. Ətraf mühit onun çıldıracaq könlünə ilham vermir. Peyğəmbərlərə, qanuna, kitaba uyur, fəqət yenə qəsvət duyur. Arifə görə, hər fəlsəfə bir vəlvələ, tatlı xəyalatdır. Siyasət ərlərində, rəhbərlərdə vicdan yoxdur... O, "Varlığı yoq, yoqluğu vardan daha dilbər" olan Tanrını axtarır, onun gözəl çöhrəsini görmək istəyir. Heyhat!.. Yerlərdə sürünməkdən cana doyan Arif, insan zülmündən xilas olmaq üçün Al-

laha yalvarır ki, onu göylərə qaldırsın...

- Ya Rəb, bu cinayət, bu xəyanət, bu səfalət

Bulmazmı nihayət?

İnsanları xəlq etmədə var bəlkə də hikmət,

İblisə nə həcət!?

Alovlar içindən çıxan İblis

Sanki pusquda dayanan, Arifin sözlərinə qulaq verən, keçmişini unutmayan və öz haqqı uğrunda daima mübarizəyə hazır olan İblis, alovlar içindən, sürəkli və istehzal qəhqəhələrlə yerin təkindən çıxır...

Dramaturq Mələklə (Xeyirlə) İblisi (Şəri) faciənin başlanğıcında qarşılaşdırır. İblis sayğısız Adəm övladlarının törətdikləri fəlakətlərə acı-acı gülür. Mələk dəhşət, vəhşət və rəzalətlərə qarşı Allahdan imdad diləyir. İblisin əsərdə ilk öncə qarşılaşdığı Adəm övladı Arif olur. Laübali qəhqəhələr çəkərək, ridasının ətlərini üzünə sürtür, ona ilk sualı bu olur:

- Arif! Bana baq, səndəmi evhamə qapıldın?

Biçarə çocuq, səndəmi İblisə taqıldın?

İblis - o müdrik varlıq ridasının ətlərini təsadüfən Arifin üzünə, gözünə sürtür. Onun gözlərini açmaq, aqlını oyatmaq, gözlərindəki pərdələri qaldırmaq, xəyal aləmindən gerçəklik aləminə endirmək, dünyaya və bəşəriyyətə "Adəm" in gözü və idrakı ilə deyil, İblisin gözü və idrakı ilə baxmaq və dərk etmək üçün sürtür.

Arifin baş vermiş hadisələrdə onu suçlandırması İblisi hiddətləndirir. O, elan edir: Bir zaman gəlir o dahilər, o ululəzm nəblilər (peyğəmbərlər) əlimdən yaxa qurtaqmadıqları kimi, sən də qurtarmayacaqsın. Qoca İblisin əlində oyuncaq, kəndinə kölə olacaqsan. O zaman imdadına nə Allah, nə də "Adəm" çatacaq, ah və fəryad içində məhv olacaqsan.

Dərdinə çarə axtaran Arif

İxtiyar mədəni aləmi nifrətlə buraxan, cədəlsiz və bədəvi bir aləmə düşən Arifin dərđini yüngülləşdirməyə çalışır. Ondan Fatsayağı dərđinə çarə bulmasını, beynini yarmasını, qəlbini aç-

masını diləyir.

İstanbuldakı zülmü və haqsızlığı unutmğa çağırır. Yüz bin deyil, bütün bəşəriyyətin İblisə uymasını nəzərinə çatdırır. İnsandakı zülmü və vəhşiliyi unuda bilməyən Arif Allahdan kömək umur:

- Ver, bir buyuruq ver də cəhənnəmlər açılsın,

Həp yer yüzü bir ah olaraq göylərə çıqsın.

Göydən dəhşətli bir gurultu eşidən Arif, elə zənn edir ki, Allah onun səsini eşitmiş, cəhənnəmlərin qapısını cinayət, xəyanət və fəlakət törədənlərin üzünə açmışdır. Heyhat!.. O, Allaha tapınarkən qabağında qiyafətini dəyişmiş İblisi görür. Şaşqın halda soruşur: "Ey, sən kimsin, nəçisin? Nərdən giliyorsun?.." İblis məmnun qəhqəhələrlə ona cavab verir: "Bən əvvəlcə Mələkdim, şimdi bir atəşim. Öncə bəni Mələklər təqdis ediyordu. Fəqət Adəm kibi bir sayğısız bənə ləkə vurdu."

- Alçalmadı, yüksəldi fəqət şöhrətü şanı,ım,

Allah ilə bir zikr edilir namü nişanı.

Arif İblisi həməni tanıyır. "Eyvah, dəhşət!" deyərək hüzuruna gəlməsinin səbəbini soruşur. İblis ona "səmimi" və birmənalı cavab verir: "Baqdım ki, əsarət ruhunu əzir, buna görə də gəldim səni hürriyyətə dəvət edirəm. Səni dürlü xəyalatlardan qurtarım, qəlbinə həqiqətin nurunu səpim."

İblis Arifi onunla ittifaqa dəvət edir. Arif rədd cavabı verir. "Sənin fikrin bənə əyandır, get azğınları, sapqınları qandır. Sən bəni hürriyyətə irdirəməzsən, özün bir zülmət ikən bənə nuri-həqiqət verəməzsən" deyir.

Ariflə İblisin görüşündən faciənin razvyazkası başlanır. Təbii ki, İblis Arifin sözlərindən razı qalmır. İblislə Arif arasındakı ixtilafa düyün vurulur. İblis ona atəşlə zülməti qarışıq saldığını anladır:

- Zülmət deyilim, iştə bənim hər sözüm atəş...

Atəş, özüm atəş, yüzüm atəş, gözüm atəş.

O, Arifə öz törənişini nişan verir. Arif ona sufi bir filosof kimi cavab verir: "Bən nurə fəqət talibim, atəş nəmə lazım?!" Yəni: Ey İblis! Mən elm və təhsil ilə məşğul olan tələbəyəm, atəş bənə lazım deyil. O, atəşi, atəşin mənbəyi olan günəşi ideallaşdırır, Zərdüştü xatırladır.

Atəş və zülmət

Adı Arif özü arif olan Arifin atəşi zülmətdən ayıra bilməməsi-ni İblis bir xəta işlətmək kimi qəbul edir. Onun pək aldandığını söyləyir: "Zülmət deyilim, iştə hər sözüm atəş... // Atəş, özüm atəş, gözüm atəş." Nura talib* olan Arif, onun atəşini qəbul etmir. Arif qəti şəkildə bildirir: "Məhv olsam da sənə uymam!" İblis Ariflə saziş bağlaya bilmir. Sadələvh Arif buna əhəmiyyət vermir, ancaq müdrək İblis bunu unutmayacaq...

İblis və Zərdüşt! Çox şeyi inkar edən, Allahla dör-dör döyüşən inkarçı İblis, Zərdüştü nəinki qəbul edir, həmçinin onu təqdis edir. Səbəb özünün də atəşdən törəməsidir. O, atəş haqqında ulu Zərdüştün fəlsəfi düşüncələrini ona belə anladır:

- Atəşsiz, inan, nur olamaz sabitü qaim,
[Atəşsiz nur davamlı, sabit ola bilməz]
Atəş, günəş atəş, bəşəriyyət bütün atəş,**
Hər bir hərəkət, məbdəi-xilqət bütün atəş...
Zərdüştü düşün, fəlsəfəsi, fikri, dəhası
Nəp atəşə tapdırmaq idi zümreyi-nası. ***
Yalnız bunu dərk etdi o əllameyi-məşhur,
Yalnız o böyük baş şu böyük kəşflə məğrur...

Özü atəş, sözü atəş İblis Zərdüştü təqdir edir. Dünya və kainatın od, atəş - enerci üzərində bərqərar olduğunu qəbul edir. Arifi aldatmağa, qıcıqlamağa çalışır, fəqət istədiyinə nail ola bilmir:

- Məhv olsa da həp bənliyim uymam sana, dəf ol!
- Durmam, gedərim...

* Tələb edən, arzulayan, həvəskar.

** Mühəribəyə işarə edir.

*** İnsan zümresini, insanları, insan cinsini.

- Haydı, çəkil, iştə açıq yol!..

Bələliklə, İblisin Ariflə sazişə girməsi, sövdələşməsi baş tutur. Onlar arasındakı kofliktin əsası qoyulur...

İblislə kəllə-kəlləyə gələn Arif, əsəbi və pərişan hallar keçirir. Böyük bir dərd, kədər və iztirab içində çırpınır. Arifi coşqun məhəbbətlə sevən Xavər onu iztirablı həyatın girdabından xilas etməyə çalışır. Heyhat!.. Arif bu nazənin gözələ qarşı çox laqeyddir. Çünki onu Xavər yox, uşaqlıqdan sevdiiyi və hər b zamanı itirdiyi Rəna düşündürür... Hissi təhqir edilmiş Xavər, Arifdən sevgi və mərhəmət umur, fəqət soyuq və laqeyd qarşılanır.

İstehzal və şiddətli qəhqəhələr

Uzun zaman Arifin gözünə görünməyən İblis, günlərin bir günü istehzal və şiddətli qəhqəhələrlə onun önündə peyda olur. Arif onu dərhal tanıyır və "Dəf ol!" deyərək əmr edir. İblis təmkinlik və nəzakətlik nümayiş etdirir. "Əzizim, çocuq olma" deyərək, onu əzi buraxmağa, hissə qapılmamağa, cəsəətli olmağa çağırır və sevgilisi Rənanı xatırladır:

- ...Rəna, o sənənin şimdiki bütün ruhuna hakim,

Hakim o sənənin hissənə, idrakinə... əfsus

Ayrılsan izindən, olur əğyar ilə mənus...

İblis, şərri qüvvə olaraq, Arifin qılığına girmək, Rəna ilə aralarındakı konfliktə qızışdırmağa çalışır. O, xain İblislə inanır. İblis şirin dilini və hiyləsini işə salır. Ona bir tapança və bir kisə qızıl təklif edir və deyir: "Al, bunları eyi saxla. Gələcəkdə sənəni məsud edəcək bunlar olacaq. Tapança - atəş, qızıl - sevgili məbuddur. Atəşlə qəlbinə qüvvət gələcək..."

- Baq, səsləniyor, [qızıllar] iştə sədəyi-pəri-Cibril!

Bunsuz olmaq kimsə, inan, məqsədə nail!

Arif tapançanı və bir kisə qızılı alır, sonra yerə atır. Qızğın və usanmış halda "Dəf ol, yetişir, eyləmə əsla bəni təltif" deyərək çıxıb gedir:

- Get, lakin o hörmət və məhəbbət

Bir gün doğurur qanlı ədavət.

Get, bəllidir insandakı xislət;

Sizlərdəki ülfət; sonu vəhşət,
Sizlərdəki şəfqət; sonu nifrət,
Sizlərdəki rəhmət; sonu nənət!..¹

İblis xidmətçi ərəb qiyafətində

Gözəl Rənanın eşqi ilə yaşayan İbn Yəmin onunla evlənmək fikrinə düşür. Fikrini İblisə bildirir. İmama kəbin kəsdirmək qərarına gəlincə, İblis dərhal dillənir: "Lakin əmin ol Rəna, bir qədər göstərəcək istiqna." Dərhal da cavab alır:

- Nə vəzifən, deyil aid bu sana.
- Əmrə borcundur itaət, heyfa,
Onu məcbur edəməzsən, zira
Böylə bir cəbri hökumət duysa,
Çəkəcəkdir başımız dürlü bəla.
Çünki var başqa günahın da sənin,
Orduya, devlətə çıqdın xain.

Dramaturq İbn Yəminin timsalında əsl ərəb xarakterinə malik bir hərbcü obrazı yaratmışdır.

İblis İbn Yəmini ələ alır. Onun süslü salonuna icazəsiz daxil olan Vasifi qovmaq istərkən məğrur zabit İblisin üstünə silah çəkir.

Vasif

Alçaq!
Nərdə Rəna, onu göstər!

İblis

(istehzalı təbəssümlə)

Nə demək!
Varıyor İbn Yəminə o mələk.

İblis istədiyinə nail olur. Rənanı sevən Vasiflə ona evlənmək istəyən İbn Yəmin arasındakı konfliktə alovlandırır. Vasif qəti şəkkildə bildirir: "Mən nə qədər sağam Rənanın İbn Yəminlə qavuşması namümkün!.."

¹ Hüseyin Cavid. Əsərləri, 5 cildə, III cild, Bakı, 2005, səh. 30

Vasif və Kiçik zabit Rənanın məhv olmaması üçün İblisdən imdad diləyirlər. İblis bundan çox məmnun qalır:

- Bəndən imdad umuyor cümlə cihan,
Biri zalim, bir məzlum insan.

Baş tutmayan görüş

Rəna İbn Yəminin süslü salonunda açılmış zəngin süfrəyə təəcüb edir. Xidmətçi ərəb qiyafətində olan İblisdən bunun səbəbini soruşur. İblis bildirir: "İbn Yəmin səni təzvic ediyor." Yəni ərə verir və ziyafət də nikah qılmaq üçündür.

- Sus, aman sus! Nə rəzalət!?

Bəni bilməm ki, nə sanmış şü hərif [Yəmin]

Ah, pək doğru diyormuş Arif.

Uşaqkən bir-birini sevənlərin (Ariflə Rənanın), fəqət uzun zaman bir-birindən ayrı düşənlərin görüşünə imkan yaranır.

Arif

- Mərhəmət qıl da, aman lütf eylə,

Söylə Rənayə ki, Arif gəlmiş.

İblis Arifin təklifini rədd edir. "Ona nail olur ancaq onlar ki, avuclar dolusu altunu var" deyir. Arif xirmətçi ərəb qiyafətində olan İblisi tanımır. Uşaqlıqdan altuna və sərvətə uymayan Arif çıxılmaz vəziyyətdə qalır.

- Pək gözəl, anladım, ancaq Rəna

Qismət olmaz bu təbiətlə sana.

Yzülüb durma, çəkil get, zira

Qüvvətə altuna tabe dünya.

Könlünü bana ver

Sərvəti, altunu və silahı olmayan Arif məyus olur, İblis isə da-xilən sevinir. Əlinə yaxşı girəvə keçdiyini anlayır. Arifdən könlünü istəyir:

- Bir şeyin yoqsa da könlün var ya,

Bana ver könlünü...

- Əsla, əsla!

Vermişim könlümü yalnız ona [Rənaya] bən.

Arifin - Şərqin mütərəddid, şaşqın, abdal və əsəbi çocuğunun qəti etirazını duyan İblis, başqa yola əl atır. Yrəyi yanan Arifə su əvəzinə araq verir. Başının ağlını alır. Arif atəşli içkidən dəhşətə gəlir, özünü itirir... Bunu görəndə İblis qədəhi üzüm şərabı ilə doldurub Arifə verərkən, o, şübhələnir...

- İç də baq,sonra duyarsın nə imiş,
Ən gözəl töhfə, keşiş göndərmiş...

Arifin könlünü ala bilməyən İblis, onun ağlını başından alır. Sərxoş Arifin köhnə dərdi təzələnir. Uşaqlıqdan böyük bir məhəbbətlə sevidiyi Rəna yadına düşür...

Görüş

Uşaqlıqdan bir-birini sevən, sonralar ayrı düşən iki gənc İblisin vasitəsilə görüşürlər. Rəna heyrətlə soruşur:

- Arif, Arif! Nə için gəldin sən?

- Sorma bəndən, onu sor qəlbimdən.

Rəna İbn Yəminin xəyanətlərinin üstünü açır. Məlum olur ki, o, bir çox cinayətlər törətmiş, cəza verəcəvəyi adamların siyahısını ona tərtib etdirmişdir.

Arif

Şu xəyanətləri sən əvvəldən

Biliyorkən susuyordun, bu nədən?

Rəna

Bəni qandırdı da sandım o dəni,

Bulur əlbət babamın qatilini.

Müharibə bir çox ailələrə bədbəxtlik, fəlakət, göz yaşları gətirir. Ariflə Vasifi, Rəna ilə Arifi ayrı salır. Rəna babasını itirir, onun qatilini axtarır. İbn Yəmin yalandan söz verir ki, qatili özü tapacaq və cəzalandıracaq. Bu səbəbdən onun cinayətlərinə göz yumur. Arifdə Rənaya qarşı şübhə baş qaldırır: "Bəlkə hər kəndisi canı, qatil?.." O, İbn Yəminin mühakimə edəcəyi adamların siyahısını Rənadan alıb gedir.

Ziyafət

Cəbhədə tibb bacısı işləyən, yaralı əskərlərə xidmət edən Rənanı Arif, Vasif və İbn Yəmin sevir. Sonuncu ziyafət düzəldib, kəbin kəsdirib onu almaq fikrinə düşür; ona gəlməsi üçün dil tökür:

Yoqmudur səndə, gülüm, hiç insaf!?

Yaralı əskərə baqmaqsa məram,

Əskərim bən də, böyük həm də yaram,

Yar da aç, qəlbimə baq, sonra inan,

Çünki hala aqıyor, kəsmədi qan.

İbn Yəminin səmimiliyinə inansaq, o, gerçəkdən Rənanı sevir. Nəinki sevir, bu gözəl qızın dərdindən ölür. Ancaq inadkar Rəna şərtinin üzərində möhkəm dayanır: "Kim babamın qatilini tapsa, ona ərə gedəcəm." Məsələyə hiyləgər xidmətçi ərəb - İblis qarışır. Rənanı əmin edir ki, babasının qatili tapılacaq, ta ki İbn Yəminə ərə getməyə razı olsun. İblis ikibaşlı siyasət yeridir. Həm İbn Yəminə, həm də Rənaya kələk gəlir. Rənaya:

- Hiç məraq etmə, əmin ol, o [İbn Yəmin] bənim

Ən itaətli qulumdur daim.

Durma get, bəklə də fürsət dəmini,

Bəlkə [İbn Yəmin] røyada görür bir də səni.

İblis, xislətinə uyğun olaraq, Rəna ilə İbn Yəmin, Arif ilə Vasif arasında konflikt yaradır...

Arif təyin edilmiş vaxtda gəlir. Gələn kimi İblisdən Rənanı tələb edir. O, Vasifə işarə ilə və aranı qatmaq məqsədilə deyir: "Əf-sus, bir zabitə uydu getdi." Çılğın Arif böyük təlaş içində xurmalığa tərəf yollanır...

İstədiyinə nail olan aravuran İblis onun arxasınca qəhqəhələr çəkir:

- Get, durma!

Fəqət, yazıq! Əmin ol,

Bəklər səni bir yığın cinayət,

İzlər səni bir yığın fəlakət...

Ağsaqqal abid

İblisin təhriki ilə araq və şərab içən Arifə dərd güc gəldikcə içkiyə meyli artır. O, artıq cibində araq şüşəsi gəzdirir. Ətrafına nəzər salınca yerdə bir tapança görür. Alır, qurşunlarına diqqətlə baxır. Bunu kənardan seyr edən İblis, məmnun və istehzalılı qəhqəhələrlə ona baxıb gülür. Arif dalğın və sinirli bir tərzdə tapança ilə alnını nişan alır. İblisi görüncə, şaşırıb durur. Ağsaqqal abid - İblis həməən soruşur:

- Yahu! Bana baq, nədir bu halət?
...Aşiqmisim, oğlum, aç da söylə,
Əlbət bulunur da bir vəsilə.

"Abid" fürsəti əldən vermir. Bir zamanlar onun könlünü ala bilməyən İblis, dərhal hiyləyə əl atır. Böyük hikmət və kəramət sahibi olduğunu söyləyir: "Bir çarə arar şu piri-hikmət, // Var bəndə, əvət, böyük kəramət." O, Arifi cinayətlərə sürükləməkdən ötrü hər bicliyə və vasitəyə əl atır. Şərqin biçarə çocuğu "Abidin" sözlərinə necə də inanmasın?!. O, dərđini açıb "mürşidi-pirə" söyləyir. İşvəkar bir afətə - Rənaya uyduğunu, lakin bir ləhzədə əlindən alındığını bildirir. Dərđi və kədəri başından aşan Arif, dərđinə çarə axtarır.

- Ey müşidi-pir, inayət eylə,
Əylənmə bənimplə sən böylə.
Bən çəkdiyim iztirabü möhnət
Yetməzmi!..

Yarımsərxoş Arif İblisin ayaqlarına qapanır, "Bir Xızırımı, ya bir Mələkmisin sən?" deyərək ona tapınır.

Heçlə doğan ulu qüvvət

İblis, bir şər ruh olaraq, Airf və Rənanın qəlbinə girir. Abid, kəramət sahibi, mürşidi-pir olduğunu onlara inandırır. Arif abidin əlini öpür. İblis bundan fərəhlənir və özünü öyməyə başlayır:

- ...Dağ, daş, uçurum, dəniz və orman
Əngəl olamaz önümdə bir an,
Bir şəhpər açıb da nagəhanı,
Bən teyy edərim bütün cihanı.

Romantik Arif və Rəna onun söylədiklərinə inanırlar. Yalnız realist Elxan İblisin dediklərinə şübhə ilə yanaşır və sual edir: "Kimsin, əcəba, səndə ki var böylə məharət?"

İblis

- Bən hiçlə doğan bir ulu qüvvəy, ulu qüdrət,
Bir qüdrəti-külliyə ki, aləm bana bədxah,
Dünyada əgər varsa rəqibim o da: Allah!..

(qəhqəhə)

Həp din ilə, məzhəblə, siyasətlə cihanda
Hər fırtına qopmuşsa, əvət bən varam orda.
Hər yerdə ki, vardır əzəmət, qəhr ilə dəhşət,
Hakimdir o yerlərdə şu qarşındaki xilqət.

Bu monoloqda bir kitablıq məzmun var. Dünya ədəbiyyatında, "Faust" da daxil olmaqla, İblis mövzusunda yazılmış əsərlərdə İblis obrazının səciyyəvi xüsusiyyətlərini bu cür yığcam və klassik şəkildə ümumiləşdirilmiş parçaya, beytlərə, misralara təsadüf etmək çətindir; mənə heç yoxdur da! Bu, bir tərəfdən, Cavidin dahi sənətkarlığına, digər bir tərəfdən, "İblis" faciəsinin cahanşümullüğüna dəlalət edir. (Bəzi Azərbaycan sovet dramaturqlarının Cavidə necə paxıllığı tutmaya bildirdi?!.) Bütün dramatik əsərlərdə söz sərəfti və konflikt ustası kimi çıxış edən dramaturq, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə həm də faciə ustası kimi daxil olur. Cavid faciələri elitar mahiyyətə, məzmunu və xarakteri etibarilə fəlsəfi və idraki əhəmiyyətə malikdir; xarakterlər və ehtiraslar faciəsidir. "İblis" bu mənada müstəsna. Əsərdə cinayət və fəlakətlərin ilhamçısı və hərəkətverici qüvvəsi İblis - İnsandır!..

İblis və Elxan üz-üzə

Elxan İblisin sözlərini diqqətlə dinlədikdən sonra belə bir məntiqli nəticəyə gəlir: "Çöhrəndə bir dahilik nuru gözə dəyir, ancaq mən əsatirə inansaydım, sənə Məbud deyərdim." Əsərdə heç bir surət İblisin kim və nə olduğunu bu cür incə şəkildə dərk edə bilmir. İblis onun sözlərinə laübali qəhqəhələrlə cavab verir:

- Məbud deyil, aləmi sarsan ulu mevcud;

Mevcud deyil, bəlkə vücüdi-adəmalud
 - Olduqca müşəvvəşsə də əfkarü məqalın,
 Bir abidi pək anladıyor zahiri-halın.

İblis və Elxanın dediklərinə qısa şərh vermək istəyirəm.

İblis: - Aləmi saran ulu mövcud Məbud deyil, mövcud deyil, bəlkə də yer üzərində ilk bulaşığı insan, peyğəmbər vücudu mənəm. (Cavid fəlsəfəsinə qibtə etməmək olmur!..)

Elxan: - Fikir və söyləmə (sözün) qarmaqarışığı, dolaşığı, anlaşılmayan olduqca, zahiri - halın pək bir abidi andırıyor. (Filosof Cavidə eşq olsun!..)

Bu cəhətdən Cavid bədii dühasına və Cavid fəlsəfi fikrinin incəliyinə və dərinliyinə dünyanın ən böyük sənətkarı qibtə edə bilər. Bədii incəlik, zəriflik və məna dərinliyi, fəlsəfi məzmun onun poeziyası və dramaturgiyası üçün səciyyəvidir.

İblis anlayır ki, onun qarşısında duran nə Arif, nə Vasif, nə də qeyrisidir, önündəkini yaxşı anlayan bir varlıqdır; məntiqi düşüncəyə, dərin zəkaya və böyük ağıla malikdir. Bu səbəbdən özünün kim olduğunu elan edir:

- Röya kibi hər an olaraq zahirü qaib,
 Bən Şərqdə abid olurum, Qərbdə rahib.
 Bir qazi olub, gah edərim, fitnələr icad,
 Bir mürşid olub, gah edərim aləmi bərbad;
 Bəzən olurum bir papa! Cənnət satarım bən,
 İsa dirilib gəlsə də qorqar qəzəbimdən.
 Xilqətdəki hər məsələ, hər nöqtəyi-mevhum,
 Hər fəlsəfə, hər məzhəbü məslək bana məlum,
 Bəzən olurum bir çoban, azadə bir insan,
 Bəzən olurum zülmü fəsad aşiqi sultan,
 Bir piri-zəbun olduğum əsnadə dilərsən,
 Təbdili-qiyafətlə həməən gənc olurum bən.

Özünü böyük həyəcan və ilhamla təqdim edən İblis, omuzundakı (çiyindəki) əbanı, başındakı sərpuşu (örtüyü) və uzun ağı saqqalını qoparıb atır. Abid cildində ikən İblis cildinə düşür. Göy

guruldayır, əzəmətli və dəhşətli, qorxunc və sürəkli qəhqəhələr ətrafa yayılır. İblisin dünyəvi surəti göz önündə canlanır. Hamını heyrət hissi çulğayır. Ətrafdakılar "Ah, işlə fəlakət!.. O nə surət?.. Nə qiyafət?.." deyər qorxu və heyrət içində qalırlar. Elxan təlaş etməyə hacət görmür, İblisdən nə qorxur, nə də çəkinir. Arif onu həməən tanıyır, "Eyvah! Ona yaqlaşmayın əsla, odur İblis; // İblis o, əvət, cümlə fəlakətlərə bais..." deyərək, əsəbi hallar keçirir.

* * *

İblis və Demon mövzularında dünya ədəbiyyatında yaradılmış bədii əsərlərin, demək olar ki, heç birində İblisin - bir şər qüvvə, bir şər Allahu olaraq - bu dərəcədə ümumiləşdirilmiş tipinə və xarakterinə təsadüf etmək çətinidir. Bu mənada Cavidin İblisi ümumdünyəvi səciyyə daşıyır. Şərq və Qərb dünyasının anlayışında və təsəvvüründə necədirsə, o cür də təsvir edilir. Dramaturq demək istəyir: Hansı dinə və məzhəbə qulluq etməsindən asılı olmayaraq, İblis hər yerdə İblis olaraq qalır. Onun bir rəqibi varsa - o da Allahdır!.. Bu da nağıllarda və əfsanələrdə, dini kitablarda, o cümlədən Qurani-Kərimdəki ayələrə və rəvayətlərə uyğundur.

Heçdən gələn, heçliyə çəkilən İblis

Əsərdə hadisələr inkişaf etdikcə İblis əsatirdən real varlığa çevrilir. Müxtəlif insan cildlərində təzahür edir, dəhşət, vəhşət, rəzalət və fəlakət doğuran gerçək varlıq, İnsan İblis olur. Qisasçı və üsyankar İblis, ifşaçı İblis olaraq, yer üzərində baş vermiş və verən fəlakətlərin və cinayətlərin səbəbkarının o deyil, Adəm uşaqları olduğunu sübut edir. Könlünü ona verməyən Arifdən qisasını alır. Satqın və xain İbn Yəmin öldürülür. Elxan onun ələ keçməsinə xüsusi xidməti olan Vasifdən soruşur: "Söylə yavrum nə dilərsin bəndən?" İblis Rənaya işarə ilə dərhal cavab verir: "O gözəl afətə məftun şu çocuq." Bir-birini tanımayan iki qardaş - Arif və Vasif üz-üzə gəlir. Vasif Rənadan onu ölüm və təhlükədən xilas edən kim olduğunu soruşur. Rəna Arifi nişan verir.

Arif

Bu təşəkkürlərə hiç yoq hacət,
 O [Rəna] bənim Kəbəyi-viddanımdır.
 O bənim sevgili cananımdır.
 Bəndən ancaq qoy o olsun məmnun.

İblis məmnun qəhqəhələrlə ətrafa "Leyli birkən ikiləşmiş Məcnun" deyərək, Ariflə Vasif arasında münaqişənin kəskinləşməsini gözləyir. İki qardaş arasında münaqişə getdikcə dramatik hal alır. Vasif qəti şəkildə bildirir: "İstəməz bunca çocuqluq, Rəna ya sənin olmalı, ya bənim!" Revolverlər qabından çıxır.

Rəna

(*Arifə*)

Sən bənim əski pərəstişkarım,

(*Vasifi göstərir*)

Bu isə ən yeni dildarım...

Rəna Tanrı ilə bağladığı əhdi açıb söyləyir: "Kim babamın qatili bulsa, ancaq bəni o, məmnun edər." İblis aranı vurur, "Rəna Vasifindir" deyərək Arifi cinayətə sövq edir.

- ... bana baq!

Bir düşün, əldə dururkən şu silah,

Böylə təhqirə dayanmam...

İblis Arifin sözlərindən məmnun qalır. Gülərək, "söz qəvinindir, əvət" deyir. Vəziyyətin gərginləşdiyini görən Rəna təşvişə düşür. Arif ölüm ayağında qardaşı Vasifi düşünür. Lakin qarşısındakı rəqibin Vasif olduğunu bilmir. İki qardaş duelə çıxır. Vasif: "Pək gözəl, qismətimiz hər nə isə, // Yetişir Tanrıdan ancaq o bizə" deyərək revolverə əl atır. İblis əmr edir: "Bir, iki, üç!.." Silahlar açılır, Vasif yıxılır, İblisin hiyləsilə bir ananın evladı bilmədən bir-birinin cəlladı olur. Rəna "Eyvah!.. Vasif!.." deyərək cənazə üzərinə qapanır. Arif qardaşını qətlə yetirdiyini bilincə şivən qoparır... Artıq gec idi. Olan olmuş, keçən keçmişdi. Bir zamanlar cinayətlərdən qaçan Arif, indi İblisin əli ilə cinayət törətmişdir.

Bir zamanlar Cəbərut aləminə
 Həp uçar, həp öyünürdün də, bu nə?
 Vurulub bir qıza [Rənaya] pabus oldun,
 Xırsız [oğru] oldun, meyə mənus oldun.
 Haqqı, vicdanı bıraqdın, getdin.

(İxtiyar getdiyi tərəfə işarətlə)

O səfilin qızını [Xavəri] məhv etdin...¹

Tökülən qanlara, rəzalət və alçaqlıqlara düşmən olan Arif, axırda İblisin təhrikilə Xavərin və Vasifin qatilinə çevrilir; uca ruhlu filosof alçalır. Ağaclar arasından çıxan bir takım skeletlər, kəfənə bürünmüş olduqları halda, rəqs edirlər. Arif çox az sürən bu rəqsi qorxunc baxışlarla, məcnunanə və şaşqın qəhqəhələrlə seyr edir. Ölümlər arasında dolaşır qalır. Bəzən ona doğru gələn, bəzən ondan uzaqlaşan Xavərin və Vasifin rəqs etdiklərini görünə, acı fəryad qoparır... İblis cümlə xəyanətlərin baisi insanı ifşa edir.

İblis

(siddətli və istehzal qəhqəhələrlə)
 Həp rəqs ediyor qanlı günəş, qanlı üfüqlər,
 Həp rəqs ediyor halə qəmər, pənbə şəfəqlər.
 Rəqs etmədə həp şeirü dəha, hüsnü lətafət,
 Rəqs etmədə yıldıızlı fəza, ruhi-təbiət.
 Hər fəlsəfə, hər dinü təriqət, bütün adət
 Rəqs etmədə həp olsa xəyal, olsa həqiqət.
 Həp rəqs ediyor hüsnü sürur, eşqü fəlakət,
 Həp rəqs ediyor xeyrilə şər, elmü cəhalət...
 Rəqs etmədə hətta o görünməz ulu Məbud,
 Rəqs etmədə hətta o vücudi-ədəmalud.*

Dramaturq İblisin diliylə nə demək istəyir? Demək istəyir ki, kainatda hər şey rəqs edir, yəni hərəkətdədir; hər şey dəyişir, doğulur və ölür; hər şey yeniləşir və köhnəlir: fəlsəfə də, din və tə-

¹ Hüseyin Cavid. Əsərləri, 5 cildə, III cild, Bakı, 2005, səh. 101.

* Yoxluq, ölmüşlər.

riqət də, bütün adət də, xeyir də, şər də, elm və cəhalət də, həтта ulu Məbud da, o vücudi-ədəmalud da... Yəni yoxluq da, ölmüş də, varlığı yox, yoxluğu vardan daha dilbər də!..

Hamı İblisi tanıyır, hamı İblisi qınayır, hamı İblisi lənətləyir. Bütün cinayətlərin baskarı hesab edir. Hamı "Qəhr olmalı, məhv olmalı İblis!" söyləyir. Hər tərəfdən ona hücum edilir. İblis son ifşaçı və məşhur monoloqunu - elə bir monoloqu ki, necə deyərlər, orada bir Quranlıq məna var - deyib şiddətli və sürəkli qəhqəhələrlə yerin dibinə çəkilir. Elə bir monoloq ki, dünyanın ən məşhur dramaturqlarının əsərlərində bu cür monoloqa təsadüf etmək çətindir. O monoloq deyil, bəlkə də bir əsərdir!..

İblis

(gah istehzalı və məğrur, gah çılğın və qorqunc qəhqəhələrlə)

İblis!.. O böyük ad nə qədər calibi-heyrət!
 Hər ölkədə, hər dildə anılmaqda o şöhrət,
 Hər qülbədə, kaşanədə, viranədə İblis!
 Nəp Kəbədə, bütəxanədə, meyخانədə İblis!
 Hər kəs bəni dinlər, fəqət eylər yenə nifrət,
 Hər kəs bana aciz qul ikən, bəslər ədavət,
 Lakin bəni təhqir edən, ey əbləhü miskin!
 Olduqca müsəllət sana, bil, nəfsi-ləimin,
 Pəncəmdə dəmadəm əzilib qıvrılacaqsın,
 Daim ayaq altında sönüb məhv olacaqsın.
 Bənsiz də, əmin ol sizə rəhbərlik edən var:
 Qan püskürən, atəş savuran kinli krallar,
 Şahlar, ulu xaqanlar, o çılğın dərəbəglər,
 Altın və qadın düşkünü divanə bəbəklər.
 Bin hiylə quran tilki siyasilər, o hər an
 Məzhəb çıxaran, yol ayıran xadimi-ədyan;
 Onlarda bütün fitnəvü şər, zülmü xəyanət,
 Onlar duruyorkən bəni təhqirə nə hacət?!
 Onlar, əvət onlar sizi çignətməyə kafi,
 Kafi, sizi qəhr etməyə, məhv etməyə kafi...
 Bən tərək edərim sizləri əlan, nəmə lazım!

Hicdən gələrək, hiçliyə olmaqdayım azim.

İblis nədir?

- Cümlə xəyanətlərə bais...

Ya hər kəsə xain olan insan nədir?

- İblis!..

Dünyanın ən məşhur sənətkarı bu monoloqa görə ulu və əbədi Cavidə qibtə edə bilər. Bu monoloq Cavid fitri istedadının, ilhamının və sənətkarlığının apogeyidir; Ulu Tanrının ona verdiyi fitri istedadın və Cavid dühasının parlaq və təkrarolunmaz nümunəsidir...

4.3. Ehtiraslar və xarakterlər faciəsi

Surətlət

"İblis" mənzum draması bədii mahiyyəti etibarilə fəlsəfi və idraki, məzmunu və bədiui xüsusiyyətlərinə görə ehtiras və xarakterlər faciəsidir. Əsərin baş qəhrəmanı İblisdir. Sonrakı surətlər arasında diqqəti daha çox cəlb edən Arif, İxtiyar Şeyx, İbn Yəmin, Elxan və b. surətlərdir. Həmin surətlər öz xarakterlərinə, dünyagörüşləri, düşüncələri etibarilə bir-birindən fərqlənir. İblis daha çox mübariz, öz istədiklərini həyata keçirən, hiyləgər, siyasətçil, rolunun mahir icraçısı və ifaçısı kimi diqqəti cəlb edir. Arif daha çox ruhaniyyət aləminə qapılır, Allaha tapınır, ondan imdad gözləyir; kömək görmədikdə ruhdan düşür, hissə qapılır, təreddüdlər keçirir, nəhayət, İblisin əlində bir oyuncağa çevrilir...

İxtiyar Şeyx

Oxucu və tamaşaçı İxtiyar Şeyxlə əsərin əvvəllərində tanış olur. Allaha xitab edən Arif qarşısında İblisi görür. Ona biri digərini təsdiq və təkzib edən saçmalar söyləyir. Cahan hərbindən başını itirmiş, ailəsiz, evsiz-eşiksiz qalmış Arif, yerə-göyə nifrət və qəzəb püskürərkən İxtiyarı qarşısında görür. Dünyagörmüş Qoca ona təskinlik verir. Mədəni aləmi nifrətlə buraxan, bədəvi aləmə çıxan Arifi sakitləşdirməyə çalışır, insanlardakı haqsızlığı və zülmü unutmağa, qəlbindəki nifrtələri yaxıb-yıxmağa dəvət edir:

Rəssam Oqtay Sadıqzadənin «İblis» mənzum faciəsinə çəkdiyi illüstrasiya

- ...Yüz, bin deyil İblisə uyan... həp bəşəriyyət
 Etmış bu gün ev yıqmağa, qan içməyə adət.
 Arif! Unut, oğlum, unut artıq, bəni dinlə,
 Sən kəndini məhv eyləyəcəksin bu gedişlə.

İxtiyar Arifin taleyini öncədən müəyyənləşdirir, ona qarşı böyük xeyirxahlıq və həssaslıq nümayiş etdirir. Şərqin tərəddüdcü çocuğu Arif Şeyxin sözlərinə qarşı "Mümkünmü unutmaq?.." deyə sual edir. Həyəcanlı, çılğın Arif üzünü göyə doğuru tutaraq deyir:

- Ver, [Allah] bir buyuruq ver də cəhənnəmlər açılınsın,
 Coşsun, bütün atəşləri dünyaya saçılınsın.
 Yaqsın da, şu zalım bəşərin yurdunu yaqsın,
 Həp yer yüzü bir ah olaraq göylərə çıqsın.

Heyhat!.. Arif "mələk" ikən "İblisə" çevrilir, İblisin təhrikilə Xavəri - İxtiyarın nəvəsini boğub öldürür. Baba nəvəsinin cənazəsi üstə çökərək "Söylə, aman söylə, mələk Xavərim, sana kim qıydı, kim?!" deyə fəryad edir. Qocanın gündüzü qaranlıq gecəyə çevrilir. Müharibə ona daha baha başa gəlir. O, nəvəsi ilə mədəni aləmi tərk edib, ormanları özlərinə məskən seçirlər, mədəni vəhşiliyin şahidi olurlar. Zülmün və cinayətlərin nə olduğunu öz gözlərilə görürlər. Fəlakət onları hər addımda izləyir. Qoca yerə, göyə qarşı üsyana qalxır:

- ...Ah, köpürdükcə şu xain bəşər,
 Yer yüzü daim qusacaq zülmü şər.
 Məzhəbə donmuş də bütün kainat,
 Qeyri çəkilməz şu müləvvəs həyat.

İxtiyar Şeyx geniş dünyada özünə yer tapa bilmir. O, əsərdə İblisdən sonra insanları və insanlığı, mədəni aləmi tənqid edən bir obraz kimi diqqəti daha çox cəlb edir. Yzünü ətrafındakılara tutaraq deyir:

- Ya siz!? Ey insanlığı təhqir edən
 Duyğusu, vicdanı sönüklər!.. Həmən
 Dəf olun, artıq bana rahat verin!
 (göyə doğru)

Nerdə?.. Fəqət Tanrıyı bir göstərin!

Ah, Ona var söylənəcək sözlərim...

Baba nəvəsinin cənazəsi üzərində acı göz yaşını tökür. Xavərin dağınıq saçlarını qoxulayıb, titrək əllərilə onu oxşayır. Qapanmış gözlərini öpür, başını qolları arasına alır. Çılğın baxışlarla göyə baxmaqda davam edir... Əgər tanrıçı Arifdə Allaha qarşı bir lüt-fikarlıq və şübhə varsa, İxtiyarda bir narazılıq var.

Nəvəsinə itirən baba məcnunanə bir həyat sürür, məcnun qi-yafətində dolanır. Sönük qəlbinə bir atəş diləyir. Ağlamaq istər-kən gülür, gülmək istər-kən ağlayır. Vicdanı sönük qaplanlardan inayət istəyir. Heyhat!.. Dərdini Elxana açıb söyləyir:

- İntiqam istərim, ancaq bu qadar!..

- Söylə kimdən? Əcaba kimlədən?

- Tanrıdan, yırtıcı sərsəmlərdən

Şu batan qanlı günəşdən, göydən.

Əgər yerlərdə sürünən Arif göylərə qalxmaq, Allahu və Cən-nəti görmək istəyirsə, İxtiyar Şeyx Xəyyamsayağı göylərə kin və nifrət püskürür, Tanrıdan, yırtıcı insanlardan, qanlı günəşdən in-tiqam almaq istəyir...

O, əsərdə özünəməxsus mətin xarakterilə seçilir. Arifdə məz-lumluq ruhu, İxtiyarda döyüşkənlik ruhu daha güclüdür. Şeyx göyə doğru:

- Ey Sən! [Allah]

Sən ki fəxr etmədəsin ədlinlə,

Bu nə xilqət, bu nə hikmət? Söylə!

Bu sorğu-sual Allahın rəqibi İblisin ürəyincə olur, o, qəhqəhə çəkib gülür.

- Fəzlə, hər fəzlə bütün qəhrü niyaz,

Yzülüb durma, O [Allah] hiç aldırılmaz.

Bir çocuqdur ki, O pək biperəva,*

Bir oyuncaqdır Onunçin dünya;

* Qorxu bilməyən, heç bir şeydən çəkinməyən, laqeyd.

"Ağlı çaşan" Qoca yerdən və göydən imdad diləyir; yerdən və göydən intiqam almaq istəyir. "Əmr edin cəllad gəlsin!" söyləyir. İblis həməən soruşur: "Bulunub gəlsə nəvənin qatili nə yaparsın?"

- Verərim dürlü cəza,

Didərim, parçalarım, məhv edərim.

İxtiyarın qəlbi intiqam hissilə coşub-daşır. Ağillı və müdrük Şeyx bir anda bir canavara çevrilir. Elan edir: "Atdım insanlığı, oldum canavar..."

Qadın surətləri

Faciədə iki qadın surəti var. Həmin qadın surətləri öz xarakterləri və fərdi xüsusiyyətləri etibarilə bir-birindən kəskin surətdə fərqlənir.

Rəna son dərəcə gözəl bir türk qızı, tibb bacısıdır. Rəna ilə Xavər yaxın qonşu olduqları üçün bir-birilərini yaxşı tanıyırlar. Xavər kitab həvəskarındır. Xoca Nəsrəddinin lətifələrini, "Min bir gecə" hekayələrini maraqla oxuyur. Şəxsi kitabxanası haqda Rənaya məlumat verir və s. Bu iki qızı yaxınlaşdıran qonşu olmalarıdırsa, ayıran Arifə pərəstiş etməklə, bir-birinə nifrət bəsləmələridir...

Arif Rənanı uşaqlıqdan tanıyır; onun vurğunudur. Müharibə zamanı bir-birindən ayrı düşürlər. Cəbhədə görüşərkən, ah, nə qədər sevinirlər!.. Arif bunu xoş təsadüf hesab edir. Gecələr Rənanı röyalarda özlədiyini söyləyir. "Səninlə birləşsək, şübhə yox, sisli taleyim güləcək" deyir.

Rəna, bir tibb bacısı olaraq, ərəb zabiti İbn Yəminin yanında çalışır. Babasının qatilinin İbn Yəmin olmasını bilmir. Çavuş Arifi Rənanın yanında görərkən İbn Yəminə dərhal xəbər verir:

- Bir bəla, iştə gördüyün Arif,

Çünki Rənaya pək yaqın şu hərif.

Bizi görmüş də çünki Rənanın

Babasını qətl edən zaman, xain!

Ərəb zabiti "Bir çocuqdanmı qorqar İbn Yəmin" deyərək, Çavuşun sözlərinə əhəmiyyət vermir. Arif Rənanı qatil İbn Yəminin yanında qalmasına razı olmur. Onun süslü salonundan çıxıb get-

məsini tələb edir. Rəna "Bəlkə pək söylədiklərin gerçək, // Pək güc amma vəzifədən dönmək." deyərək onun təklifini qəbul etmir. Babasının xəyalı onu intiqama çağırır. O, böyük bir inadkaqlıqla babasının qatilini axtarır. Babasının qatilini bulanın qarşısında səcdə edəcəyinə söz verir.

İbn Yəminin əmrilə Arif və Xavərdən ayrılan Rəna döyüş bölgəsinə gedir. Onları bir yerdə görən Xavərin köhnə dərdi təzələyir: "Arif, sən onu sevir misən?"

- Sevərim başqa bir məhəbbətlə

Əski, pək əski hissi-hörmətlə...

Arifə xüsusi hüsnü rəğbət bəsləyən Xavərdə ona qarşı qısqanclıq hissi baş qaldırır və münaqişə vasitəsinə çevrilir.

Rənanı öz iradəsinə tabe etdirən cani və qatil İbn Yəmində ona qarşı bir sevgi hissi baş qaldırır. O, İblisin köməyilə Rənanı almaq fikrinə düşsə də, bu, baş tutmur. Ərəb zabiti Rənanı öz cinayət işlərinə qoşur. Adamları məhkum etmək üçün ona siyahı hazırladır.

Cəbhədə tibb bacısı işləyən Rəna və Xavəri tale bir-birindən ayırır. İnsandakı nəfsə hakim olan İblis onları daim izləyir, dür-lü-dürlü xəyanət və cinayətlər düşünür.

Rəna ilə Xavər arasında konflikt Arifə görə yaranır. Xavər ona fikrini açıq bildirir:

- Aldınsa da Arifi əlimdən,

Hər yardıma iştə hazırım bən.

Onların arası dəysə də, Xavər bir insan və köhnə dost kimi, Rənanı bəzi təhlükələrdən azad etməyi özünə borc bilir.

Ariflə Xavərin cəbhədə görüşməsi əsərin maraqlı səhnələrindən biridir. Hali-müztər Xavəri qucaqlamaq istərkən o, ürəküb geri çəkilir və bildirir: "Sevilməyənlərə həmagüş olmaq bana la-yiq deyil."

- ...Oldun sənəlcə həp ənisim,

Bəsləndi sənənlə fikri hissəm.

Kölgən kibi həp peşincə qoşdum,

Eşqinlə qanatlanıb da uçdum.

Lakin bəni bir nigahə satdın,

Birdən-birə həp unutdun, atdın...

Xavər Arifi gerçəkdən sevir. Lakin ondan bir laqeydlik, hisslərinə qarşı hörmətsizlik görür. Dərdi başından aşan Arif, içkiyə qurşanır. Ayıq Arif getdikcə sərxoş Arifə çevrilir. Xavər bunun səbəbini soruşduqda yarımşərxoş Arif ona kobud cavab qaytarır və qovur. Dərhal da cavab alır:

- Xayı, bu evdən

Sən getməlisin fəqət, deyil bən.

Xavər Arifdən Rənanı unutmasını xahiş edir. O, "namümkün" deyərək, xahişini rədd edir. Bu səbəbdən Xavərlə Arif arasında münaqişə kəskin xarakter alır. Xavərin "Ah, qəddar, bir kərrə bəni də düşün" sözlərinə qarşı sərt cavab verir:

- Dəf ol, daha etmə fəzlə israr.

- Sərxoşmu, nəsin? Gəl, iştə əvvəl!

Məhv et bəni olmayım da əngəl.

- Dəf ol dedim...

- Ah, ədəbsiz, alçaq!

Arif son sözü eşidər-eşitməz vəhşi bir hücumla Xavərin boğazından yapışıb boğur. Bu hadisədən İblis məmnun qalır. Arif cənazənin üstünü həsirlə örtür. Sonra bodrumun (anbarın) qapağını açır. Orada İblisin tərki ilə gizlənmiş Rənanı çıxarır, əlindən tutaraq deyir:

- Burda durulmaz, çəkilib qaçmalı,

Qaçmalı, vəhşətdən uşaqlaşmalı.

Onlar təlaş və iztirab içində hadisə yerindən uzaqlaşırlar.

Qatil Arif Xavəri öldürdükdən sonra Rənanın peşindən çəkilmir. Ətrafdakı güllə səsindən təşvişə düşərkən laübalı şəkildə cibindən bir revolver çıxararaq deyir:

- Hiç qorqma, yanımda həm silah var,

Həm altın...

Rəna ondan bu sərvətin haradan olduğunu soruşduqda, Arif

məğrur qəhqəhələrlə cavab verir:

- Bir arqadaşımdan oldu qismət,
Yoldaşdı bənimlə bir yəhudi,
Pəncəmdə həlak olub boğuldi...

Rəna Arifin yaramaz hərəkətlərini adına bir ləkə, əməlini bir vəhşilik hesab edir. Arif isə əksinə, bunu özü üçün bir cəsarət sayır, cəsarəti ondan aldığını bildirir. Rənaya sarılmaz istərkən, sərt bir baxışla geri itələnir. Elə bu zaman haydutlar (quldurlar və qarətçilər) onların başının üstünü alırlar. (Arifdən altunları tələb edirlər.) Onları təhlükədən Elxan xilas edir.

Uzun zaman babasının qatilini axtaran Rəna, nəhayət, Vasi-fin köməkliylə onu tapır. Nifrət və qəzəbi yerə-göyə sığmayan Rəna, xəncərlə atasının qatili İbn Yəmindən qisas almaq istərkən, Elxan mane olur: "Ona [İbn Yəminə] əl vurma, saqın! // Daha xoşdur yara bağlarsa qadın" deyərək bu işdən çəkindirir və ərəb zabitindən qisası özü alır.

Rəna verdiyi sözə əməl edir. Babasının qatilini tapdığına görə Vasifə ərə getməyə razılıq verir. Özünü alçaldılmış və təhqir edilmiş hesab edən Arif, qardaşını öldürür. Özünə qəsd etmək istərkən Rəna mane olur...

Elxan

Faciənin ən dəyərli surətlərindən biri **Elxandır**. O, öz sərt xarakteri, kəskin və qəti qərarlar çıxarması, "antihumanist" hərəkətləri, mətin iradəsi və cəsarətilə seçilir. Nə Caviddən qabaq, nə də sonra Azərbaycan dramaturgiyasında mən belə bir xarakterə malik obraza təsadüf etmirəm. Elxan əsərin dördüncü pərdəsində səhnəyə gəlir. O, rütbəcə zabit, qaçaq əskərdir. Dramaturq onu belə təsvir edir: "...Bu sırada omuzunda əski silah pelerin - plaş, vüqarlı, müsəlləh, zabit qılıqlı, qalın bıyıqlı, gur qara saqqallı, zində [diribaş] və mühib [qorxunc] simalı Elxan ağaclardan arasından çıxar."

Azərbaycan sovet ədəbi tənqidində Elxan surəti haqqında müxtəlif mülahizələr irəli sürülmüşdür. Bəziləri hesab etmişdir

ki, guya dramaturq əsərin dördüncü pərdəsində onu Ariflə əvəz etmiş, beləliklə, faciə canrının qanunlarını pozmuşdur. Bəzi tənqidçilər Elxanı son dərəcə qəddarlıqda suçlamışlar və i.a. Mən Elxan obrazı barəsində söylənmiş mənfi və birtərəfli mülahizələrin heç biri ilə razılaşmıram. Hesab edirəm ki, müəllif əsərdə Elxan surətilə faciə canrının qanunlarını pozmamışdır və o, Arifi əvəz etmir. Əsərin baş qəhrəmanı Arif yox, İblisdir. İblis surəti faciə canrının bütün tələbləri və qanunlarına artıqlaması ilə cavab verir...

1921-ci ildə Mustafa Kamal Paşa İstanbulda "İblis" tamaşasına baxarkən belə bir ifadə işlətmişdir: "Elxan mənəm..."

Elxan öz xarakteri etibarilə mürəkkəb surətdir, dramaturqun remarkada təsvir etdiyi xarakterik xüsusiyyətlərə tam cavab verir. Faciədə haydutlar Arifi soymaq və Rənaya "təcavüz" etmək istəyirlər.

Birinci haydut

...Kafi!..

Altınları ver, biraq da lafı.

Arif

(beş-on altın çıxarır)

Al! Qaldı bir az bizimçin ancaq.

İkinci haydut

(xəncəri Arifin köksünə dayar)

Ver həpsin!.

Rəna

Ah!..

Elxan haydutların üstünə cumaraq bir anda hər ikisinin gözünün odunu alır. Elxanın bu hərəkəti Arifi və Rənanı ürəkləndirir. Elxan onlardan bu canavarları əfv etməyi xahiş edir. İslıq (fit) səsi eşidən Elxan onların hərəsini bir səmtə "av" için göndərir. Öz-özünə, - Ən ağır cəza verir Elxan, - deyir. Arif də, Rəna da onun mərhəmətindən razı qalırlar. "Çöhrəsində fəzli zəka parlayan" Elxan əslində haydut deyil. O, isyan etmiş bir qaçaq əskərdir.

Yurdu və yatağı ormanlar və mağaralardır. Ysyan etməsinə səbəb xain və miskin bir ərəb zabitinin xəyanətlərini açarkən, onu asdırmaq istəməsi olmuşdur. Buna görə də o, ordugahı buraxıb qaçaq əskərə çevrilmişdir.

"Av" dalınca göndərilən haydutlar İbn Yəminlə geri dönlürlər. Elxan biləndə ki, haydutların gətirdiyi onu asdırmaq istəyən həmin ərəb zabiti İbn Yəmindir, buna çox sevinir. İbn Yəmin özünü tülkülüyə qoyur, həməən də cavabını alır. Elxanın qarşısında diz çöküb yalvarır...

Elxan ağsaqqal abid qiyafətində olan İblislə ilk dəfə həmin səhnədə görüşüb tanış olurlar. Elxanın İblis və İxtiyar Şeyxlə qarşılaşdığı səhnələr faciənin ən maraqlı və məzmunlu səhnələridir. Elxan Xavəri itirmiş və onun qatilini axtaran İxtiyardan kim olduğunu və başına nələr gəldiyini soruşur. Qoca ona ətraflı cavab verir və intiqam istədini bildirir. "Kimdən?" sualına belə cavab verir: "Tanrıdan, yırtıcı sərsəmlərdən, qanlı günəşdən, göydən." Bunu eşidən İblis öz əzəli və əbədi rəqibi olan ulu qüvvəti və qüdrəti lağa qoyur. Bu yerdə Elxan dərin məzmunlu bir monoloq söyləyir:

- Bir xəyal iştə - mühal olsa da - bən

Tanrı olsaydım əgər, gerçəkdən,
Ya bu insanları xəlq etməz idim,
Əgər etsəm, yaşatırdım daim
Şadü məsud... o da olsaydı mühal,
Yaqaraq hər kül edərdim dərhal.

(*qəhqəhə*)

Sanki sərsəm yaşayışdan nə çıxar!?

Bəncə bilmərrə bütün insanlar
Həp gözəl olmalı, yaxud çirkin,
Həp fəqir olmalı, yaxud zəngin,
Həp hakim olmalı, yaxud nadan,
Həp mələk olmalı, yaxud şeytan.

Bu monoloq Elxanın polad kimi iradə və xarakterini gözəl ifadə edir.

İbn Yəminə kin bəsləyən zabitlərdən biri Vasifdir. Elxan bunun səbəbini soruşduqda o, Rənanın babasının qatili olduğunu bildirir. Sübut üçün ona iki məktub verir. Elxan zabit və haydutların köməyi ilə İbn Yəminin xəyanət və cinayətlərinin üstünü açır...

Dörd-beş qaçaq önlərində Papas, Xaxam, iranlı Şeyx və iranlı qiyafətində qoca, qara çarşafly xəstə bir qadın, yanında 10 yaşında qozbel, qaşları tökülmüş, gözləri eyibli, şikəst bir uşağı gətirərəkən Elxan onların qabağını kəsib, bu həriflərin kim olduğunu soruşur. Növbətçi əskər onalrı bir-bir təqdim edir:

- Şu papas ermənidir, vaqtilə
Ermənistanə daşırmuş qurşun.

Həm də İncil deyə...

Bu, [Xaxam] fransız tərəfindən casus...

Ərəbistanı köpürdən şu adam

Bir yəhudi... sanarım həm də xaxam.

[Şeyx] İngilis dəlləlidir, İranda

Nəşri-əfkar ediyormuş...¹

Dramaturq həmin səhnədə hər b zamanı müxtəlif dinlərə mənsub olan ruhaniləri və onların cinayətlərini böyük ustalıqla ifşa edir. Elxan onları bir-bir suala tutur: "Verdi İncilmi bu təlimatı?", "Tevratə uyan dəccal!", "Xocam hankı Quran sana etmiş ilham?.." Erməni papası "suçum varsa da əfv et" deyir, Xaxam Elxanın ayaqlarına qapanır, Şeyx "Çaldı vicdanımı İblis" söyləyir. İblis Şeyxin sözlərinə həməən cavab verir: "İftira!.. Həm də abdalca yalan!" Şeyx diz çöküb Elxandan aman istəyir. Elxan onu "Ağbaşı ilan" adlandırır. (Cavidin özünün çox sevdiyi və işlətdiyi ifadələrdən biridir.) İblis Xaxamın torbasının altınla dolu olduğunu görüncə qəhqəhə çəkir. Yəhudilərin altına həris olduqlarını üzünə vurur: "Onların [yəhudilərin] Tanrısı altındır."

Xəstə qadın səqət çocuğu Elxana göstərir, yol verməsini xahiş edir. Məlum olur ki, o, xəstə uşağını Kərbəlaya şəfa tapmaq üçün

¹ Hüseyin Cavid. Əsərləri, 5 cildə, III cild, Bakı, 2005, səh. 90-91.

aparır. Elxan: "Yoqmu İranda həkim?" Xəstə qadın:

- Var, pək çox...

Dərdimiz mühlik* imiş, çarəsi yoq...

İblis qafasını oynadaraq heyrət və hiddətlə söyləyir:

- Dərdə baq, millətə baq, niyyətə baq!

Ölülərdən ölülər feyz alacaq!

İbn Yəmin başda olmaqla, Elxan ruhaniləri, xəstə qadın və xəstə uşağı sıraya düzüb haydutlara atəş əmrini verir. Haydutlar tufəngin tətiyini çəkirlər... Elxan xəstə qadının yalvarışına cavab olaraq deyir:

- Xayır, ən kəskin ilac iştə budur,

Yaşamaqdan daha xoşdur ölüm...

İblis

(istehzal və atəşli qəhqəhələrlə)

Xilqət atəşlə* yaşarkən, heyhat!

Bunlar atəşlə qılar tərki-həyat.

Elxan öz xarakterinə və qətiyyətinə görə əsərdə müstəsna bir obrazdır.

4.4. Türk ordusu, türk siyasətçiləri və türk zabitləri

Əsərdə bir neçə zabit surəti var. Həmin surətlərin bəziləri haqda az-çox danışdım. Bəziləri haqda da bir neçə söz demək istəyirəm...

"İblis" faciəsində hadisələr cahan hərbi və Böyük Osmanlı İmperatorluğunun çökməsi və tənəzzül uğraması fonunda baş verir. Cavid tarixçi deyildi və bu məsələlər onu o qədər də "maraqlandırmırdı". Onu maraqlandıran müharibə və onun insanlara gətirdiyi bəla, fəlakət, faciə, dəhşət və zəlalət, çəkilən ahlər, edilən fəryadlar, tökülən göz yaşları idi. Dramaturq bu cəhətdən əsərdə qarşısına qoyduğu məqsədə tam nail olmuş, müxtəlif obrazların timsalında müharibənin insanlara vurduğu dərin yaraları açıb göstərmişdir. Müharibə,

* Qorxulu, təhlükəli, öldürücü, sağalmaz.

* Günəşə, enerciyə işarədir.

bir sözlə desək, ölüm, qan və fəlakətdir! Həmin fəlakətləri törədən isə siyasət ərləri, ordular, zabidləri və əskərlərdir. Həmin əskərlər və zabidlər arasında İbn Yəminin, Vasifin, Kiçik zabitin və Yaralı zabitin, əskərlər və haydutların adını ayrıca qeyd etmək lazımdır. Öncə Vasif, Kiçik zabit və Yaralı zabit haqqında bir neçə söz.

Faciədə türk ordusundan daha geniş söz açılır. Kiçik zabitin sözlərinə diqqət edək:

- Türk ordusu ətrafə bu gün həmlə edərkən,
İrana və ya Qafqaza imdadə gedərkən,
Rus ordusu durmaz, çəkilərkən önümüzdən,
Vasif! Nə rəvadır ki, şu parlaq günümüzdən
Feyz almayaraq biz olalım qəflətə mail,
Satmaz, satamaz milləti şəxsiyyətə aqıl.¹

Maraqlı və tarixi baxımdan diqqəti çəkən monoloqdur. Tarixdən məlumdur ki, Türkiyə birinci cahan hərbinə Almanıyanın təhriki ilə qoşulmuşdur. Burada Əziz Şərifin 1914-cü ildə Cavidə dediyi sözləri xatırlamaq yerinə düşər: "Türkiyə müharibəyə hazırlaşır. Lap səfeh iş görür. O, müharibəyə qarışsa, özü də bədbəxt olar, bizim də vəziyyətimizi ağrılaşdırar..." Belə də oldu...

Türk ordusunun İrana və Qafqaza imdada getməsi, Rus ordusunun Türkiyəyə girməsi, birləşmiş ingilis, fransız və italyan ordularının İstanbulu işğal etməsi və s. tarixi həqiqətdir.

Şeirdəki sonuncu misraya diqqət yetirək. O zaman Osmanlı Türkiyəsinin bəzi rəhbərləri milləti şəxsiyyətə satdılar... Dramaturq həmin tarixi həqiqətləri əsərdə verməyi özünün vicdanı borcu hesab etmişdir. Vasif arqadaşına belə cavab verir:

- Əfsus ki, heçdir sonu, türk ordusu varsın,
İstərsə bütün Hindi də, Əfqanı da sarsın.
...Turanı basıb bağrına Altaylara çıqsın,
Mümkün deyil, əsla olamaz naili-amal,
Etdikcə xəyanət əli bu milləti pamal.

¹ Hüseyin Cavid. Əsərləri, 5 cildə, III cild, Bakı, 2005, səh. 27.

Şairi ciddi düşündürən və naharat edən budur! Xaricdən və daxildən (ermənilər və b.) Türkiyəyə xəyanət əlləri uzanırdı. Bu da milləti pamal edirdi. "Belə olan tərzdə nə etməli?" Kiçik zabıt sualı belə qoyur və deyir: "Başqası xəyanət edərsə, şu millət nə etsin? Seyr edərək baqa dursunmu?" Vasif ona qəti və kəskin cavab verir:

- Türk ordusu daim basaraq ölkələr almış,
Ən sonda siyasətdə basılmış da bunalmış.
İdrakı sönük başçıların qəfləti ancaq
Etmış, edəcək milləti həp əldə oyuncaq.

Bəli, məsələ və problem budur, bu! Bunu türk zabiti dərk edir. Milləti əldə oyuncaq edən idrakı sönük başçılar dünən də var idi, bugün də var. Türk zabiti türk ordusunu, türk rəhbərləri və siyasətçilərini yeni əsrin tələblərinə uyğun hərəkət etməyə, yeniləşməyə və müasirləşməyə çağırır. Və uca səslə deyir:

- Turana qılıcdan daha kəskin ulu qüvvət,
Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət...

Yeni əsr bunu tələb edirdi!.. Osmanlı cildindən çıxmış yeni türk əskəri və zabiti üzünü keçmişə deyil, bugünə və gələcəyə çevirir. Anlı-şanlı türk adını və türk ordusunu yaşatmaq üçün onun ordusu da, əskəri və zabiti də, silahı və rəhbəri də yeniləşməli idi... Şairin bir şeirində deyildiyi kimi:

Əsr, yirimininci əsrdir! Vəzifəsi pək ağır...
Arş iləri!..

Qomşular yol aldı, geri qalmayın!

Yaralı rus əsiri və zabiti

Faciədə belə bir yaralı və xəstə rus zabiti və əsiri var. Əsərin ilk pərdəsində İxtiyar Şeyx və onun nəvəsi Xavər zabitin yarasını bağlayıb odaya götürürlər. Türk ordusunda tərbiyə almış Kiçik zabıt hümanistlik nümayiş etdirir.

- Bir əsir işte, düşmən olsa belə
Yenə lazım müavinət edilə.

Arif

Hər şü xislətdə olsa cinsi-bəşər,
Hiç görülməzdi bunca vəhşətlər.

İbrətəməz sözlərdir! Rus əsiri türk zabitlərinə xoş təsir bağışlayır. Ona hər cür kömək və yardım göstərilir. İxtiyar Şeyx ona öz çardağında yer verir, Xavər hər gün onun yarasını açıb-bağlayır. Zabit sağalib ayağa durur. Ancaq elindən, obasından və ailəsindən ayrı düşmüş əsir kədər və düşüncələr içində çabalayır. Ailəsini və yurdunu düşündükcə qəm-qüssə onu basır. Xavərin Arifdən ayrı düşməsi zabitə başqa bir əzab verir. İki türk zabiti Şeyxin qülbəsinə təşrif gətirərkən yaralı zabiti görür. Birinci zabit Şeyxdən soruşur: "Bana baq, İxtiyar, şü zabit kim?"

İxtiyar

Bir əsir, iştə ordudan aralı.

Xavər

Kimsəsiz bir zavallıdır, yaralı.

Söz zabitlərə xoş gəlmir. Biri onu Lehistanlı və rus, digəri casus hesab edir. Rus zabiti özünü təqdim edir: "Nə bir rusum, nə lehim, nə də kirli casusum. Bir müsəlman, qazanlı bir türkünüm." Bu sözü dinlər-dinləməz Birinci zabit özündən çıxır və onu azğın adlandıraraq, - türk olub türkə atəş etmək için yalnız bir cazəyə layiqsin, o da edam, - deyərək onu ittiham edir. İxtiyar və Xavər hökmə qarşı çıxırlar. Rus zabiti "Nə tuhaf! Millətimçin zəfərlər özlərkən..." deyib dərhal tapançanı qafasına dirəyərkən bir ərəb zabiti pis xəbər gətirir: "İngilislərlə dolmuş İstanbul." Rus zabiti xəbərdən sarsılır.

- Ah, ərəb, cismi, ruhu, qəlbi ərəb,

Həm də məmnun... nədir bu halə səbəb?

O, atəş açıb ərəb zabitini öldürür və türk zabitlərinə bildirir: "Şimdi bəni edam ediniz." Öz mərdliyi, cəsurluğu və qərarı ilə türk olduğunu təsdiq edir. Onlarda özünə qarşı inam vardır. Rus zabiti türk zabitlərinə qoşularaq, "Biz yaşarsaq, əvət yaşar millət" deyərək, vətən uğrunda döyüşə gedirlər...

Ərəb zabiti həmin hadisədən məmnun qalsa da, həqiqəti deyir. Getçəkdən ingilis, fransız və italyan orduları İstanbulu işğal edirlər. Şəhər 1923-cü ilə qədər işğal altında qalır. 1923-cü ildə Türkiyə hökumətinin səyi və tələbi ilə düşmən orduları şəhəri tərk edir.

Dramaturq əsərdə həmin türk zabitlərinin simasında əsl döyüşkən, yenilməz, mərd, mətin, cəsur, iradəli və vətənpərvər türk zabitlərinin parlaq obrazlarını yaratmışdır. Dünənki Türkiyə birinci cahan hərbində verdiyi qurbanların, türk ordusunun, türk əskər və zabitlərinin igidlik və qəhrəmanlıqları sayəsində düşmən üzərində möhtəşəm zəfər çaldı və yaşadı. Dünyanın qüdrətli dövlətlərindən biri olan bugünkü Türkiyə və türk ordusu onlara borcludur.

4.5. İnsan - İblislər

*İnsanın dəyişkənliyini, yəni eyni bir adamın gah yaramaz,
gah da mələk, gah aqıl, gah da idiot,
gah qüdrətli, gah da zəif bir canlı olduğunu aydın göstərən bədii
əsər yazmaq nə qədər yaxşı olar.*

Lev Tolstoy

Tolstoyun əsərlərini sevən, sənətini yüksək qiymətləndirən Cavid, elə bil ki, onun arzusunu gerçəkləşdirərək, "İblis" faciəsini yazmışdır.

Cavid İnsan İblisləri İblisin dililə ifşa edir. Bu cəhətdən İblisin son monoloqu ibrətəməlidir. Heçdən gəlib heçliyə çəkilməzdən qabaq İblis insanın kim olduğunu ona daha tutarlı dəlillərlə nişan verir, onu özünə tanıdır. Demək istəyir ki, iblislik insanın xislətindədir. İblis onu təhqir edən əbləh və miskinlərə üzünü tutaraq deyir: Sizə Mən yox, rəhbərlik edən insanlardır; qanpüşkürən kinli krallar, şahlar, ulu xaqanlar, çılgın dərəbəklər, altun və qadın düşkünü divanə bəbklər, tülkü siyasətçilər, məzhəb çıxaran, yol ayıran xadimi-ədyanlardır; bütün fitnə və şər, zülm və

xəyanətlər törədənlər onlardır. Belə olan surətdə İblisi təhqir etməyə lüzum yoxdur.

XIX-XX əsrlərdə nə qədər kinli krallar, şahlar, ulu xaqanlar, tülkü siyasətçilər, yol ayıran xadimi ədyanlar... meydana çıxdı və Adəm övladlarına divan tutdular. Yalnız keçən əsrdə, lokal müharibələri demirəm, iki cahan hərbi baş verdi. On milyonlarla insan qırıldı... Kim idi bu qırğınları, dəhşətləri, fəlakətləri, vəhşətləri törədənlər?.. Leninlər, Trotskilər, Stalinlər, Qorbaçovlar, Hitlerlər, Mussolinilər, Pinoçetlər, Buşlar... Kim idi və kimdir dünyada İblis rolunda çıxış edənlər?.. ABŞ, İngiltərə, Almaniya, Sovet İttifaqı, İsrail!.. Dünyada nə qədər zahiri Mələk, daxili İblis olan adamlar var?!.

Hitler - İblis

XX əsr dünyanın ən böyük İblis insanlarından biri Adolf Hitlerdir. O, 20 yaşında İtalyanın Vyana şəhərinə gəlir. Vyana muzeyinə gedir. Burada bir nizə (cida) görür və onu əlinə alaraq baxır... Həmin nizə adi nizə deyildi. Eramızın 33-cü ilində çarmıxa çəkilmiş İsa peyğəmbərin əli toxunmuş sehrli nizə idi. Sonralar həmin nizə bir çox sərkərdələrin, o cümlədən Suvorovun və bəzi alman sərkərdələrinin əlində olmuşdur. Ondən silah kimi istifadə edilmişdi. Hitler hakimiyyətə gələrkən artıq həmin nizə Almaniyanın muzeylərindən birində saxlanılırdı. Deyilənə görə, sehrli nizə Hitleri çox düşündürmüşdür. O, nizədən ilham və güc almışdır. Mefistofel və Lüssifer kimi, İblislə sazişə girən Hitler, həmin şər qüvvə ilə birləşərək, təlqin yolu ilə özünü inandırır ki, ona ölüm yoxdur, o, ölməzdir!.. Bunu tarixi faktlar da sübut edir. Hitlerə 40 dəfə qəsd edilsə də, o, qətlə yetirilə bilmir; qəsdlər baş tutmur. 1944-cü ildə ona qəsd edilməsində 7000 adam - hərbiçisi iştirak edir. Qəsdin üstü açılır. "İblisin" əmrilə qəsdə iştirak edənlər çənələrinin altından ət sümükləri üçün hazırlanmış qarmaqlardan asılırlar. Onlar böyük əzab və işgəncə ilə öldürürlər...

Yazılanlara görə, İblislə saziş bağlamış Hitleri İblis idarə edirdi. "Ölməz Hitler" 1945-ci ilin 30 aprelində öz şəxsi tapançası ilə öncə

ailəsini, sonra özünü öldürür. Nəticə: Hitler insan İblis deyildimi?..

Görkəmli faşist ideoloqu Göbbels yazırdı:

- Otnimi u naroda istorii - i çerez pokolenii on prevratitsə v tolpu, a ehe çerez pokolenii im mocno upravlətğ, kak stadom. ("Xalqı tarixindən məhrum et - bir nəsildən sonra o kütləyə çevriləcək, ikinci nəsildən sonra onu heyvan sürüsü kimi idarə etmək olar.")

Görək ulu Məhəmmədhüseyn Şəhriyar nə söyləyir?

Sən ey Mələk qədər müqəddəs insan,

Ey adı Günəşlə* qoşa dayanan!

Neçin Mələk ikən İblisə döndün?..

Qədim hindlilərin İblis haqqında təsəvvürləri belə olmuşdur:

İblislə ilanın çənginə keçib,

İkisindən birini seçməli olsan,

İlanı seç götür, dərrakən olsun, -

Məbadə İblisə yaxın durasan!

İlan, uzaqbaşı, bir kərə çalıb,

Sürünüb birtəhər çıxar aradan,

İblissə... O İblis donlu adam

İlantək çalacaq səni durmadan...¹

Bəli, İblis qorxulu deyil, qorxulu mələk ikən İblisə dönənlərdir. İnsan qiyafətində və donunda görünən adamlardır; İblis xislətli insanlardır! Hindlilərin dediyi kimi, ilan səni bir kərə çalacaq, İblis səni yüz kərə, bəlkə də daha çox... Bu mənada Hüseyn Cavid nə qədər haqlı idi və haqlıdır!..

Yadıma Maqadanın qarlı bə buzlu çöllərində 15-16 il əzab çəkən, məhbus Cavidlə "İnvalidlər zonası"nda görüşən Qasım Vahabzadənin sözləri düşür.

- Bir gün Cavid əfəndidən soruşdum. Cavid əfəndi, siz İblisin varlığına inanırsınızmı? O, fikrə getdi, sonra dedi: "Sən İblisin

* Zərdüştlüyə işarədir.

¹ Qədim Şərqi ədəbiyyatı (tərcümə edənlər İsmayıl Vəliyev, Natiq Cəfərov, Elman Ağaoğlu), Bakı, 1999, səh. 293.

son monoloqunu diqqətlə oxu. Mən orada İblisin kim və nə olduğunu yazmışam."

Ulu şair, ruhun şad olsun!

İndi baxaq görək Qurani-Şərifin bəzi surələri və ayələrində nə deyilir?

"Əl-Əraf" surəsi ("Sədd" surəsi)

30. Allah insanların bir qismini doğru yola yönəltdi, onların bir qismi isə [haqq yoldan] azmağa layiq görüldü. Çünki onlar Allahu qoyub şeytanları özlərinə havadar tutmuşdular və özlərinin doğru yolda olduqlarını güman edirlər.

"Ən nas" surəsi ("İnsanlar" surəsi)

1. [Ya Peyğəmbər!] De ki: "Pənah aparırım insanların Rəbbinə;
2. İnsanların ixtiyar sahibinə;
3. İnsanların tanrısına;
4. Vəsvəsə verən, [Allahın adı çəkiləndə isə qorxusundan] qaçıb gizlənən Şeytanın şərindən -
5. O Şeytan ki insanların ürəklərinə vəsvəsə salır,
6. O Şeytan ki cinlərdən də olur, insanlardan da!"

İblisi - Şeytanı özünə havadar tutan, Tanrı yolunu buraxıb Şeytan yolu tutan insanlar dünən də var idi, bugün də var, sabah da olacaq. İnsanları yolundan azdıran, fitnə-fəsad törədən, onların ürəklərinə qorxu, vəsvəsə salan, şərə yönəldən... insanlar dünən də var idi, bugün də, sabah da olacaq!..

4.6. "İblis"də vəzn

Azərbaycan ədəbi tənqidi və ədəbiyyatşünaslığında Cavidin "Şeyx Sənan" və "İblis" mənzum dramaları haqqında çox yazılmışdır, bu, təbiidir...

Bu möhtəşəm əsərdə dramaturq Azərbaycan türkcəsinin imkanlarından, folklordan, İblis haqqında əfsanə və rəvayətlərdən, klassik ədəbiyyatdan və dini ədəbiyyatdan gələn söz və ifadələrdən, xalq deyimlərindən yerində və böyük ustalıqla istifadə etmişdir. Faciə məsnəvi formasında və əruz vəznində yazılmışdır.

Lakin şair yeri gəldikcə heca vəznindən də istifadə etmişdir. Mən burada əsərin vəzni ilə bağlı "İblis" faciəsi haqqında ilk namizədlilik dissertasiyasının və monoqrafiyasının müəllifi Əbülfəz İbadoğlunun əsərindən bir parçanı oxucuların diqqətinə çatdırmağı lazım bilirəm.

Əbülfəz İbadoğlu

Əsərin bədii - sənətkarlıq xüsusiyyətləri...

... "İblis" faciəsində klassik ədəbiyyatdan gəlmə bir sıra dramaturci üsullardan istifadə edilmişdir. Dramaturq obrazın psixoloji aləmini, daxilən keçirdiyi izzirabı tamaşaçıya çatdırmaq üçün "ət-rafə" söyləmək imkanını da unutmur. Bilavasitə obrazın səciyyə-sini hərtərəfli göstərməyə çalışan sənətkar onun fərdi istək və arzularını da tamaşaçıya çatdırmağa çalışır. Obrazı məhdud çərçivə və daxilində, şəxsi hisslərdən məhrum olunmuş bir müqəvvə kimi oxucuya təqdim etməmək üçün dramaturq onun ümumbəşəri ictimai arzuları ilə bərabər, öz şəxsi arzularını, sevgisini, fərdi xüsusiyyətlərini də tamaşaçıya çatdırmaq istəyir.

Faciə əruz vəznində yazılmışdır. Dramaturq əruz vəzninin müxtəlif bəhrlərindən və müstəzad şeir formasından istifadə etmişdir. Arifin birinci pərdədə söylədiyi monoloq mütəzaddır.

Uydum da peyğəmbərlərə, qanunə, kitabə,
 Duydum yenə qəsvət.
 Başdan-başa həp qəhrü qəzəb, tövbə-inabə;
 Həp zəfə əlamət...
 Hər fəlsəfə bir vəlvələ, həp tatlu xəyalat,
 Yox rəhbəri-vicdan;
 Sənsiz doqamaz qəlbimə, vicdanıma heyhat,
 Bir şöləyi-ürfan.
 En gəl mana, yaxud məni yüksəklərə qaldır,
 Gəzdir qonağında;
 Yerlərdə süründüm, yetişir; göylərə qaldır,
 Dindir qucağında,
 Qaldır məni, bir seyr edəyim xoşmu, gözəlmi
 Cənnətdə mələklər?
 Qaldır məni, ta görməyim insandakı zülmi,

Bax, yer üzü inlər.

Yarəb, bu cinayət, bu xəyanət, bu səfalət

Bulmazmı nəhayət?

İnsanları xəlq etmədə var bəlkə də hikmət,

İblisə nə hacət!?

H.Cavid lirik şeirlərində, poemalarında və dramlarında əruz vəzninin bəhrləri ilə yanaşı heçə vəzninin müxtəlif şəkillərini də işlətməmişdir. Hər iki vəzni yaxşı bilən şair-dramaturq şeirin ahəngdarlığını, hadisə və obrazların səciyyəsidəki xüsusiyyəti nəzərə alaraq "İblis" faciəsində də həm əruz, həm də heca vəznindən istifadə etmişdir. Faciə əsasən əruz yazılmışdır. O, əruz vəzninin müxtəlif formaları ilə yanaşı rəməl, mütəqarib, mütədarik, xəfif, səri bəhrlərindən də istifadə etmişdir.

Həzəc bəhrinin müxtəlif şəkillərinə aid misallar:

Dəryalara hökm etmədə tufan,

Səhraları sarsıtmada vulqan,

Sellər kimi axmaqda qızıl qan,

Canlar yaxar, evlər yıxar insan...

Yaxud:

Dünyaları yoxdan yaradan, ey ulu tanrı!

Ey xalığı-hikmət!

Duyduqca, düşündükcə olur qəlbimə tarı

Mın şübhəli illət.

Daha başqa bir misal:

Arif! Mana bax, səndəmi övhamə qapıldın?

Biçarə çocuq, səndəmi İblisə taqıldın?

Dahilər, ülül əzm nəbilər belə məndən

Heç vəchlə təxlisi-giriban edəməzkən

Daim məni təhqir edərək əylənirsən,

Həp söylənir, söylənir, söylənirsən...

Daha sonra:

Dünyanı saran şu qanlı qavğa

Bir xeyli igitlər etdi peyda;

Yox şübhə, bu dürlü nöccavanlar
Olduqca dəyərli qəhrəmanlar.

Xəfif bəhrində:

Bir fəzilətsə öldürüb ölmək,
Canavar bizdən əşrəf olsa gərək.

Rəməl bəhrində:

Mana bax, durma, əzizim, çapuq ol.
Durma get, haydı, imamı ara, bul.
Söylə, gəlsin də nigah qıymaq için.

Mütəqarib bəhrində:

Hər şey sənindir, ey qafil insan!
Gülgün şafəqlər, rəngin çiçəklər.
Hər şey sənindir, ey cahil insan!
Parlaq günəşlər, dilbər mələklər.

Səri bəhrində:

Siz nə qədər məndən uzaqlaşsanız,
Yer deyil, əflakə uçub qaçsanız,
Qarşılaşıb birləşiriz daima,
Ayrı deyil, çünki biriz daima.

Mütədarik bəhrində:

Çarpışır, yaşar.
Həp coşub daşar,
Haqq için qoşar.

Azərbaycan şeirində ilk dəfə əruz vəzninin yeni bir şəklini H.Cavid işlətməmişdir ki, dosent Əkrəm Cəfər bunu haqlı olaraq şairin adı ilə adlandırır. Əkrəm Cəfər yazır: "...bu vəzni ilk dəfə Azərbaycan şeirinə gətirən nəfis və zərif bədii üslub sahibi şairimiz Hüseyn Cavid olmuşdur. Buna görə həzəcin bu doqquzuncu növünü biz "Cavid həzəci" adlandırırıq."

Yarəb, azacıq lütfü inayət!

Qəhr olmada artıq bəşəriyyəət.

Başdan-başa həp yer üzü vəhşət

İblis ilə həmrəngi-siyasət.

"İblis" faciəsində heca vəznindən nisbətən az istifadə olunmuşdur. Onun ancaq altı, səkkiz və on bir hecalı şeir şəkilləri işlənmişdir.

Altı hecalı şeir dörd - iki bölgüsü üzrədir:

Qarlı dağlar mənim,
Yaşıl bağlar mənim,
Mənsiz quşlar uçmaz,
Mənsiz güllər açmaz.

On bir hecalı şeirlərin müxtəlif bölgülərinə aid misallar:

Mən bir qızım, hər ruhimi yaldızlar
Gündüz çiçəklər, gecələr ulduzlar,
Dün bir çoban sevdim pınar başında,
Bir əksiyyəti yox gözündə, qaşında,
Of, bir qayğı bilməz çəngənəyim mən,
Güldən-gülə uçan pərvanəyim mən.

Faciənin bədii dil vasitələri olduqca rəngarəngdir. Pyesdə qüvvətli təşbehlər, mənalı təzadlar və şübhə, həyəcan əmələ gətirən sual, nida şəklində qurulan cümlələr vardır. Məsələn:

Duyduqca, əvət, pərdəli hikmətləri hər an,
Mən dürlü həqiqət.
Mən dürlü müəmmalı həqiqət mana xəndan,
Həpsində də zülmət...

Bu ifadədə təzad, şübhə və qüvvətli təşbeh vardır ki, müəllif surətin səciyyəsinə uyğun olaraq işlətməmişdir.

Tamaşaçı qüvvətli ifadələri təkrar edir və yeni-yeni mənalara axtarır.

İblis

(gəlir, istehzal qəhqəhələrlə)

Get, lakin o hörmət və məhəbbət
Bir gün doğurur qanlı ədavət.
Get, bəllidir insandakı xislət;
Sizlərdəki ülfət sonu vəhşət,

Sizlərdəki şəfqət sonu nifrət,
Sizlərdəki rəhmət sonu lənət...

H.Cavid hətta obrazların şəxsi düşüncələrini, onların istək və arzularını ifadə edərkən təzaddan bacarıqla faydalanır. Bu cəhətdən Elxanın monoloqu daha xarakterikdir:

Elxan

Sanki sərsəm yaşayışdan nə çıxar!?
Məncə bilmərrə bütün insanlar
Həp gözəl olmalı, yaxud çirkin,
Həp fəqir olmalı, yaxud zəngin,
Həp həkim olmalı, yaxud nadan,
Həp mələk olmalı, yaxud şeytan.

Təzad şəklində qurulan bu ifadələr aydın və səlis bir dildə yazılmışdır. "İblis" faciəsinin bədii dil zənginliyini və yüksək bir üslubda yazıldığını gətirdiyimiz parçalar təsbit edir.

Dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanan ərəb-fars sözləri ilə yanaşı, çox az işlənən ərəb, fars və türk sözlərinə də əsərdə rast gəlirik. Məsələn, əvət, həpsi, şu, qəsvət, zəfə, ürfan, əvham, izan, şimdi, rida, təqdis, civar, tağım, əlhan, icram, izləmək, özləmək və s.

H.Cavidin "İblis"i mənzum faciə canrının ən gözəl nümunələrindən biridir.

Müəllif əsərdə qarşısına qoyduğu bəşəri məsələləri yüksək sənət dili ilə ifadə etmiş, oxucunun və eləcə də tamaşaçının ruhuna hakim kəsilmişdir. Əsərdəki drammatizmi qüvvətləndirən amillər qondarma və bayağılıqdan uzaq, bilavasitə əsərin sücət xəttindən doğan situasiyalarla vəhdət təşkil edir. H.Cavid "İblis" faciəsində bədii təsvir vasitələrindən bacarıqla istifadə etmişdir.¹

4.7. Mahnılar

Hüseyn Cavid, demək olar ki, bütün dram əsərlərində mahnılardan - şərqlərdən, nəğmələrdən, bəzi əsərlərində isə marşlar-

¹ Öbülüz İbadoğlu. Hüseyn Cavidin "İblis" faciəsi, Bakı, 1969, səh. 150-154.

dan istifadə etmişdir. Bu, Cavid əsərlərinin bədii-estetik təsir gücünü artırır, tamaşaçıların yorğunluğunu alır, onlarda estetik zövq aşılayır və s. O, "İblis" faciəsində bir şərqidən, bir kantodan və bir marşdan istifadə etmişdir. Şərqi dörd bənddən ibarətdir. Heca vəznində yazılmışdır. Hər bənd dörd misradan ibarətdir. Birinci bənd a, b, a, b, ikinci a, a, a, a, üçüncü a, b, a, b, dördüncü a, b, a, b şəklində qafiyələnir. Müharibə gedən bir məmləkətdə rəq-qasələr həmahəng olaraq insanları, siyasət ərlərini, hərbiçiləri dünyanı dağıtmağa deyil, sevməyə, yaşatmağa çağırırlar: Ey qafil insan, hər şey sənindir - gülgün şəfəqlər, rəngin çiçəklər. Ey cahil insan, hər şey sənindir: parlaq günəşlər, dilbər mələklər... Belə olan surətdə sən nə üçün ölüb-öldürürsən, dağıdırсан, məhv edirsən?.. Şair insanları dünyanı qorumağa, yaşatmağa, sevməyə, dünya gözəllikləri və nemətlərindən zövq almağa çağırır.

Şərqi

Hər şey sənindir, ey qafil insan!
 Gülgün şəfəqlər, rəngin çiçəklər.
 Hər şey sənindir, ey cahil insan!
 Parlaq günəşlər, dilbər mələklər.

Yalnız sənin, yalnız sənin hər dürlü nemət;
 Gənclik, gözəllik, eşqü ülfət, hər səadət.
 Sür daima zevqü səfa, fevt etmə fürsət,
 Bir gün gəlir, əsla səmər verməz nədamət.

Beş günlük ömrün röyayə bənzər,
 Dal eyşü-nuşə, hiç gəlmə huşə.
 Daim gül, əylən, olma mükəddər,
 İç badə, həp gəl cuşü xüruşə.

Sərməsti-eşq ol, ey gözüm, qəsvət nə lazım,
 Bir gün gəlir, əldən çıxar zevqi-xərabat.

Al nəşə hər şeydən, əvət, qəflət nə lazım,
 Bir gün gəlir, əldən düşər peymanə heyhat!..

"Kanto" ifadəsi və mahnı canrını ədəbiyyata Cavid gətirmişdir. Kanto - italyan sözüdür, mənası mahnı, nəğmə, təranə deməkdir. Kanto üç bənddən ibarətdir, bədii quruluşu belədir:

Kanto

Bən bir qızım, həp ruhumu yaldızlar
 Gündüz çiçəklər, gecələr yıldızlar.
 Qarlı dağlar bənim,
 Yeşil bağlar bənim,
 Bənsiz quşlar uçmaz, 2 dəfə
 Bənsiz güllər açmaz.

Dün bir çoban sevdim pınar başında,
 Bir əksiyyəni yoq gözündə, qaşında.
 Fələk ayrı saldı,
 Bən köçdüm, o qaldı,
 Şimdi bənsiz yaşar, 2 dəfə
 İrmaq kibi coşar.

Of, bir qayğı bilməz çingənəyim bən,
 Güldən-gülə uçan pərvanəyim bən,
 Unut, yavrum, unut,
 Baq, iştə hər bulut,
 Söylər unut onu, 2 dəfə
 Çünki hiçdir sonu...

Dramaturq marş canrından ilk dəfə "Şeyda" mənşur faciəsində, sonra "İblis" faciəsində istifadə etmişdir. Birinci dünya müharibəsində böyük mərhumiyyə, fəlakət və faciələrlə üzləşən türk əskəri düşmənlə çarpışmağa, dönməzliyə, yenilməzliyə və qələbəyə çağrılır.

Marş

Türk oğlu sözündən dönməz,
Məhv olur da sürüklənməz.
Həp yüksəlmək dilər, enməz,
Çarpışır yaşar.

Yurdumuzun arslanları,
İzlər durur düşmanları,
Fırtınalı dənizvarı
Həp coşub daşar.

Əngin fəza çardağımız
Al şəfəqlər bayrağımız,
Qorqu bilməz oymağımız,
Haq için qoşar.

4.8. Monoloqlar

Dramaturq faciədə bir neçə dərin bədii-fəlsəfi məzmunlu monoloqdan istifadə etmişdir. Monoloqlar oxucular, tamaşaçılar və aktyorlar arasında geniş yayılmışdır. Dünyanın ən məşhur dramaturqları həmin monoloqların yaradıcısına qibtə edə bilər. Monoloqlardan biri Arifə, biri Elxana, ikisi İblisə məxsusdur. Həmin monoloqların hər birini ayrılıqda bitkin bir əsər hesab etmək olar...

Əsərin birinci pərdəsində "Dünyaları yoqdan yaradan, ey ulu Tanrı! Ey xaliqu-hikmət" mısrası ilə başlanan monoloq Arifə məxsusdur. Monoloq 18 mısradan ibarətdir, müstəzad şeir formasında və əruzun həzəc bəhrində yazılmışdır. Həmin monoloqu "Arifin Allaha xitabı" da adlandırmaq olar. Bədii-estetik və fəlsəfi baxımdan dərin mənaya malikdir. Orada Arifin daxili aləmi, dərin sarsıntıları və həyəcanları ortaya qoyulur. Oxucu və tamaşaçı sanki Arifin könlünü yarıb içindəki böyük sıxıntıları və təlatümləri, qəm və qüssəni, ağrı və kədəri... öz gözlərilə görürlər.

İkinci monoloq Elxana aiddir və "Bir xəyal iştə -mühal olsa da - bən // Tanrı olsaydım əgər, gerçəkdən..." beytilə başlanır. Məz-

munu etibarilə Arifin monoloqundan tamamilə fərqlənir. Arifin monoloqunda onun qəlb dünyası, Elxanın monoloqunda isə onun iç və könül dünyası öz əksini tapmışdır. Həmin monoloqlarda Arif nə qədər aciz, çarəsiz və məzlumdursa, Elxan bir o qədər diribaş, mübariz və döyüşkəndir.

- a) Rəya kibi hər an olaraq zahiri qəib,
Bən Şərqdə abid olurum, Qərbdə rahib...
b) İblis!.. O böyük ad nə qədər calibi-heyrət!
Hər ölkədə, hər dildə anılmaqda o şöhrət...

Həmin beytlərlə başlanan monoloqlar isə İblisə aiddir. Monoloqlar barəsində irəlidə danışıldığı üçün üzərində geniş dayanmıram. Ancaq bunu qeyd etməyi lazım bilirəm ki, 1920-1930-cu illərdə orta məktəb üçün yazılmış ədəbiyyat dərslərinin, demək olar ki, hamısına İblisin son monoloqu daxil edilmişdir.

4.9. Seçmələr

- ❖ *Dəryələrə hökm etmədə tufan,
Səhraları sarsıtmada vulkan,
Sellər kibi aqmaqda qızıl qan,
Canlar yaqar, evlər yıqar insan...*
- ❖ *Ey varlığı yox, yoqluğu vardan daha dilbər!
Lütf et, o gözəl çöhrəni bir an bana göstər...*
- ❖ *Hər fəlsəfə bir vəlvələ, bir tatlı xəyalat,
Yoq rəhbəri-viddan.*
- ❖ *Uydum da peyğəmbərlərə, qanunə, kitabə,
Duydum yenə qəsvət.*
- ❖ *Ya Rəb, bu cinayət, bu xəyanət, bu səfalət
Bulmazmı nihayət?
İnsanları xəlq etmədə var bəlkə də hikmət,
İblisə nə hacət!?*
- ❖ *Bir fəzilətsə öldürüb-ölmək,
Canavar bizdən əşrəf olsa gərək.*
- ❖ *İştə bir söz ki, büsbütün yanlış...
Yaşamaq istiyormusun, çarpış.*

- ❖ *Vasif! Düşünür, həp düşünürsün, bu nə halət?
Məcnun olacaqsın bu təbiətlə nihayət.*
- ❖ *Satmaz, satamaz milləti şəxsiyyətə aqıl.*
- ❖ *Turana qılıcdan daha kəskin ulu qüvvət,
Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət...*
- ❖ *Türk ordusu daim basaraq ölkələr almış,
Ən sonda siyasətdə basılmış da bunalmış.*
- ❖ *İnsan nə qadar qaçsa da qurtulmaz acəldən.*
- ❖ *İdraki sönük başçuların qəfləti ancaq
Etmiş, edəcək milləti həp əldə oyuncaq.*
- ❖ *Get, bəllidir insandakı xislət;
Sizlərdəki ülfət; sonu vəhşət
Sizlərdəki şəfqət; sonu nifrət,
Sizlərdəki rəhmət; sonu lənət!..*
- ❖ *Bəndən imdad umuyor cümlə cihan,
Biri zalım, biri məzlum insan.*
- ❖ *Qüvvətə, altuna tabe dünya.*
- ❖ *Sızlayan könlümə atəş vurma!*
- ❖ *Çal, məclisə zəvqü nəşə gəlsin,
Çal ta ölümlər də rəqsə gəlsin.
Bəklər səni bir yığın cinayət,
İzlər səni bir yığın fəlakət.*
- ❖ *Türk olub türkə atəş etməkçin
Yalnız bir cəzayə layiqsin.
O da edam...*
- ❖ *Ah, ərəb, cismi, ruhu, qəlbi ərəb.*
- ❖ *Biz yaşarsıq, əvət yaşar millət.*
- ❖ *Yoq kimsədə mərhəmətlə vicdan,
İnsanlığı həp unutdu insan.*
- ❖ *İblisə uyub da əhli-ələm,
Həp yer yüzü qanlı, cümlə sərsəm...*
- ❖ *Susmaq, o da başqa bir fəryad.*
- ❖ *Ah, köpürdükcə şu xain bəşər,*

- Yer yüzü daim qusacaq zülmü şər.
- ❖ *Nerdə?.. Tanrıyı bir göstərin!*
Ah, Ona var söylənəcək sözlərim...
 - ❖ *Gözlərindən saçılır şimşəklər.*
 - ❖ *Dünyayı saran şu qanlı qavğa*
Bir xeyli igidlər etdi peyda.
 - ❖ *Xain yaqalandı ən nihayət.*
 - ❖ *Ah, cihan, bütün cihan çılğın!*
 - ❖ *Qülbəm* dəxi bir məzarə bənzər.*
 - ❖ *Bir Xızırımı, ya mələkmisin sən?*
Yalnız bunu bilmək istərim bən.
 - ❖ *Arif unutmaz səni, atmaz səni.*
 - ❖ *Var şu cinayətdə yəqin bir səbəb,*
Söylə, onun məhvinə kimdir səbəb?
 - ❖ *- Kimsin, acəba, səndəki var böylə məharət?*
- Bən hiçlə doğan bir ulu qüvvət, ulu qüdrət.
Bir qüdrəti-külliyə ki, aləm bana bədxah,
Dünyadə əgər varsa rəqibim o da: Allah!..
 - ❖ *Şərqin əsəbi çöhrəsi bilməz ki, nə yapsın,*
Bilməz ki, sağır göylərə, yaxud bana tapsın.
 - ❖ *Sən həm əl öpər, həm də qaçarsın, bu nə halət?*
İlk öncə məhəbbət, fəqət ən sonda ədavət...
 - ❖ *Ona əl vurma, saqın!*
Daha xoşdur yara bağlarsa qadın.
 - ❖ *Bəni aldatdı, bəyim, nəfsi-həris,*
Çaldı vicdanımı xain İblis.
 - ❖ *Dərdə baq, millətə baq, niyyətdə baq!*
Ölülərdən ölülər feyz alacaq!
 - ❖ *Leyli birkən ikiləşmiş Məcnun.*
 - ❖ *Nə tuhaf! Bir ananın evladı,*
Bilmədən bir-birinin cəlladı.
 - ❖ *İblis nədir?*

* Yunanca, mənası daxma, koma.

- Cümlə xəyanətlərə bais...

Ya hər kəsə xain olan insan nədir?

- İblis!..

❖ *Eyvah! Ona yaqlaşmayın əsla, odur İblis;*

İblis o, əvət, cümlə xəyanətlərə bais...

❖ *Bir oyuncaqdır onunçin dünya.*

❖ *Atdım insanlığı oldum canavar.*

❖ *Səni pək aldatıyor hissiyyat;*

Öylə yekrəng olaraq keçsə həyat,

Bıqar insan, yaşamaqdan yorulur,

Yaşayış bəlkə də mənasız olur.

❖ *Yerdə qoymaz qanı adil Yaradan.*

❖ *Bildik artıq, bu, siyasət güduyor.*

❖ *Sus, yetər, ağ başlı ilan!*

❖ *Dərdimiz möhlik imiş çarəsi yoq.*

❖ *Yaşamaqdan daha xoşdur ölüm.*

❖ *Xilqət atəşlə yaşarkən, heyhat!*

Bunlar atəşlə qılır tərki-həyat.

❖ *İstəməz bunca çocuqluq, bana baq,*

Ya sənin olmalı Rəna, ya bənim.

❖ *Söz qəvinindir*, əvət.*

❖ *Dökülən qanlara həp düşməni ikən,*

Oldun öz qardaşının qatili sən.

❖ *Bir qəhrəmanlıq böyük olursa, onu tənqid edən də çox olur.*

Bu və başqa seçmələrdən gördüyümüz kimi, şair söz və ifadələrdən son dərəcə bacarıqla və ustalıqla istifadə etmiş, özü bir çox yeni ifadə və aforizmlər yaratmışdır. Bununla da müasir Azərbaycan türkcəsini zənginləşdirmişdir. Ymumiyyətlə, Cavidin söz yaradıcılığı və söz sənətkarlığı xüsusi tədqiqat mövzudur.

* Güclünün, qüvvətlinin.

4.10. Söz və ifadələr

Hüseyn Cavidin ədəbi dilinin lüğət tərkibi və fondu çox zəngindir. Onun əsərlərində elə sözlər və ifadələr var ki, necə deyərlər, xoruz səsi eşitməyib. O, öz əsərlərində yalnız Türkiyə və Azərbaycan türkcələrindən, ərəb və fars sözlərindən deyil, fransız, italyan, alman, ingilis, yunan, rus... sözlərindən də istifadə etmişdir. "İblis" faciəsindən bir neçə nümunəyə nəzər salağ.

Vasif. Rəna, hələ Rəna!.. Onu **ığva** nə deməkdir?

İğva - ərəbcə, azdırma, yoldançıxarma, başdançıxarma.

(ridasını "**pelerin**" və fəsini alıb həməən dıışıarı fırlar)*

...Bu sırada omuzunda əski siyah **pelerin** - plaş, vüqarlı, **mü-səlləh**, zabit qılıqlı, qalın **bıyıqlı**, gur qara saqqallı, zində və **mü-hib** simalı Elxan ağaclar arasından çıxar.

Bu remarkada müasir oxucuların və filoloqların çoxuna aydın və anlaşılıqlı olmayan görün neçə söz və ifadə var? Pelerin-plaş, müsəlləh (silahlı), qalın bıyıqlı (qalın bığlı), zində (diribaş), mühib simalı (qorxunc simalı).

İblis. Lakin nə tuhaf, o nazlı afət

Etmış sana iltica bu saət.

İltica - mətndə bu saat sənə sığınmış, pənah gətirmiş; sənin hi-mayənə girmiş mənalərində.

Xavər iztirab və dəhşətlər içində əbədi bir sükutə varır. Arif üzərini həsirlə örtər, ufaq bir düşüncə və tərəddüddən sonra **bodrumun** qapağını açar.

Ufaq - kiçik, balaca, xırda; mətndə qısa mənasında.

Bodrum - (yunanca) anbar.

İxtiyar. Görmiyəlim ta mədəni vəhşəti,

Zülmü, cinayətləri, **süfliyyəti**.

* Mötərizə arasında verilən məntlər remarkalara aiddir.

Məzhəbə dönmüş də bütün kainat,

Qeyri çəkilməz şu müləvvəs həyat.

Süfliyyət - (ərəbcə) kontekstdə alçaqlığı, pisliyi, yaramazlığı.

Müləvvəs - (ərəbcə) mətndə murdar, kirli, çirkli.

(Ətrafda **ıslıq** səsi eşidilir, iki qurşun atılır, Elxan **haydutlara...**)

Islıq - fit, fıstırıq.

Haydut - quldur, soyğunçu, qarətçi.

Elxan (çizməsilə rədd edər).

Çizmə - uzunboğaz çəkməsilə və s.

4.11. Yer və şəxs adları

Dramaturqun başqa dram əsərlərində olduğu kimi, "İblis" faciəsində də bir çox yer və şəxs adlarına rast gəlinir. Həmin adlara daha çox obrazların nitqində, bəzən remarkalarda təsadüf edilir.

Xavər. Xoca Nəsrəddin lətifələri,

Bu da "Bin bir gecə" hekayələri.

Xavər Rənanı şəxsi kütübxanəsilə tanış edərkən həmin şəxs və kitab haqda ona məlumat verir.

Əsərin bir neçə yerində İstanbulun adı çəkilir. Rəna Arifin istənilən olmasını İbn Yəminə belə təqdim edir:

Əsli İstanbul əhlidir, lakin,

Evi yanmış da, nəslə məhv olmuş...

Ərəb zabiti. Açıvermiş hüdudu bolqarlar,

İngilislərlə dolmuş İstanbul.

Bolqarlar sərhədləri açırlar, ingilislər İstanbulu işğal edirlər.

Kiçik zabitlə Vasifin dialoqunda İran və Qafqazın, Hindistan və Əfqanıstanın, Turan və Altayın adı çəkilir.

Türk ordusu...

İranə və Qafqaza imdada gedərkən.

Fakt tarixi baxımdan düzgündür.

Əfsus ki, hiçdir sonu, türk ordusu varsın,

İstərsə bütün Hindi də, Əfqanı da sarsın...

Turanı basıb bağrına Altaylara çıqsın.
 Əsərin bir neçə yerində Cəbrailin, Xızır və İsa peyğəmbərin adları çəkilir.

İblis. Baq, səsləniyor, iştə sədayi-pəri-Cibril!

Bunsuz olamaz kimsə, inan məqsədə nail.

Arif (İblisə). Bir Xızırımı, ya mələkmisin sən?

İblis.- Bən sən olsam, onu* həp əfv edərim,

İbn Yəmin diri olsaydı,əvət.

Yaxud:

- Şimdi İsa dirilib gəlsə, əvət.

- İsa dirilib gəlsə də qorqar qəzəbimdən.

Cavid poeziyasında və dramaturgiyasında sıx-sıx və daha çox adı çəkilən və xatırlanan İsa peyğəmbərdir...

4.12. "İblis" faciəsi ədəbi tənqiddə

"Şeyx Sənan" faciəsindən sonra ədəbi tənqidin daha çox diqqətini cəlb edən "İblis" faciəsi olmuşdur. 1920-1930-cu illərdə əsər haqqında Xəlil İbrahim, Əli Nazim, Cəfər Cabbarlı, Abdulla Şaiq, M.S.Kirmanşahlı, A.S.Manafli, İ.Cahangirov, Mustafa Quliyev, Cabbar Əfəndizadə, Əziz Şərif, Hənəfi Zeynallı, Hüseyn Mehdi, Tamaşaçı və b. tənqidçilər məqalələr yazmış, fikir söyləmişlər. Mən həmin tənqidçilərin məqalələrindən bəzi parçaları şərh etməyə ehtiyac görmədən oxucuların diqqətinə çatdırıram.

Xəlil İbrahim: - "İblis" faciəsindəki ümdə fikir onun "Bənsiz də əmin ol sizə rəhbərlik edən var" misrası ilə başlanan monoloqundadır. İştə bu məsələdə hər yerdə böyük təzad, tuhaf bir müxalifət görülməkdədir. İnsan şairin nə demək istədiyini anlamıyor. Xüsusə İblisin çaldığı dalayları və oynadığı rolları gördükdə böylə çıxır ki, guya bu fəsadları, bu fitnələri törədən tamamilə haman İblisdir... Bana cavab verirlər ki, şairin məqsədi fitnə və

* Qatili.

fəsadın, zülm və xəyanətin hər şeytan təbiətli insanlardan baş verdığını göstərmək və ümum faciələrin insan qiyafətli çirkin simalar tərəfindən yaradıldığını isbat etməkdir. Fəqət bunun için İblisi insan donunda göstərmək lazım deyil, bəlkə insanların şeytan fikirli olmasını təsvir etməli idi...

...İşçilər ədəbiyyatını [proletar ədəbiyyatını] zinətləndirənlərdən birisi də dəyərli şairimiz Hüseyn Cavidin yazmış olduğu "İblis" hailəsidir... "Şeyx Sənan"la "İblis" biri-birinin ardıdır. Fəlsəfə bu iki əsərdə iki ayrı-ayrı şəkildə təzahür edən bir fikirdən isə də lakin "Şeyx Sənan"da tazalanmış olan müvəffəqiyyət "İblis"də hasil olmuşdur. Odur ki, bu axıncıya daha artıq diqqətlə yanaşmaq lazım gəlir... İnsanlar qədimdə iki Allahın, Xeyir və Şər allahlarının olmasını iddia edirlər. Lakin hər müəllifin bu iki allah haqqında özünəməxsus təsəvvürü olmuşdur. Allah və İblis isə bu iki qüvvələrin ən nüfuzlusu olmuşdur. Bu böyük qüvvələrdən bir çox fikir, nəzəriyyə, fəlsəfə çıxmışdır ki, mövcud olan bir çox dinlər, şəriətlər, təriqətlər hər bu qismidəndir... Tarixin müəyyən mərhələlərində Allah və İblis haqqında insanların təsəvvürləri də dərinləşir və genişlənir. Nəhayət, hər kəs öz əməlində bu qüvvələrə istinad etməyə başlayır. Hindistanmədəniyyəti Roma mədəniyyətindən qədimdir. Lakin Hindistandan neçə min il sonra səhnə mədəniyyətinə qədəm qoymuş romalılar möhkəm dövlətçilik və vətəndaşlığın əsasını qoymuş və Hindistanı ötüb keçmişlər. Buna səbəb nədir? Hindistanın, Çinin, Misiyin əfsanələrə uymasında, həqiqəti yerdə deyil, göydə axtarmışlar. Xristianlıq, islam və sair dinlərin yeni zühurunda axıdılan dəryalarca qan kənardə dursun, hər dinin öz daxilində belə nə qədər ixtilaf çıxarılmış, nə qədər qanlar axıdılmışdır.* Səbəb nədir? Din xadimi adlananların cinayəti deyilmi? Məsələ: Bir dəqiqə dutalım ki, dinlərin həpsi nahaq, yalnız İsa, isavilər həqiqətdir. Böylə isə isavilərin içərisində bir çox təriqət nədir? Allah bir,

* H.Cavid bunu "İstə bir divanədən bir xatirə..." şeirində təsvir etmişdir.

İsa bir, İncil bir, amma 15-ci əsrin ibtidaisindən 18-ci əsrədək 300 il xəlv "həqq" üstündə qan axıtdılar. Yaxud Allah bir, Məhəmməd bir, Quran bir ikən islam da bir olmalıdır. Böylə isə pəs sün-nü-şiə, maliki, usulı, şeyxi, ilaxır bunlar nə? Bunun üstündə axı-dılan qanlar nə üçündür... Roma papalarının, Bizans ruhaniləri-nin, rus keşişlərinin, İran mollalarının, Osmanlı şeyxlərinin, ərəb müctəhidlərinin axıtdıqları qan hansı haqq və ədalət üstündə?! Ancaq bunların arasında iki qüvvə daha üstün, əzəmətli, qüdrət-li, hər şeyə qadırdı. O kimdir? O da Allah və İblisdir. İştə iki qüvvə ki, ölən də, öldürən də, yaxan da, yaxılan da, əzən də, əzi-lən də. Fəqət indi elə bir inqilabçı ədəbiyyatçılar lazımdır ki, xal-qın zehmində dərin rişələr buraxmış bu təsəvvürləri kökündən çəkib çıxarsın, sözün həqiqi mənasında inqilab yaratsın. Əvət "Şeyx Sənan" və "İblis" əsərlərinə bu inqilab nöqtəyi-nəzərindən yanaşmaq lazım gəliyor...

"İblis!.. O böyük ad nə qadar calibi-heyrət!" bu misrası ilə baş-lanan monoloqda dramaturq nə demək istəyir? Tənqidçi Xəlil İb-rahim bunu dürlü anlamayor. O, sözünə davam edərək yazırdı:

- Həqiqətə əsərdə öylə bir şəxs, öylə bir sima yoxdur ki, mü-əyyən bir xətlə hərəkət götürmüş və müəyyən, vahid bir fikir yü-rütmüş olsun. Zahira böylə görölür ki, əsərdə başlıca sima - Arif və İblisdir. Fəqət bunların heç birisi sabit deyildir; hər ikisi qeyri-müəyyən sima kibi göstəriliyor... İştə böylə bir tip [Arif] qəhrə-man olmaz. Bu surətlə əsər qəhrəmansızdır. "İblis" hailəsində bir çox nöqsan var... Xeyirin Allahdan, Şərin İblisdən olması haqda təsəvvürlərin nəticəsidir ki, bəzən insan özü-özünə hakim ola bilmir, ona nə etsələr də səbəbini gah Allahda, gah İblisdə görür. Bərk ayaqda təqsir işdə İblisə lənət yağdırır, "Allah kərimdir" de-yir. İştə Cavid bu hərəkətlərə qarşı üsyan edərək bütün cinayət-ləri açıyor, kralların hiyləsini faş ediyor. Nə cəməətə göstəriyor ki, İblis yox, bu fənalıqlarda İblisin əli yoxdur... İblis şərti səciyyə daşıyır, simvolik məna kəsb edir. "İblis" faciəsinin şayani-diqqət cəhətlərindən birisi də onun daima silah və altun əleyhinə müba-

rizə aparmasıdır. Əsərə diqqət verildiydə başdan-ayağa əksəriyyət silah və qapital əleyhinə təbliğat apara bildiyi görünür... Fəqət özü-özlüyündə Cavidin ən qüvvətli və ən dəyərlı əsərlərindən ikincisi olmaq ilə bərabər, əsərin bir çox nöqsanları vardır... İblis səhnəyə ərəb və abid qiyafətində çıxmasa, şairin yürütdüyü üç fikir isbat olunardı: birincisi məlum olardı ki, bəzi cinayətlərdə İblisin əli yoxdur, ikincisi, Rəna - Arif münasibətində o yox, kapitaldır, altundur, üçüncüsü, Rənanı gizlədən, sonra Arifə göstərən Xavərin ölümünə bais olan yenə İblis deyil, abid, yəni molla-dır. Hələ bu azmış kibi bir neçə yerdə İblisin diliylə təkrar ediyor ki, bu işlərin həpsi İblisdəndir və insan nə yapırsa da İblisin pən-cəsindən qurtulmaz... Əsərdəki bu kibi təzadlar nəticəsində şairin İblisə münasibəti və ümumiyyətlə əsas fikrini anlamaq mümkün olmayır...¹

"Kommunist" qəzeti 1924-cü ildə (16 oktyabr) belə bir elan vermişdir: "Qəzetimizin "Sənaye nəfisə" şöbəsində tyatromuz barəsində mübahisə açılmışdı. Bu məsələ ətrafında açılmış mübahisə şübhəsiz [Azərbaycan] türk tyatrosunu inqilabi bir yol salmaqdan ötrü böyük bir mənfəət verəcəkdir. İndi idarəmiz ədəbiyyayımızın hal-hazırkı halı və onun gələcəyinə dair məsələləri geniş bir surətdə mətbuat səhifələrində müzakirə etmək məqsədilə möhtərəm şair Hüseyn Cavidin son əsəri "İblis" barəsində müzakirə təriqilə yazılan aşağıdakı məqalələri dərc ediyor."

Qəzet öncə Xəlil İbrahimin, sonra Hənəfi Zeynallının, Əli Nazimin və b. tənqidçilərin məqalələrini dərc etmişdir. Zeynallı məqaləsində bəzən Xəlil İbrahimin doğru fikirlərinə qarşı çıxmış, "İblis"i, Cavid əsərlərinin həpsini "qarışıq bir idealizm kaşası" hesab etmişdir. Xəlil İbrahimin idealizm toruna düşməsini, onun "İblisin silah, hər b və qapital əleyhində bulunmasını bir məziyyət kibi göstərməsini" doğru saymamışdır. Əsərə ideoloji baxım-

¹ Ətraflı bax: Xəlil İbrahim. "İblis", "Kommunist", 9 oktyabr 1921, №196; 1 dekabr 1921, №238; 2 dekabr 1921, №239; 16 oktyabr 1924, №230.

dan yanaşan tənqidçiyə görə, inqilaba yavuşlaşmaq istəyən bir çox ziyalılarımızın əsas fəlakətlərindən biri idealizmdən çıxmaları, sosializmə öz idealist inkarı ilə baxmaları və bunun nəticəsində sezməyərək xırda burcua məfkurəsi propoqandaçısı vəziyyətində qalmalarıdır. Cavidin əsərlərində dəxi inqilaba yavuşmaq təmayülü olan cəhətlər vardır.¹

Əli Nazim Zeynallının fikirlərini müdafiə etmiş, "İblis"də ən başlıca və əsas nöqsanı "onun həyati və maddi olmamasında" görmüşdür. Qeyd etmişdir ki, əgər "İblis"ə materialist doktor sifətilə yanaşsaq, onda üç mərəz görə bilərik: təzad, tərəddüd, şübhə, xırda burcua məfkurəsi və ruhu. Obrazların təhlilinə ayrıca yer verən tənqidçiyə görə, mədəni aləmi nifrətlə buraxmış Arif, cədəlsiz bədəvi aləmə çıxmış, həyatdan, bəlxassə insanlardan küskün, bədbin, idealist, bir az da filosof, eşqində yalançı və riyakar bir məxluqdur.²

Tənqidçi İblis surətinin şərhində əsərdən gətirdiyi nümunələrdən geniş istifadə etmişdir. Əsərdəki bədii təzada diqqət yetirmiş, Arifin xarakterinin ziddiyyətli olmasını qabartmış, onu "pessimist bir aciz", "Allah qarşısında diz çökən", "qeyri-mübariz" adam hesab etmişdir. Arifin özü ilə işi arasında böyük təzad görmüş, İblis barəsində yazmışdır: "Bir sözlə dimək istəsək İblis mütərəddid və müxtəlif tiplərin məcmuudur. Onda həm xain sərsərilər, həm papalar, həm qrallar, həm mollalar, həm tacirlər, həm də bir çox başqa şeylər təcəssüm edir."

Tənqidçi bəzən faciənin ədəbi-estetik və fəlsəfi mahiyyətindən çıxış etmir, müəllifə lüzumsuz iradlar tuturdu. Hesab edirdi ki, İblis və Arif obrazlarındakı təzad "Cavid fəlsəfəsinin təzadlarıdır". O yazırdı: "...Cavidin hansı əsərini açsaq, onları tədqiq etsək, onlarda mütərəddid çırpınan bir qəlb, damarlarında şübhəli axan qan buluruz. Bu əsərdə ["İblis"də]" heç bir fikir yoxdur ki, Cavid haqqında müəyyən bir fikir söyləmiş olasan." Tənqidçi öz

¹ Z.H.Tənqid münasibətilə, "Kommunist", 16 oktyabr 1924.

² Əli Nazim. "İblis" haqqında, "Kommunist", 20 noyabr 1924, №259.

mülahizələrini belə əsaslandırır: "Çünki Cavid materialist deyildir. Zata materialist olmayan şəxslərin və filosofların əsərləri böylə tərəddüd və şübhələrlə dolu deyildimi? İştə Əflatun, iştə Nitsşe!"

Nazim düşünürdü ki, istər tiplər dili ilə, istər bütün sözlər xırda burcua məfkurəsinə bürünmüş, müəyyən kiçik burcua zehniyyətini, bütün tiplər üzərinə hakim qollamışdır. Bu səbəbdən o, "İblis"də "hadisələrin maddi səbəblərini, həyat əhəmiyyətini" görmürdü. O, Ariflə Xavərin münasibətlərində kiçik burcua məfkurəsi axtarır, "əsərdə həqiqətin hər yerdə acı olduğu göstərilir və isbat ediliyor" deyirdi. Faciədə xırda burcua məfkurəsinin ən açıq sutərdə Rəna babasının qatilindən intiqam almaq istərkən Elxana dediyi "Ona əl vurma, saqın! // Daha xoşdur yara bağlarsa qadın!" sözlərində axtarırdı. Elxanı "nasionalist" adlandırır, ağbaşı ilanları (iranlı Şeyxi), fransız casusu Xaxamı, erməni keşişini "İlxan deyil, inqilabçı bir zəhmətkeş ilə edam etmək gərəkdir" yazırdı. Bu nəticəyə gəlirdi ki, İblis, hər şeydən əvvəl, həyati və maddi deyildir. Əsərdə bütün hadisələrə xırda burcua məfkurəsi baxımından yaxlaşılmalıdır. "İblis"i idealizm nöqtəyinəzərindən deyil, həyati və materializm nöqtəyinəzərilə tənqid etmək lazımdır. Başqa sözlə, "İblis"də ən bariz bir həqiqət budur: İxtiyar da, Arif də, İblis də, Rəna da, həpsi də mütərəddid və təzaddır. Bu əsər, cəmiyyətdən və həyatdan uzaq olan xəyalat fəzasının bitməz-tükənməz boşluqlarında uçan bir zehnin ifadəsidir."

"Maarif və mədəniyyət" curnalının redaksiyası Abdulla Şaiqin məqaləsini belə bir qeydlə dərc etmişdir: "Bizdə tənqid ibtidai bir halda bulunur. Mətbuatımızda gözə ara-sıra çarpan tənqid məqalələrinin bəziləri qırıq, sökük, elmi prinsiplərdən uzaq, bəziləri isə tam mənada əhəmiyyətsiz oluyur. Abdulla Şaiq yoldaşın "İblis" haqqında yazmış olduğu məqaləni də qayət fəqir tənqid ədəbiyyatımızı az-çox zənginləşdirə biləcəyini nəzərə aldığımızdan, onun bir qaç fikirlərilə şərik olmasaq da, məcmuəmizdə dərc edi-

yoruz."

Redaksiya ədəbi tənqiddən obyektivlik, elmlik tələb etməkdə haqlı idi. Azərbaycanda ideologiyadan və siyasətdən uzaq sağlam ədəbi tənqiddə böyük ehtiyac var idi. Lakin həmin illərdə elə bir ədəbi mühit yaradılmışdı ki, elmi və sağlam tənqiddən söhbət gedə bilməzdi... Belə bir ədəbi mühitdə sağlam və savadsız tənqidin savadlı və qeyrisağlam ədəbi tənqidi üstələməsi təacüblü deyildi.

Abdulla Şaiq hesab edirdi ki, Cavid ədəbi fəaliyyətə başladığı gündən diqqətini yeni nəslin xəstə cəhətlərinə cəlb edir. "İblis" nam hailəsi tamaşaçılara və oxuculara yeni və geniş bir sahə açıyor. Cahan müharibəsini tərsim edən bu əsərdə Şərq və Qərb həyatını, onların ictimai, ruhi və siyasi əhvalını, yaşamaq üçün çırpınan türk xalqının bəxtiyar olmasına əngəl olan bütün səbəbləri və mənaları həqiqi və canlı surətdə göstərməyə müvəffəq olmuşdur. Dramaturq Arif, İblis və Elxan surətlərini həyat və həqiqətdən almışdır. "Cavidin bütün əsərləri içərisində "İblis" qədər həyatı və realist bir əsər yoxdur." (Məncə, "İblis" faciəsində realizm ilə romantizm çulğışı...)

Tənqidçiyə görə, Arif istihalə dövrü* keçirməkdə olan türk xalqının əhval-ruhiyyəsini pək açıq və aydın göstərən tarixi bir tipdir. Hər bir fərd kimi, millət də 4 dövr keçirir: çoculuq, gənclik, kamal, ixtiyarlıq. Qərb istihalə dövrünü XVII və XVIII əsrlərdə keçirmişdir. Məşhur Qərb şairlərindən Getenin "Faust"u və Şeksprin "Hamlet"i bu dövrün əhval-ruhiyyəsini olduğu kibi bizə göstərən zamanın nümayəndəsi və tarixi simalarıdır.

Şaiq XVII və XVIII əsrlərdə Qərbdə baş vermiş hadisələrin XX əsrin əvvəllərində Şərqdə baş verdiyini qeyd edir, fikrini "İblis" faciəsi, Hadinin cahan kədəri və bədbinliyi ilə əlaqələndirirdi. Yazırdı ki, insan, əsasən maddi və mənəvi qüvvədən ibarətdir. Faciədə İblis maddi qüvvələri, Mələk mənəvi qüvvələri təmsil edir.

* Keçid dövrü, intibah dövrü.

"İştə hailəni də doğuran bu iki qüvvətin bir-birilə çarpışmasıdır."

Şaiqə qədər bəzi tənqidçilər tragediya qəhrəmanı ilə dram qəhrəmanı arasındakı fərqləri birtərəfli izah etmişlər. Şaiqə dolaşdırılmış məsələyə aydınlıq gətirmiş, düşünmüşdür ki, tragediya qəhrəmanları səciyyəcə dram qəhrəmanlarından fərqləndiyi kibi, bəslədikləri məfkurə etibarilə yüksək, kəskin iradə, sarsılmaz enerji və ülvə qayəyə malik fevqəladə şəxsiyyətlərdir. "Bu qəhrəmanlar fəaliyyətə başladıkları zaman kəndiləri o qədər şaşırır və düşüncəsini hərəkətləri ilə o qədər xətalər törətiyor və kəndinə öylə dərin və çıxılmaz uçurumlara hazırlıyor ki, çətin və qorxunc vəziyyətdən qurtarmaq ümidi qalmıyor." Fəciədə razıyazka və onun estetik cəhətlərini izah edən tənqidçi, sualı belə qoyurdu: "'İblis" əsərində dram nədən ibarətdir?" O, Arif surətindəki dramatikliyi onun ideya və qayəsində görürdü və yazırdı: "...O, [Arif] mühtəvi ideya və qayəsində müvafiq görmüyor. Onu istədiyi kibi dəyişdirib, istədiyi kibi bir aləm yaratmaq iqtidarına da malik degildir. İştə bu şərait onda acı bir hal oyadı, o kəndi hissiyyəti və mühtəvilə çarpışıyor, hər şeyə üsyan və hər şeyi tənqid ediyor." ¹

Şaiqə Arifin xarakterində və dünyagörüşündəki ziddiyyətləri onun ideali ilə gerçək həyat arasındakı ziddiyyətlərdə görürdü. Onun fikrincə, Arifdə dramatik vəziyyəti şərtləndirən ikinci səbəb Rənanın eşqidir. Dəlicesinə sevdii Rənaya qavuşmaq üçün iztirablar içində çırpınır, ona mane olan əngəllərə qarşı şiddətli surətdə çarpışır; Arif idealistdir, ona ağıldan ziyadə hiss hakimdir. İctimai həyat Arifə mənfi təsir göstərir. Cinayət və fəlakətlər onda həyata və kainata dərin nifrət oyadır. Həyatda gördüyü vəhşətlər onun iztirab və kədərini daha da söyləndirir, bədbinliyini artırır, gələcəyə şübhəli nəzərlərlə baxmağa vadar edir. Əsrin doğurduğu bəlalər Arifin dərdi üstə dərd gətirir. Bu, onu dramatik bir vəziyyətə salır. Qarşısında iki yol durur: Ya çirkin

¹ Abdulla Şaiq. "İblis" nam hailəsi haqqında duyğularım, "Maarif və mədəniyyət", №2 1925, səh. 41.

həyata uymalı, pislik və çamurluqlar içində sürünməli, yaxud ona ciddi müqavimət göstərməli, mübarizəyə qoşulmalı, həyatı iradəsinə tabe etməlidir. Ancaq Arif bu problemləri həll etməkdə acizdir. Elə isə nə etməli? Arif çıxış yolunu "təbiətin qoynunda sakit həyat keçirməkdə arayır". Birinci dünya müharibəsinin başlanması, bəşəri vəhşət Arifə qeyd etdiyim hissiyyatdan daha güclü, daha şiddətli təsir göstərir. Bəşəriyyətin apdığı dərin yaralar onu çıldırır, dərin faciəvi, tragik bir vəziyyətə salır. Arif sanki bütün kainata, məbəd və bütxanəyə, Allah və peyğəmbərlərə, dinə üsyan elan edir... Arif obrazında drammatizm də bundan ibarətdir.

1920-1930-cu illərdə "İblis" faciəsinin bədii mahiyyətini və fəlsəfi qayəsini duymaqda heç bir tənqidçini Şaiqlə müqayisə etmək olmaz. Tənqidçi faciənin ədəbi-estetik mahiyyətini duymaqda və təhlil etməkdə müstəsna ustalıq nümayiş etdirmişdir. Dram nəzəriyyəsinə yaxşı bələd olduğunu büruzə vermişdir. Arifin "Allahla mükəlliməsini" ("Dünyaları yoqdan yaradan, ey ulu Tanrı...") nümunə gətirərək, onda "müəyyən sufilik təsiri" görmüşdür. (Məncə, həmin monoloqda Arif idealizm ilə materializm arasında tərəddüd edir. O, bir tərəfdən, Allahı təsdiq, digər tərəfdən, inkar edir. Allahın varlığına gah idealist, gah da materialist nəzərlərlə baxır...) Şaiq doğru olaraq yazırdı ki, "Arifi inlətən, ürəyinin dərinliklərində qorxunc yaralar açan kəndi kədəri deyildir, cahan kədəridir." Arif bir Hamlet tipindədir.

Məqaləsilə bir ədəbiyyat nəzəriyyəçisi təsiri bağışlayan Abdulla Şaiq, faciənin zavyazkası, düyün nöqtəsi və düyün nöqtəsinin açılması barəsində ayrıca söz açmış və yazmışdır: "Dram hərəkət və əks-hərəkətdən, iki qüvvənin bir-biri ilə çarpışmasından ibarətdir. İblisin səhnədə görünərək fəaliyyətə başlaması ilə zavyazka başlanır və bir-birinə zidd olan bu iki qüvvənin çarpışması və nəticədə hankı birinin qalib gələcəyi hər kəsi maraqlandırır."

yor." ¹

O, İblislə Arifin müqayisəli təhlilini verir, onu "fənalıqların simvolu" hesab edir. Vəzifəsini insanlardakı mənəvi qüvvələri söndürməkdə, maddi qüvvələri inkişaf etdirməkdə görür. İblis ilk pərdədə ridasının ətkələrini Arifin gözlərinə sürtərək, gözlərindəki pərdələri açmaq, həyatı olduğu kibi ona göstərmək və onu göklərdən, xəyal aləmindən yerə düşürmək, həyat və həqiqətin bütün çirkinliklərini, pisliliklərini ona duyurmaq istəyir.

Tənqidçi məqalənin əvvəlində Arifi idealist kimi təqdim etsə də, axırda "Arif idealistliklə realistik arasında hənuz əksiliklərdən tamamilə uzaqlaşmamış və yenilikləri də olduğu kibi qəbul etməmiş bir tipdir" yazır. O, bəzi tənqidçilər kimi, "İblis" in ictimai əhəmiyyətini onun inqilabılıyında görmüşdür. Hesab etmişdir ki, Arif XIX və qismən XX əsrin yetişdirmiş olduğu türk xalqının nümayəndəsi və tarixi tipdir. İblis isə Qərb mədəniyyətinin yetişdirmiş olduğu tam mənəsilə realist bir tipdir.

Mənə görə, İblis dünyada və həyatda baş verən hadisələrə münasibətdə realist, bir əsətiri obraz olaraq isə romantikdir. Ymumiyyətlə, İblis və Arifi realist - romantik, idealist - materialist tip hesab etmək olar.

Şaiq Cavidin İblisini əsətiri İblis hesab etmir və yazır: "...Cavidin İblisi bildiyimiz əsətiri İblis deyildir. O, "atəşli müəmma" insanlara hər fənalığı yarıdan, vəhşətlərə sürükləyən maddi ehtirasatın və ona qida verən Qərb mədəniyyətinin "əql və fənn" in simvoludur..."

Məncə, Cavidin İblisi həm Şərq təfəkkürü və mədəniyyətinin, həm də Qərb təfəkkürü və mədəniyyətinin simvoludur. Cavidin İblisini Şərq zəminindən qoparmaq doğru olmazdı...

Məqalə müəllifi faciədə irəli sürülən əqil və qəlb, hissiyyat və məslək, əxlaq və dünyagörüşü kimi ədəbi-estetik və fəlsəfi problemlərə də toxunmuşdur. Hesab etmişdir ki, İblisdə "bugünkü

¹ Abdulla Şaiqin göstərilən məqaləsi, səh. 42.

gözqamaşdırıcı elm və fənn doğuran əql", Arifdə isə "İnsanlıq ülvyyə, əxlaqa meyl göstərən cəhətlər" qüvvətlidir. Cavidə, insanların səadəti əql ilə qəlb arasında olan ahəng və uyğunluqdadır. O, qəlbsiz insanları bəşəriyyət üçün pək zərərli görüyor. O, bu iki qüvvəti müsavi olaraq kəndində inkişaf etdirmiş insanlar görməyi arzu ediyor. Tənqidçi bu cəhətdən Elxan surətini tənqid etmişdir. Onun fikrincə, Cavid məhz bu surətdə ağıl və hissiyyatın vəhdətini vermişdir. Elxan hər işini irəlicədən ölçüb-biçən, kəskin ağıl və iradəyə malikdir. "Əsərin baş qəhrəmanlarından olan Arifin rolunu son pərdədə yeni bir qəhrəmana - Elxana vermək, hailənin əsas qanunlarına ziddir zənn edirəm, zira ki, ilk pərdədən kəndi ideya və məfkurəsi uğrunda çarpışan və böhranlı hallar keçirən Arifin müqəddəratı hər kəsi məşğul edir. Birdən-birə onun fəaliyyətini qırmaq hailənin əsl qayəsinə və təməllərə qüvvətli təsir etməyə mane olur."

Tənqidçinin mülahizələrilə çətin razılaşmaq olar. Əslində Cavid faciə canrının qanunlarını pozmamış, son pərdədə Arifin rolunu Elxana verməmişdir və s. Onlar ayrı-ayrı obrazlardır və əsərdə müxtəlif funksiyalar daşıyırlar.

Şaiq "İblis" haqqında çox yazılmasının səbəblərini əsərin daha həyati, canlı və yüksək sənətkarlıqla qələmə alınmasında görürdü. "Əsərdə şairin qayəsi və tiplər aydın deyildir" söyləyənlərə cavab olaraq yazırdı: "Cavidə, həyat yaşamaq və yaşatmaqdan ibarətdir... Fəna mühitdə yaşamış, fəna qüvvələri kəndində məhv etməmiş insanlar [İblis-insanlar] yaşadığıca insanlar rifah və səadətə çatmaz. Cavid də Can Cak Russo kibi demək istiyor ki: "Kainatda hər şey gözəl yaranmış, hər şeyi fənalığa gətirən insanlar və onların kirli əlləridir".¹

Tənqidçi hesab edirdi ki, İblis çox mürəkkəb tipdir. Bu tipi canlandıran, ona qüvvət, rəvnəq və ziya verən sözlərindəki təzəddərdir.

¹ Abdulla Şaiqin göstərilən məqaləsi, səh. 46.

M.S.Kirmanşahlı məqaləsində daha çox faciənin "nöqsanları" üzərində dayanmışdı. Diqqəti Mələk - İblis haqqında mifik təsəvvürlərin yaranmasına, onun Allah dərgahından qovulandan sonra İblis olmasına, darvinizmin həmin məsələyə münasibətinə yönəlmişdi. Düşünmüşdü ki, Höte özünün "Faust" əsərində əslən İblis surəti yaratsa da, ona Mefistofel - "ışıq düşməni, atəş Allahı" adı vermişdir. Cavidin yaratdığı İblis antik dövrə aiddir. "Qələm sahibləri bu əsəri yazmaqdan məqsədi yaşadığı mühitdə gördüğü və hiss etdiyi nöqsanları tənqid, tövsiyə, istehza və bir çox bu kibi yollar ilə islah itməgdədir. Bunların heç biri "İblis" pyesində görülmür..."

Kirmanşahlı hesab etmişdir ki, guya dramaturq əsərdə İblisin "Əhəmiyyətini azaltmaqla qara camaatın arasında olan mövhumatı qaldırmaq" istəmişdir. Faciənin məfkurəsini zərərli saymış, şairin sənətkarlığına kölgə salmağa çalışmış, dram sənəti və nəzəriyyəsi barəsində dayaz biliyə malik olduğunu bürüzə vermiş və yazmışdır: "Pyesin dramnəvislik sənəti XVII əsrə məxsus sənətdir. Səhnədə yalnız uzun-uzadı monoloqlar söylətmək, son dramnəvislik sənətində məqbul deyildir." O, birinci pərdədə İblis ilə Mələyin dialoqlarını artıq görmüş, iddia etmişdir ki, başlanğıc əsərin ümumi ahənginə zərbə vurur. İblisin teyfi ilə Mələyin fikirləri, Arif ilə İblisin öz fikirləridir. "Bəncə birinci hissəyi ya tamamilə atmaq, yainki birinci pərdədən ayıraraq bir müqəddimə şəkli itmək daha münasibdir." Tənqidçi müəllifə gülünc tövsiyələt verir, bəzən nəinki dramaturqa, tamaşaçılara da hörmətsizlik edirdi: "...Ariflə İblisin görüşü mövhumi İblisi məxluqla görüşdürmək onun varlığını isbat itməkdir. Bu isə cəmaətin beynində olan qara fikirləri qüvvətləndirməkdir. Bu kibi nöqtələri nəzərə alaraq Göte İblis surətində yaratdığı tipi Mefistofel adlandırdığı kibi, Cavid dəxi İblisə başqa ad qoymalı idi... "İblis" pyesinin məfkurəvi cəhəti doğru və sağlam olmadığı kibi, tiplərinə verdiği yol dəxi təzad, tərəddüd və şübhə ilə doludur. Ona

görə də məqsəd anlaşılmıyor." ¹

Cabbar Əfəndizadə: "İblis" 1918-ci ilin təsiri altında yazılmışdır. Əsərin əsas ideyasını hissiyyat və tərqqipərvər fikirlər təşkil edir. Cavid Azərbaycanda şəkil və lisanca ən iləri gələn bir şairdir. Şah əsəri "İblis" olan Cavidin yaradıcılığında da əsas xətti nə millətçilik, nə inqilab, nə də ictimai mövzulardır, onun əsas xətti estetikdir." ²

İsrafil Cahangirov: "Cavidin yaradıcılığında görkəmli yer tutan "İblis"də bütün varlıq inkar edilir. Burada insanlar da İblis olaraq göstərilir... Onun nəzərinə, yaşamağın mümkün olması üçün hamının ya dövlətli və ya yoxsul olması vacibdir." ³

4.13. "İblis" və teatr tənqidi

1920-ci il dekabrın 21-də Azərbaycan teatrı və Cavid teatrı tarixində əlamətdar hadisə baş verdi. Bakıda Dövlət Teatrında "İblis" mənzum faciəsi ilk dəfə tamaşaya qoyuldu və böyük teatr hadisəsinə çevrildi. Xalq Maarif Komissarlığının kollegiyasında Cavidin oricinallıq və bədiilik baxımından müsəlman aləmində yeganə olan "İblis" pyesinə tarif üzrə müəlliflik haqqı, mükafat olaraq 150 min rubl əlavə pul ödənildi. Qəzetlər əsərin tamaşaları haqda öz səhifələrində çoxlu resenziyalar çap etdilər. Həmin günlərdə Azərbaycanda, xüsusilə Bakıda bir teatr bayramı əhvalruhiyyəsi yarandı. Tamaşadan çıxanlar yolda İblisin, Arifin və Elxanın dialoq və monoloqlarından parçalar söyləyirdilər... "İstiqlal" qəzetində dərc edilən redaksiya qeydlərində deyilirdi: "Məşhur və müqtədir şairlərimizdən Hüseyn Cavid "İblis" namında yeni bir pyes qələmə almışdır. Neçə gün bundan qabaq Cavid əfəndi pyesini "Yaşıl qələm" dərnəyində oxumuşdu. İndi Dövlət Teatrı aktyorları arasında "İblis"i səhnəyə qoymaq fikri oyanmışdır." ⁴

¹ M.S.Kirmanşahlı. "İblis", "Kommunist", 9 aprel 1925, №80.

² Cabbar Əfəndizadə. Aprel və ədəbiyyat, "İnqilab və mədəniyyət", №4 1930, səh. 38.

³ İ.Cahangirov. Azərbaycan Dövlət Bədaye Teatrosu, Bakı, Azərnəşr, 1932, səh. 73.

⁴ "İstiqlal", 6 mart 1920.

Başqa bir qəzet yazırdı: "Hüseyn Cavidin "İblis"i tamaşaya hazırlanır." ¹

Həmin illərdə Bakıda çap edilmiş afişa və məramnamələrdə faciənin ilk tamaşası, rolları ifa edən aktyorlar haqda ətraflı məlumatlar verilmişdir. Azərbaycan Şura Hökumətinin Teatrosunun məramnaməsində qeyd edilirdi ki, seçənbə günü dekabrın 21-də, 1920-ci ildə türk dram aktyorlarının iştirakı ilə "İblis" mövqə tamaşaya qoyulacaqdır. "İblis" - birinci dəfə. Əfrad əhli məclis: İblis - A.M.Şərifzadə, Arif - Kirmanşahlı M.S., Vasif - Kazım Ziya, İbn Yəmin - Rza Darablı, Rəna - Mərziyə xanım, Xavər - Olenskaya, Elxan - Rüstəm Kazımov və i.a. Baş recissor: A.M.Şərifzadə. ²

Tamaşa tamaşaçılar tərəfindən böyük rəğbət və məhəbbətlə qarşılanmışdır. İblis qolunun mahir yaradıcısı Şərifzadə, şübhəsiz ki, həm bir aktyor, həm də bir recissor kimi, böyük ustalıq və sənətkarlıq nümayiş etdirmişdir. "Kommunist" qəzeti yazırdı: "Dövlət Teatrında oynanmış olan möhtərəm şairimiz Hüseyn Cavidin "İblis" nam mənzum pyesi haqqında bir çox şəxslər tərəfindən yazılmış olan və idarəmizə göndərilmiş olan tənqidlər növbə ilə qəzetimizdə dərc ediləcəkdir." ³

Tamaşaya ilk resenziyanı yazanlardan biri Xəlil İbrahim idi. O qeyd edirdi ki, bugünlərdə məşhur şairimiz Hüseyn Cavidin "İblis" əsərini səhnə tamaşada seyr etməklə feyziyab olduq. Möhtərəm şairin məharət və iqtidarı ümumi tərəfindən təqdir edilmişdir. Türk zabitinin dililə kəndilərinin buyurduqları kibi, "Bir qəhrəmanlıq böyük olursa onu tənqid edən də bir o qədər çox olur."

Xəlil İbrahim tamaşanın səhnə tərtibatını və quruluşunu nöqsanlı hesab etmiş və buna təəssüflənmişdi. O yazmışdı: "Əvət "İblis" hailəsində bir çox nöqsan var. Bu əsər səhnədə "Şeyx Sə-

¹ "Azərbaycan", 7 mart 1920.

² Azərbaycan Dövlət Teatr Muzeyinin arxivi, inventar №1003.

³ "Kommunist", 26 dekabr 1920.

nan"ın verdiyi təsiri bırxmıyor, "Şeyx Sənan"dən açıq və vazeh deyildir; fəqət fikri və fəlsəfəsi tərzindən "Şeyx Sənan"a bərabər və o qədər də mühümdür. Bu nöqtəyi-nəzərdən baxıldıqda səhnə və ümumiyyətlə əsərdə qüsurlar kibi görülməyən bir çox şəkillər bilə lamimi görülmür və əsəri təkmil ediyor." ¹

Tənqidçi hesab edirdi ki, "Şeyx Sənan" və "İblis" səhnəmizin birər zinətidir. "Ancaq xətmə olaraq böylə əsərlərin tez-tez oynanılmasını arzu itməklə müfəssəl tənqid və tədbirini iqtidarlı qələm ərbablarına tərk edəriz." O, əsərin oricinalı ilə səhnə həlli arasında bir uyğunsuzluq görmüşdür. Tamaşaya əlavə edilmiş qaraçı rəqsi barəsində demişdir: "Rəqs içində Arif İblis ilə "çaşqa-loşka" olur."

Tamaşaçı qeyd edirdi ki, "İblis" faciəsi Hökumət Teatrında bir neçə dəfə tamaşaya qoyulsa da, "haqqında mətbuatda nə tənqid, nə də tədbir görülməmişdir. Bir sənədən bəri həyatında bir nəşü nüma, bir yeni dəyişiklik görməyən "İblis" faciəsi genə də bu kiçən gicə əvvəlki siması ilə ortalığa çıxdı." O, təsdiq edirdi ki, hər bir pərdə açıldandan salınanadək tamaşaçıların alqışları kəsilmirdi. Tamaşanın hər pərdəsi böyük alqışlar altında keçirdi və tamaşaçıların rəğbətində səbəb olurdu. O, bu barədə yazır: "...Əcəba, bu alqışlar, bu kibi təqdirat doğrudan da əsərin fəlsəfəsinəmi, yaxud xəlqin nəzərini cəlb idən əlvən qiyafətlər, dilruba baletlər, çaxan yıldırım və gurultular, İblisin indiyə qədər müsəlmanca o qədər də görülməyəcək simasına aid idi?"

Yazılanlara və xatirələrə əsaslanaraq deyə bilərəm ki, "İblis" in 1920-ci illərdəki tamaşası təkrar olunmaz bir tamaşa olmuş, Azərbaycan teatri və Cavid teatri tarixinə qızıl hərfərlə yazılmışdır. Bunun əsas səbəbi Şərifzadənin kamil və təkrarsız oyunu, böyük recissorluq bacarığı və üstəgəl dramaturqun ona yardımı və məsləhəti idi. Buna görədir ki, Cavid Abbas Mirzənin böyük aktyorluq və recissorluq bacarığını yüksək qiymətləndirmiş,

¹ Xəlil İbrahim. "İblis", "Kommunist", 2 dekabr 1921, №239.

onun sənətini bir epoxa hesab etmişdir. Şərifzadədən sonra Azərbaycan teatrında onun hazırladığı tamaşanı və yaratdığı İblis rolunu heç bir recissor və aktyor onun kimi mükəmməl hazırlamadı, baş rolu onun kimi yaratmadı, misilsiz sənətkatlığını təkrar edə bilmədi...

Tamaşaçı faciənin ifadə etdiyi fəlsəfi konsepsiya haqda ayrıca söz açmışdır. Düşünmüşdür ki, İblis birinci pərdədə dünyada tökülən qanların, yıxılan xanimanların məsuliyyətini insanların öhdəsinə buraxır. Bununla da insanlarda iblislik xislətinin olmasını sübuta yetirmək istəyir. İkinci pərdədə bütün fitnə-fəsadların, axıdılan qanların məsuliyyətini öz boynuna götürür... Tamaşaçı faciənin fəlsəfi məzmunu ilə şairin poetik təfəkkürü, "dilirüba qafiyələri, səlis şeirləri" arasında bir həmahənglik görürdü.

O, əsərin birinci pərdəsindəki ilk remarkaya yersiz irad tutmuşdur. Bəzi səhnə mizanlarından danışarkən "bunlar əsərin oricinalında yoxdur" yazır. Görünür, tamaşaya quruluş verən recissor əsərin üzərində müəyyən dəyişikliklər aparmışdır. Ərəb zabiti İbn Yəminin işinin istintaqsız keçdiyinə irad tutmuşdur. (Ay rəhmətliyin balası, müharibə zamanı haydutlara nə istintaq, nə məhkəmə?!) Onun fikrincə, mühərrir Türkiyə təbəsi olan bir ərəbin (İbn Yəminin) türkiyə olan ədavət və Rusiya təbəsi olan bir qazanlı türkün (Yaralı zabitin) türklərə aid məhəbbətini göstərmək istəmişsə də, sənəti yarımçıq buraxdığından tamaşaçılara məsələ o qədər də aydınlaşmamışdır...

Əsərdə İbn Yəminin Türkiyə təbəsi olması, ümumiyyətlə, aydınlaşmır. Məncə, o, iraqılı ərəb zabitidir. Elxan ona cəzanı türklərə olan ədavətinə görə deyil, işlətdiyi cinayətlərə görə, o cümlədən Rənanın babasını öldürdüynə görə verir.

Tamaşaçı faciənin dördüncü pərdəsi haqda yazır: "...Bu pərdədə yürüdülmən əqidə, aparılan fəlsəfənin mühiti o qədər mübhəm, o qədər müəmmadır ki, [nəinki tamaşaçı] hətta mühərririn özü [Cavid] də fikirlərini toplayıb öz yazdığı pərdəyi mühitinə ala bilməyübdür..."

Tamaşaçı əsərin bəzi surətləri, o cümlədən Elxan haqqında inandırıcı mülahizələr söyləməmiş, sualı belə qoymuşdur: "Əcəba İlxan kimdir?? Mühərrir onu kimə oxşatmaq və onunla nələri dimək istəmişdir?!"

Dramaturq, təbiidir ki, Elxan obrazı ilə çox şey demək istəmişdir. Bu cəhətdən Şaiqin fikirlərinə nəzər yetirmək kifayətdir...

1920-1921-ci il tamaşalarında balet rəqslərindən istifadə edilmişdir. Tamaşaçı bu haqda yazır: "Qanlı bir davadan sonra ölənlərin bəziləri üzərində mükəmməl bir balet göstərilməsindən, hətta ölümlərin yerdən atılıb düşməsinə, bəza qalxıb oturmaq istədiyinə də mühərririn fikirlərini anlayamadıq."

Tamaşaçı bu cəhətdən son səhnədə "Ölümlərin rəqsi" səhnəsini nəzərdə tutur. Dramaturq həmin səhnədə başqa məqsəd izləmişdir... O, əsərdə "bir çox xəstə cəhətlər" görmüş, bunun tamaşadan-tamaşaya "müalicə" olunmasına ümid bəsləmişdir. Yumruqlu, əsəri müsbət qiymətləndirmişdir: "'İblis' ölməz və daima bir həyat olan bir əsərdir ki, insanlardan təzib, əxlaqına dair bundan nafe bir əsər ola bilməz."

O, əsəri mənzum halından çıxarıb yarım-mənzum tamaşaya qoyulmasını "möhtərəm ədiblərin səhvlərindən biri" hesab edirdi. Əsas rolun ifaçısı haqda yazırdı: "İblis rolunu ifa edən qiymətli aktyorumuz Abbas Mirzə Şərifzadə İblis rolunu İblisin kəndində təhsin söyləməklə vadar idəcək qədər bir məharətlə oynayıb türk səhnəsində öz məharətilə şanlı bir nam qazanmış oldu."¹ Əlavə edirdi ki, Şərifzadənin ustalıqla yaratdığı İblis surətində "bir taqım məqbul hərəkətlər olmasaydı", dramaturqun əsərindəki "atəş kibi parlayan İblislik Avropa Tyatrolarında məşhur olan İblislərə təqliddən ibarət qalacaq idi." Halbuki aktyorun yaratdığı mükəmməl İblis surəti əsərin özündən irəli gəlirdi; əsərin dərin fəlsəfi məzmunu ilə bağlı idi.

Tamaşaçı bəzən Şərq və Avropa xalqlarının İblis haqqında tə-

¹ Tamaşaçı. "İblis", "Kommunist", 5 oktyabr 1921, №193.

səvvürlərindəki fərqli cəhətləri fərqləndirə bilmir, dolaşmaq mülahizələr söyləyirdi... Birdəfəlik bilmək lazımdır ki, Cavidin İblisi nə Mefistofel, nə Demon, nə də başqa rəmzi varlıqdır. Cavidin İblisi ilk öncə Şərq və türk təfəkkürünün məhsuludur. Ymumbəşəri və cahansümul əhəmiyyət daşıyır...

Tamaşaçının fikrincə, avropalı Mələklər sarı telli qızlar, xırda qanadlı gənc və gözəl qadınlardan ibarət olur. Şərqdə, islam dünyasında isə həmin Mələklərin yerinə "cavan və nurani ərkək kişilər" olur... Halbuki İblis Mələk qadından da, kişidən də ola bilər. Buna görə də o, səhnəyə gözəl qadın qiyafətində çıxmış Mələyə irad tutmuşdur. Arif rolunun ifaçısı haqda yazmışdır: "Arif rolunu oynayan Kazım Ziya sözlərində bir Arif kibi çıxdı isə də hərəkətlərində gah bayılıb, gah əsəbi, gah aciz, gah da müqtədir bir qəhrəman olması və s. Bunların heç bir yerində deyildi."

"Kommunist" qəzeti 1924-cü ildə qeyd edirdi ki, "İblis" tamaşası bir neçə ildən bəri oynanmasına baxmayaraq, tamaşaçı yenə də çox idi.¹

Cim [Cəfər Cabbarlı] "İblis" in 1925-ci il aprel tamaşaları barəsində ayrıca məqalə yazmışdır. Əsərin məziyyətləri haqda demişdir: "Əsərin başlıca fikir və hərəkət və məhvərini təşkil idən və yeni quruluşda ehtimal ki, Şərq "miniatürlərinə" təqlidlə təsvir edilmiş İblis; bəncə bir o qadar da mükəmməl çıxmamışdır..." Bu cəhətdən o, son quruluşu bəyənməmiş, İblisin div halına salınmasını, mənəvi cəhətdən idraksızlığını təqdir etməmişdir. Səhnədə İblis rolunun yaratmaz canlandırıldığını pisləşmişdir. Qeyd etmişdir ki, Cavidin İblisi heç də səhnədəki İblis kimi deyildir. "Bu, alıcı, çevik, qurnaz, bir dəqiqə rahat durmaz, bütün dünyayı dolaşır, basılmaz, yenilməz bir "qüdrətikayə" bir məfhumdur ki: "Dünyada əgər varsa rəqibi o da Allahdır." Onun fikrincə, Cavidin İblisi cismani vücuddan daha artıq mənəvi qüvvə-

¹ 19 fevral 1924.

dir. Ona görə də "Böylə bir qüvvəyi, səhnədə öylə tənbel gedışlər, danışqlar, ölgün hərəkətlər ilə təsvir itmək hiç də doğru deyildir. Səhnə tərtibatında isti və soyuq boyalardan yerli-yerində istifadə edilməmişdir." O, aktyorların geyimlərini də qüsurlu hesab etmişdir. Müharibə meydanında çalışan zabitlərin, Xavər və rəqqasələrin geyimlərinə irad tutmuşdur. "Əsl rəqqasələrin paltarları isə: burasını bir dürlü anlamayıdıq... Nə isə bu paltarlar Şərq tarixinin hankı dövrünə aid olursa-olsun 1918-ci yılın balet paltarları kibi də təbii deyildir." "[Tamaşanın] 1-3-cü pərdələrinin görünüşü büsbütün yanlış idi... Yol üzərində insanlardan uzaq yaşayan bir İxtiyarın qülbəsini, daxmasını təsvir itmək ikən səhnədə orman və koma əvəzinə top ətaşinə dayanmaq üçün yapılmış kibi qalın divarlı bir qala, bir bürc görüliyor... Son tyatronun başlıca əsaslarından birisi şəkil ilə məzmun uyğunsuzluğu için recessura, xüsusilə Şərqi daha yaxından tanıya biləcək olan türk qismi bu cəhətlərə əhəmiyyət verməlidir." ¹

1926-cı il mayın 27-də "İblis" Naxçıvan Dövlət Teatrında Bakı dram dəstəsi tərəfindən göstərilmişdir. Tamaşa haqqında S.Səbri reseenziya yazmışdır. O, İblis rolunun məşhur yaradıcısı Şərifzadənin oyununu yüksək qiymətləndirir, qeyd edirdi ki, aktyor öz rolunu bütün varlığı ilə canlandırır, tamaşaçıların ruhunu özünə cəlb etmişdi. "Türk səhnəsini canlı bir hala gətirən Mərziyə xanım həssas aktrisalığı nəticəsində Xavər rolunu büsbütün cəmləndirdi." ² Səbri Arif - Azərinin bu tamaşaya yaxşı hazırlaşmadığını, İxtiyar Şeyx - Bağır Cabbarzadənin istədiyinə müvəffəq olduğunu göstərirdi. Digər rolların ifaçıları barəsində yazırdı: "Rəna - Yeva xanım, İbn Yəmin - Əli Qurban, Vasif - Hidayətzadə, Küçük zabıt - [Şaranlı], Ərəb - Qafqazı və qalan artistlərimiz öhdələrinə aldıqları rolları yaxşı bir surətdə oynamaq ilə bərabər xəlqimizi məmnun buraxdılar."

Mişkinaz Cavid:

¹ Cim. "İblis" in son quruluşu, "Kommunist", 12 aprel 1925, №28.

² S.Səbri. "İblis", "Yeni fikir", 4 iyun 1926, №1104.

- Hidayət zadənin yaxşı oynadığı rollardan biri Arif surəti idi. O, Şakronu da həvəslə oynardı. Lakin istər Arif, istərsə də Şakronun təbiətindəki naqışlıq Hidayət zadəni açmırdı. İctimai-siyasi hadisələr nəcib, böyük amallarla yaşayan xeyirxah Arifin təbiətindəki nəcib hissləri qovmuş, onu nəhayət, qardaş qatilinə çevirmişdi. Böyük psixoloji dəyişiklikləri Hidayət zadə ustalıqla oynayırdı.

O çalışırdı ki, tamaşaçıda bir tərəfdən Arifin nəcibliyinə, xeyirxahlığına məhəbbət hissi alovlandırsın, bir tərəfdən də qardaş qatilinə nifrəti gücləndirsin. Bu çətin işin öhdəsindən aktyor bacarıqla gəlirdi. Lakin bu Hidayət zadənin ürəyindən deyildi. O istəyirdi ki, Arif tam müsbət obraz olsun. Ona görə də bir dəfə bizə gələrkən dedi:

- Cavid əfəndi! Axı, Arifin qardaş qatili olması məni heç açmır. Arif yaxşı bir adamdır. Sonra zəif təbiətli Arifin daxili aləminə pis əməllər min bir hiylə ilə yol tapır. Mənim zəhmətim hədəf gedir. Mən tamaşaçıda Arifə qarşı məhəbbət hissi oyadıram. Sonra bütün qüvvəmi qoyub ona nifrət hissini alovlandıрмаğa çalışıram. Görürsünüzmü, əvvəl mən böyük təbiətli adam olur, sonra lap kiçilirəm. Demək, tamaşaçı da məni sevmir.

Cavid bu böyük aktyorun kədərini hiss edirdi. Ona görə də əlini çiyninə qoyub, bir az nəvazişlə dedi:

- İsmayıl, özün bilirsən, ayın yarısında ay böyük olur, yarısında isə kiçik. Ayın bizə kiçik və ya böyük görünməsindən ay heç zərər çəkmir. O elə aydır ki, aydır! Milyon illər o göydə üzür və üzəcək də. Sən də eləsən. Hansı obrazda kiçilirsən kiçil, böyüyürsən böyü, elə sənət səmasında böyük sənətkar kimi üzəcəksən ki, üzəcəksən...

Qulam Məmmədli:

- «Şeyda»dan sonra «İblis» tamaşaya hazırlandı. O vaxt bu əsərin Bakıdan bir variantı alınmışdı. Aktyorların mənzum əsəri oynamaqda çətinlik çəkdiklərini nəzərə alan Cavidin özü həmin variantda bir çox şeiri nəsrə çevirmişdi. Biz də həmin variantı

oynayırdıq. Lakin bunun bir fərqi vardı. Aşqabadda 1920-ci il oktyabrın 7-də, Bakıda 1920-ci il dekabrın 21-də, Aşqabaddan az qala üç ay sonra.

«İblis» tamaşasının müvəffəqiyyəti gözlədiyimizin fəvqündə idi. Teatrın böyük yay zalı həmişə dolu olurdu. Tamaşanın səsi Orta Asiya şəhərlərinə gedib çatdı. Uzaq şəhərlərdən onun tamaşasına gələnlər oldu.

Harada isə «Yaxşı aktyor zəif əsəri yüksəldə bildiyi üçün kimi, yaxşı əsər də zəif aktyora şöhrət qazandırar» kimi bir fikir oxumuşdum. Bizim truppada professional aktyor yox idi. Lakin səhnə üçün bacarığını əsirgəməyən həvəskarlar az deyildi. Elə buna görə idi ki, «İblis»dəki şeiriyyat, maraqlı sücət, oricinal obrazlar Cavid qələminin qüdrəti oynayanlara inam və ilham verir, əsəri də, oynayanları da tamaşaçılara sevdirdi.

«İblis» altı-yeddi il Aşqabad səhnəsində qaldı.

Təvazökalıqdan uzaq olsa da, bir faktı qeyd etmək istərdim. Mən bu əsərdə Elxan rolunu oynayarkən, İblisdə dialoqda:

Bir xəyal iştə-məhal olsa da – mən,
Tanrı olsaydım əgər, gerçəkdən,
Ya bu insanları xəlq etməz idim,
Əgər etsəm, yaşadırdım daim
Şadü məsud... -

misralarına cavab verən İblis:

Səni pək aldatıyor hissiyat:
Öylə yekrəng olaraq keçsə həyat.
Bıqar insan, yaşamaqdan yorulur.
Yaşayş bəlkə də mənasız olur.

misraları bir çox tamaşaçılar tərəfindən əzbərlənmiş və gahdan bir küçədə mənə rast gələnlər:

Tanrı olsaydım əgər, gerçəkdən,
Ya bu insanları xəlq etməzdim... -

deyib, «İblis»in nə vaxt oynayacağını səbirsizliklə gözlədiklərini söyləyirdilər.

11 noyabr 1926-cı ildə Hökumət Türk Akademik Tiatrosunda, mövsümdə ilk dəfə olaraq, "İblis" tamaşaya qoyulmuşdur. Tamaşaya A.S.Manafli resenziya yazmışdır. Bundan əvvəlki tamaşalarda Arif rolunu daha çox Kazım Ziya oynamışdır. Həmin tamaşada həmin rol Rza Təhmasibə tapşırılmışdır. Manafli qeyd edirdi ki, Təhmasib, güc ilə də olsa, özünü Arifə bənzədə bilmişdir. "Səhnəmizin köhnə aktyoru Təhmasib yoldaşın hərəkəti, mimikası rola uyğun idi. Cavan Arif rolunda səsini ixtiyar bir şeyxə bənzədir, bir çox yerdə yersiz gülmələri də vardır. Bu rolda müvəffəqiyyət kazanan Kazım Ziya yoldaş dəvət olunsaydı, daha gözəl olardı."¹

Möhsün Sənaniyə qədər Vasif rolunun əsas ifaçıları Kazım Ziya və İsmayıl Hidayətzadə olmuşlar. Həmin tamaşada həmin rol Sənaniyə tapşırılır. Manaflinin dediyinə görə, Səninin Vasifi qüsurlu alınmışdır. O, rolu bir zabit kibi deyil, bir əskər kibi aparırdı. Nəzmilən yazılmış sözləri qırıq-qırıq deyirdi. Bu rolda Hidayətzadə müvəffəqiyyət qazanmışdır. Tamaşada Mərziyə xanım Xavər, Yeva Olenskaya Rəna surətlərini yaratmışlar. Ancaq "Keçmişə nisbətən "partnyorları" zəif olduğuna oyunu süst keçirdilər. İbn Əmin [Yəmin] rolunda çıxan Əli Kurban yoldaş bu rolu hiç də düşünməmiş və nəticədə pyesin ahəngini pozurdu." Manafli qeyd edirdi ki, İblis - A.M.Şərifzadə, Kiçik zabir - Şeyxov, İxtiyar Şeyx - Qafqazlının oyununu tamaşaçılar alqışladılar. Onlar məzmunlu oyun nümayiş etdirdilər. "Ancaq quruluş heç bir şey anlatmayırdı. Aktyorlar oynadıkda ayakları ilişə-ilişə "replika" və "monoloqları" belə unutmamağa vadar olub, yerə dəyirdilər. Bu gecə aktyorların zəif oynamasına dəxi səhnə kuruluşu da böyük zərbə vurmuşdu." O, tamaşanın quruluşunu məqbul saymamış, ikinci pərdənin remarkasına uyğun qurulmadığını tənqid etmişdir: "2-ci pərdədə kuruluş ərəb imarəti

¹ A.S.Manafli. "İblis", "Yeni yol", 14 noyabr 1926, №261.

olduğu halda, burada görünən ağaclaq və çəmən Ərəbistanı deyil, bəlkə bir kədər şimalı anladır... İblisin Arifə "Ya burda xurmalık var" deməsi hamının nəzərini cəlb etmişdi. Çünki burada Ərəbistan ağaclarından bir əsər yoxdur."

Cavid teatrı üçün bu, dünən də ciddi bir problem idi, bugün də!.. 1920-ci illərdə də dramaturqun əsərləri tamaşaya qoyularkən remarkalar pozulurdu, daha doğrusu, bəzi hallarda ona əhəmiyyət verilmirdi. Sovet dönəmində də, bu, belə olmuşdu, bugün də belədir! Bu da Cavid teatrının məzmun və mahiyyətini, estetikasını pozmuşdu. Cavid teatrı elə ölçülüb-biçilmişdir ki, tamaşada ona ciddi əlavələr etməyə ehtiyac yoxdur... Onun əsərləri mükəmməl olduğu kimi, remarkaları da mükəmməldir. Yalnızlıqlar isə o demək deyil ki, recissorlar ona uyğun gəlməyən mizanlar, nə bilim nələr əlavə etsinlər. Bu mənada mən Manaflını haqlı hesab edirəm. O, səmim qəlbədən yazırdı: "...Bu gecə [11 noyabr 1926-cı il] salon tamaşaçılarla dolu idi. Tamaşaçılar pyesin [tamaşanın] gözəl getməsinə gözlərkən, böylə bir hazırlıqsız [səhnə quruluşunun bərbad olması] və tamaşanın bərbad olması tamaşaçıları narazı burakdı."

1982-ci ildə Hüseyn Cavidin anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə Akademik Dram Teatrında "İblis" mənzum faciəsi tamaşaya qoyuldu. (Recissor Mehdi Məmmədov, baş rollarda Ramiz Məlikov (Arif), Hamlet Xanızadə və Həsən Turabov (İblis).) Tamaşada əsərin məzmun və ideyasına uyğun gəlməyən bəzi mizanlar diqqətdən yayınmadı... Bəzi remarkalar, 1920-ci illərin teatr tənqidçilərinin qeyd etdikləri kimi, nəzərə alınmamışdı. İblis səhnəyə yalnız bir qiyafətdə çıxırdı. Əsərin əslində halbuki o, bir neçə geyimdə çıxır və s. Bütün bunlar tamaşaya az-çox xələf gətirirdi. Cavid teatrı monolit bir teatrdır. Onun estetik prinsipləri elədir ki, tamaşada mətnə, yenilik adına, nə isə əlavə etməyə, nəyi isə ixtisar etməyə ehtiyac yoxdur. Cavid teatrına yersiz müdaxilə tamaşanın uğurlu alınmasına mənfi təsir göstərə bilər... Şair-dramaturqun əsərlərində nəinki bir misranı, bir beyti, bir sözü, bir hərfi belə də

yişmək onun dil və üslubunu korlamaq deməkdir!.. Bütün bunlara baxmayaraq, tamaşa bütövlükdə yüksək səviyyədə hazırlanmışdı və gözəl təsir bağışlayırdı. Buna görə də tamaşanın yaradıcı heyəti Dövlət Mükafatına layiq görüldü.

Gələcəkdə nəşr ediləcək əsərlər

1. Əsrin şairi V, VI. Hüseyn Cavidin mənzum dramaları. İkinci hissə. Peyğəmbər. Knyaz. Səyavüş. Xəyyam.

2. Əsrin şairi. VII. Hüseyn Cavidin mənsur dramaları. Maral. Şeyda. Afət. Topal Teymur. İblisin intiqamı.

3. Cavid xatırlarkən. Hüseyn Cavid haqqında məqalə və xatirələr toplusu.

Çap edilməmiş əsərləri

1. Səttarxan.

2. Xiyabani.

3. Pişəvəri.

4. Məhəmməd Əmin.

5. Elçibəy.

6. Hüseyn Cavid Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında.

7. Ömrün 13... günü.

8. Tarixə düşən izlər....

9. Əsarətin zəhəri.

10. Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı (1988-1991).

11. "Bənim Tanrım gözəllikdir" (H.Cavid əsərlərindən seçmələr).

12. Hüseyn Cavidin mənzum dramaları, V və VI hissələri.

13. Hüseyn Cavidin mənsur dramaları.

14. Hüseyn Cavid. Müdrik sözlər.

15. Hüseyn Cavid. Salnamə (sovet dövrü).

16. Hüseyn Cavid. Həyatından maraqlı anlar.

17. Hüseyn Cavid. Biblioqrafiya.

18. Uşaq ədəbiyyatı (tədris vəsaiti).

Ədəbiyyat

1. Abbas Hacıyev. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları, Bakı, 1999.
2. Abdulla Şaiq. Əsərləri, 5 cildə, V cild, Bakı, Yazıçı, 1978.
3. Azərbaycan sovet ensiklopediyası, 10 cildə, X cild, Bakı, 1979.
4. Antik ədəbiyyatı tarixi (tərtib edən Əli Sultanlı), Bakı, Azər-nəşr, 1958.
5. Antik ədəbiyyat müntəxəbatı (tərtib edən Əli Sultanlı), Ba-kı, Azər-nəşr, 1950.
6. Aristotel. Poeziya sənəti (Poetika), Bakı, Azər-nəşr, 1974.
7. Akif İsmayıl. Türk Bədii Tetrosunda, "Yeni yol", 30 oktyabr 1929.
8. Akif İsmayıl. "Şeyx Sənan", "Kommunist", 6 dekabr 1934.
9. Bakıxanov Abbasqulu. Bədii əsərləri, Bakı, Azər-nəşr, 1973.
10. Cavid xatırlarkən... (Məqalələr və xatirələr toplusu, tərtib edən İsgəndər Orucəliyev), Bakı, Gənclik, 1982.
11. Cahangirov İ. Azərbaycan Dövlət Dram Teatrosu, Bakı, 1932.
12. Cim [Cəfər Cabbarlı]. "Şeyx Sənan", "Kommunist", 15 no-yabr 1921.
13. Cəfər Cabbarlı. Dövlət teatrında, "Kommunist", 1 may 1924.
14. Cəfər Cabbarlı. Böyük vəzifələr uğrunda, "İnqilab və mə-dəniyyət", №8 1934.
15. Cabbar Əfəndizadə. Aprel və ədəbiyyat, "İnqilab və mədə-niyyət", №4 1930.
16. Çobanzadə [Bəkir]. Azəri ədəbiyyatının yeni devri, Bakı, 1930.
17. Çorabatır [Əli Hüseynzadə]. Ədəbiyyatımızda Cavid, "Ye-ni yol", 12 yanvar 1925.
18. Əziz Şərif. Keçmiş günlərdən, Bakı, Azər-nəşr, 1977.

19. Əkrəm Cəfər. Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzü, Bakı, Elm, 1977.

20. Əbülfəz İbadoğlu. Hüseyn Cavidin "İblis" faciəsi, Bakı, 1969.

21. Əcdər İsmayılov. Hüseyn Cavid yaradıcılığı və dünya ədəbiyyatında demonizm ənənəsi, Bakı, 1991.

22. Əli Hüseyn. İki kitab, "İnqilab və mədəniyyət", №11-12 1930.

23. Əli Sultanlı. Ədəbiyyat müntəxəbatı, Bakı, Azərnəşr, 1936.

24. Əli Sultanlı. Məqalələr, Bakı, Azərnəşr, 1971.

25. Əbülfəz Elçibəy. Bu mənim taleyimdir, Bakı, Gənclik, 1992.

26. Hüseyn Cavid. Əsərləri, 5 cildə, I-V cildlər, Bakı, 2005.

27. Həmid Əliyev. Türkiyə birinci dünya müharibəsi dövründə, Bakı, 1965.

28. Hacıbaba Nəzərli. Azərbaycan Dövlət Teatrosu, "İnqilab və mədəniyyət", №10-12 1935.

29. Həqq. "Şeyx Sənan", "Azərbaycan fəqərəsi", 20 noyabr 1921.

30. Hənəfi Zeynalli. "Şeyx Sənan" haqqında mülahizələrim, "Maarif və mədəniyyət", №12 1926, №1-2, 3, 4-5 1927.

31. Xəlil İbrahim. "Şeyx Sənan", "Kommunist", 21 və 22 noyabr 1921.

32. "Kommunist", 18 oktyabr 1929.

33. "Kommunist", 26 noyabr 1929.

34. Köçərli Firidun. Azərbaycan ədəbiyyatı, 2 cildə, I cild, Bakı, 1978.

35. Qulam Məmmədli. Cavid - ömrü boyu (həyat və yaradıcılıq salnaməsi), Bakı, Yazıçı, 1982.

36. Qurani-Kərim (ərəb dilindən tərcümə edənlər Ziya Bünyadov və Vasim Məmmədəliyev), Bakı, Azərnəşr, 1992.

37. Məmməd Cəfər. Hüseyn Cavid, Bakı, Azərnəşr, 1960.

38. Məmməd Cəfər. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, II cild, Bakı, 1974.

39. Mehdi Məmmədov. Acı fəryadlar, şirin arzular, Bakı, Gənclik, 1983.

40. Məsud Əlioğlu. Hüseyn Cavidin romantizmi, Bakı, Azər-nəşr, 1975.

41. Məmməd Kazım Ələkbərli. Aprel ədəbiyyatı, "İnqilab və mədəniyyət", №10-12 1935.

42. Mustafa Quliyev. Hüseyn Cavidin "Uçurum"u, "Maarif və mədəniyyət", №12 1926.

43. Nəsimi İmadəddin. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 1985.

44. Şəkixanova M. Sufizm fəlsəfəsinin "kamil insan" konsepsiyası, Bakı, 2007.

45. Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. Yalan dünya, Bakı, 1993.

46. Tamilla Təhmasib. Hüseyn Cavid və teatr, Bakı, 1988.

47. Tamaşaçı. "Şeyx Sənan", "Kommunist", 3 noyabr 1922.

48. Ucarlı Ə. Tiflis Azərbaycan Dövlət Dram Teatrı, "Dan yıldıızı", №6 1928.

49. Vilyam Şekspir. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, I cild, Bakı, 2004. (İngilis dilindən tərcümə edən Sabir Mustafa.)

50. Yaşar Qarayev. Faciə və qəhrəman, Bakı, 1965.

51. Yaşar Qarayev. Tarix: yaxından və uzaqdan, Bakı, 1995.

52. Yusif Rüstəmov. Mövlanə Cəlaləddin Ruminin sufilik fəlsəfəsi, Bakı, 2002.

53. Zahid Əkbərov. Hüseyn Cavidin "Şeyx Sənan" faciəsi, Bakı, 1977.

54. Zakir Məmmədov. Azərbaycanda XI-XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir, Bakı, 1978.

* * *

1. Adam Meü. Musulğmanskiy renessans, Moskva, 1973.
2. Bertelğs E.G. İzbrannie trudi. Sufizm i sufiyskaə literatura, Moskva, 1965.
3. Dğəkonova N.Ə. Liriçeskaə pogziə Bayrona, Moskva, 1975.
4. Kırmskiy A. Sufiystvo. V kn: Nizami i eqo sovremenniki, Baku, 1981.
5. Kəmilev X. Obhestvennie motivı v tureükoy pogzii (koneü XIX - sredina XX veka), Moskva, 1969.
6. Karleylğ Tomas. Qeroi i qeroiçeskoe v istorii. S.Peterburq, 1898.
7. Mamed Dcafar. Quseyn Dcavid, Baku, 1982.
8. Murad Adci. Evropa, törki, Velikaə Stepğ, Moskva 1998.
9. Nusinov İ.M. "Süena iz "Fausta" Puşkina i "Faust" Qöte, v eqo kn: İstoriə literaturnoqo qeroə, Moskva, 1958.
10. Petruşevskiy İ.P. İslam v İrane v VII-XV vekax, izd-vo Leninqradskoqo Universiteta, 1966.
11. Slovarğ literaturovedičeskix terminov, Moskva, 1974.
12. Faki Teyran. Şeyx Sanan, Moskva, 1965.
13. Xolodkovskiy N.A. Volfanq Qöte (bioqrafiçeskiy oçerk), Sankt-Peterburq, 1891.

İÇİNDƏKİLƏR

BİRİNCİ FƏSİL

Dünya və Azərbaycan ədəbiyyatında mənzum dramaların yaranması	4
1.1. Mənzum dramaların yaranma tarixinə ötəri bir nəzər ..	4
1.2. Hüseyn Cavidin dünya ədəbiyyatında yaradılmış bəzi mənzum dramalarla tanışlığı, dram sənətinin hikmətinə yiyələnməsi və dramaturci yaradıcılığa başlaması.....	50
1.3. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk mənzum drama	64
1.4. Seçmələr	84

İKİNCİ FƏSİL

"Şeyx Sənan" - milli ədəbiyyatımızda ilk mənzum faciə	90
2.1. Hüseyn Cavidin mövzu ilə bağlı axtarışları, ağız ədəbiyyatı və yazılı mənbələrlə tanışlığı, əsər üzərində yaradıcılıq işi	90
2.2. Bir neçə söz sufizm haqqında.....	117
Sufi kimdir, sufilik nədir?	117
Bəzi sufilik anlayışları haqqında	133
2.3. Sevən və sevilən Sənan	135
2.4. Ruhani eşqdən cismani eşqə doğru	142
2.5. Məhəbbət, yoxsa din və təriqət?	147
2.6. Hadisələrin kulminasiya nöqtəsinə doğru inkişafı ...	172
2.7. Dramaturqun qeydləri və faciəyə "İlavə"si haqda bir-iki söz.....	177
2.8. Əsərdə Qurani-Kərimdən kəlmələr.....	182
2.9. Surətlər və remarkalar	183
2.10. Remarkalar.....	192
2.11. Seçmələr	195
2.12. Dialoqlar və monoloqlar	200

2.13. Hüseyn Cavidin mənzum dramalarında vəzn	207
2.14. Cavid əruzü	222
2.15. "Şeyx Sənan" faciəsində türkülər və şərqiilər	226
2.16. Faciənin nəşri, tamaşası və fars dilinə tərcüməsi	230
2.17. "Şeyx Sənan" tamaşalarına yazılmış	235
resenziyalardan fraqmentlər	235
2.18. "Şeyx Sənan" və ədəbi tənqid	241
2.19. "Şeyx Sənan" operası	247

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

"Uçurum" mənzum faciəsi	249
3.1. Faciənin yaranmasına təsir edən amillər	249
3.2. Öksüz qəlbin çırpıntıları	256
3.3. Şeytan ruhlu mələk	266
3.4. Gövərçinin faciəsi	270
3.5. Sənətkarın faciəsi	273
3.6. Əsərin vəznü	284
3.7. Şərqiilər və monoloqlar	285
3.8. Əsərdə şəhər və kənd problemi	287
3.9. Ay	289
3.10. Seçmələr	291
3.11. Söz və ifadələr	294
3.12. Faciədə yer, şəhər və ölkə adları	295
3.13. Remarkalar	298
3.14. "Uçurum" ədəbi tənqiddə	299
3.15. "Uçurum"un teatr tamaşası və tənqidi	328

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

"İblis" mənzum faciəsi	333
------------------------------	-----

4.1. Sənətkar və zaman	333
4.2. Mifdən gerçəkliyə doğru, yaxud əsatiri İblisin İnsan – İblis surətində təzahürü	353
4.3. Ehtiraslar və xarakterlər faciəsi.....	372
4.4. Türk ordusu, türk siyasətçiləri və türk zabitləri.....	383
4.5. İnsan - İblislər	387
4.6. "İblis" də vəzn	390
4.7. Mahnılar	395
4.8. Monoloqlar	398
4.9. Seçmələr	399
4.10. Söz və ifadələr	403
4.11. Yer və şəxs adları.....	404
4.12. "İblis" faciəsi ədəbi tənqiddə	405
4.13. "İblis" və teatr tənqidi.....	417
Gələcəkdə nəşr ediləcək əsərlər	428
Ədəbiyyat	430

İsgəndər Atilla
Əsrin şairi
Dördüncü kitab
Hüseyn Cavidin mənzum dramaları
Birinci hissə
Ana. Şeyx Sənan. Uçurum. İblis.
(Azərbaycan türkcəsində)
Növbəti çapda: Peyğəmbər.Knyaz. Səyavüş. Xəyyam.

İskender Atilla
Stixotvornie dramı
Quseyn Dcavida iz serii "Pogt veka"
Ana (Matğ). Şeyx Sanan.
Uçurum (Propastğ). İblis (Dğəvol).

Isgsender Athilla
The poet of century. IV
İn turkish

Mətni yığdı: *Xuraman BAĞIROVA*
Dizayner: *Rafael QASIMOV*

Çapa imzalanmışdır: 26.03.2011

Kağız formatı: 60x84 1/16

H/n həcmi: 27,25 ç.v.

Sifariş: 89

Sayı: 100

Kitab «ADİLOĞLU» nəşriyyatında
nəşrə hazırlanmış və ofset üsulu ilə çap
edilmişdir.

*Ünvan:*Bakı şəh., Şərifzadə küç., 202

Tel.: 418 68 25, 433 00 43; (050) 593 27 77

Web: www.adiloglu.az;

E-mail: adiloglu2000@gmail.com